

Non videri, sed esse

Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek

A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének
kiadványsorozata

Non videri, sed esse

Tanulmányok a 60 éves Buzogány Dezső tiszteletére

A kötetet szerkesztette és lektorálta
Kolumbán Vilmos József

Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Kolozsvár, 2017

A könyv kiadását támogatta:

a Reformáció Emlékbizottság,

az Erdélyi Református Egyházkerület

és a

Prof. I. Juhász Stichting

A kötetet lektorálta és szerkesztette
Kolumbán Vilmos József

A borítót tervezte: Sütő Ferenc

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Non videri, sed esse / a kötetet szerkesztette és lekt. Kolumbán Vilmos József.

- Cluj-Napoca : Editura Institutului Teologic Protestant din Cluj Napoca, 2017

Index

ISBN 978-606-93498-6-1

I. Kolumbán Vilmos, József (ed.)

Thurgood Marshall

Előszó a Buzogány Dezső-emlékkötethez

Nagyok az Úr tettei, kikutathatják, akiknek csak kedvük telik benne. Munkája fenséges és ékes igazsága örökre megmarad. (Zsolt 111,2-3)

Amikor dr. Buzogány Dezső 60. születésnapján közreadjuk ezt az emlékkötetet, akkor elmondhatjuk, hogy ez a könyv a hálaadás kötete. Hálaadás azért, hogy láthatjuk a felidézett 111. zsoltár beteljesülését. A zsoltárban ezt olvassuk: „nagyok az Úr tettei, kikutathatják, akiknek csak kedvük telik benne”. Elmondhatjuk, hogy Buzogány Dezsőnek kedve telt benne, hogy az elmúlt évtizedekben folyamatosan kikutassa Isten nagyságos tetteit. Híres elődeivel együtt vallja, hogy a teljes történetírás „az Istennek az ember világában kibontakozó tetteit foglalta magába”. Buzogány Dezső olyan történelmi időben kutat és tanít, amelyik a történelmi hamisítást a legnagyobb fokon műveli. Számtalanszor tanúi voltunk annak, hogy a hőn szeretett és dicsőített történelmi szereplők máról holnapra diktátorokká váltak csupán azért, mert a helyzet megváltozott, s ezáltal a megítélésük is módosult. A régen latinul megírt testamentumok fordításán múlik annak bizonyítása, hogy az Isten „*ékes igazsága*” a mai korban felszínre kerül-e, vagy sem. Buzogány Dezső egyháztörténeti meglátása tulajdonképpen dialektikus történelmi szemlélet, amelyben világosságot nyer az, hogy a történelem nagyjai, a jó emberek nem is olyan jók, mint ahogyan azt az utókor néha állítja, s a rossz emberek sem olyan rosszak, mint ahogyan az láttatni akarják. Szükségünk van hősökre, példaképekre, de nem idealizálhatjuk őket, és most, a reformáció 500. évfordulója ünneplésének évében különösen fontos üzenete van ennek a gondolkodásnak, hiszen a reformáció a jó cselekedet túlhangsúlyozásával szembe indult el, és azt vallotta, hogy az üdvösség a kegyelem ingyen ajándéka. Ma már azt látjuk, hogy a két igazság egybekapcsolása a teljes evangélium. A kegyelemből fakadó hálaadásnak meg kell teremnie annak a gyümölcsseit. A mai ember gyilkos feszültségekben él ebben a világban és ez csak akkor enyhülhet, ha a valóságot megismeri és kimondja.

Kolozsvár, 2017. húsvét havában

Kató Béla
püspök

Non videri, sed esse

Régóta foglalkoztatott az a gondolat, hogy az erdélyi protestáns egyházak történetét kutatók számára szakmai konferenciát kellene szervezni. A megvalósítás viszont sokáig váratott magára. 2015-ben, amikor a kolozsvári teológia fennállásának 120. évfordulója alkalmából rendezett ünnepi konferencián Buzogány Dezső előadásában figyelmeztetett a tudományos életben elengedhetetlenül fontos kutatói munkaközösség megszervezésének fontosságára, ötlött fel bennem ismételten a szakmai konferencia szükségessége. Hosszas egyeztetés után, a 2016 áprilisában megrendezett konferenciára várakozáson felül jelentkeztek elsősorban a hazai kutatók, de a magyarországi és a felvidéki oktatók és kutatók is nagy érdeklődést mutattak. Célunk az volt, hogy a hazai református, evangélikus és unitárius fiatal kutatók számára olyan szakmai konferenciát szervezzünk, ahol lehetőséget biztosítunk kutatási témájuk megismertetésére és bemutatására, valamint nem titkolt célunk volt az is, hogy egy erősebb és jól működő kutatói hálózatot hozzunk létre. A konferencia sikeres volt, összesen 28 előadás hangzott el.

Az előadók nagy száma nem volt véletlen. Az 1990-es évtizedben Buzogány Dezső kezdeményezésére született meg az elhatározás, hogy a kényszerű hallgatás alatti négy évtized után folytatni kell a 20. század második évtizedéig igencsak jól működő forrásfeltárást és -kiadást. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet egyháztörténeti tanszékének és az egyházkerületi levéltárnak a közös gondozásában elindított *Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek* és az *Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok* máig több tíz kötetet adott ki vagy készített elő publikálásra.

A konferencia előadóinak többsége a Buzogány-féle iskolából került ki. Éppen ennek az iskolának köszönhetően a protestáns egyháztörténet művelése az erdélyi felekezeti tudományosság legkiemelkedőbb és legtöbb eredményt elérő tudományága lett, vezető szerepe megkérdőjelezhetetlen, a legtöbb publikáció (monográfiák, forráskiadások, tanulmányok) az egyháztörténet tárgykörében született. A konferencia és a konferenciakötet annyiban jelent újat, hogy míg korábban nem került sor konferenciartásra, ugyanis az iskolaalapító a *non videri, sed esse* jegyében szinte kizárólag csak a kutatási munkát tekintette prioritásnak, most már eljött az ideje a nyilvánosságnak is.

Kedves Dezső! Annak magyarázata, hogy ilyen sokan jelentkeztek a konferenciára, leginkább neked köszönhető. Te tanítottad, nevelted, irányítottad, sőt nagyon sokszor önzetlenül támogattad a tanulmányok szerzőinek többségét. Az én feladatom csupán annyi volt, hogy konferenciafelhívást tettem közzé. Szigorúságod, következetességed, a tudományos munka és kutatás iránti alázatos elkötelezettséged nélkül az egyháztörténeti tanszék messzemenően nem tudott volna ilyen eredményeket elérni. Sokrétű elfoglaltságod, amelybe nemcsak a tudomány művelése tartozik, hanem a szórványmisszió és a diakónia, a tehetséges, rászoruló diákok támogatása, az egyházkerület tudományos gyűjteményeinek megszervezése, közéleti és közegyházi szerepvállalásod páratlan életpályát mutat. Nem kerested a (megérdemelt) dicsőséget, azt másoknak hagytad. Jelszavad, hogy csak

az marad meg, amit letettünk az asztalra, már sokszor igazolódott. Többször kijelentetted: lenni kell és nem látszani. Ezért is lett e kötet címe: Non videri, sed esse.

Kedves Dezső! Hatvanadik születésnapod alkalmából legnagyobb titoktartás mellett állítottuk össze ezt a kötetet. A titkolózásra azért volt szükség, mert téged ismerve, szívből tiltakoztál volna e kezdeményezés ellen. Ezzel a tanulmánykötettel tisztelgünk munkásságod előtt, és kívánjuk, hogy az eddigi rendkívül színes és szerteágazó tudományos és közegyházi tevékenységedet Jászberénytől Szovátáig további sok évtizeden át folytatni tudd. Ad multos annos!

Kolozsvár, 2017 márciusában

Kolumbán Vilmos József

A bűnbánati nap magyar protestáns liturgiátörténeti vonatkozásai és utolsó élő emléke Erdélyben

A jelenkori protestáns köztudatban a közösségi, istentisztelettel és esetleg böjtöléssel egybekapcsolt bűnbánatnak kétféle alkalma ismeretes. A legáltalánosabban az egyházi év ünnepeit megelőző, az ünneplésre való felkészülésben szerepet játszó adventi, illetve nagyböjti időszakot tartják számon, amikor az egyéni bűnbánat és böjtölés mellett sajátos bűnbánati jellegű istentiszteleteket is tartanak. A közösségi bűnbánat másik ismert alkalma az úrvacsora vételét megelőző bűnbánati istentisztelet és közösségi gyónás, melynek sajátos magyar református úrvacsorai kegyességre jellemző formája az úrvacsora vételét megelőző bűnbánati hét. A közösségi bűnbánat gyakorlatának mindkét formája üdvtörténeti vonatkozású, megtartása az üdvösségre néz, hiszen célja a bűnbocsánat elnyerése a közösségi bűnbánat gyakorlásában részt vevő egyén számára. Az ilyen jellegű alkalmak megtartását az egyházi, illetve felekezeti felsőbbség rendelte el és szabályozta.

Európa-szerte évszázadokon át létezett a közösségi bűnbánatnak egy másik változata is, melyet nem az egyházi, hanem a világi felsőbbség rendelt el a hatáskörébe tartozó minden felekezetnek. Az ilyen kiemelt közösségi bűnbánati vagy penitenciális napokat már nem üdvtörténeti eseményekhez kapcsolták, hanem a világi vezetők a bűnbánat elrendelésével válaszoltak az adott régió (város, megye, ország) aktuálpolitikai krízishelyzetére (török, tatár, labanc), a természeti csapásokra vagy járványokra (tűzvész, árvíz, földrengés, üstökös megjelenése, pestis). Mindaddig, amíg a krízishelyzetet, a csapást, Istennek a bűnökért való büntetéseként értelmezték, a felsőbbség által elrendelt bűnbánati napoknak az volt a célja, hogy elhárítsák Isten haragját a közösségről, visszanyerjék az ő kegyelmes segítségét, szabadítását, megmenekülés esetén pedig az, hogy hálát adjanak a szabadulásért, illetve kérjék Isten oltalmát a jövőre nézve. A megnevezett cél érdekében az illetékes hatóság (országgyűlés, városi tanács) meghatározta a bűnbánati napok számát (hány napig, milyen napokon), szabályozta, hogy a bűnbánati napokon hány prédikációs istentiszteletet, hány (általában litániával, szabadulás esetén Te Deummal egybekötött) könyörgést tartsanak, illetve hogy milyen módon tartsák meg a böjtöt (szigorú önfegyelem, nyilvános szórakozás, tánc, italo-

* Benkő Timea 1973. október 9-én született Nagybányán. Tanulmányait Máramaroszigeten végezte, majd a marosvásárhelyi Református Kántor-Tanító Képző Főiskolán tanult. Teológiai tanulmányait a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben végezte (1994–1999), 2001-ben tett lelkesítő vizsgát. 2000 óta a kolozsvári teológiai intézet tanára. 2009-től a Lipcsei Teológiai Fakultás doktorandusza, doktori értekezését gyakorlati teológiából, liturgikából írja. Kutatási területe liturgika, liturgiátörténet, himnológia.

zás eltiltása, kocsmák bezárása). A penitenciális naphoz gyakran fogadalom is kapcsolódott (pl. a napot évenként megtartják).¹

A bűnbánati és könyörgőnapok jelensége a nemzetközi kutatás előterébe került az utóbbi évtizedben.

A nemzetközivé bővült nagy-britanniai kutatás keretein belül 2007 óta vizsgálják a világi hatalom részéről elrendelet bűnbánati és könyörgőnapok hagyományának angliai, skót, walesi és ír példáit.² Németországban 1994-ig országosan bűnbánati és könyörgőnapot tartottak az egyházi év utolsó vasárnapját megelőző szerdai napon, azóta már csak Szászországban hivatalos munkaszüneti nap, a többi tartományban továbbra is egyházi, de nem állami ünnepnap. Éppen az országos bűnbánati nap megszüntetésével, illetve csak egy tartományban való érvényben maradásával kapcsolatban felmerült kérdések kapcsán a németországi bűnbánati napok liturgiátörténeti feldolgozásával az utóbbi években két doktori disszertáció is foglalkozik.³

A szakirodalom Erdély és Magyarország történetében is tud néhány nemzeti vagy országos könyörgésnek nevezett bűnbánati nap elrendeléséről és megtartásáról,⁴ néhány esetben ismert az országos könyörgés alkalmából írt és másolatokban terjesztett imádság is.⁵ Az egyes településekre vonatkozó penitenciális napokról elszírtan olvashatók utalások a nélkül, hogy nyilvánvalóvá válna, hogy ez nem elszigetelt vagy ritka jelenség, hanem Európa-szerte elterjedt gyakorlat volt. Hogy magyar viszonylatban mennyire feledésbe merült a bűnbánati nap jelentése, jól szemléltetik az erről a napról szóló, de magának a jelenségnek az értelmezésén fennakadó tanulmányok. A *Magyar néprajz* című kiadványnak a népi vallá-

¹ „Bűnbánati és könyörgőnap” szócikk, In: Rupert Berger, *Lekipásztori liturgikus lexikon*, Vigilia Kiadó, Budapest 2008. 66.; Karl Dienst, „Buß- und Bettage” szócikk, In: *Religion in Geschichte und Gegenwart (RGG)*⁴, Bd.1, (2008 Ungekürzte Studienausgabe), Mohr Siebeck Verlag, Tübingen 1998. 1900–1903.; Ludwig Schmidt, „Buße VIII. Kirchliche Buß- und Bettage” szócikk, In: *Theologische Realenzyklopädie (TRE)* Band 7, De Gruyter Verlag, Berlin 1981, 492–496.

² A nagy-britanniai kutatásról ld. Fazakas Gergely Tamás: Kora újkori „nemzeti” imádságok nemzetközi összefüggésben: országos könyörgés és közösségi bűnbánat Bethlen Gábor idején. In: Bogár Judit (szerk.), *Régi magyar imakönyvek és imádságok*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Piliscsaba 2012, 73–74.; Fazakas Gergely Tamás: Országos könyörgés, nemzeti böjt és keresztes háború 1849 nyarán. A kortárs és az utólagos értelmezések egy nemzetközi kutatás kontextusában. In: Bényei Péter – Gönczi Monika – S. Varga Pál (szerk.), *„Szirt a habok közt...” Tanulmányok Imre László 70. születésnapjára*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen University Press, Debrecen 2014, 302–304.

³ Maïke Neumann a bűnbánati nap Rhainland tartományi vonatkozásairól írta doktori disszertációját. Maïke Neumann: *Der Buß- und Bettag. Geschichtliche Entwicklung - aktuelle Situation - Bedingungen für eine erneuerte Praxis*. Neukirchener Verlagsgesellschaft, Neukirchen-Vluyn 2011; A Lipcsei Egyetem Teológiai Fakultásán a bűnbánati nap szászországi hagyományáról doktorál Annette Gruschwitz.

⁴ A Bethlen Gábor 1619-es hadjáratahoz és 1620-as királlyá választásához kapcsolódó, valamint az 1848–49-es szabadságharc ügyéért elrendelt 1849. május–júniusi bűnbánati napokról vö. Fazakas Gergely Tamás: *Kora újkori „nemzeti” imádságok...*; ill. Fazakas Gergely Tamás: *Országos könyörgés...* (ld. 2. lábjegyzet).

⁵ Bethlen Gábor országlásáért mondandó imádságról vö. Fazakas Gergely Tamás: *Kora újkori „nemzeti” imádságok...* (ld. 2. lábjegyzet). Az 1849-es szabadságharcért mondandó könyörgésről vö. Fazakas Gergely Tamás: *Kora újkori „nemzeti” imádságok...*, 306–308.

sossággal foglalkozó kötetében például a széki Bertalan-napi bűnbánati napot „barock katolicizusból a protestánsokhoz átszivárgott” szokásként értelmezik, pedig a szokás kialakulása és népszerűvé válása évszázadokkal megelőzte a katolikus barokk korszakot.⁶ A téma kutatója, Fazakas Gergely Tamás is bizonytalan a gyakorlat általános elterjedését illetően. Az 1849-es országos könyörgés kapcsán egyrészt hangsúlyozza, hogy a bűntöt és könyörgést meghirdető rendeletet kísérő *Magyarország minden hitfelekezetű lelkészeihez* című emlékeztető iratban arra biztatja a lelkészeket, hogy maguk gondoskodjanak a rendelet betartásáról, és ne várják az egyházmegyei hatóságok felszólítását, amint ez a szokásos módon, „rendes formákhoz” ragaszkodva történni szokott.⁷ Bár az emlékeztető szöveg „rendes formákról”, tehát általánosan szokásban lévő és ismert eljárásról szól, Fazakas ugyanebben a tanulmányban mégis annak a véleményének ad hangot, hogy a rendelet kibocsátásának idején a 19. századi Magyarországon már kikophatott a köztudatból a közösségi bűnbánat és bűjt gyakorlata, „hosszú ideje nagyrészt ismeretlen volt az efféle kezdeményezés”.⁸

Tanulmányomban röviden ismertetem a bűnbánati és imanapok eredetét, jelentését. Majd rátérek az Erélyben elrendelt bűnbánati napok kérdésére. Ezek között részletesebben kitérek az 1658-as és 1717-es török–tatár dúlás alkalmával meghirdetett bűnbánati napokra és az egyes helyi tanácsok által ugyanabban az időben elrendelt bűnbánati napokra vonatkozó rendeletekre, illetve az alkalmak istentiszteleti rendjének rekonstruálására (Kolozsvár, Nagybánya, Szék). A 20. század elején elszigetelten még találkozunk helyi szintű fogadalmi nap jellegű bűnbánati és könyörgőnapra vonatkozó rendelettel. Mint egy eltűnt kegyességi forma utolsó emléke, a bűnbánati naphoz kapcsolódó történeti adatokat dokumentálja az 1717-es tatárjárás pusztításának emlékére Bertalan napján Széken évenként máig megtartott bűnbánati nap.⁹

A bűnbánati és imanapok fajtái, eredete, jelentése

Bűnbánati vagy böjti, vezeklőnapok minden vallásban fellelhetők. Az ószövetségi zsidó hagyományban is több formája ismeretes a közösségi bűnbánatnak

⁶ „A barokk katolicizmusban népszerű fogadalmi ünnepek átsugároztak a protestánsokra is. A székiek (Szolnok-Doboka m.) *Birtalan napján* (aug. 24.) gyászöltözetben háromszori templomozással – eredetileg böjttel – emlékeztek a települést elpusztító 1717-i tatár betörésre.” Vö. Egyházi ünnepek és jeles napok, In: *Magyar néprajz* nyolc kötetben (Folklór 3), Akadémiai Kiadó, Budapest (1988–2002), VII. kötet: Népszokás, néphit népi vallásosság. (Protestáns egyházas néphit és magatartásformák fejezet, A vallásos élet színterei és gyakorlata alfejezet) 474–476, <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/07/327.html> (Megnyitva: 2016. március. 18).

⁷ Fazakas Gergely Tamás: *Kora újkori „nemzeti” imádságok...*, 307.

⁸ Uo. 305.

⁹ A széki Bertalan-nap hagyományán kívül egyelőre egy református gyülekezetéről tudunk, melyben megmaradt egy fogadalmi napként megtartott bűnbánati és könyörgőnap. Ósz Sándor Előd hívta fel a figyelmem arra, hogy az erdélyi Szederjes településen az 1924. június 15-én jégverést követően bűnbánati és könyörgőnapot fogadott a faluközösség, hogy elnyerjék Isten könyörülő segítségét, és a pusztítást követően megszabaduljanak a hasonló természeti csapásoktól. Az eredetileg közösségi bűnbánat és böjt céljával kezdeményezett napot ma gyülekezeti napként ünneplik, de istentiszteleten még mindig megemlékeznek a falut sújtó egykori eseményekről.

és böjtölésnek. Ezek között az egyik legjelentősebb ünnepnap az évenkénti engesztelés napja (jom kippur), melynek célja, hogy a hívő zsidókat megtérésre vezesse szigorú szombatnap tilalommal, bűnbánattal, böjtöléssel, engesztelő áldozat bemutatásával. A jom kippur mai liturgiájában is megjelennek ezek az elemek: ezen a napon semmilyen munkát nem végeznek, az egész napot a zsinagógai közösségben töltik szigorú böjtöt tartva, olvassák az írásokat, főként Áron áldozatáról szóló részeket (3Móz 19) és Jónás könyvét.¹⁰ További megtérést célzó böjttel egybekötött vezeklési napok a szükség idején megtartott bűnbánati napok, melyeken Isten bűnbocsátó irgalmáért könyörögtek a templomban önmegtartóztatással, böjttel, gyászruha felöltésével (Bír 20,26; 1Sám 7,5 skk.; Jóel 1,13). Végül pedig a közösségi bűnbánat harmadik típusa a jeruzsálemi templom pusztulása utáni időben rendszeresen, minden év negyedik, ötödik, hetedik és tizedik hónapján megtartott böjti napok (Zak 8,19).¹¹

A keresztények bűnbánati gyakorlata az ószövetségi zsidó, valamint a pogány-római hagyományból alakult ki. Már a korai egyházban ismerték a hétközi böjti napokat. Rendtartásokban is rögzítették a szerdai (Jézus elárulásának napja), valamint a pénteki (Jézus kereszthalálának napja) böjtölést, mely azt a célt szolgálta, hogy felkészítsen a feltámadás napjának hetenként való megünneplésére (Didache 8,1). Ezekon a stációs böjtnek (Stationstage) is nevezett napokon szigorúan böjtöltek, önvizsgálatot tartva bűnbánatot gyakoroltak (megtérés), és a böjti napot igeliturgia zárta.¹² Az idők folyamán a nyugati egyház felhagyott a szerdai böjti nap megtartásával, ehelyett a pénteki napon kívül a szombati böjtölés szokása terjedt el, míg a keleti egyház megmaradt a szerdai és pénteki böjtölés szokásánál. A böjtölésre kijelölt napok története és hagyománya (szerda, péntek, szombat) ismét jelentőséggel bír majd, amikor reformáció korától kezdve bűnbánati és könyörgőnapokat rendelnek el a világi hatóságok.¹³

Ma már kevésbé ismert, hogy az egyházi évhez kapcsolódó bűnbánati és böjti napok kapcsolatban állnak az évszakok kezdetével nagyjából egybeeső évnegyedi böjti napokkal is. Rómában a 8. század óta Quattuor tempora napjai (ieiunia quattuor temporum) az évnegyedek kezdeti hetének szerda, péntek és szombati napjaira elrendelt böjti napok, melyeket magyarul, a latin megnevezés magyarítása révén kántorböjtnak is neveznek.¹⁴ Ezekon a negyedévenként sorra kerülő napokon böjtöléssel egybekötött könyörgéseket tartottak, alamizsnát osztottak, hogy Isten áldását, a termés védelmét kérjék a következő negyedévre, és hálát

¹⁰ Karl Dienst: *i. m.* 1900; „Engesztelés napja” címszó, In: Herbert Haag, *Bibliai lexikon*, Apostoli Szentszék Könyvkiadója; Budapest 1989, 361–363.; „Engesztelés napja” szócikk. In: Bartha Tibor, *Keresztény Bibliai Lexikon*. I. kötet. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 1993, 385–386.

¹¹ Karl Dienst: *i. m.* 1900.

¹² Maike Neumann: *i. m.* 55.; Karl Dienst: *i. m.* 1900.; „Stáció” címszó. In: Rupert Berger: *i. m.* 428.

¹³ Maike Neumann: *i. m.* 55. Ludwig Schmidt: *i. m.* 493.

¹⁴ A kántorböjtről ld. „Évnegyedes idők” szócikk, In: Rupert Berger: *i. m.* 129–130.; Karl-Friedrich Wiggermann, „Quatember” szócikk, In: *RGG⁴*, Band 6., Mohr Siebeck Verlag (UTB), Tübingen 2003, 1863.

adtak az elmúlt negyedévben megtapasztaldásért, a jó termésért.¹⁵ Az évnegyedes böjti napok eredete vitatott. Kapcsolatban állhatnak az ószövetségi évenkénti rendszeres szintén négy böjti nappal.¹⁶ Mivel azonban a keleti egyház nem ismeri az évnegyedi böjt szokását, valószínűbb, hogy pogány-római gyökerekre vezethető vissza. Egy 6. századi feljegyzés szerint már I. Callixtus pápa (217–222) böjtot rendelt el az év három szombatjára, mégpedig a gabona, a bor és az olaj idejére, ezért feltehető, hogy az évszakok kezdetére (illetve végére) előírt kántorböjti napok a három pogány-római aratási ünnep (gabona, olaj és téli vetés) hatására alakultak ki.¹⁷ VII. Gergely pápa 1078-ban tette a kántorböjt napjait a négy évszak kezdetére, a megjelölt hetek szerda, péntek és szombati napjaira. Ennek megfelelően a tavaszi kántorböjti napokat a hamvazószerda utáni héten, a nyári kántorböjtot a pünkösöd utáni héten tartották, az őszi böjti napokra a Szent Kereszt felmagasztalása (Exaltatio crucis, szeptember 14.) ünnepe utáni héten, valamint a téli kántorböjtre advent harmadik hetében került sor.¹⁸

A közösségi bűnbánatnak a nyugati keresztény gyakorlatban elterjedt harmadik formája a tanulmány témáját is adó világi hatóságok által elrendelt bűnbánati és könyörgő, illetve hálaadó napok. A közösségi kegyességgyakorlásnak ezen rendkívüli alkalmak nem kizárólag a kereszténységre jellemzők. Már a kereszténység bevezetését megelőző időkből olvashatunk államilag elrendelt bűnbánati napokról (feria piaculares), melyeket a pogány római uralkodók akkor rendeltek el, ha az országot valamilyen veszély, háború vagy járvány fenyegette. Ha figyelembe vesszük a történeti háttérrel, valószínű, hogy a felsőbbség által elrendelt későbbi keresztény bűnbánati és könyörgőnapok közvetlenül a pogány-római gyakorlatból és kevésbé vagy csak közvetve a bibliai példából eredeztethetők, ahol szintén találkozunk nem vallási vezetők által elrendelt közösségi bűnbánattal (2Krón 20).¹⁹

Mi a lényege és szerepe a gyülekezeti közösségben böjttel, bűnbánat gyakorlásával és imával megtartott bűnbánati napoknak? Az általános bűnbánat célja az egyén üdvösségének elnyerése, viszont ennek a kegyességgyakorlásnak semmilyen hatása nincs a közösségre nézve. Ezzel szemben a közösségi bűnbánati és könyörgőnapok nemcsak az egyén, hanem a teljes közösség életére kihatnak. Ezt a különbséget Maïke Neumann három jellemző vonásban összegezi.²⁰

A rendszeres, tehát meghatározott időkből sorra kerülő közösségi bűnbánati napoknak (stáció böjt, évnegyedi böjt) van egy, az egyéni bűnbánaton, a naponkénti Isten-kapcsolaton túlmutató célja, mint például az, hogy felkészítsenek bizonyos ünnepekre. Ezért került az évnegyedi böjti napok közül kettő a fő ünne-

¹⁵ Füzes Ádám: *Liturgika segédfüzet a skabellumokra és vizsgákra való felkészüléshez* (belső használatra), II. Félév, III. Füzet, 80. http://liturgika.htk.ppke.hu/leirasok/lit_2_jegyzet_fuzet3.pdf

¹⁶ Lásd 12. lábjegyzet.

¹⁷ Maïke Neumann: *i. m.* 55–56.; Rupert Berger: *i. m.* 129.

¹⁸ Rupert Berger: *i. m.* 140; Az évnegyedes idők meghatározott napjai többször is módosultak, legutóbb a II. Vatikáni zsinat határozatainak következtében. A tavaszi böjti napok húsvéti előkészülethez, a téli pedig a karácsonyi előkészülethez kapcsolódnak. Vö. még Maïke Neumann: *i. m.* 56–57.

¹⁹ Maïke Neumann: *i. m.* 57.

²⁰ Maïke Neumann: *i. m.* 58–60.

pet megelőző időszakra (advent és nagyböjt). A bűnbánati napoknak ez a jellege a stációnapoknak a vasárnap megünneplésére felkészítő szerepére is emlékeztet.

A rendkívüli bűnbánati és könyörgőnapok esetében külső esemény (háború, járvány stb.) határozza meg a napot, ezért az ilyen napokon a jelenben a közösség létét fenyegető pusztítástól való szabadulásáért imádkoznak, és nem az egyént a bűneiért a másvilágon fenyegető büntetés elhárításáért.

Végül pedig a harmadik közös vonás, hogy a bűnbánati napok a közösségre tekintenek. Nemcsak azért, mert a teljes közösségtől elvárják, hogy részt vegyenek benne, hanem mert a cselekmény célja maga a közösség: a közösség élete, jóléte, háborúból való szabadulás vagy a jó termésért való könyörgés, a termék pusztulásának elkerülése (ld. évnegyedi böjt), illetve a közösség felkészítése a méltó és lelki megújulást hozó ünneplésre (stáció böjt).

Adatok a rendkívüli bűnbánati és imnapok történetéből

Az előző részben röviden bemutatott rendkívüli bűnbánati és imnapokról megállapítottuk, hogy nem keresztény fogantatásúak, hanem a pogány-római szokás hatására kerültek át a nyugati kereszténység gyakorlatába. A reformáció egyházai bíralták ugyan a középkori egyház bűnbánati gyakorlatát, különösen annak meritorikus jellege miatt, mégis a biblikus értelmezést megerősítve átvették mind a nagyböjti időre, mind a kántorböjti napokra, illetve a rendkívüli esetekben elrendelték a bűnbánati napok gyakorlatát is.

Az egyre erősödő török fenyegetés miatt 1532-ben Strasbourghban elrendelt közösségi bűnbánati nap és könyörgés az első olyan protestáns bűnbánati nap, amelyről adataink vannak arra nézve, hogy ténylegesen meg is tartották.²¹ A bűnbánati napot a római hitet védő V. Károly Habsburg császár rendelte el a birodalom minden kereszténye számára a török fenyegetése miatt. Miután 1532. július 23-án a császár békét kötött a protestáns rendekkel (nürnbergi vallásbéke), a strassbourgi protestánsok is csatlakoztak a rendeletnek engedelmességekhez és pl. Strasbourghban, Ulmban és Augsbourghban is elrendelték a bűnbánati napot.²²

A szintén Strasbourghhoz kötődő katekizmusban (1534) Bucer már olyan rendszeresen megtartandó könyörgőnapokat írt elő, melyeket különleges vészhelyzettől függetlenül is megtartottak a meghatározott napokon. A kölni egyházi rendben (Kirchenordnung) azonban már mindkettőről írt: szükség idején rendkívüli bűnbánati és könyörgőnapok tartását szorgalmazta, de javasolta, hogy minden hónap valamely szerdai vagy pénteki napján rendszeresen tartsanak könyörgőnapot, böjtöléssel, bűnbánat gyakorlásával.²³

²¹ Már korábban is van tudomásunk protestánsok körében elrendelt bűnbánati napokról, viszont ezek esetében nincs adatunk arra nézve, hogy valóban eleget tettek volna a rendeletnek. Ilyen rendeletet találunk általános szükség, nyomorúság esetére a Reformatio Hassiae (1526) és a Lüneburgi ediktum (1527) szövegében. Vö. Karl Dienst: *i. m.* 1901., valamint Maïke Neumann: *i. m.* 65.

²² Karl Dienst: *i. m.* 1901., Maïke Neumann: *i. m.* 65.

²³ Maïke Neumann: *i. m.* 65.

Kálvin valószínűleg a Bucer által Strasbourghban elkezdett könyörgőnapok hatására vezette be Genfben a szerdai napokon megtartott bűnbánati és imanapot. A rendtartásában a könyörgés, a közbenjáró imádság és a bűnbánat mellett a böjtölést²⁴ is átvette Bucertől (Genfi Agenda 1542²⁵) Kálvin a rendtartásban ezt írja: jó dolog, ha hetenként egy napot arra rendelnek, [...] hogy azon imádkozásokat és könyörgéseket tartsanak az idők szükségletei szerint, háborúk, járványok stb. ellen.²⁶

Luther Márton neve is kapcsolódik a protestáns bűnbánati nap történetéhez. Amikor 1529-ben a török Bécset fenyegette, Luther felszólította lelkészbarátait, hogy hirdessenek meg gyülekezetükben közösségi böjtöt és bűnbánatot, hogy megszabadulhassanak a török veszélytől, amelyet a nép bűnei miatt haragra gerjedt Isten szabadított Európára.²⁷ Ugyanebben az évben átírta a középkori könyörgést, a Mindenszentek-litániát, és kihagyva belőle a szentek segítségül hívását, a Szentháromság-Istenhez esedező könyörgést formált belőle. A Buda eleste után 1541-ben kiadott *Vermahnung zum Gebet wieder die Türken* című iratában (Intelem a törökök elleni könyörgésre) már egy sajátos könyörgő istentiszteleti liturgiát is felvázolt.

Bűnbánati nap istentiszteleteinek liturgiája

Hogyan és miként ünnepelték a bűnbánati napot? Erre vonatkozóan nagyon szűkszavúak a közösségi bűnbánatot elrendelő határozatok. A középkori egyházban nem volt a bűnbánati napra összeállított külön istentiszteleti forma, a reformáció egyházaiban pedig különbözőek voltak az istentiszteleti rendtartások. A középkorban a horák vagy napszaki imaórák rendjét követték a bűnbánati napok istentiszteletein, később inkább a főistentisztelet némileg módosított liturgiája szerint zajlott a bűnbánati nap istentisztelete. Amennyiben a vasárnapi főistentisztelethez kapcsolódva tartották meg a bűnbánati napi könyörgést, többnyire úgy alakították a rendtartást, hogy az istentisztelet szokásos elemeit kiegészítették a bűnbánati naphoz illő elemekkel, például a litániával. A másik megoldás az volt, hogy lerövidítették, és a nap jellegéhez igazították a megszokott vasárnapi liturgiát. Nyilván ez a megoldás megtörte volna a vasárnap örvendező (feltámadás napja) jellegét, és főként olyankor volt alkalmas, amikor a bűnbánati és könyörgőnaphoz egyben a hálaadás is társult, például egy veszély elmúltát követő könyörgőnapon. A reformáció korát követően kialakultak a bűnbánati napnak sajátos istentiszteleti formái, melyekben sokkal inkább kifejezésre jutott a nap sajátossága, ezek azonban tartományonként, régióként változtak. Az ilyen saját-

²⁴ A genfi rendtartásban még nem említi a böjtöt, az Intitúcióban azonban a könyörgőnap szerves részeként ír róla. Vö. Maïke Neumann: *i. m.* 65–67.

²⁵ Genfer Gottesdienstordnung (1542), In: Calvin-Studienausgabe, hg. v. E. Busch ua., Bd. 2, Neukirchen-Vluyn 1997, 147. k. Idézi Maïke Neumann: *i. m.* 66. Bolyki szerdai imaóráként említi. Vö. Bolyki János: *Az imádkozó Kálvin*, Református Zsinati Iroda Sajtó Osztálya, Budapest 1985, 115–122. Itt közli az imaóra imádságainak magyar szövegét, köztük Kálvinnak a könyörgőnapra megfogalmazott bűnvalló imádságát is.

²⁶ Magyarul Bolyki János: *i. m.* 116.

²⁷ Martin Brecht: *Luther und die Türken*. In: Bodo Guthmüller-Wilhelm Kühlmann: *Europa und die Türken in der Renaissance*. Max Niemer Verlag, Tübingen 2000, 16.

tos bűnbánati napi istentiszteleti rendtartások formája általában egyszerű: könyörgésből, igeolvasásból és igehirdetésből, litániából, valamint nyilvános bűnvallásból („közönséges gyónás”) állt.²⁸

Kálvin genfi ágendájában a bűnbánati és könyörgőnap istentiszteletének rendje is hasonló az előbb vázolt mintához: vasárnapi közgyónás (bár szerdán tartották az imapot!), igehirdetés, hosszú bűnvalló imádság, (Kálvin külön az imanapi könyörgésre szövegezte meg), majd az imádság utáni résszel a vasárnapi liturgia rendje folytatódik.²⁹ A szerdai imaórát reggel nyolc és tíz óra között tartották, melynek során név szerint is imádkoztak a szenvedőkért, rászorultakért, a gyülekezeti tagokért, idegenekért és más országok keresztényeiért. Ezeken az imanapokon a genfieknek *felnyílt a szemük a világkereszténység testvérisége dolgai iránt*.³⁰ Kálvin bűnbánati és könyörgőnapra összeállított rendtartásának hatása nyomon követhető a franciaországi hugenották, valamint a holland reformátusok bűnbánati és könyörgőnap istentiszteleti rendjében, valamint a böjt szigorúan vételében is. Bár a hollandiai exulánsokból 1549–1550-ben alakult és 1553-ban feloszlott londoni menekültgyülekezet is a kálvini mintát követte, az ottani sajátos politikai helyzet miatt (a városvezetés nem támogatta a gyülekezetet), a könyörgőnap elrendelését nem a városi tanácstól várták, hanem azt a gyülekezet lelkésze, az előjárói, a vének hirdették meg.³¹

Német nyelvterületen és lutheránus gyülekezetekben azt a hagyományt vizslik tovább a bűnbánati és könyörgőnapokon, amelyet Luther javasolt az 1541-es *Vermahnung*ban. Ez szerint a bűnbánati és könyörgőnap istentisztelete alkalomhoz választott zsoltárokból (köztük a 79. zsoltár), a litániából és a török elleni könyörgésből állt (a Luther-féle *Türkengebet*).³²

A magyar protestáns ágendák közül Samarjai János foglalkozott ágendájában a közösségi bűnbánat és böjtölés alkalmával.³³ Miután az I-II. bekezdésben arról beszél, hogy az egyházi vezetők tiszte bűnbánati és böjtölési alkalmakat meghirdetni a *közönséges nyomorúság idején* (azaz a közösséget sújtó nyomorúság idején), a fejezetet a bibliai példákkal vett indoklással zárja.³⁴ A III. részben arról ír, hogy miért fontos a bűnbánati napokon az istentiszteleti közösségen kívül, a magánéletben, a magánháznál folytatni a bűnbánatot, majd ehhez kapcsolódva a IV. bekezdésben felsorolja, hogy keresztény embernek a bűnbánati napokon mitől kell megtartóztatnia magát.³⁵ A böjtölésről az V–VI. bekezdésekben szól,³⁶ és ér-

²⁸ Karl Dienst: *i. m.* 1902–1903.

²⁹ Bolyki János: *i. m.* 116–122.

³⁰ Bolyki János: *i. m.* 103–104.

³¹ Malke Neumann: *i. m.* 68.

³² Martin Brecht: *i. m.* 23.

³³ XVIII. Az közönséges Penitentia tartásról es böjtölesről, In: Samarjai János, *Az helvatai valláson levő Ecclesiáknak egyhazi ceremonijokról es rend tartasokrol valo könyvetske...*, Brewer, Lócse 1636, (RMNy 1654) 137–141. Kimondottan a bűnbánati és könyörgőnapról 138–139. Az ágendáról vö. Kathona Géza: *Samarjai János gyakorlati teológiája*, (Theológiai Tanulmányok, 61) Debrecen 1936, 206–214.

³⁴ Samarjai János: *i. m.* 138.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo. 139.

dekes módon nem ajánl egy bizonyos napot erre, hanem véleménye szerint *mindaddig, míg a nyomorúság tart rajtunk, mindaddig sanyargatjuk magunkat böjtöléssel*. Ugyanitt említi a kántorböjtöt is („esztendő által a négy Kántorban”), mint amihez nem fontos ragaszkodni. A VI. bekezdésben Samarjai megállapítja, hogy mit jelent a cselekvő böjtölés: böjtölés közben szüntelenül szolgálni, imádkozni, gyónni (bűnvallás) és az úrvacsorával élni. A VII. bekezdésben a fogadalomtételről beszél mint a protestánsok által is gyakorolt, a bűnbánatot és a böjtölést kiegészítő cselekedetről. A gyakorlat bibliai hátterét Jákób fogadalmában (Gen 28,20–22) és Sámuel anyjának, Annának példájában adja meg (1Sám 1,10–11).³⁷ A fogadalomtétel érdekes eleme a bűnbánati és könyörgőnapnak. A könyörgő istentiszteleten tett fogadalom alkalmával a gyülekezet tagjai általában arra kötelezték magukat, hogy életüket megjobbjítják azért, hogy Isten haragját ismét a közösségre ne vonják. Ezenkívül szokás volt a krízishelyzet megszűntekor (nagy csapást követően vagy éppen szabadulás alkalmával) megfogadni, hogy a veszedelem idejét lezáró bűnbánati, könyörgő- és esetleg hálaadó napot évenként megtartják. Az ilyen évenként ismétlődő, gyakran napjainkban is megtartott bűnbánati és könyörgőnapokat fogadalmi napoknak nevezik.³⁸

Erdélyben meghirdetett bűnbánati és könyörgőnapokról

Az országos bűnbánati és könyörgőnapokról az országgyűlés, majd később a Gubernium határozott. A határozat hivatali úton jutott el az egyházak országos vezetőihez, a püspökökhöz, majd ők szólították fel a hatáskörükbe tartozó esepereket, hogy továbbítsák a rendeletet a gyülekezeti lelkészeknek. A következőkben ismertetünk néhány országos bűnbánati és könyörgőnapra vonatkozó országgyűlési határozatot a háborúk, török-tatár fenyegetés időszakából, az 1657–1660 közötti évekből. Ezek után röviden felvázolunk három példát arra, amikor ugyanabban a krízishelyzetben egy-egy település vezetősége, az országos könyörgéseken kívül további napokat rendelt el 1653–1759 között a bűnbánat és böjt gyakorlására, azért hogy elhárítsák a közösségre leselkedő veszélyt.

Bűnbánati napokra vonatkozó erdélyi országgyűlési határozatok

Gyulafehérvári országgyűlés – 1657. június 12.

Barcsay Ákos 1657. június 4-én országgyűlést hirdetett Gyulafehérvárra június 12-re. Szilágyi Sándor összefoglalásként ezt írja az országgyűlésről: *Az országgyűlés a kitűzött időben megtartatott. Az ott hozott végzések bizonyítványai a leverő hangulatnak, melyet a naponként érkező rossz hírek ébresztettek. Mindenek előtt a haragvó Isten megengesztelésére böjtöt rendeltek el, s szigorú büntetést szabtak azokra, kik azt nem tartották meg.*³⁹ A országgyűlés rendeletének 1. cikkelye fogalmazza meg a bűnbánati és könyörgőnap megtartásának részleteit:

³⁷ Uo. 139.

³⁸ „Fogadalmi szokások” címszó In: *Magyar Katolikus Lexikon*, <http://lexikon.katolikus.hu/F/fogadalmi%20szokasok.html> (Megnyitva: 2017. március 24.)

³⁹ Erdélyi Országgyűlési Emlékek (EOE) 11, 253.

1-mo. Az S[zensé]ges Isten mostani felháborodott állapotokban külömb külömb hírekhez képest eleinknek dicseretes áhítatos szokásokat akarván követnünk, áhítatos könyörgéssel akarván engesztelnünk és bőjtöléssel: végeztük, hogy ennekutána az esztendőben esendő és következendő Szent Margit asszony napig minden vasárnapot kétszeri predikatio hallgatással, kétszeri könyörgéssel, estvélig való étlenséggel, itlansággal való bőjtöléssel egész országul megiljük mindennemű Isten ellen szitkozódásokat, muzsikákat, vasárnapokon estvéig borárulás is az eddig való tilalom és edictum szerént, megtilalmozván.⁴⁰

Besztercei országgyűlés – 1659. február 26. – március 18.

1659. február 3-án egyetemes országgyűlést hirdettek Besztercére. Az országgyűlésre február 25-én érkezett a fejedelem, Barcsay Ákos, az országgyűlést február 26-án kezdték meg istentisztelettel, és kijelentették, hogy aznap semmi mást nem tesznek, Istennek szentelik a napot. A beszámoló szerint a rendek részt vettek az aznapi három istentiszteleti alkalmon.⁴¹ Másnap megkezdődött az országgyűlés munkája, amelynek napirendi pontjai között elsőként azt javasolták, hogy a vasárnapot megünnepeljék, és az istenkáromlókat megbüntessék.⁴² Végül március 18-án került sor a törvények megvitatására, ahol a javaslatot el is fogadták. A határozatokban az I. artikulus: *Az úr napjának megszenteléséről, és az nem régen kezdett káromló szitkozódásoknak nemeinek büntetéséről* címet viseli. Megemlítették a korábbi bünbánati és könyörgőnapokról szóló országgyűlési határozatokat (1619, 1653), valamint hozzátették, hogy idő hiányában a kérdés részletes megtárgyalását a következő alkalomra halasztják, a bírák addigi alkalmazzák a korábbi határozatokat.⁴³ A határozat megfogalmazása jól szemlélteti a bünbánati és könyörgőnapok jellegét, amelyekkel Isten haragját kívánták elhárítani az országról:

Értjük kegyelmes uram az Nagyságod propositiójának első részét, az úr napjának megszenteléséről, melyet mi is országul agnoscolván igen méltónak ítéljük ez ebbéli Nagyságod méltóságos kívánságát annyival inkább, hogy mindenképen látjuk rajtuk az istennek haragját mind ebbéli s mind más sok egyéb bűneink miatt. Nem tagadhatjuk azt is kegyelmes urunk, hogy az mostani üdőt majd szorosnak nem ítélnők ez dologról való discussióra, holott sok nehézségek az religióra nézendők (noha sokaktól urgeáltattak) e mostani gyűléseinkről kételenség alatt elébb halasztottuk. Azonban ezen isten napjáról megszenteléséről eléendő articulussink existálnak, volt eddig is héja csak az gondviselés.⁴⁴

⁴⁰ Uo. 286.

⁴¹ Az országgyűlési beszámoló részletesen leírta az istentiszteletek és könyörgések menetét is. Vö. EOE 12, 158–159.

⁴² EOE 12, 159.

⁴³ EOE 12, 220.

⁴⁴ Uo.

Segesvári országgyűlés – 1660. július 5.

1660. július 5-ére országgyűlést hívtak össze Segesvárra, ahol többek között országos böjt tartásáról döntöttek.⁴⁵ Fennmaradt Barcsay Ákos helytartóinak 1660. július 5-én kelt körlevele, melyben minden szerdára böjtöt és háromszori könyörgést rendeltek el.⁴⁶ A rendelet szövege így hangzik:

*Istentől sok jókat kívánunk Kegdnek megadatni. Egész országúl látván istennek külön-külön látogatásit magunkon, illendőnek ítéltük, hogy ő felsége szívét magunk megalázásával könyörgés és bötélés által keressük; aminthogy azért az magyar ecclesiákban is meg vagyon parancsolván, úgy Kegdet is intjük mindenütt maga inspectiója alatt levőn ecclesiákban hirdessen minden szeredára böjtöt, úgy, hogy az hetedszaki szokott könyörgések és praedicációk peragáltatván, az bötélésre rendeltett napon háromszor az templomban felgyülekezzenek az isteni szolgálatra minden rendek, az nap minthogy mindenféle ételtől, úgy külső dolgozástul magukat megtartoztassák, hogy istennek ellenünk fellobbant haragját igaz poenitentíánk és magunk megalázása által csendesíthessük. Isten tartsa meg Kegdet jó egészségben.*⁴⁷

Kolozsvári országgyűlés – 1697. március 9. – április 13.

Az 1697-es kolozsvári országgyűlés két artikulusa is foglalkozik a bűnbánat és kegyesség kérdésével. A 23. artikulus az *Innep szentelésről* címszó alatt az általános keresztény ünnepek megtartásának komolyságáról, valamint kijelölt bűnbánati és könyörgőnapokról rendelkezik. Az artikulus szerint 1697. május 1-jével kezdődően minden hónap első napja bűnbánati nap, napi háromszori templomi könyörgéssel, az istentiszteletek lejártáig szigorú böjtöléssel, és egész napos munkaszünettel, minden szórakozástól való önmegtartóztatással.⁴⁸ Érdekes megfigyelni, hogy ez alkalommal ismét hálaadó jelleggel tartják meg a könyörgő és böjti napot. A rendelet azt is megszabja, hogy milyen büntetésben részesülnek azok, akik nem tartják magukat a renDELETEH.

*Articulus 23. Innepszentelésrűl. Hogy Isten ő felsége mind ennyi fegyverzörgés és szüntelen való félelem között édes hazánkat eddiglen csudálatosan megtartotta, azért ő felségének szüntelen való hálaadással tartozunk. Azért [...] innepi szentelésre rendeltük az holnapoknak első napját, az esztendő forgása alatt, elkezdvén a die primo Maji proxime affuturi. Akik penig ez végzésünkkel helyére háromszor el nem mennének, addig ételtől, italtól magát nem abstinenceálná, annál inkább részegségre, tánczolásra vagy valami rabotas munkára adná magát, azon helynek papja és esperestje tartozzék az ecclesiából bizonyos ideig kitiltani és az ecclesiában ecclesia követés nélkül nem admittálni; ha mely oláh esperest, pap vagy oláhpüspök ez ellen cselekedni comperiáltatik, eo facto az is papi, esperesti vagy püspöki officiumától amoveáltassék. Az hol ezeken a napokon sokadalmak szoktanak esni, azok is tilalom alatt legyenek és más napra transferáltassanak, végeztük.*⁴⁹

⁴⁵ EOE 12, 45.

⁴⁶ EOE 12, 442

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ EOE 21, 291–292.

⁴⁹ Uo.

Az országgyűlés 26. cikkében pedig külön tárgyalta az istenkáromlás bűnét és annak büntetését.⁵⁰

Erdélyi városok tanácsának bünbánati napokra vonatkozó határozatai 1653–1759 között

Nagybánya

Nagybánya esetében két alkalommal találkozunk a városi tanács olyan határozatával, mellyel a bünbánati és imnap megtartását rendelte el. Mindkét esetben hálaadó jellegű bünbánati napról van szó, amikor 1660-ban, 1661-ben és 1717-ben a török–tatár dúlás következtében a vidék igen sokat szenvedett, de maga Nagybánya városa szerencsésen megszabadult.

1661-ben Ali basa török seregének bosszújától a város megmenekült, ezért a város előljárósága elrendelte, hogy a város megmenekülésének emlékére minden augusztus 1-jén háromszor istentiszteletet tartsanak.

1717 augusztusában a tatár sereg özönlötte el Szatmár vármegyét, de Bagossy László Nagybánya közelében a sereget megtámadta, majd üldözőbe vette. A tatárok Szinérváralján keresztül, útközben pusztítva és rabolva húzódtak Ugocsa vármegye felé. Az esemény augusztus végén játszódott le. Egy évvel később, 1718. augusztus 21-én a csodálatos szabadulásra emlékező ünnepnapként a város ugyancsak augusztus 1-jét fogadta el, amelyet a református templomban háromszoros istentisztelettel tartottak meg.⁵¹

Kolozsvár

Jakab Elek Kolozsvár történetének ismertetésekor a városi tanácstól elrendelt bünbánati napról is említést tesz. 1653-ban még békében élt az ország, de a nyugalom csak viszonylagos volt, ugyanis a szomszédos országokban már érezhető volt a tatár fenyegetés.⁵² Ezért 1653. május 8-án a kolozsvári tanács böjtöléssel egybekötött bünbánati és könyörgőnap megtartását rendelte el. Jakab Elek így ír erről: *a szász férfiak látván az Istennek bűneikért haragra gerjedését, a szomszéd országokban való nagy indulásokat, meghatározta: hogy ezután mindennap háromszor legyenek a templomban könyörgések: reggel és este az eddigi szerint, reggeli 10 óra után az időhöz alkalmaztatott imákat jobb módon mint eddig; mendikánsokkal való, éktelen énekelteket, sípolásokat, hegedüléseket, táncolásokat és egyéb muzsikálásokat 12 frt büntetés alatt megtiltsanak, a lélekkel való káromkodást hasonlóképen.*⁵³

Miután az országgyűlés 1657. június 14-én elrendelte a bünbánati napot, a kolozsvári tanács június 21-i közgyűlésében elhatározta: *hogy mindennap háromszor legyen templomozás: reggel, délesten és könyörgésre 10 órakor.*⁵⁴

⁵⁰ EOE 21, 293.

⁵¹ „Fogadalmi szokások” szócikk in : *Magyar Katolikus Lexikon*, <http://lexikon.katolikus.hu/F/fogadalmi%20szokasok.html> (Megnyitva 2017. március 24.)

⁵² A körülményekről, Moldvának kozák és tatár támadásáról vö. EOE 11, 30–31.

⁵³ Jakab Elek: *Kolozsvár története*. II. kötet, Budapest 1888, 696.

⁵⁴ Uo. 666.

Kolozsvár határában 1658. szeptember 11-én tűntek fel a tatárok. Eredményes tárgyalások után szeptember 17-én sikerült váltságdíj ellenében a várost megmenteni a támadók pusztításától.⁵⁵ Szeptember 23-án a városi tanács elrendelte, hogy szeptember 24-én, keddi napon bűnbánati és ünnepnapot tartsanak a következő rend szerint: *a reggeli órán legyen prédikáció, 10-kor a mostani szomorúsággal teljes időhöz mért könyörgés, 1-kor ismét prédikáció, esteli 5-kor könyörgés, melyet minden vallásúak tartsanak meg, minden keresztény lélek harangozáskor felmenni tartozzék; [...]* 6. *Ez edictum és hetenként való inneptartás mindaddig fennmaradjon, valamíg a mindenható Isten ingyenvaló irgalmasságából rajtunk nyomorodott hívein megkönyörülés a kegyetlen tüzelő ellenségnek rajtunk való uralkodása meg nem szűnik.* Az szigorú bűjt mellett teljes munkaszünetet rendeltek el, megtiltották a vásárt, a bormérést és a mulatozást, illetve szigorú büntetéssel fenyítették a káromkodókat, cifrálkodókat stb.⁵⁶

Szék

Széken az utolsó tatárbetörés 1717. augusztus 24-én, Bertalan napján történt. A tatár seregek hatalmas pusztítást végeztek, rátörtek a templomba menekült lakosságra, elrabolták a templomi kegyzsereket, és mintegy 600 székit fogságba hurcoltak. Közülük néhányuknak sikerült megszökniük, másokat kiváztottak, de sokan sohasem tértek vissza. A szerencsétlenséget követően a székiek esküt tettek Isten előtt, hogy erről a napról évenként megemlékeznek, s ezzel Széken augusztus 24-e fogadalmi nap lett. A fogadalom szerint háromszori istentisztelettel és bűjttel emlékeznek meg Bertalan napján. Idővel azonban Széken is megkopott a bűnbánati nap jelentősége. 1758-ban, egy újabb veszély kapcsán felelevenítették egykori esküjüket. 1759-ben a széki városi tanács előljárói és a református presbitérium Szentsimoni János irányításával megfogalmazta az ún. *Memoriálét*, amelyben az egykori fogadalmat átokformulával erősítették meg, és megfogadták, hogy ezután mindig megtartják a Bertalan-napot.⁵⁷

Ez városnak, mind az egész hazának is sok bűneiert a Szent Isten, a dühös pogány tatárral pusztító, rablás alá bocsátotta volt mások felett példásabb ítéletével ezt a bűnös helységet, melyből, midőn a kegyelmes Isten sokakat visszahozott, megszabadított, meggondolkozván azok a Jámborok, hogy Istenekhez a szabadításért háladatosságokat megmutassák, és megharagudott orcáját engesztelhessék ő Felségének az egész város és Eklézsia megegyezett akaratából fogadást töttenek vala, hogy azt a napot, mely Birtalan névre iratok a kalendáriumban, fiuról fiúra, nemzettségről nemzettségre poenitentia tartásra szentelik, bűjttel és háromszori isteni szolgálattal az Istent engesztelik. De jaj, csakhamar elfeledkezének fogadásokról, elhagyák a meg-

⁵⁵ Az 1658-as tatárbetörésről. In: Erdélyi Országgyűlési Emlékek 11, 281–284.

⁵⁶ Jakab Elek: *Kolozsvár története*. Budapest 1888, II. kötet 666–667. Idézi Nagy Géza: *Az erdélyi tatárjárás II. Rákóczi György korában*. In: Nagy Géza: *Akik a kősziklára építettek*. Kolozsvár 1937, 163.

⁵⁷ Székely Csilla-Katalin: „*Gyásznapból örömnep*” – a széki Bertalan-nap turisztikai vonatkozásai. A XIII. Erdélyi Tudományus Diákköri Konferencián bemutatott tudományos dolgozat, (Kolozsvár, 2010. május 14–16.), 16–17. http://etdk.adatbank.transindex.ro/pdf/tur_szekely.pdf (Megnyitva 2017. március 25.)

írt Poenitentia fenntartását, mintha soha nem is lőtt volna. Midőn azért írának 1758-ba és esmét oly dühös tatárról való félelem rémíté országunkat és bűnös Helységünket, újólág felindította Isten némely Istenfélő keresztények által az egész várost és gyülekezetet az elaludt fogadásnak felállítására, a minthogy noha ez a gondolat a megírt Birtalan napja után jutott eszünkben, még is mind az által az említett 1758-dik esztendőben egy bizonyos úrnapiján a böjttel és háromszori Isteni tiszteltet való Poenitentiát Isten segedelméből elkezdettük, véghez is vittük, fogadván Isten előtt való buzgó esedezésünk között, hogy ennek utána *continuis semper temporibus*, míg Isten köztünk lakozik a megírt Bertalan napját a megírt isteni tiszteletnek rendivel buzgóságosan megtartjuk és hogy mindvégiglen megtartassék az ez után következőknek is buzgó indulattal átadjuk, az Istennek bosszuálló Itéletét elváltatni akarják. Mely hogy így mennyen véghez, jó Istenünknek kegyelmes segedelmét alázatos szívvel kérjük. *Nomine communi in consistorio Ecclae Reformatae Székiensis Extradit per Jurat. Cittis notarium Anno currente 1759 Die 4-ta mensis Februarii. Stephanum Győri.*⁵⁸

Adatok a bűnbánati nap tényleges megtartására Erdélyben

Adataink csak a nagybányai és a széki török-tatár betörés alkalmával elrendelt helyi bűnbánati és könyörgőnap tényleges megtartásáról vannak. Nagybányán 1753-ban még egészen biztosan megtartották a városi tanács által egykor elrendelt bűnbánati és imanapot. Fontos támpontot adnak erre nézve a nagybányai evangélikus gyülekezet presbitériumának (konventjének) 1753-as határozatai. A határozatokat Karrasz Lajos, nagybányai evangélikus lelkész jegyezte le az 1753-ban elkezdett kéziratot ágendájába.⁵⁹ Eszerint a bűnbánati napot Nagybányán kétszer tartották meg: az elsőt augusztus 1-jén, a másodikat augusztus 31. előtti vagy a rá következő vasárnap.⁶⁰ A konvent határozata a liturgiát is magába foglalja. Hogy a bűnbánati napot valóban meg is tartották, igazolja az ágendában megörökített, erre az alkalomra megfogalmazott német nyelven fennmaradt imádság (*Zum Buss- und Bettag*).⁶¹ Az imádságot felvezető rövid szövegben olvasha-

⁵⁸ Uo. 31.

⁵⁹ *Mens et Manus Servitiis DEI st Ecclesiae Sacrata, Praesentem brevem satis tam[en] perspi[cata]m August: Conf: Eccles: Articul: Nagy Bannyens: Liturgiae Delineationem Proprio Calamo consignavit et pro Usu publico in Templo ad quotidianam normam Sibi, Vices gerenti ut et successori Pio ex Pectore Debite et lubens destinavit: Ludovicvs Gottlieb Christianus Carass. P. L. Caes: voc V: D: M: ab ano: 1749. I. Nov. conscriptum et collectum Ex Liturgiis Vetustate consumtis, ad Limam vocatis Ao: MDCCLIII 17. X br. Cb. Segv: Renov. MDCCLVII. 12 Junij.* Nagybányai Evangélikus Egyház Levéltára, D22. jelzet.

⁶⁰ „Prima et ultima Augusti, ob Tartaricam et Turcicam Invasiōnem Majoribus nostris summa devastatione et depraedatione, non minus in captivatiōne illatam; in hodiernum Diem, a Reformatis, et nostratibus solenni festo et abstinentia a cibis et profanis laboribus celebratur. Quarum ulteriorin [21] illam Dominicam qua proxima 1. mus 7bris [primus septembris], deleatus est, prios vero, quem cunq̄ue feriat Diem vel Dominicum, vel feriam secuidam bert. Quarts (?) semper eodem observatus Ordines.” Karrasz Lajos: *i. m.* 20–21.

⁶¹ Karrasz Lajos: *i. m.* 9–10.

tunk a török–tatár dúlás okán elrendelt két bűnbánati napról.⁶² Érdekes, hogy 1718-ban a városi tanács megerősítette a már 1661-ben augusztus 1-jére meghatározott bűnbánati napot, hozzátéve, hogy ugyanezen napon emlékeznek meg az 1717-es tatárbetörésről is. Évek múltával a két eseményről való megemlékezés mégis elválasztották egymástól, és már két külön napot rendeltek erre, augusztus elején és végén. A két időpont végül is összezseng a két szabadulás történelmi adataival, hiszen a török 1661. augusztus elején, míg a tatár 1717. augusztus 20-án fenyegette a várost.

Figyelemreméltó az ágendába lejegyzett, szintén a konvent által meghatározott liturgia, mely teljesen egyszerű, és követi a Luther-féle javaslatot. A bűnbánati ének után a lelkész az oltár felé fordulva imádkozza a kollektá imádságot a reggeli könyörgéssel. Következik a litánia a Kyrie eleison könyörgésekkel, melyeket váltakozva énekel a lelkész, a kántor, orgona és gyülekezet.⁶³

Bűnbánati és imanapok megszűnésének okai és az utolsó élő példa Erdélyben

Ha az említett bűnbánati napokat összeszámolnánk, rájönne, hogy elődeink egy év alatt sok ilyen bűnbánati napot tartottak. A szép kegyességnek azonban nem csak a vallási meggyőződés, netán lustaság miatt voltak ellenzői, hanem a nap megtartása ellen leginkább az anyagi kárvallottak tiltakoztak. Bizonyos értelemben érthető is, ugyanis ha nem vasárnapra tűzték ki a bűnbánati napot, akár minden hónap szerdáján, péntekén, ezenkívül az év egy adott napján, nem volt szabad dolgozni, kereskedni, muzsikálni. A szellemtörténeti hatásokon kívül leginkább ennek tudható be, hogy a 19. században a racionalizmus erősödésével egyre inkább elhagyták a bűnbánati napok megtartását, míg végül bizonyos régiókban teljesen elmaradtak. A szászországi evangélikusoknál napjainkban is hivatalos munkaszüneti nap a bűnbánati nap, de annak megszüntetéséről, elsősorban anyagi megfontolások miatt, évek óta vitáznak.⁶⁴

Erdélyben is hasonló okokra vezethető vissza a bűnbánati napok elmaradása. Jakab Elek jegyezte fel, hogy 1659-ben a szászfenesi határban szőlővel rendelkező kolozsvári gazdák panaszt tettek a fejedelemnél, hogy bár drága pénzen műveltetik szőlőjüket, mégis *a sok ünnep miatt gyakran napszámot nem kapnak, sőt az odavaló bírák a népet a munkától bírsággal tiltják, a miből nekik és a fejedelemnek is a dézsma-vesztés miatt nagy kára következik, kérték azért sérelmük orvoslását.* A megoldást a fejedelem abban látta, hogy megengedte a kolozsváriaknak, hogy a szászfenesi

⁶² „Jährliches Buss Gebeth am ersten Augusti nach der Früh-Predigt zu sprechen, wegen des grossen Elend und Jammers, den unsere Vor Eltern allhier in Nagy Banny, von Türcken, Tartarn ausgestanden, weßwegen von beyden Religionen Lutheranern und Calvinern ein Jährlich doppeltes Buß Fest angeordnet, nemlich der erste Augusti, und der Sonntag vor oder nach den letzen Augusti, welcher als denn der nächste Sonntag ist, an den ist auch Buß Fest und Gebeth.” Karrass Lajos: *i. m.* 7–8.

⁶³ Karrass Lajos: *i. m.* 21.

⁶⁴ Karl Dienst: *i. m.* 1902.

lakosokkal a vasárnapon kívül bármikor akadályoztatás nélkül megdolgoztathasák a szőlőjüket.⁶⁵

Kolozsvárról származik az az érdekes adat is, miszerint 1828. március 9-én a város első zenekara a város közgyűléséhez intézett levelében kérte, hogy *bőjti napokon és asztal felett zenélhessenek*, amit a közgyűlés meg is engedett a feltétellel, hogy ezeken az alkalmakon ne legyen tánc.⁶⁶

Széken mind a mai napig megtarják a fogadalmi napot bűnbánati és imanapként. Sokan ismerik az augusztusi széki Bertalan-napi megemlékezést, és az is ismeretes, hogy azt az 1717-es tatárpusztítás emlékére tartják meg. Arról viszont kevesen tudnak, hogy a széki példa egy régi, elfeledett kegyességgyakorlás utolsó ismert élő példája. Azért is érdekes a széki példa, mert az elfeledett ünnepnapokkal kapcsolatban mindig az a legfontosabb kérdés: valóban megtartották-e, és ha igen, miként és hogyan? Széken ma is három istentiszteleti alkalommal tartják meg a Bertalan-napi bűnbánati napot. A délelőtti istentiszteletet a vasárnapi prédikációs istentisztelet rendje szerint tartják, ahol hagyomány szerint általában vendéglelkész szolgál. Déli 12 órakor egy könyörgést tartanak, melyen felolvassák az ún. *Memoriálét*, a széki tanács és presbitérium 1759-ben hozott határozatát, miszerint visszaállítják a megkopott bűnbánati napot, és „átok alatt” meghagyják, hogy ezután Széken minden időnkig *megtartassék*. A *Memoriálé* felolvasása után a széki szemtanúk és túlélők 1759-ben összeírt vallomásait olvassák fel, majd elhangzik a 79. zsoltár, az *Örökidbe uram, pogányok jöttek* kezdetű ének széki sajátos változata: *Öröködbe Uram, pogányok jöttek, Meggyalázták kövét szent küszöbödnek. Kezük a várost halálra vetették, Utcáink sorát siralommmá tették. Szolgáidnak testek, akik megölettek, Temetetlen maradtak vagy akik megölték Ételül vetették a mezei vadaknak. Hogy folyt a vér ottan, a szent, a drága, Kövér patakokban, mint a víz árja, Kővé dermedtünk nagy öldöklésre S nem maradt szívünk méltó temetésre. És porig alázva, részvétet a gyászba Nem találtunk senkinél, S ők gúnyoltak e tézste (?) Kárörömmel nézte Vesztüket mind aki él.*⁶⁷ Délután ismét istentiszteletet tartanak, egész nap böjtölnek, a vendégeket is böjtös étellel kínálják.

A széki bűnbánati nap egészen biztosan nem volt töretlenül a böjt és az imádság napja. A széki lakosok egy rétegének néprajzi gyűjtésekben közölt véleménye szerint a Bertalan-napon nem is a tatárpusztítás szörnyűségeire emlékeznek, nem gyásznapi, hanem sokkal inkább hálát adnak a hazatért foglyokért.⁶⁸ Legutóbb a 2000-es évek elején a gyásznapot falunappá, népiünnepéllé alakította át a falu világi vezetősége, koncertekkel, tűzijátékkal. Majd 2012-ben ismét visszaállították az eredeti böjti-bűnbánati napot.

Végül pedig néhány nyitott kérdés, amely a téma további kutatására indíthat. Felsoroltam néhány példát arra, hogy mikor, milyen alkalmából rendelt el az országgyűlés, városi tanács bűnbánati napot. Fontos volna megvizsgálni, hogy

⁶⁵ Jakab Elek: *i. m.* 698–699.

⁶⁶ Uo. 606.

⁶⁷ Móser Zoltán, Bertalan: augusztus 24. In: *Névviseletek*. IV. Pro Print Kiadó, Csíkszereda 2008, 118.

⁶⁸ Székely Csilla-Katalin: *i. m.* 82.

miként tükröződnek ezek a határozatok a zsinati jegyzőkönyvekben, gyülekezetek presbitériumi határozataiban? Az imádságok és prédikációk feltárása is érdekes színfoltja lenne a bűnbánati napok erdélyi hagyományának. Liturgikai szempontból még nyitott kérdés, hogy a szinte minden kéziratot protestáns graduálban megtalálható Litánia major és a Te Deum mennyire jutott szerephez a református és unitárius gyülekezetekben a bűnbánati napokon? És végül érdemes volna újragondolni, hogy mit tanulhatunk a régi bűnbánati napok szokásából, és vajon egy-egy krízishelyzetben lehetne-e hasonló gyülekezeti közös könyörgést tartani, és ha igen, akkor a mai viszonyokhoz alkalmazva milyen alkalmakon, milyen liturgiai elemekkel?

Az egységesítés „göröngyös útjain”. Adalékok az unitárius istentiszteleti rend 16–19. századi történetéhez

Az unitárius szertartás- és istentiszteleti rend kialakulásával és történetével többen is foglalkoztak, de egyetlen a teljességre törekvő, összefoglaló jellegű tanulmány sem született a kérdéskörben,¹ ennél fogva magunk sem vállalkozunk az unitárius liturgia történetének megírására, csupán megkíséreljük bemutatni, milyen lehetett az unitárius istentiszteleti rend a 16–19. században. Ágendáskönyv híján a 18. század közepéig az istentiszteleti rendet csak hipotetikus rekonstruálhatjuk, megbízható forrásainkat egyrészt a nyomtatásban megjelent ima- és énekeskönyvek, másrészt az istentiszteletet szabályozó Radecke-

* Kovács Sándor (Brassó, 1968) a Protestáns Teológiai Intézetben szerzett diplomát (1993). Kolozsváron volt segédlelkész, kaliforniai tanulmányútja után (1995–1996) óraadó tanár lett a kolozsvári teológiai intézetben, 1999-től segédtanár, 2014-től docens. Doktori diplomát a Szegedi Tudományegyetemen szerzett 2007-ben. A Keresztény Magvető című folyóirat főszerkesztője, kutatási területe az unitárius egyház története. Magyar, román, német és angol nyelven jelentek meg tanulmányai hazai és külföldi folyóiratokban.

¹ Borbély István irodalomtörténész, az unitárius kollégium egykori tanára 1930-ban egyetemi jegyzetében tett megállapítása ma is aktuális: *A valóság körülbelül az, hogy a mi unitárius liturgiánkat eddigél még nem próbálta senki elvi alapra helyezni... Eltekintve néhány elvi végiggondolás nélküli ötlettől, nálunk a liturgiának szakszerű és a mi hitelveinkkel összhangzatos megállapítása iránt a kezdő, bevezető tanulmányozás sem történt meg. E tény érteti meg azt a különös állapotot, hogy a valóságban annyiféle a liturgiánk, ahány templomunk van.* Borbély István: *Unitárius egyházszertertástan (Liturgika)*. Az elméleti résznek első fele. Cluj-Kolozsvár 1930. (Dr. Borbély István theol. akad. r. professzor előadásai a Kolozsvári Unitárius Theológiai Akadémián. Előadatott az 1929–30. tanév II. szemeszterében. Gépelt kurzus nyomtatott címlappal.)

A tárgykörben született legfontosabb tanulmányok:

Boros György: Szertertások és vallási szokások az unitárius egyházban. In: *Keresztény Magvető Füzetek* 14. Cluj-Kolozsvár 1932; Gellérd Imre: Az úrvacsorai ágenda. In: *Keresztény Magvető* 80 (1974), 140–144. (a továbbiakban *KerMagv*); Uő: *Az Unitárius Egyház istentisztelete és szertertásai*. In: *Négyszáz év 1568–1968*. Emlékkönyv az Unitárius Egyház alapításának négyszázadik évfordulója alkalmából, Kolozsvár 1968, 90–104.; Hubert Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*. *Historia Literaria* 17. – *Evangelikus Gyűjteményi Kiadványok* 2. Universitas Könyvkiadó, Budapest 2004, 152–154.; Hoppál Péter: XVII–XIX. századi kéziratok énekeskönyvek a Homoród és Kükküllő menti unitárius parókiákon. In: *Magyar Egyházzene* IX (2001/2002), 427–430.; Kanyaró Ferenc: Unitárius énekeskönyv a XVII. században. *KerMagv* 33 (1898), 56–57.; Uő: A Batthyányi-kódex mint unitárius graduál. In: *Egyetemes Philologiai Közöny* 31 (1907), 897–911.; Borbély István: A legrégebb unitárius templomi énekeskönyvek. *Egyetemes Philologiai Közöny* 37 (1913), 170–180.; Várfalvi Nagy János: Az unitáriusok énekeskönyveiről. *KerMagv* 6 (1871), 93–126. Kovács Sándor: Unitárius felfogások az úri szent vacsoráról a 16–18. században. Bevezetés és források. In: *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban*. Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27. Szerk: Gábor Csilla, Korodi Ágnes, Luffy Katalin, Tóth Zsombor, Balogh F. András. *Egyetemi Műhely Kiadó*, Bolyai Társaság – Kolozsvár 2013, 214–240.; Hevesi Andrea: 17. századi, csak unitárius forrásból ismert gyülekezeti énekek. (Kiegészítések és megfigyelések). In: *KerMagv* 121 (2015), 348–374.

féle *Disciplina Ecclesiastica*, illetve a különféle zsinati és főtanácsi végzések alkotják. Hogy mennyire reménytelen bármiféle hipotetikus rekonstrukcióba kezdeni, azt a kövendi zsinat 1671-ben hozott határozatával szemléltetjük: *Mivel nagyobb részint eklézsiáinkból amaz setétségnek cselekedete, mellyel karácsony éjszakáján, nagy-péntek éjszakáján harangoztattak, templomokban concionáltak, és némü-nemü megholt embereknek nevekre nevezetett napokon babonáskodtanak, tolláltatott, megmaradván mindazonáltal még ekeddig némely Diocesisekben, ergo úgy tetszett a szent zsinatnak, hogy a modo in posterum minden eklézsiáinkból funditus tolláltassék, és in perpetuum abrogáltassék, és az reverendus seniorok haza menvén mindjárt az eklézsiákban cursusokat bocsátván autoritate synodali et episcopali imponálják, hogy attól, mint igaz vallásunkkal ellenkező rítustól abstineáljanak, mert különben az eklézsiának gravis animaversióját az Ecclesiastica Disciplina szerént el nem kerülük.*² A különféle babonáskodások, karácsony- és nagy-péntekéjjei virrasztások az unitárius egyház 1568-as alapítását követő száz évben is virágoztak. Több templomban a freskók is érintetlenül maradtak, a Kénosi-Uzoni által összeállított egyháztörténet a fent idézet határozatot kiegészíti a következő meghagyással: *A templomban botránkozást szerző képek béfehérítettessenek.*³ A *Generale Protocollumból* a képek lemeszelését illető határozat hiányzik, de biztosan volt ilyen határozat, hiszen a csegezi eklézsiát a parciális gyűlésen még az 1670-es évek végén is figyelmeztették, hogy meszeltesse le a boltívekre festett kereszteteket és oda nem illő feliratokat.

Az unitárius szertartási rend egységesítése Agh István püspök érdeme, 1767-ben ő állította össze az első unitárius ágendáskönyvet. Nyomtatásban soha nem jelent meg, és egyetlen zsinat sem tette azt kötelezővé, miként a Székely Mózes püspökhelyettes szinte száz évvel később 1861-ben összeállított szertartásrendjét sem. Dolgozatunk első részében 1568-tól 1767-ig, a másodikban 1767-től 1878-ig vizsgáljuk a liturgia alakulását befolyásoló eseményeket, majd egy rövid exkurzust teszünk a 20. századba.

I.

Gellérd Imre, a legendás tudású unitárius pap, *Az Unitárius Egyház istentisztelete és szertartásai* című tanulmányában Dávid Ferencet nevezte „első liturgusnak”, az ő korában a megtisztított istentisztelet éneklésből, bibliaolvasásból és írásmagyarázatból állt. A 16. századi istentisztelet főbb mozzanatai: ének, könyörgés, egyházi beszéd, könyörgés, megáldás és ének. Ez a rendtartás volt érvényben a 17. század végén is – írta Gellérd Imre.⁴

² *Protocollum I. 1626–1736*, 85. Lelőhely: Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (MUEKGyLt), kézirat.

³ Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története I-II.* (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1.), ford. Márkos Albert, a bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, Kolozsvár 2005–2008 (I.), 787.

⁴ Gellérd Imre: *Az Unitárius Egyház istentisztelete és szertartásai.* In: *Négy száz év 1568–1968. Em-lékkönyv az Unitárius Egyház alapításának négy századik évfordulója alkalmából.* Kolozsvár 1968, 90–91.

Úgy gondoljuk, hogy Gellérd meglátása helytálló, bár túlságosan leegyszerűsítő és uniformizálást feltételező megállapításai ellentmondanak a reformátorok istentiszteleti rendről vallott felfogásának. Luther és Kálvin szerint is az istentisztelet külső rendjénél sokkal fontosabb a hit egysége.⁵ Dávid Ferenc kétségtelenül az első unitárius liturgus volt, Gellérd azon megállapítását azonban, hogy a Dávid által lefektetett liturgia volt érvényben a 17. századig, nem tudjuk igazolni. Kolozsvár városa 1555-től, Dávid Ferenc fellépésétől 1579-ben bekövetkezett haláláig három vallásváltást ért meg, nehezen hihető, hogy ez minden alkalommal jelentős liturgiai változtatásokkal járt volna. Dávid Ferenc már 1568-ban úgy gondolta, hogy a szertartásokat megtisztították, a keresztség és úrvacsora kérdésében igaz értelemre jutottak.⁶ Sem kézíratos, sem nyomtatott forrásaink nem igazolják, hogy az egyházalapító első püspök énekeskönyvet, vagy bármiféle ágendát állított volna össze. Uzoni Fosztó István azon megjegyzését, hogy ő gyermekkorában még látta a Dávid Ferenc idejében kiadott énekeskönyvet nem kell elvetni, de nem árt óvatosan kezelni.⁷ Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy Dávid Ferenc korában ne lett volna valamilyen szertartáskönyv, valószínűleg az unitárius gyülekezetek is a már megreformált eklézsiák énekanyagát zengedezték, természetesen a szövegek dogmatikai megváltoztatásával.

Az unitarizmus kezdetéhez kapcsolható istentiszteleti rend hipotetikus rekonstruálását nemcsak az etnikai – gondoljunk itt Kolozsvár magyar és szász közösségeire –, hanem a teológiai felfogás sokszínűsége is megnehezíti. A kolozsvári szász és magyar unitáriusok liturgiája nemcsak nyelvében, hanem gyakorlatában is különbözött, de az erdélyi magyar antitrinitáriusok liturgiája sem volt egységes. A nonadoratista/arisztotelianus/szombatos főurak birtokain (pl.

⁵ Vö. Luther a Deutsche Messe előjáró beszédében egyebek mellett ezeket írja: Előjáró beszéd: Mindenek előtt barátságosan és az Isten szerelmére kérném mindazokat, akik ezen rendünket az istentiszteleten látni és követni akarják, hogy abból semmi kényszerítő törvényt ne csináljanak, sem vele senkinek a lelkiismeretét körül ne hálózzák vagy meg ne fogják, hanem a keresztyén szabadságnak megfelelően tetszés szerint alkalmazzák, amint, ahol, amikor s ameddig azt a körülmények megengedik és kívánják. Mert mi sem azon céllal bocsátjuk azt ki, hogy bárkit is megrendszabályozzunk, hanem inkább azért, mivel minden felől sürgetik a német miséket s istentiszteleteket és sok panasz és megbotránkozás esik az új miséknek sokfélesége miatt, hogy mindenki maga csinál magának külön ilyeneket, egyesek jó hiszemben, mások ellenben hiúságból... Fekete Károly: *A református liturgia története és teológiája, tanulságok és tervek*. VII. Nyugat-Európai Magyar Presbiteri Konferencia. (Burbach-Holzhausen 2009. április 4.) [www.credo-hu-we.org/docs/2009_holzhausen_refliturgia.pdf – megnyitva 2016. december 5.]

⁶ „A mise megtisztítását az énekkel kezdtük, s eltöröltük a trombita és orgona melletti éneklést. Azután helyreállítottuk a két szín alatti kiszolgáltatást, utoljára az oltárokat, ornátusokat, kovásztalan kenyeret, térdhajlításokat és az átlényegülést töröltük el. Így a keresztségnél is a haladást visszafelé kezdve a chrismától, nyáltól, sótól és gyertyáktól jutottunk el az ördögűzésekre, a keresztlelekig, bábáig (akiknek szükség esetén a csecsemőket kellett megkeresztelniük), és végül a keresztszülőkre, s magára a felnőtt keresztségre került sor. Így tehát, miután az úrvacsorának és a keresztségnek tisztaságát visszaállítottuk, és az Antikrisztus összes berkei (melyeket az Úr oltára körül ültetett volt) kivágattak, azoknak tisztogatásán már nem fogunk a továbbiakban fáradozni.” *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről* (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2.) ford. Péter Lajos, a fordítást az eredetivel összevetette és a bevezető tanulmányt írta Balázs Mihály, Kolozsvár 2002, 117.

⁷ Kénosi–Uzoni: *i. m.* (1.), 797.

Gerendi, Kornis család) gyakorolt istentiszteleti és szertartási rend, ha egyáltalán létezett ilyen, nagy valószínűséggel különbözött a Hunyadi Demeter által megszabályozott kolozsvári szokásoktól. Pirnát Antal (1928–1997) a 20. századi unitárius egyháztörténet-írást új irányba terelő könyvében elsőként mutatott rá arra, hogy Székelyföldön már az 1570-es években voltak olyan unitárius gyülekezetek, ahol a hivatalos tantól eltérő gyakorlatot folytattak.⁸ 1575-ben, tehát még Dávid Ferenc életében a gyulafehérvári zsinat szász lutheránus papjai ítélték meg négy székelyföldi antitrinitárius papnak a miatyánkról, az ünnepekről, a lélekről és Krisztus megváltói érdeméről vallott eretnek nézetei fölött.⁹ Tövisi Máté, Temesvári Ambrus, Szigeti Jakab és Erdődi András elutasították a Miatyánk imádkozását: „Krisztus nem azért közölte velünk ennek szavait, hogy mindig ezeket kelljen mondanunk”.¹⁰ Balázs Mihály *Heltai Gáspár imádságos könyvéhez* írott bevezetőjében Pirnát megállapításait új adatokkal kiegészítve Kolozsvár kontextusában értelmezte és igazolta, hogy nemcsak a Székelyföldön, hanem Kolozsváron is a spiritualistákra jellemző gondolatok fogalmazódtak meg a kötött imaformulákkal kapcsolatban. A városi tanács Heltai hathatós közreműködésével eltávolította Kolozsvárról a radikális¹¹ tanokat hirdető prédikátorokat. Székelyföldön azonban más volt a helyzet, és a felsorolt papok esete sem lehetett elszigetelt jelenség. Pirnát Antal szerint 1571–1579 között az erdélyi unitarizmusban felülkerekedett egy teljesen racionalista irányzat, mely minden kötött istentiszteleti formát elvetett, és a keresztség és úrvacsora kiszolgáltatását is teljesen fölöslegesek tartotta.¹² Ezeknek a radikális csoportoknak az ellenállását Hunyadi Demeter püspök annak árán sem tudta teljességgel megtörni, hogy az 1579 novemberében tartott zsinaton három esperest fosztottak meg tisztségétől, majd egy évvel később 20 papot bocsátottak el.¹³ Egységes, a Dávid Ferenc korában lefektetett liturgiáról tehát nem beszélhetünk. A keresztség liturgia minimumának visszaállításáért, a keresztség és úrvacsora gyakorlásáért Hunyadi Demeter püspök minden tekintélyét latba vetette, ennek ellenére a vágyott dogmatikai egységet sem sikerült megteremtenie.

Nyomatott források hiányában, az unitárius liturgia hipotetikus rekonstrukciójánál kéziratos forrásokra vagyunk utalva, ilyen az Enyedi György prédikációit tartalmazó korpusz, amelynek kiadása most van folyamatban.¹⁴ Hogy Enyedi ide-

⁸ Pirnát Antal: *Die Ideologie der Sibenburgler Antitrinitarier in den 1570er Jahren*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961, 139–160.

⁹ Pirnát Antal: Gerendi János és Eössi András. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 74 (1970/5–6), 680–684.

¹⁰ Balázs Mihály: *Heltai Gáspár imádságoskönyve*. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 5.) Kolozsvár 2006, 47–49.

¹¹ Uo.

¹² *Régi Magyar Költől Tára XVII. század 4.* Az unitáriusok költészete. Sajtó alá rendezte: Stoll Béla, Tarnócz Márton és Varga Imre. Akadémiai Kiadó, Budapest 1957, 530.

¹³ Pirnát Antal: *Die Ideologie...*, 139–160.

¹⁴ *Enyedi György prédikációi 1.* (67–99. beszéd). Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Lovas Borbála. MTA-ELTE HECE, Magyar Unitárius Egyház, Budapest 2016. Köszönöm Lovas Borbálának, hogy a még nem publikált prédikációkat önzetlenül rendelkezésemre bocsátotta!

jében milyen lehetett a liturgia, arra a prédikációiból következtethetünk. Lássunk két példát az istentiszteleti rendet illetően.

Enyedi egyik virágvasárnapi prédikációjában (3. tricas 84. beszéd) a héber *hossanna* ígére adott magyarázatában azokra az időkre emlékeztetette hallgatóit, amikor az istentiszteleten gyakorta felhangzott a *Kyrie eleison*.¹⁵ Hogyha helyes a következtetésünk, akkor Enyedi korában a *Kyrie* nemcsak a főként böjti időben énekelt litániában, hanem több strofikus énekben is megszólalt. Az első nyomtatásban megjelent unitárius énekeskönyv (RMNY 983.) nagyheti ciklusának *Dicséretet mondjunk Úr Istennek, és ő fiának* vagy a húsvéti *Krisztust megfeszíték kegyetlen sidó népek; Emlékezzünk ezen napon Urunknak haláláról; Krisztus feltámadta, ki értünk meghólt vala* kezdetű énekei minden esetben kyriével végződtek, úgy azonban, hogy a *Christe eleison* elmaradt a szövegből.

Egy másik prédikációjában a püspök a kolozsvári népek közömbösségével hadakozva (105. conció, textusa Kol 3,16) nem győzi hangsúlyozni a gyülekezeti éneklés fontosságát.¹⁶ Ebben a sokat idézett beszédében arra is buzdítja híveit, hogy ne sajnálják a pénzt az újonnan kinyomtatott énekeskönyvért. A templomi istentisztelet mellett a magán ájtatoskodás szükségletet elégített ki a Heltai Gáspár által 1570–1571-ben kiadott imakönyv és az Enyedi idejében kiadott, de mára elveszett énekes- és imádságoskönyvecske is (RMNY 746.). A 16. században a kétféle gyakorlat a gyülekezeti és a magánájtatosság az unitáriusoktól sem volt idegen.

A kolozsvári városi számadáskönyvek adatai megőrizték, hogy a magyar és szász deákok számára többször is leírták a Psalteriumot és az éneklőkönvet, ezek azonban nem maradtak fenn.¹⁷ Az első nyomtatott unitárius gyülekezeti énekeskönyv megjelenését 1602–1616 közöttre datálja a szakirodalom (RMNY 983). Hevesi Andrea 2015-ben megvédett doktori dolgozatában meggyőzően érvel amellett, hogy az énekeskönyv 1616-ban jelent meg, összeállításánál pedig jelentősen közreműködött a debreceni énekeskönyvet is kiadó Újfalvi Imre.¹⁸ Kénosi

¹⁵ „Elsőben vedd eszedben, hogy ha megmagyarázod ez zsidó vagy káldiai ígét, annyit teszen, mint tarts meg vagy üdvözíts, oltalmazd meg, szerencsésítsed, mellyel az ő királyoknak minden jót kívánnak vala Istentől. Másodsor, azért vedd eszedben itt, hogy afféle énekben gyakran mondják vala ezt inkább minden versben, az mint hallád, mint régen az mű énekünkben: Alleluja Kirelejson. Most is némelyik énekeknek versei-ben> után szoktuk mondani: Irgalmazz nekünk. Illyen vala ez az *hossanna*, és ugyan ez az oka, hogy az evangélista noha görögül írt, de az görög ige közt is megtartotta azt.”

¹⁶ Hubert Gabriella: *i. m.* 379–389.

¹⁷ Köszönöm Káldos Jánosnak az adatokat: „1581-ben: Az magyar deákoknak írtunk egy éneklő könyvet, kiért is fizettünk az deákoknak érette. fl. 2.” Psalterium [1598] 15. die Augusty az magyar templumba valo Psalteriunak zwksegere pergamenomert attunk az pergamenom tsinalonak penzt - - - R. 4. ; [1599] 18. die Februar. ... Az magyar Psalteriumnak tsinalasara vettünk pergamenomat p. - - - R. 1. dr. 70. ; [1599] 2. die Marty ... Ismegh vettünk pergamenomat az Psalterium züksegere p. - - - R. 2 dr. 16 ; „1600 jan. 22-én a psalteriumhoz, jun. 22-én a gradualehoz vesznek pergamentumot. A nov. 23. feljegyzésből kitűnik, hogy az énekgyjteményt a magyar kántor írta.”

¹⁸ Hevesi Andrea: *A 17. századi unitárius énekeskönyvek gyülekezeti énekanyaga és a 16. századi, 17. század eleji protestáns gyülekezeti énekhagyomány.* Doktori disszertáció (SZTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola), Szeged 2015. (Kézirat) 8–17.

Tózsér János és Uzoni Fosztó István az Erdélyi unitárius egyház történetében ismertette a Torockai Máté idejében, 1601-ben készült graduált, és azt feltételezzük, hogy ennek graduálrészre azonos lehetett a nyomtatott énekeskönyvével.¹⁹

Az első jelentős egyházszerkezeti, dogmatikai és liturgiai uniformizálásra Radecke Bálint püspöksége alatt került sor. Az 1626-ban írt *Disciplina Ecclesiastica* fő célja, miként erre Keserű Gizella kiváló tanulmányában rámutatott, a lezárt dogmarendszer és egységes kultusz elfogadtatása volt.²⁰ A *Disciplina* előszavában írottak szerint legtöbb eklézsiában *semmit vagy csak édes keveset törődnek az emberek a jó renddel és fegyelemmel, [...] ki-ki szabadon hirdet és terjeszt a nép közt bármit, amit ő talált ki, s ebből a lelkeknek nagy kára származik*, ezért szigorúan megtiltottak minden újítást. A feladatok leosztása világosan körvonalazta a különféle testületek és vezetők jog- és hatáskörét; a konzisztóriumra egy közcélt szolgáló hitvallás vagy káté megszerkesztése, a püspökre a vizitáció, az esperesekre az egyházkörihöz tartozó papokra és a tan tisztaságára való felügyelet bízott, nehogy valaki olyat tanítson, ami a békességet megzavarja, vagy eltér a bevett és jóváhagyott tudománytól.

A *Disciplina* elrendelte a keresztség és úrvacsora gyakorlását, az istentiszteleten a Miatyánk kétszeri elmondását. Az énekeskönyv kijavítását is előírták, mert sokan megváltoztatták és kihuzigálták *azon tételeket és verseket, melyekben az idvezítő Krisztus tiszteletéről, dicsőségéről, méltóságáról, jótéteményeiről, országáról, közbenjárásáról történik említés [...] úgyhogy közbenjárónknak többé még csak a neve sem fordul elő. [...] Azért az egész egyház tekintélyével hitvallásunk minden papjának, legyenek bárhol, komolyan lelkükre kötjük, hogy a mi Urunk Jézus Krisztusról szóló s az apostolok ihletett szavaiból vett, de mellőzött és kitörölt szólásokat és kifejezéseket haladéktalanul állítsák helyre, s az eklézsia nyilvános gyülekezetében a többi, az írásk tiszta forrásából merített himnuszokkal, dicséretekkel és karácsonyi énekekkel együtt, a szokott időben, akár prédikáció előtt, akár utána énekeljék.*²¹ Nem tudjuk pontosan, milyen énekeskönyvre utalt Radecke, mert sem a Torockai idejében összeállított graduál, sem a nyomtatott énekeskönyv nem mellőzte a közbenjáró Jézus Krisztus személyét. Lehetséges, hogy kirohanása a szombatos gyülekezeteknek szólt. Molnár Dávid nemrég megjelent könyvében meggyőzően érvel amellelt, hogy Radecke jó taktikai érzékkel az általa képviselt sociniánus dogmatikát úgy próbálta ráhúzni a sokszínű unitárius közösségre, hogy azt katekizmus kiadásával, illetve az általa összeállított *Disciplina Ecclesiastica* érvényesítésével bátyázta körül. Az uniformizálást szolgálta az úrvacsoráról írott terjedelmes traktátusa, valamint a keresztségről és a házasságról írott értekezései is.²² Az 1629-ben megszüvegezett Szükség-

¹⁹ Kénosi – Uzoni: *i. m.* (I.) 798–803.

²⁰ Keserű Gizella: Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején. In: „Nem súlyed az emberiségl” *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Főszerkesztő: Jankovics József. MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest 2007, 435. [www.iti.mata.hu/szorenyi60.html]. – megnyitva 2016. december 5.]

²¹ Kénosi–Uzoni–Kozma: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története* III. – ford. Márkos Albert, 451v. Kézirat, megjelenés előtt.

²² Molnár Dávid: „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...” Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek

ges utasítások az egyházi rendszabályokhoz című szkolion is tartalmaz egy sor liturgiái, mindenekelőtt Krisztus segítségül hívására vonatkozó meghagyást. Az *Utasításokat* a püspökkel rokonszenvező grémium foglalhatta írásba, a szövegben többször is előfordul a felhívás: „kérni kell a tisztelendő püspök urat, hogy...”. Kicsit sarkítva azt mondhatjuk, hogy ez a *Disciplina* bevezetésének módszertana. Keserű Gizella szerint a lengyel unitáriusoktól érkezett levelek is ösztönzést jelenthettek az *Utasítások* elkészítésében.²³ A tizenöt részből álló utasítás vagy tanítás, az egyházfegyelmi kérdések bevezetése mellett alapos részletességgel foglalkozik a bevezetendő új liturgia kérdéseivel is. Az első rész, *Krisztus segítségül hívásáról* a fokozatosság jegyében csempészi be Krisztus invokációját: *Azon kell munkálkodni, hogy Krisztus Urunk nevét a közönséges imádságokban, közvetlenül, gyakrabban hívják segítségül. [...] Továbbá ügyelni kell arra is, hogy az első esztendőben a Krisztus közvetlen segítségül hívása csak néhányszor, a prédikációt megelőző ünnepi könyörgésekben történjék, kiváltképpen, ha lehetővé válik előrebocsátása a rövid bevezetésnek, mely a hallgatókat e tárgyban való buzgalomra serkenti. A következő esztendőben gyakrabban és megszakítás nélkül, s ahol így a dolog szokássá válik, egykoron a prédikáció után tartott könyörgésekben is megtörténhetik.*²⁴ A harmadik és negyedik rész – a keresztelestől és az úrvacsoráról – a lengyelek gyakorlatát követi. A „hitvallással, vagy... megítéléssel” egybekötött úrvacsora Keserű Gizella értelmezésében a lengyelek által is gyakorolt önvizsgálatot és szükség esetén dorgálást jelentette. A kollektív (énekelt) bűnvallás és hitvallás az unitárius úrvacsorai liturgia részeként 1632-től vált általános gyakorlattá. Az előző énekeskönyv (1616) mindössze négy úrvacsorai éneket tartalmazott, ebből kettő hitvallás, egy úrvacsorai himnusz, egy pedig invocatio.

A 16. századi úrvacsorai liturgiáról nincsenek adataink. 1579-ben a zsinat elrendelte a keresztség és úrvacsora gyakorlását, de valószínűnek tarjuk, hogy a gyülekezetek tekintélyes része mindkét szertartást adiaforonként kezelte. Az 1597-ben elhunyt Enyedi György püspök egyik beszédében a szakrális tárgyak hasznáról elmélkedve a következőket mondta: „...jobb a fiaknak szüleiket táplálni, hogy nem kehelyt csináltatni a templomba.”²⁵ Felettébb beszédesnek tartjuk azt is, hogy Enyedi prédikációiban alig foglalkozik az úrvacsora kérdésével.

Az 1632-es énekeskönyv a felsoroltak mellett, az úrvacsorás istentisztelet részének tekintette a Sanctus, Benedictus, Agnus Dei tételek mellett a közgyónást és a Te Deumot is.

A tizenhetedik század első felében, a dési komplanációt követően is tarka változatosságot mutattak az unitárius közösségek mind a hitbéli, mind a liturgiai

korából (1613–1648). (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 7.), Kolozsvár 2015, 32.

²³ Keserű Gizella: *i. m.* 435

²⁴ Tóth György: *Az unitárius egyház rendszabályai (1626–1850)*. (Az unitárius egyház törvényeinek gyűjteménye III.), Cluj–Kolozsvár 1922, 31–41.

²⁵ N. Kis Tímea: *Az ideális templom eszméje Enyedi György prédikációiban*. In: *Enyedi 460. Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásaiból*. Szerk: K. Kaposi Krisztina, Lovas Borbála. MTA – ELTE HECE, Budapest 2016, 177.

gyakorlatban. A 17. század közepétől hozott zsinati végzések az egyházfegyelem és a kultusz uniformizálására törekedtek, valószínűleg nem sok sikerrel.

Az 1654. június 21-én tartott derzsi zsinat például pénzbírsággal sújtotta azokat, akik már egy éve szolgáltak, és nem volt még *eklézsiai köntösük*. Azokat is megbüntették, akik már egy esztendeje szolgáltak, és a *köntösöknek oldal csontya zöld vagy kék száras gomb vagyon*.²⁶ Ugyanezen a zsinaton rendelték el azt is, hogy a papok éljenek azokkal a könyörgésekkel, melyekkel Enyedi György, Toroczkai Máté és Járai János éltek. A zsinat talán a rögtönzött, a híveket megbotránkoztató imádságok helyett ajánlotta Enyedi, Toroczkai és Járai imádságait. A Radecke idejében foganatosított *Utasítások* a papoknak megengedték a kötetlen szövegű imák megszerkesztését, a híveknek pedig előírták az otthoni vagy családi kegyesség gyakorlását: *Inteni kell gyakran és szorgalmasan a hallgatókat, hogy a családdal külön maguk is imádkozzanak. Főképp reggel, mikor fölkelnek és estve, mikor ágyba mennek*.²⁷

A helyi szokásokat felszámolandó 1671 júniusában a már említett kövendi zsinat súlyos büntetés terhe alatt mondta ki a karácsonyi és nagypénteki vigília eltörlését, a szentek nevéhez kapcsolódó különféle ájtatos szokások elhagyását, és a templomban levő freskók bemeszelését.²⁸ A zsinat határozatából kiviláglik, hogy a 17. század közepén néhány „rendkívüli” napot is megünnepeltek az unitárius gyülekezetekben, és a helyi szokásokhoz is szívósan ragaszkodtak. Pl.: Homoródkarácsonyfalván, Oklándon és Homoródmáson az új évre virradó éjfélkor harangoztak, a templomban énekeltek és virrasztottak a hívek. Korondon advent első vasárnapjától karácsonyig az unitáriusok is hajnali rorátét tartottak még a 19. század második felében is. Datkon kereszteléskor a keresztapák és keresztanyák a gyermek fejére tették kezüket annak vízzel való leöntésekor.²⁹

A sokféle és változatos szokás mellett a liturgia állandó eleme volt a naponként megtartott reggeli és esti könyörgés. Ennek mikéntjét a helyi szokás és az érvényben levő gyülekezeti énekeskönyv szabályozta. A következőkben az 1632-ben (RMNY 1541) nyomtatásban megjelent énekeskönyv alapján megpróbáljuk rekonstruálni, milyen lehetett egy hétköznapi és egy évközi vasárnap, illetve egy ünnepi istentisztelet.³⁰

A reggeli és esti közös imádság a hét adott napjára rendelt antifóna és zsoltár eléneklésével kezdődött, ezt követhette egy himnusz. Pl. a 119. zsoltár a héber ábécé 22 betűjének sorrendjét követve nyolcadokra osztható, ezt vasárnaptól vasárnapig az előírt antifóna tónusára recitálta a kántor és a kórus. Pl. a hétfői *Mózes ezt mondja Izrael fiainak* kezdetű antifóna után a 119. zsoltár negyedik nyolcada (25–32. verseket) következett. Kedden *Az kiről szólt Mózes, arról az Atya Úr Isten*

²⁶ Kénosi–Uzoni: *i. m.* (II.) 514.

²⁷ Tóth György: *i. m.* 39.

²⁸ Protocollum I. 1626–1736. MUEKGyLt, kézirat.

²⁹ Jánosfalvi Sándor István: Ar[anyosrákosi] néh[ai] Tisz[teletes] Székely Sándor Úrnak 1839-ben kijött „Unitária vallás története Erdélyben” című Könyvére tett elegyes jegyzései. MsU 958. 592–594.

³⁰ Az énekeskönyv részletes leírását lásd: Hubert Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*, Budapest, 2004. 176–179.

kezetű antifónára a hetedik nyolcadot (49–56. versek), szerdán *Úgymond Jézus, ha megmarandotok* antifónára a tizedik nyolcadot (73–80. vers) stb. recitálták.

Az antifónákat és zoltárokat a kántor és a gyermekekből álló kórus énekelte, a doxológiát a gyülekezettel közösen énekeltek. Ennek szövegét természetesen megváltoztatták, és nem a szokásos *Dicsőség az Atyának és Fiúnak és Szentléleknek, miképpen volt kezdetben, most és mindenkoron és mindörökkön örökké* hangzott el, hanem *Az halhatatlan és láthatatlan Királynak csak az egy bölcs Istennek: tisztesség és dicsőség adassék. Ő dicsértessék szent egyházában az Jézus Krisztusnak általa mindörökkön, örökké.* Az antifónás zoltározás természetesen nemcsak a 119. zoltáron alapult, a kántor 26 antifónához választhatott az egyházi évnek megfelelően zoltárt. Pl. fehérvasárnaptól (*Dominica in albis*) nagycsütörtökig (*Ascensio Domini*) mindennap *Feltámadván az Krisztus, megjelenék az ő tanítványinak* kezdetű antifónához választott zoltárt. Nagycsütörtökön a *Galileabeli férfiak, mit álltok...* (az 1697-es énekeskönyvben már nincs meg, helyette a *Felméne Krisztus a menyországba*) kezdetű antifónát és a 110. zoltárt, pünkösdkor a *Mikor bételjesegett volna...* kezdetű antifónát az *Áldott legyen a mi Urunk Istenünk* kezdetű zoltárt énekeltek. Minden sátoros ünnepre 2–3 antifóna és a hozzárendelt zoltár közül választhatott tetszése szerint a kántor, így az ismétlést az ünnep három napján könnyen elkerülhette. A nyári vasárnapokon tizenhárom antifónát és az ehhez tartozó zoltárokat énekeltek, de könyörögtek esőért, jó időért és énekeltek a hét minden napjára írt himnusokat is.

Az éneklés után a pap felment a szószékbe, és elhangzott az invocáció, melyet az 1629-ben készült *Utasítások* értelmében közvetlenül Krisztushoz intéztek. Mivel az unitáriusok nem ragaszkodtak a perikóparendhez, a lelkészre volt bízva, hogy milyen capitulumot olvas fel. Nem tudjuk, hogy a hétköznapi, nem igehirdetési könyörgések előtt volt-e bibliaolvasás, vagy a középkori gyakorlatnak megfelelően csak rövid szakaszokat olvastak fel. Tény az, hogy a lelkészek egy részének nem volt Bibliája, 1669 júniusában a Kissáron tartott zsinatnak kellett intézkednie arról, hogy minden pap és mester vegyen magának Bibliát. Akiknek egyszeri megintés után sem volt, azok fizetéséből az esperes levonta a Biblia árát.³¹ Az *Utasítások* tizenegyedik része ugyan előírta, hogy „leginkább az Újtestamentum írásaiba foglalt tanításokat kell olvasni”, de ez alighanem az igemagyarázatos istentiszteletekre vonatkozott. A napi imádságot a lelkész vagy akadályoztatása esetén az iskolamester készítette elő, felkészültségén és tehetségén múltott, hogyan könyörögtette a gyülekezetet. A könyörgést Miatyánk, áldás – ezt kezdetben énekelhették – és ének zárta.

Évközi vasárnapon az istentiszteletet megelőzte – legalábbis a kezdeti időben – a prima, azaz a reggeli könyörgés, ennek rendje megegyezett a hétköznapi könyörgésekével. A délelőtti prédikációs istentisztelet feltételezett rendje ez lehetett: 1. Hymnus. 2. Zoltárparafrázis (a kántor vezetésével a gyülekezet énekelte). 3. A pap ezután ment fel a szószékbe. Az invocatio után lehet, hogy volt egy na-

³¹ Kénosi–Uzoni: *i. m.* (II.) 523.

gyon rövid könyörgés. Miatyánk után egy rövidebb prédikáció előtti ének következett; 6. Igeolvasás és prédikáció. 7. Miatyánk. 8. Áldás és ének.

Nagyhét liturgiája nagypéntekig valószínűleg megegyezett a már ismertetett renddel, azzal a kiegészítéssel, hogy szerdán és csütörtökön délután az istentisztelet kiegészült a lamentációk eléneklésével. Két gyülekezetben, a kolozsvári és torockói egyházközsegekben még 1861-ben is énekeltek a lamentációkat, és joggal feltételezhetjük, hogy a gyakorlat a 16. századra vezethető vissza. Nagypénteken a *Sidóknak Júdás ilyen jegyet ada* kezdetű antifóna zsolttára a harmadik, *Uram mely igen megsokasultanak az én háborgatóim* kezdetű, a *Megoszták ő köztök az én ruhámat* antifónáé pedig az 52. zsolttár *Miért dicsekedel kegyetlen ember az gonoszságban*. A doxológiát a gyülekezet énekelte. A reggeli könyörgés, miatyánk és záróének után a kántor vagy valamelyik jó hangú diák elénekelte a passió első, a délutáni könyörgés után pedig a második részét. A passió éneklése ellen a 19. században kezdtek tiltakozni a kántorok, ennek ellenére a zsinat úgy döntött, hogy a passióéneklés a nagypénteki liturgia el nem hagyható része. Az unitárius passió szövege néhány apró változtatástól eltekintve megegyezik az *Öreg Graduálban* közzétett passióval. A passió első „modernizálása” Adorján Domokos tordai kántor nevéhez fűződik,³² a második, a ma is énekelte átdolgozás pedig a Péterffy Gyulához.³³ Nagypénteken délelőtt igemagyarázatos istentiszteletet is tartottak, az erre a napra kijelölt antifónák és zsolttárok mellett az *Oh kegyelmes mi szent Atyánk, ki vagy fénylő világosság* kezdetű himnusz vagy az erre a napra rendelt dicséreteket énekeltek. Az *mi Urunk Jézus Krisztus, mint szenvedé miérettünk* kezdetű passiót a gyülekezet énekelte. A prédikációt az *Örvendezzünk, oh hívek* kezdetű ének zárta. Hogy mely egyházközsegekben volt szokásban a vigília, adatok hiányában nem tudjuk megmondani. Nagyszombaton csak vecsernyét tartottak, ennek antifónája *Miképpen Jónás volt három napon* kezdetű, zsolttára a 130., *Az mi bűneinknek mélységéből kiáltunk tehozzád* illetve a 4., *Mikor kiáltok, felelj meg énnékem* kezdetű zsolttár.

Húsvétvasárnap. Prima. Az e napra rendelt első antifóna *Az Krisztus megholt a mi bűneinkért* kezdetű, ehhez a 2. zsolttárt, a *Miért zajdultak fel a pogányok* kezdetű, *Az úristennek angyala leszálla az mennyből* második antifónához pedig az *Én lelkem dicsérjed az Urat* kezdetű 146. zsolttárt énekeltek.

Az ünnepi istentiszteletet introitusza lehetett a *Fénylik a nap fényességgel* kezdetű himnusz, ezt követte a *Kyrie magne Deus, Mindenható Atya Isten ki emberen könyörülvén* középkori verses parafrázisa. A pap felment a szószékbe, következett az invokáció, Miatyánk, igeolvasás és prédikáció után Miatyánk zárta az istentisztelet első részét. Lehet, hogy ezt követte a *Symbolum Christianum*. Az unitárius gyülekezetekben a Luther-féle hitvallást énekeltek, természetesen a krisztológia megváltoztatással.³⁴ A nagy imádság (praefatio) után következhetett a *Sanctus* és

³² Adorján Domokos: Az átdolgozott passió ismertetése. In: *Unitárius Közlöny* XVIII (1905/6), 96–98., (1905/7), 113–114.

³³ Péterffy Gyula: A Passió. In: *KerMagv* 85 (1979), 249–255.

³⁴ *Symbolum Christianum*, In: *Isteni dicséretetek...* Kolozsvár 1602–1615, Nyomtattatott Heltai Gáspár műhelyében, 119–120. RMNY 983. (A szövegben az unitáriusok által megváltoztatott szövegrészeket

Benedictus, majd a gyülekezet énekelt bűnvallása, a *Confessio peccatorum*. Ha volt, akkor itt került sor az úrvacsorai beszédre, ezután az *Agnus Dei* énekelték. A szerzetési igék felolvasása után következett a *Communio*. A kenyér és a bor folyamatos osztogatása során a szerzetési igéket ismételte a lelkész a gyülekezet pedig az *Úrnak végvacsorájára és az ő áldozatjára* kezdetű éneket énekelt. A *Mindenható Úristen könyörgünk szent felségednek* kezdetű énekkel és a *Mennyetek el békességgel* benedictióval ért véget a szertartás. Az úrvacsorás istentiszteletet valószínűleg a *Te Deum* zárta.

II.

Az istentiszteletet szabályozó első unitárius rendtartás, a *Modus Rerum Agendarum* (a továbbiakban *Agenda*) 1767-re datálható, nyomtatásban nem jelent meg, de kéziratos másolatai közkezen forogtak.³⁵ A nyolc részből álló agenda (I.) a mindennapi és (II.) vasárnapi istentiszteletről, (III.) az úrvacsoráról, (IV.) a keresztségről, (V.) az esketésről, (VI.) az eklézsiakövetésről, (VII.) a betegek látogatásáról és a (VIII.) temetésről tartalmaz előírásokat. 1767. június 20-án az aranyosrákosi zsinaton az ágendát felolvasták,³⁶ de mert az úrvacsorára vonatkozó részben, Krisztus segítségül hívását illetően félreértések támadtak, a zsinat kimondta,

kiemeltük, szögletes zárójelben közöltük a Huszár Gál énekeskönyvében olvasható variánst. Ezen első énekeskönyv tartalmazza az apostoli hitvallás *Symbolum fidei Apostolicae* szövegét is, a későbbi énekeskönyvek már csak a *Symbolum Christianum*-ot közlik.)

Mi hiszünk egy Istenben, Mennynek, Földnek, és az benne valóknak teremtőjében, ki fiaivá minket választott: ő testünkről és lelkünkről, mindenkoron gondot visel mint édes Atya, fiairól: Semmi azért nekünk nem árthat akarata nélkül; mert mindenek vadnak a mi Istenünknek nagy hatalmában.

Mi hiszünk Jézus Krisztusban, az ő szent Fiában és Urunkban: ki Istennek egyetlen egy tulajdon Fia. [ki az Atya Istennel egy Isten.] Ki az üdönnek teljességében, Szűz Máriától születék, az keresztfán érettünk áldozék. Ott ellenségünkön győzedelmet vőn, és halottaiból feltámadá írások szerint. [És ki öröktől fogva volt, szűz Máriától születék, a keresztfán értünk áldozék, pokolra szálla szabadulásunkért és halottaiból föltámadá idvességünkért.] Kit mi várunk az ítéletre.

Mi hiszünk az Szent Lelket is, ki az egy Istennek és Krisztusnak Szent Lelke [Mi hiszünk szent Lélek Istenben, ki az Atya és [sic!] a fiú Istennel egy Isten]: nyomorultaknak vigasztalója. Ő minket visel, igazgat, tanít, biztat, és megszentel **híveknek** gyülekezetiben; hol nékünk megbocsáttatnak bűneink Krisztusért, kivel ez mostani testnek feltámadása után örökké élünk.

³⁵ Teljes címe: *Modus Rerum Agendarum in Cultu Divino, apud Ecclesiae per Incllytum Magnum Transilvaniae Principatum Unitarias uniformiter observandus* azaz Az isteni Szolgálatnak az Erdélyi Unitária Ekklesiákban való vegben vitelének modja, melyet nevezetesen az Ekklesiákban Szolgáló Ministerek, Pap, Mester, Kántor Atyánkfia tartoznak követni. Kéziratos másolatai a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban a következő jelzetek alatt: Ms.U. 57/b, 80/c, 118, 177/b, 186/a, 192/a, 227/b, 889, 1085, 118/c, 1218, 1755/a. Az agenda a szövegét nyomtatásban elsőként Szombatfalvi József: *Egy 18. századi szabályzat az erdélyi unitárius istentisztelet és szertartások végzéséről*. In: *KerMagv* 93 (1987), 22–33. Ugyanezt a szöveget tette közzé Bárth Dániel: *A történeti szokáskutatás kora újkori forrásai: az unitárius szertartáskönyvek*. In: *Népi Vallásosság a Kárpát-medencében 7.*, szerk. S. Laczkovits Emőke, Szócsné Gazda Enikő. Kiadó: Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy–Veszprém 2007, 213–330.

³⁶ MUEKGyLt *Protocollum II. 1736–1777*. „Ante omnia az Agenda, melyre régen szándékozott a Consistorium, felolvastatván, minthogy még egy kevés héjja van, mikor complete léssen leíratatván publikáltatik.” 264.

hogyan az ágendát csak azután teszik közzé, miután a félreértéseket tisztázták. Érdemes megjegyezni, hogy a tévedések a Krisztushoz intézett könyörgésekből adódtak.³⁷ Krisztus közvetlen segítségül hívásának gyakorlatától Agh István örömet megszabadult volna, ezért a mindennapi könyörgések rendjét úgy változtatta meg, hogy eltiltotta a könyörgéseket bevezető invocatiót [...] felállván a Prédikátor könyörögni fogjon egyenesen a rend szerént való könyörgéshez, melyben, ha úgy tetszik, segítségre hívhatja a Prédikátor az Istent, hogy a könyörgésben való illendő buzgóságra vezérelje, segítse.³⁸ Az úrvacsoraosztás gyakorlatában azonban – Radecke szellemében – továbbra is megmaradt a Krisztushoz intézendő könyörgés. Az Agh István-féle *Ágenda* III. részének ötödik cikkelye kimondta, hogy a prédikátor könyörgéseit ezen alkalmatossággal [ti. úrvacsoraosztáskor] igazítja az Úr Krisztushoz, azon könyörgése után Miatyánkot nem mondjon, mind rövidségnek okáért [...], mind pedig azért, hogy az olyatén formán Krisztushoz igazított könyörgést ritkán lehet helyesen a Krisztusról fordítani az Atyára. Az úrvacsoraosztás során a szakaszonként mondott Krisztushoz intézett imádságok³⁹ után volt aki Miatyánkot is mondott. Az agenda utasításának megfelelően a Miatyánkot elhagyták, ebből azonban botrány támadt, és az unitáriusokat feljelentették az udvarnál.

Mire az első ágendáskönyv 1767-re elkészült a mintegy 150 évig gyakorolt antifónás zsoltározás kikopott az unitárius liturgiából. Agh István rezignáltan állapította meg, hogy sokan a Mesterek vagy Kántorok az Antifónák nótáját nem tudják és csak Szenci zoltáraival vagy az ún. hetedszaki munkás napokra rendelt énekekkel éltek. Ezzel az unitárius közösségek is áttértek a recitált zsoltározásról a strofikus zoltárok éneklésére. Az 1777-ben kiadott énekeskönyvben még megtaláljuk az antifónás zoltárokat, de azokat jobbik esetben is csak szombat este és vasárnap reggel énekeltek. Aranyosrákosi Székely Sándor 1837-ben közzétett új énekeskönyve végleg felszámolta régi unitárius istentiszteleti rendet, egyre több templomban szólalt meg az orgona és egyre jobban elhalkult a gyülekezet zsoltározása. Mindennél beszédesebb tény, hogy Aranyosrákosi a 150 zoltárból mindössze 34-et vett fel az új énekeskönyvébe.

De nemcsak az éneklés, hanem a könyörgések tárgyában is történtek változások. 1747-ben az *Ágenda* bevezetése előtt a kolozsvári főtanács megtiltotta a rögtönzött könyörgéseket, és elrendelte, hogy a pap jó előre készítse el azokat. Az Agh-féle *Ágenda* a szabályszerű könyörgés érdekében – az eklészia előzetes beleegyezésével – megengedte a papoknak, hogy az imádságokat írásból adják elő, és

³⁷ Kénosi–Uzoni–Kozma: *i. m.* (III.C.) kézirat, 534r-v.

³⁸ Szombatfalvi József: *i. m.* 24.

³⁹ Néhány rövid úrvacsora imádság az MsU 149. jelzetű kéziratból: 36 p. „Oh, mi fejedelmünk és megtartónk úr Jézus Krisztus, ki a te anyaszentegyházad testének feje vagy. E világnak világossága, világosítsd meg a mi homályos értelmünköt, hogy ne járjunk sötétben, tedd például a te ártatlan és szent életedet, hogy kövessünk tégedet, plántálj te benned minket, mint valami szőlő tőkében, hogy teremjünk jó gyümölcsöt a mi szent életünkben, mely kedves légyen a te szent Atyád előtt. Ámen”

42 p. „Óh mi lelkünknek jegyese úr Jézus Krisztus, ki minket mint egy tiszta szüzet elkészítettél és tehozzád mint egy férfiúhoz szerkeztettél, szentelj meg minket, hogy mind aki megszentelsz, mind akik megszenteltetünk egyek legyünk minyájon, és a ki méltóztattál minket atyádfiainak nevezni, adjad, hogy igaz tökéletes szeretettel tégedet mi hozzánk kapcsoljunk. Ámen”

úgy a *Néppel együtt illendő buzgósággal könyörögjenek*. A gyülekezeti könyörgés mellett az egyéni kegyesség gyakorlását az imakönyvek segítették. Az, hogy nem pusztán kéziratosságba kényszerített kegyességről van szó, Szentábrahámi Lomárd Mihály imakönyvének népszerűsége igazolja. A 144 imádságot tartalmazó tizenkettedrét imakönyvnek az ismert és az RMK által is regisztrált 1746. évi kiadása mellett két másik kiadást is sikerült azonosítanunk. Sajnos mindkét példány sérült az elején és végén, de a betűtípus 18. századi kolozsvári kiadásra utal.⁴⁰ Szentábrahámi minden élethelyzetre írott könyörgéseit, változatlan formában, 1826-ban negyedszerre, 1902-ben ötödszörre is kiadták.⁴¹

A könyörgések felolvasását hol megtiltotta, hol pedig megengedte a főtanács. Az aranyosszéki egyházkör elöljárósága 1845-ben a homoródalmási zsinaton azt kérte, hogy a papság a Koronka Antal imádságoskönyvét használhassa.⁴² A zsinat a könyvből való könyörgést csak az eklézsia beleegyezésével engedte meg, Koronka imádságoskönyvét pedig nem tette kötelezővé csak a mesterek és deákok számára. Koronka a négy évszak két-két hetére írt reggeli és esti imádságokat, ezeket a nagyheti reggeli és esti imádságciklus zárja. A 19. század másik népszerű szerzője Albert János volt, az ő imakönyve, amelyet Kriza János püspöknek ajánlott, zárja a 19. század unitárius imakönyveinek sorát.

Az új istentiszteleti rend egyre inkább kezdett hasonlítani ahhoz, amit ma is gyakorolnak az unitáriusok, de néhány új elem is beépült ebbe, pl. a konfirmáció. A katekizáció és vasárnapi kikerdezés része volt az unitárius egyházi gyakorlatnak, de az úrvacsorával megpecsételt konfirmációt csak 1853-ban rendelte el kötelező jelleggel a főtanács. Jellemző az unitárius konzervativizmusra, hogy amikor id. Brassai Sámuel Torockószentgyörgyön (1811–1826) bevezette az úrvacsorás konfirmációt, tettét az EKT innovációként értelmezte, és vádpontul hozta fel ellene.

Az 1850-es évek második felében az EKT Székely Mózes püspökhelyettest bízta meg új liturgiai rend megszerkesztésével, aki 1859-re el is készítette az ún. liturgiai kódexet, és azt az 1859. évi zsinati főtanács elé terjesztette. Idő hiányában a főtanács nem foglalkozott a tervezettel, hanem elküldte véleményezésre az espereseknek. A beérkezett javaslatok összesítése után, 1861. június 21-én Székely a kiadás reményében terjesztette tervezetét az EKT elé. Az *Erdélyi Unitária Anyaszentegyház Lyturgiája vagy isteni tisztelete s ezzel kapcsolatos szertartásainak*

⁴⁰ A kolozsvári unitárius kollégium egykori könyvtárában (jelenleg kolozsvári Akadémiai Könyvtár) három különböző példányt sikerült azonosítanunk. Az egyetlen teljes példány (jelzete U 55273) nem egyezik sem az U 93568, sem pedig az U 93570 jelzetű megcsonkult imakönyvekkel.

⁴¹ A teljesség igénye nélkül felsoroljuk néhány ismertebb kéziratot imakönyv címét és jelzetét: MsU 220/A Hetedszaki reggeli és estvéli könyörgések mellyekkel a boldog emlékezetű Solymosi K. Boldizsár Erdélyi unitárius püspök és azon jó emlékezetű Járai János kolozsvári Unitárius plebanus uramék ő kegyelmek éltének. Mostan pedig fordítottat a kolozsvári unitárius kollégiumban tanuló deákoknak számokra mellyekkel közönségesen könyörögvén az osklolában élnek. 1756. MsU 55 Könyörgések (ünnepei, prédikáció előtt és után, úrvacsora, évszakok ős és tél, tavasz.) MsU 81. Körmöczi József: Különböző alkalmakra összeállított imák (Magyarsáros 1748–1749). MsU 751. Koncz Boldizsár és Járai János imakönyve.

⁴² Imádságos Könyv templomi szükségére. Írta Koronka Antal várfalvi unitárius pap 's aranyos tordai egyházkerületi jegyző. Első kötet. Köznapi imádságok. Kolozsvárott 1848.

rendje és módja című, 45 oldalas, fólióalakú kéziratos füzet tekinthető a modern unitárius szertartásrend első formájának. Székely az Agh-féle *Ágenda* felhasználásával készítette azt a tervezetet, amelyet aztán minden későbbi liturgiai reform alapnak tekintett még akkor is, ha már régen elfelejtették Székely Miklós nevét. A három részre tagolt, összesen 56 paragrafusból álló tervezet kitért az unitárius liturgia minden vonatkozására.⁴³ Itt találjuk a konfirmáció szertartásának első,

⁴³ A tervezet tartalomjegyzéke:

Bevezetés

1. A liturgia nevezete és fogalma
2. A köz- és magán-istentisztelet közötti különbség
3. A közistentisztelet rövid ismertetése
4. Az istentisztelet részletei
5. Énekeskönyvünk ismertetése
6. Énekmegválasztás és éneklés módja
7. Az orgona mint éneksegédeszköz
8. A könyörgés és annak kellékei
9. Az Unitária Anyaszentegyház híveinek nyelvi, polgári, jogi és egyházi viszonyaik szerinti állása

10. A liturgia tartalma és felosztása

Első rész. A köz isteni tisztelet alkotó részei, kiszolgáltatása módja , köz-, vasár-, és innepnapokon.

Első szakaszokban

11. A köznapi istentisztelet alkatrészei és kiszolgáltatása módja

Második szakasz

12. A vasár- és innepnapi isteni tisztelet alkatrészei, s kiszolgáltatása rendje-módja.

13. A könyörgés és textus felolvasása közti éneklés

14. A papi tanítás kellékeiről

15. A tanítás végzetvelni úri imádság és éneklés

16. Vasárnap délutáni istentisztelet módja

17. Sátoros és más innepek megülésének módja

Második rész. Az úr Krisztus által szerzett vallásos szertartásokról

18. Melyek ezen vallásos szertartások?

Első szakasz. A keresztségről vagyik a szent mosódásról

19. A keresztség vagy szent mosódás fogalma

20. Ki kötelessége a keresztelés?

21. A keresztelés helye

22. A keresztelés végrehajtása módja

23. Keresztelési rendkívüli esetek

24. A zsidó és keresztény felekezetbelieknek vallásunkra átvételekori teendők

25. Utasítás a keresztelés utáni lényeges papi teendőkre nézve

26. A vallástétel (confirmatio) fogalma

27. A vallástétel végrehajtása módja

28. Mindkét nemen levő nagyobb ifjaknak nyári tanítása

Második szakasz. Az úri vacsoráról

29. Az úri vacsora fogalma

30. Mikor, hányszor és kik élhetnek úri vacsorával?

31. Az úrvacsorai ágenda célja és tárgya

32. Az úrvacsora kiszolgáltatása körüli szertartás és papi eljárás

Függelék: Az úrvacsora kiosztását tárgyazó némely lényegesebb utasítások a következők.

33. Általános szabály azon esetekre, mikor más vallásúak nálunk vagy hitsorsosaink körünk-ből más gyülekezetbe kívánnak úri vacsorával élni

Harmadik rész. Az isteni tisztelettel kapcsolatos egyházi szertartásokról

rövid és minden gyülekezetnek ajánlott leírását. A tervezet Pap Mózes főjegyző kézjegyével ellátva 1861. szeptember 4-én a következő végzéssel került irattárra: „Adassék át a fő papi törvényszéknek megvizsgálás és véleményadás végett.” A 19. század liturgiai reformja ezzel be is fejeződött, legjelentősebb eredményének a konfirmáció kötelező bevezetését, és a mai istentiszteleti rend kialakulását tekinthetjük.

A huszadik században az unitárius liturgiában a legjelentősebb változtatás az új énekeskönyv bevezetése után történt. Minden olyan gyakorlat, amely az óprotestáns liturgiát juttatta volna eszünkbe, megszűnt, kivétel a nagypénteki passió éneklése. Ennek ellenére a gyülekezetek liturgiai élete sokkal gazdagabb volt a mainál, ugyanis hosszú ideig fennmaradtak az olyan gyakorlatok, mint pl. az eklézsiakövetés vagy a „szülőágyból” felgyógyultakért való imádkozás. A múlt század elején, 1904-ben a főtanács elfogadta és megszavazta (86. pont) Ferencz József püspök hétköznapi, vasárnapi és ünnepi istentiszteleti rendszabályát, ennek lényege röviden az, hogy minden anyaekléziában mindennap reggel istentisztelet tartandó énekkel és imával, vasárnap de. egyházi beszéddel, du. biblia-magyarázattal. Az ünnepi istentiszteletek mindhárom napját megtartották, a

34. Ezen rész tartalma

Első szakasz. Az új házassulandók összeesketéséről

35. A házasság lényege

36. A házassági szövetség főbb előzményei

37. Az összeesketés helye és ideje

38. A házassági agenda tárgya és az új házaspárok összeesketezése módja

39. Rövid utasítások az esketési felsőbb rendeletekre s papi magaviseletre vonatkozólag

40. Az aranylakodalom megülése

41. Magánosok új lakjai megáldása (vagy házszentelés)

Második szakasz. Az eklézsia vagy megye követéséről

42. Az eklézsia vagy megyekövetés fogalma és célja

43. A megessett személyek és más cégére bűnösök megjobbítása körüli eljárási szabályok.

Harmadik szakasz. A betegek látogatásáról.

44. A betegek látogatása szükségessége

45. A betegek látogatása célja és azok körüli papi teendő

46. A rabokkali bánásról

47. Az ágykelés, vagy szülőágyból felgyógyult anyák papi meglátogatása

Negyedik szakasz. A temetésről

48. A halott feletti harangozásról

49. A temetési éneklés s halotti énekeskönyvünk ismertetése

50. Halotti tisztességes temetés végrehajtása, módja és célja

51. Utasítás a temetés körüli papi teendőkre nézve

Ötödik szakasz. Templom, pap szenteléséről és zsinati szertartás módjáról.

Első cikkely

52. A templom s azzal kapcsolatos segédeszközök felavatásáról

Második cikkely. Zsinati szertartás, s papszentelés módja

53. A zsinati gyűlés fogalma

54. A zsinati szertartás, s különösen papszentelés rendje és módja

Harmadik cikkely

55. A püspöki béigtatásról

56. A papok és mesterek béköszöntése és kibúcsúzása

legátus ünnep első és másodnapján du., harmadnapján de. végezhetett istentiszteletet. Az elfogadott rendtartástól csak a püspök engedélyével lehetett eltérni.

Egy 1932-ből származó kimutatásból az derül ki, hogy a püspök halála után újabb változások történtek pl. mindennapos istentiszteletet már csak 20 egyházközségben tartottak. Három egyházközségben (a továbbiakban ek.) heti öt, 21 ek. heti négy, 47 ek. heti három, két ek. heti két, és 8 ek. heti egy alkalommal volt istentisztelet.

Ferencz József püspök idejében a pragmatizmus jegyében változtattak a zsinattartás és papszentelés gyakorlatán is. Régi szokás szerint az új papok felszentelésére nem vasárnap, hanem kedden került sor, ti. a zsinatok négy napot is tartottak. A felszentelendő kikérdezésük után esküt tettek, majd kinevezésük sorrendjében egyenként a templom piacán letérdeltek, a püspök és az esperesek kezüket a felszentelendő fejére tették, és a püspök által kiválasztott igék alapján felszentelték. A hosszadalmas procedúrát a közös felszentelésre változtatták.

A lelkészi jelleg megvonásának is megvolt a megfelelő rítusa. Jánosfalvi Sándor István az Aranyosrákosi Székely Sándor históriájához írott megjegyzéseiben konkrét esetet idéz fel. 1787-ben a dicsőszentmártoni zsinaton két lelkészt közösítettek ki egy kötlevel dátumának meghamisításáért. A ceremónia Jánosfalvi leírásában ekképpen zajlott: a vádlottak megidéztté a templom piacán letérdeltek, ekkor a püspök a kezét fejükre téve ezt mondta: *ezen ceremóniával küldöttelek vala ki az Úrnak gabonájába - ekkor kezét lekapván fejökről - és most ugyan ezen ceremoniával hivlak vissza és száműzlek onnan tégedet.*⁴⁴ Ezután egy egyházi ollóval a kiközösítettek tógájának ujjából levágott egy darabot, s ezzel a templomból kiküldettek. Ez volt az ún. palástviselési jogtól való megfosztás. Egyébként a palástviselést csak 1861. július 1-jén rendelte el az unitárius lelkészeknek a tordai zsinat,⁴⁵ de még 75 év múlva sem volt egységes viselet. Az 1938. évi zsinati főtanács a „lelkészi egyenpalást és egyensapka végleges megállapítására” utasította az Egyházi Képviselő Tanácsot (a továbbiakban EKT).

A változatosság volt az unitárius liturgia legállandóbb eleme. Az istentiszteleti rend egységesítésének is többször nekiveselkedtek. 1934-ben például az udvarhelyi egyházkör lelkészeinek azon kérését, hogy nagyhéten kivételesen a könyörgések előtt bibliaolvasás is legyen, azzal utasították el, hogy az új istentiszteleti rend majd mindenről intézkedik. 1943-ban az EKT Simén Domokost bízta meg a liturgia reformjával. 1956-ban az EKT „megnyugvással vette tudomásul”, hogy fentnevezett tanár legfőbb gondját képezi az egyházi főhatóság megbízásának teljesítése. Végül arra az eredményre jutottak, hogy: „a gyakorlati cél megvalósítása érdekében az *Unitárius Ágendáskönyv* összeállítása jelenti a legmegfelelőbb megoldást”. Simén Domokos *Ágendáskönyvét* elvitte a történelem viharra. A legújabb unitárius szertartásrendet 1999-ben szavazta meg a vargyasi zsinat, hogy ennek reformjára megérett-e az unitárius közösség, nem az én tisztem eldönteni.

⁴⁴ Jánosfalvi Sándor István: *i. m.* 605.

⁴⁵ „... a belső emberek egyenruhája legyen sötét színű és nemzeti, s állandó szabály gyanánt mondassék ki, h. pap bárminő hivatalos papi szolgálat alkalmával palástosan legyen köteles megjelenni és minden papi szolgálatát palástosan végezni.”

Népoktatás a Küküllői Református Egyházmegyében

A Küküllői Református Egyházmegye a többi református egyházmegyéhez hasonlóan a korábbi katolikus egyházigazgatás területi beosztását követve jött létre 1550 és 1556 között, a küküllői katolikus főesperesség helyén. A kolozsvári 1556. évi zsinaton a protestáns (evangélikus) küküllői egyházmegyét az enyedi lelkész-esperes, Macerius Ambrus képviselte, bár az akkor még a telegdi (később marosi egyházmegye) főesperességhez tartozó nagytermi lelkész, Hunyadi János, akit az 18. században az egyházmegye első espereseként neveztek meg, részt vett a zsinaton, mint a telegdi tractus esperese. A teljes különválás után a küküllői egyházmegye első esperese Hunyadi János lett.¹ Az egyházmegye az evangélikusok és a reformátusok szétválásakor egyesült a bonyhai káptalannal, a végleges kialakulása viszont csak a 17. század elején következett be.²

1567-ben, amikor a nem sokkal azelőtt megalakult református egyház elkötelezte magát a II. Helvét Hitvallás mellett, a hitvallási iratot a küküllői egyházmegye nevében Hunyadi írta alá. Az unitárius tanok elterjedése a küküllői egyházmegyét is érintette, 1564 után legkevesebb kilenc gyülekezet tért át (Illyés szerint az egyházmegye gyülekezeteinek közel fele unitárius lett), de ezek többsége egy évtizeddel később, a kerelőszentpáli csata után újra reformátussá lett.³

Az egyházmegye gyülekezeteinek pontos számát nehéz meghatározni, első pontosabb adataink csak a 17. század közepéről vannak. Dadai János esperessége alatt 1640-ben az egyházmegyének 30 anyagyülekezte volt, 1673-ban 32, Zoványi szerint csak 24.⁴ Benkő József szerint 1766-ban 36 anyaegyházközség volt az egyházmegyében.⁵ A vizitációs jegyzőkönyvek szerint a 17–18. században összesen 39 anyaegyházközség volt, de ebből három gyülekezet (Csapószentgyörgy, Marosdátos, Kerelő) még 1658-ban elveszítette az anyagyházközségi besorolását, a kerelőszentpáli pedig 1740-ben. Több olyan gyülekezet is van, amelyik eredetileg

* Kolumbán Vilmos József (Barót, 1974) középiskolai tanulmányait Baróton és Kolozsváron végezte, 1998-ban fejezte be teológiai tanulmányait a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben. 2000-től az egyháztörténeti tanszék tanára. 2005-ben védte meg Debrecenben a doktori disszertációját. Kutatási területe: a 18. századi erdélyi református egyháztörténet, iskolatörténet és teológiai-történet.

¹ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. V. kötet. Budapest 1905, 207.

² Zoványi Jenő: *Egyháztörténeti lexikon*. Budapest 1977, 357. Illyés Géza: A küküllői református egyházmegye kialakulása és első esperesei. In: *Református Szemle* 1932, 133–134.

³ Illyés Géza: i. m. 133–134. lásd még; Kénosi Tózsér János–Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*. II. Kiadja az Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár 2009. 381–391.

⁴ Illyés Géza: i. m. 134. Uo. ill. Zoványi Jenő: i. m. 357.

⁵ Benkő József: *Erdély*. Székely Nemzeti Múzeum – Tortoma Kiadó, Sepsiszentgyörgy – Barót, 2014, 437–438.

filia volt, de vagy a főúri támogatásnak köszönhetően vagy a népességnövekedés folytán kérte a besorolásának megváltoztatását.⁶

Az egyházmegye leghíresebb gyülekezete a küküllővári volt, a 18. század közepéig a küküllővári lelkészek – néhány kivételtől eltekintve – egyben az egyházmegye esperesi tisztségét is betöltötték. Iskolája jó hírű, messze kiemelkedett a korabeli iskolák közül azzal, hogy öt tanítót foglalkoztatott.⁷

Sajnos az egyházmegyei vizitációs jegyzőkönyvek csak 1648-tól maradtak fenn, az egyházmegye korábbi történetéről csak másodlagos forrásaink vannak, az egyes gyülekezet korábbi történetének rekonstruálása szinte lehetetlen. Ez a hiányosság érinti az küküllői egyházmegye területén működő népiskolák történetét is, az első ide vonatkozó forrásaink a már említett vizitációs jegyzőkönyvek és az ellenőrizhetetlen hagyomány. Az egyházmegyei vizitációs jegyzőkönyvek 1648-tól kezdődően többé-kevésbé folyamatosak, így az egyes gyülekezetekben működő tanítók-lévíták, illetve iskolák történetének rekonstruálása már könnyebbnek bizonyul.⁸ Adatok tehát a 17. század második felétől állnak rendelkezésre, a korábbi időszak iskolatörténetéről semmit sem tudunk.

A vizsgált korszakban (1648–1800) a küküllői egyházmegye összesen 53 anya-egyházközségből és leányegyházközségből (filiából) állt, ebből a 17. században 22 településen működött református mester (tanító) vagy lévita, a 18. században pedig már 43 azon települések száma, ahol a református egyházközségben van tanító, lévita, esetleg külön iskolaépület (osztály).⁹

⁶ Ósz Sándor Előd: Anya- és leányegyházközség viszonya a Küküllői Református Egyházmegyében. In: *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere, III. 1648–1800, Kutyalva-Marosbogát*. Összeállította, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közlé teszi Buzogány Dezső – Kovács Mária Márta – Ósz Sándor Előd – Tóth Levente. Tanulmányokkal kiegészítette Horváth Iringó – Sipos Dávid. Koinonia, Kolozsvár 2009, 22–24.

⁷ Illyés Géza: *i. m.* 135.

⁸ A Küküllői Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 2008–2012 között négy kötetben jelent meg. Ezek a következők: *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere, I. 1648–1800, Ádámos – Dányán*. Összeállította, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közlé teszi Buzogány Dezső – Ósz Sándor Előd – Tóth Levente. Tanulmányokkal kiegészítette Horváth Iringó – Kovács Mária Márta – Sipos Dávid. Koinonia, Kolozsvár 2008. *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere, II. 1648–1800, Désfalva – Kórodszentmárton*. Összeállította, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közlé teszi Buzogány Dezső – Ósz Sándor Előd – Tóth Levente. Tanulmányokkal kiegészítette Horváth Iringó – Kovács Mária Márta – Sipos Dávid. Koinonia, Kolozsvár 2009. *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere, III. 1648–1800, Kutyalva – Marosbogát*. Összeállította, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közlé teszi Buzogány Dezső – Kovács Mária Márta – Ósz Sándor Előd – Tóth Levente. Tanulmányokkal kiegészítette Horváth Iringó – Sipos Dávid. Koinonia, Kolozsvár 2009.; *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere, IV. 1648–1800, Maroscsapó – Vámosgálfalva*. Összeállította, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közlé teszi Buzogány Dezső – Kovács Mária Márta – Ósz Sándor Előd – Tóth Levente. Tanulmányokkal kiegészítette Horváth Iringó – Sipos Dávid. Koinonia, Kolozsvár 2012.

⁹ A közzélekedéssel ellenében a reformáció nem hozta el azonnal az iskolák népszerűségét és mindamellett, hogy a reformátorok sürgették az népiskolák felállítását, a teljes iskolahálózat kiépítése csak a 18–19. század fordulójára fejeződött be. Számtalan olyan zsinati határozat maradt fenn, amelyben sürgetik a falusi iskolák, illetve a leányiskolák alapítását. *Erdélyi Református zsinatok iratai I.*

Tanítók, mesterek, léviták

Az erdélyi református egyház sem a 17., sem a 18. században nem foglalkozott tanítóképzéssel. Három kollégiumának (Nagyenyed, Kolozsvár, Marosvásárhely) működése a lelkészképzésben csúcsosodott, és csupán a 18. század közepén bővítették a képzést, amikor a kolozsvári kollégiumban jogi tudományok tanáráként alkalmazták Huszti Andrást.¹⁰

Így ennek eredményeként a 17–18. századi mesterek, léviták jelentős része nem hivatásszerűen végezte a tanítói munkát, hanem a kollégiumi tanulmányait megszakítva, ideiglenes rektorságot (akadémiai rektorság) vállaltak, s az így szerzett jövedelemből néhány év után folytatták tanulmányaikat, később pedig lelkészként helyezkedtek el. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a 17. századi tanítók többsége a tanítói hivatást csak átmenti, pénz- és tapasztaltszerzési lehetőségnek tekintette, nem önálló hivatásnak.

A fent említett okok, illetve a pap- és értelemszerűen tanítómarasztás szokása folytán mesterei-tanítói szolgálati idejük emiatt rövid, legtöbb esetben csupán 1-4 év közötti időt töltenek egy gyülekezetben. A korabeli szokás szerint ugyanis a gyülekezet évenként döntött arról, hogy fungens lelkészt és tanítót „marasztják-e”, vagy más lelkészt, mestert választanak. Ritkán előfordult az is, hogy a tanítók néhány év kihagyással ugyanabba a gyülekezetbe tértek vissza. Így például Dicsőszentmártonban Tusán Tamást 1745-ben elbocsátották a tanítóságból, de később 1760–1762 között ismét ő töltötte be a tanítói állást.¹¹ Ugyanilyen helyzetben volt Petri András Küküllőalmáson 1712–1720, 1722–1727 és 1730–1738 között.¹²

A 18. század második felétől egy új tendencia mutatkozott. Megnőtt azoknak a tanítóknak a száma, akik beiratkoztak valamelyik kollégiumba, de nem szereztek lelkészi képesítést, hanem tanítóként, mesterként vagy lévitaként szolgáltak. Talán kijelenthető, a század második felének szemléletváltása a tanítói – mesterei hivatás kiteljesedését takarja, egyre többen tartották karrierlehetőségnek a tanítóskodást.¹³

A mesterek-tanítók képzési helyét illetően nem lehet egyértelmű következtetést levonni. A 17. század közepén a tanítók többsége a nagyenyedi vagy a marosvásárhelyi kollégiumban kezdte el tanulmányait, vagy oda tért vissza tanulmányait folytatni. A 17. század utolsó negyedétől kezdődően viszont számtalan olyan tanítóról is tudomásunk van, akik az előbb említett két kollégium mellett Erdély többi református kollégiumába, gimnáziumába iratkoztak be: Kolozsvár, Székelyudvarhely, Szászváros, sárospataki-gyulafehérvári kollégium vagy Sáros-

1591–1714. Sajtó alá rendezte: Buzogány Dezső, Dáné Veronka, Kolumbán Vilmos József, Ősz Sándor Előd, Sipos Gábor. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár 2016, 357., 367.

¹⁰ Bővebben lásd: Török István: *A Kolozsvári ev. ref. collegium története*. II. kötet, Kolozsvár 1905, 28.

¹¹ KRETK II. 56., 58.

¹² KRETK III. 544–545.

¹³ Az állandósult tanítóskodásról lásd a tanítók névsorát: KRETK I. 406–411., KRETK II. 450–458., KRETK III. 539–548., KRETK IV. 598–608.

patak.¹⁴ Az egyes gyülekezetekben szolgáló tanítók képzési helyét illetően nem figyelhető meg az, hogy csak egyetlen iskolából fogadtak volna tanítót, a gyülekezetek nem tettek különbséget a különböző kollégiumból jövők közt. Küküllővár volt az egyetlen olyan iskola, ahol 1643–1815 között három tanító kivételével kizárólag csak nagyenyedi diákot alkalmaztak tanítónak (1643–1815 között 34-en tanítottak Küküllőváron).¹⁵ A három kivétel közül Gyulai János Sárospatakon subscribált 1669-ben, Papolczi Miklós Marosvásárhelyen 1670-ben, Bölöni Zsigmond 1700-ban Marosvásárhelyen, 1704-ben Nagyenyeden subscribált. További két tanító szintén kettős subscriptioval szerepel a névsorban. Szatmári András 1708-ban és Bedő Máté 1732-ben iratkozott be a székelyudvarhelyi gimnáziumba, de mindketten Enyeden fejezték be tanulmányaikat.¹⁶

A mesterek, tanítók alkalmazása és fizetése

Nem tudjuk pontosan azt, hogy mikor vezették be az erdélyi református egyházba a rendszeres esperesi vizitációt, ahogyan azt sem, hogy mikortól vezettek jegyzőkönyvet a látogatásról, az első vizitációs jegyzőkönyvek a 17. század közepétől maradtak fenn. Az viszont egyértelműen kiderül, hogy a vizitáció során az egyházmegye előjárósága nemcsak a lelkész munkáját, magatartását vizsgálta, hanem a tanítóval kapcsolatosan is ugyanazt a vizsgálatot folytatták le. Ezeknek a feljegyzéseknek (vizitációs jegyzőkönyveknek) köszönhetően a 17. század második felétől bőséges adat van a lelkészi-mesteri fizetésekről, illetve a lelkészek és mesterek alkalmazásáról is.

A lelkészeket, tanítókat a gyülekezet alkalmazta az egyházmegye esperesének tudtával és engedélyével. Az évenként megtartott egyházmegyei vizitációnak fontos eseménye volt a lelkész és a mester munkavégzésének vizsgálata, amely legtöbb esetben abból állt, hogy megkérdezték, meghallgatták a gyülekezet jelenlévő tagjait a két tisztviselővel kapcsolatosan. Ha gond, hiányosság merült a hivatásuk gyakorlásával vagy életvitelükkel, magatartásukkal kapcsolatban, a vizitációs bizottság helyben meghozta a szükséges döntést, vagy amennyiben a súlyosabb esetről volt szó, az ügy teljes kivizsgálását és az ítélet kimondását az egyházmegyei zsinatra (parcialis zsinat) halasztották.¹⁷

A vizitáción a gyülekezet tagjainak kellett nyilatkozniuk arról is (amennyiben főnemes is élt a településen, véleménye felülírhatta a gyülekezet tagjainak véleményét), hogy meg kívánják-e tartani a lelkészt vagy mestert, illetve azoknak is nyilatkozniuk kellett arról, hogy abban a gyülekezetben kívánnak-e a továbbiakban maradni, vagy el akarnak menni. Számtalan olyan esetről tudunk, amikor a lelkész vagy tanító munkájával kapcsolatban nem merül fel kifogás, de a gyülekezet mégsem „marasztja meg”, mint ahogy olyan eset is előfordult, hogy a lelkész-

¹⁴ Uo.

¹⁵ KRETK III. 541–543.

¹⁶ Uo. 542–543.

¹⁷ *A Küküllői Református Egyházmegye Parcialis Zsinatainak végzései*, I. Összeállította, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közzéteszi Buzogány Dezső, Ósz Sándor Előd, Tóth Levente. Kolozsvár 2008.

nek vagy tanítónak nincs különösebb kifogása a gyülekezet ellen, fizetését is megkapta, de mindezek ellenére sem kívánt az adott gyülekezetben maradni. Új lelkész és tanító alkalmazására csak akkor kerülhetett sor, ha a korábbi lelkész és tanító minden járandóságát rendezte a gyülekezet, illetve a lelkész és a tanító is rendezte esetleges adósságait.

Üresedés esetén az esperes tudtával és bejegyzésével új lelkészt, tanítót fogadott a gyülekezet. Sajnos, a küüllői egyházmegye vizitációs jegyzőkönyveiben semmiféle adat nem maradt fenn ezzel kapcsolatosan. Az viszont bizonyos, hogy a lelkész, illetve a tanító megválasztására és a hivatal elfoglalására az esperesi vizitáció után került sor.

A mester és a lelkész javadalmazását a conventio (díjlevél) rögzítette, amelynek módosítása kizárólagosan a partialis zsinat hatáskörébe tartozott. Díjlevélben rögzítették a lelkész és a tanító járandóságát, és részben a munkaköri leírásokat is. A díjlevelek kialakulása és írásban való rögzítése valamikor a 16. században történt meg, de az általunk ismert első írásos formái a 17. századból származnak. A küüllői egyházmegye területéről a 1676-ból fennmaradt díjlevelek a következők: Balavásár, Csávás, Búzásbesenyő, Gógán, Gógánváralja, Héderfája, Kerelő, Kerelőszentpál, Kóródszentmárton, Küüllőszéplak, Küüllővár, Magyarherepe, Magyarkirályfalva, Magyarsülye, Marosbogát, Marsocsapó, Marosdátos, Marosugra, Mezőbodon, Nagykend, Magymedvés, Radnót, Sövényfalva, Vámosgálfalva. Néhány évvel korábban jegyezték le a szőkefalvi (1673), 1677-ben az erzsébetvárosi és nagyteremi díjlevelet. A díjlevelek összeírását a legtöbb gyülekezetben 1714-ben és 1749-ben megismételték. Ott ahol megkérdőjelezték a lelkészi - mesteri fizetést, vagy új gyülekezetet alapítottak, tanítói állást szerveztek, az esperesi vizitáció jegyzőkönyvében újra leírták a díjlevelet, ha pedig gyülekezet alapításról vagy új állás szervezéséről volt szó, akkor helyben állították össze a díjlevelet.¹⁸

A Küüllői Református Egyházmegyében a mesteri fizetés megállapítása az erdélyi református egyházban megszokott módon történt. A 17. századi díjlevelek nem rendelkeztek külön a lelkészi és a tanítói fizetésről, hanem az általános szokás szerint a lelkészi fizetést határozták meg, a díjlevél végén pedig megjegyezték, hogy a mester a lelkész járandóságának felére-kétharmadára jogosult, vagy akár külön fel is sorolták. A küüllői egyházmegyében a lelkészi fizetés a következőkből állt: minden házas ember 1 kalangya búzát, 1 kalangya zabot, 1 veder mustot és 1 szekér fát fizetett, illetve mindenféle gabonának, mustnak a negyedét. Ehhez járult a kazuáliák (alkalmi szolgálatok) utáni juttatás: esketésért 25 dénár (ha más gyülekezetbe tartozott, akkor 1 forint), temetésért 1 forint, keresztelésért 1 tyúk és 1 kenyér.¹⁹ Ezenkívül a járandóságához tartozott a lelkész vagy mester művelésében lévő föld (ez településenként változott), illetve meghatározták azt is, hogy ebből mennyit köteles megművelni a gyülekezet (ritka eset-

¹⁸ Magyarsülyében 1780-ban szervezték meg a mesteri állást, és ekkor határozták meg a tanító járandóságát is. KRETK. III. 414.

¹⁹ KRETK I. 346., KRETK IV. 16–19.

ben a mesternek is járt a fizetés mellé szántóföld).²⁰ Az ifjú legények és az özvegyek fél bért adtak, az özvegyek, akik nem gazdálkodtak, általában 3 sing vásznat.²¹ Néhány településen az általános díjlevél előírásától eltérően javadalmazták a lelkészt. Így történt ez Gógánban, Kutyalván, Küküllőpócsfalván stb. is.²²

A mester fizetése korántsem volt egyforma a lelkészi fizetéssel, annak csak felét, kétharmadát kapta. Általános szokás szerint minden gazda 1-1 kalangya búzát, zabot fizetett, 1 veder mustot, 1 kenyeret és a lelkésznek szánt 1 szekér fa harmadát, alkalmi istentiszteletek (kazuáliák) utáni járandósága 12 dénár és egy kenyér volt.²³ Küküllőváron, ahol a mester mellett négy diák tanított, a fizetés alakulása következőképpen történt: a várból 20 forintot, 25 véka búzát, 20 veder mustot, 1 „kövér” disznót, a szombati malomvám harmadát kapta; a köznemesektől: Horvát Dávid öt véka búzát, Horvát Sámuel és Miklós további öt vékát fizetett. A gazdától 3-3 véka búza, másfél veder must, 1 szekér fa volt a járandóság. A mester mellett tanító diákok fizetése a következő volt: diákonként 1-1 forint, havonta 2-2 véka búza, 1-1 font túró, kétvétenként 1-1 öltöző köntös és hosszú mente, illetve a boldogfalvi szombati malomvám negyede.²⁴ Ugyanígy gazdag eklézsia volt a vámosgálfalvi is. Itt a mesternek az Apaffi háztól 20 véka búza, 10 veder bor, a szombati malomvám harmada járt. A köznemesek név szerint szerepelnek a díjlevélben: Fekete Péter 6 véka búzát és 6 veder bort adott a mesternek, Alvinczi Sámuel búzából és borból is tetszés szerint, a gazdák szokásos meghatározás alapján: 1-1 kalangya búzát és zabot, 1-1 veder bort, a lelkésznek járó fél szekér fa harmadát, 1 kenyeret és *ázalékra* 1 dénárt.²⁵

A fizetések kézbesítése a legtöbb esetben késett. A vizitációs jegyzőkönyvek visszatérő megállapítása közé tartozik az, hogy a lelkész és a mester nem kapta meg időben a fizetését, s emiatt az egyházmegyei vizitációs bizottságnak kellett fellépnie, hogy a „restantiában” lévő fizetést a gyülekezet tagjai törlesszék. Búzásbesenyőn 1795-ben panaszolta a mester, hogy búza járandóságát nem fizették meg, nincs amit ennie.²⁶ Csáváson 1713-ban a tanító amiatt tett panaszt a Szent Visitációnak, hogy a gazdák nem akarják beszolgáltatni fizetését, és elvárják, hogy a tanító járjon utána. Az esperesi vizitáció viszont utasította az egyházfiaikat, hogy az elmaradt béreket *szedjék fel*, ugyanis ez az ő feladtuk volt.²⁷

²⁰ KRETK III. 52., KRETK IV. 11–18. Összehasonlításként lásd: *A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei, 1728–1790*. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Kolumbán Vilmos József. Kolozsvár 2005. 13–14.

²¹ KRETK III. 52.

²² Helyenként különbséget tettek a rendes kalangya és az öreg kalangya között. Gógánban 1732-ben a lelkész 30 kévét kapott, a mester 20 kévét, a lelkész 10 kupa mustot, a mester 6 kupát. Ugyanígy 1749-ben a lelkész 2-2 öreg kalangya búzát, 2-2 veder mustot kapott. KRETK II. 163–164. Kutyalván a lelkésznek a gazdák 3-3 kalangya búzát adtak, Kutyalván csak fél szekér fát, Küküllőpócsfalván minden gazda három szekér fát és 2 kalangya búzát. KRETK III. 34., 125.

²³ KRETK I. 279.

²⁴ KRETK III. 196.

²⁵ KRETK IV. 538.

²⁶ KRETK I. 273.

²⁷ KRETK I. 286.

Ugyancsak visszatérő panaszként fordul elő az is, hogy egyes gazdák nem hajlandók kifizetni a mester bérét. Ilyen esetben a vizitáció utasította az egyházközség gondnokát, hogy a *vétkes* marháját foglalja le (*kösse el*).²⁸ Az özvegyaszonyok és azok az ifjú házasok, akik szüleiknél laktak, nem akarták az egész bért kifizetni, hanem annak csak a felét. Általános kötelezettségszegésként fordult elő az alkalmi istentiszteletek után járó fizetés megtagadása. Ezeknek orvoslása is a vizitációra hárult.²⁹

A tanítók feladata

A 17–18. században a tanítók feladata kettős volt. Az istentiszteletek és az alkalmi szolgálatok (keresztelés, esketés, temetés) során ők vezették az éneklést, a lelkész akadályoztatása, betegsége esetén lévitaként lelkészi szolgálatot végeztek (prédikáltak, de a sákramentumok kiosztását, az esketést és a temetést kizárólag a lelkész végezhetette), valamint feladatukhoz tartozott a harangozás is. Lelkészi feladatokat általában a filiában (leányegyházközség) a mesterek végezték kizárólag az úrasztalától, szószékre nem mehettek fel.³⁰ Csak akkor prédikálhattak, ha a helyi lelkész, vagy ez esperes felhatalmazta, (engedély nélküli prédikáció miatt szigorúan megbüntették), de előfordult olyan eset is, hogy a lelkész halála miatt a tanítónak kellett ellátni az istentiszteleti szolgálatokat (Gógánváralján 1797-ben jegyezték fel, hogy a lelkész halála miatt a mester tartotta a *kultuszt*, szolgálatával elégedettek voltak).³¹

A mester másik feladata a gyermekek tanítása volt. Tanítói képzettségük viszont hiányos volt, nem rendelkeztek pedagógiai felkészültséggel. Általános vélekedés szerint erre nem is volt szükség, ugyanis, aki tud írni-olvasni, az másokat is képes megtanítani erre. A mesterek iskolai feladatához tartozott az olvasás és esetleg az írás tanítása, a hitvallások és bibliai történetek megismertetése, az énekek tanítása és matematikai alapismeretek átadása. Mindamellet, hogy a 16. században a református egyház nagy gondot fordított az iskolai hálózat működtetésére és a lehetőségekhez mérten mindenütt felállították az iskolát, az oktatási folyamat rosszul működött.³²

A mesterek feladatául szabták ugyan a tanítást, de az iskolai infrastruktúra hiányzott. Nem volt megfelelő osztály, a gyermekek pedig nem jártak iskolába. Ugyanilyen gondnak számított a mesterek és a szülők motiválatlansága. Ennek eredményeként sok településen a tanítás folyamata akadozott, néhány településen visszatérő gondot jelentett a tanítók magatartása és hozzáállása. Balavásárról 1721-ben jelentették, hogy a tanító, Tótfalusi Sámuel sokat van távol, emiatt nem

²⁸ KRETK. I. 714.

²⁹ KRETK I. 713–716., KRETK II. 657–660., KRETK III. 594–596., KRETK IV. 838–841.

³⁰ A balavásári mester 1786-ban nem akart az úrasztalától prédikálni, de a törvények nem ismerete miatt a vizitáció eltekintett a büntetéstől. KRETK I. 86.

³¹ KRETK. II. 223.

³² Az iskolarendszer működésének hiányosságairól lásd: Kolumbán Vilmos József: A református népoktatás elvi alapjai. Népiskolai reformjavaslatok In: *Református Szemle* 109 (2016/2) 191–201.

foglalkozik a tanítással, csúnyán beszél.³³ Három évvel később, 1724-ben Dálnoki Péterről tették szóvá, hogy akadozik a prédikációban (lévitai szolgálatot is betöltött), 1726-ban Kiliti Péter tanító kapcsán sérelmezték, hogy a hosszú utazások miatt nem látta el feladatát, nem tanított, emiatt megintették, de két évvel később, 1728-ban újra ugyanazokkal vádolták meg.³⁴ Ugyanezzel a vádakkal illeték a marosugrai tanítót 1742-ben, a nagykendit 1648-ban.³⁵

A tanítást hátráltatta a megfelelő osztályterem hiánya is. Annak ellenére, hogy már a 17. században az iskolák felállításával egy időben szorgalmazták az osztályterem létesítését, legtöbb településen viszont nem építettek classist, és ezért a mester a saját lakóházában tanított, ami természetesen káros hatással volt az oktatásra. Az ilyen tanító, ha tehetett, elhanyagolta az oktatást, tanítványai, ha voltak is, elszéledtek.³⁶ Dányánban 1749–1787 között a vizitáció folyamatosan azzal szembesült, hogy a mester nem tanított, mivel nem volt osztályterem, a mesteri ház pedig kicsi volt. A bizottság következetesen felszólította a falut az iskolaépítésre, de a gyülekezet nem engedelmeskedett.³⁷

Désfalván is hasonlóan gondok merültek fel 1741-ben, nem volt osztályterem, a mester nem tanított. A vizitációs jegyzőkönyvből viszont kiderül az is, hogy Gyalakuti Sámuel mester felesége nem engedelmeskedett senkinek, káromkodott, rendszeresen szidta a gyermekeket, emiatt a gyermekek nem jártak iskolába, a mester pedig nem tanította őket, mert a felesége elkergette a tanulni vágyókat.³⁸ Gógánban 1735-ben (talán Bányai Palládi Istvánról van szó, aki később Csáváson is szolgált) azt jegyezték fel, hogy osztályterem hiánya miatt nem tanított, egy évvel később már hanyagsággal is vádolták, amikor kiderült, hogy verte a tanítványait.³⁹ A gógáni filiában, Gógánváralján Tusán Tamásról írták 1755-ben, hogy nem akar tanítani, részeges, tanítványait marhapásztornak nevezi.⁴⁰ Ugyanilyen panaszokat jegyeztek fel 1722-ben és 1731-ben Haranglábban, ahol már 1720-tól biztosan volt classis, de a mester nem tanított.⁴¹ Kutyfalván Dániel báró ígérte meg 1787-ben, hogy új parókiát építtet a tanítónak, a régi parókiát pedig osztályteremnek alakítják át.⁴² Küküllőpócsfalván a tanító részegeskedése miatt nem jártak iskolába, emiatt a vizitáció áthelyezte.⁴³ A marosbogáti mester 1734-ben

³³ KRETK. I. 56.

³⁴ KRETK. I. 60–61., 64. Kiliti Péter mentségére hozzá kell tenni, Balavásárhoz tartozó filiában, Egrestőn senki sem járt templomban.

³⁵ KRETK IV. 881., 882.

³⁶ A csávási mesterről panaszolták 1715-ben a falu lakói a vizitáció előtt, hogy nem tanít, emiatt tanítványai nincsenek. KRETK. I. 289. Márkosfalvi Karda Balázs dányáni mester 1767-ben, amikor a vizitáció számonkérte, hogy miért nem tanít, az osztályterem hiányára hivatkozott, illetve arra, hogy kicsi a mesteri ház. Három évvel később, 1770-ben utódjáról, Bányai Palládi Istvánról kiderült, csak énekelni tanította a gyermekeket (valószínűleg az osztályterem hiánya miatt). KRETK. I. 374–375.

³⁷ KRETK I. 364–385.

³⁸ KRETK II. 33–35.

³⁹ KRETK II. 156–158.

⁴⁰ KRETK II. 198.

⁴¹ KRETK II.234., 243.

⁴² KRETK III. 72.

⁴³ KRETK III. 127.

tanítás helyett küldöncnek használta a gyermekeket.⁴⁴ Maroscsapón 1776-ban olyan tanítót kívántak alkalmazni, aki tud énekelni.⁴⁵ Marosugrán megintették a mestert, hogy üljön otthon, tanítsa a gyermekeket.⁴⁶

Az iskolaépület, tanítás, tanítványok

A 17–18. században kükküllői egyházmegye gyülekezeteinek többsége nem rendelkezett különálló iskolaépülettel. Classisnak nevezett osztályterem alig néhány településen volt (Egrestő, Bonyha, Csávás, Erzsébetváros, Gógán, Gógánváralja, Kiskend, Küküllőalmás, Küküllővár, Magyarherepe, Nagykend, Radnót, Vámosgálfalva). Iskolaház nélkül a tanítás többnyire a mester lakásán, vagy mester hiányában a parókián folyt. Ott, ahol sikerült főúri adományokból vagy a gyülekezet erőfeszítéséből külön iskolaépületet építeni, annak fenntartása, ahogyan a többi egyházi épület esetében is, nehézségbe ütközött. Az iskolával rendelkező településeken a vizitáció a parókiához, mesteri lakáshoz és templomhoz hasonlóan megvizsgálta az iskolaépület állapotát is. Visszatérő gond volt a kerítés hiánya, sürgették a tetőzet javítását, a kapu felállítását, ugyanakkor néhány tanítót azért marasztaltak el, mivel a conventióban előírt fabérét nem kapta meg, ezért az iskola kerítését eltüzelte.⁴⁷

Iskolaépület megépítésének az igénye a 18. század második felében erősödött meg. Azokban a falvakban, ahol nem volt classis, a vizitáció sürgette annak megépítését: Haranglábton 1780-ban rendelték el az osztályterem építését, de 1785-ig nem történt semmi.⁴⁸ Héderfáján 1780-ban döntötték el, hogy tantermet építenek, 1788-ban a szolgabíróval, 1789-ben a Parcialis Zsinattal fenyegetik a falut, ha nem kezdenek hozzá az építéshez, de iskola még 1800-ban sincs.⁴⁹ Kiskenden 1650-ben volt iskola, de az épület a 18. századra elpusztult, ezért 1775-ben iskolaépítésről határoznak.⁵⁰ Kutyfalván a patrónusok ígérték meg a támogatást 1798-ban, de még két év múlva sincs épület.⁵¹ Magyar királyfalva 1654-ben már rendelkezett iskolával, de a kutyfalvi iskolához hasonlóan ez is elpusztult, 1732-ben sajnálattal állapították meg, hogy nincs schola, újat kell építeni.⁵² Magyarsülyében 1793-ban, Nagyteremiben 1789-ben sürgetik az építést, Vámosgálfalván 1680-ban még volt iskola, de 1734-ben tanításra alkalmatlannak minősítik, 1744-ben új tanterem építéséről döntenek, 1757-ben viszont még nincs megépítve.⁵³

Az osztálytermek berendezése a lehető legegyszerűbb volt. A 16. századi iskolaábrázolások szerinti berendezés a 18. századra sem sokat változott. A gyer-

⁴⁴ KRETK III. 751.

⁴⁵ KRETK IV. 63.

⁴⁶ KERTK IV. 89.

⁴⁷ Pl. a csávási mester 1726-ban. KRETK. I. 296.

⁴⁸ KRETK II. 321.

⁴⁹ KRETK II. 331.

⁵⁰ KRETK II. 369.

⁵¹ KRETK III. 728.

⁵² KRETK 315., 335.

⁵³ KRETK IV. 855.

mekek támla nélküli padokon ültek, a mesternek külön asztala volt, onnan tanított, ezt egészítette ki az írás oktatására szánt tábla és a mester asztalán lévő olvasókönyv, amelyből a tanítványok felváltva olvastak (a vizitációs jegyzőkönyvek nem jegyezték fel, hogy milyen könyveket használt a mester). Ezenkívül az osztályban volt még egy kemence, ahová a gyermekek otthonról vitték a fát, és a nevelés elmaradhatatlan eszköze, a virgács, vessző. A termek sötétek voltak és elhanyagoltak.

A gyermekek iskolába járási hajlandósága rossz volt. Volt olyan tanító, aki a faluban lévő gyermekek 10 százalékát tudta csak tanítani, a többi nem járt iskolába. Gógánváralján 1788-ban a 30 gyermekből csak négy járt iskolába, Csáváson 1786-ban a 60-ból 25, Kóródszentmártonban 1799-ben csak hat, Gógánban 1716-ban, Héderfáján 1772-ben és 1777-ben (1788-ban is) csak kettő, Haranglábbon 1791-ben a mester azért nem tanított, mert nem volt, akit.⁵⁴ A szülők hozzáállása kifogásolható volt, gyermekeik taníttatásának semmiféle hasznát nem látták, ezért inkább a mezei munkában használták őket annak ellenére is, hogy a tanév megállapításakor figyelembe vették a mezei munkát. 1791-ben a vizitáció arra kérte a nagykendi szülőket, hogy gyermekeiket legalább Szent Márton napjától Szent György napjáig járassák iskolába.⁵⁵ Gógánváralján viszont éppen a szülők sérelmezték, hogy a mester aratás és szüret között nem tanít, a vizitáció pedig felszólította a mestert, hogy a meghatározott mód szerint tanítson.⁵⁶ Désfalván 1786-ban csak karácsony után kezdtek tanulni.⁵⁷

A vizitáció mindenféle eszközt felhasznált, hogy a szülőket és a gyermekeket jobb belátásra bírja. Kötelezték a szülőket, hogy gyermekeik akár járnak iskolába, akár nem, kötelesek a tanításért járó bért megfizetni. Azt is kilátásba helyezték, hogy amennyiben a gyermek nem tanulja meg az elvárható minimumot, nem fogják az úrasztalához bocsátani.

A 16. században a népiskolák számára ugyan meghatározták a tananyagot (hit ismerete, éneklés, olvasás és esetleg matematika), ennek megvalósítása viszont sok mindentől függött. Tudunk olyan mesterről, aki csak énekelni tanította a gyermekeket, de olyanról is, akiről megjegyezték, hogy tanítványai jól tudnak olvasni. 1785 után kötelezővé tették az iskolák ellenőrzését és a gyermekek vizsgáztatását, de ettől a tanítás minősége és a gyermekek felkészültsége nem sokat változott. Héderfáján, ahol az oktatásban a 18. század közepén súlyos gondok merültek fel, a vizitáció 1740-ben ugyan tudomásul vette a gyermekek és szülők közömbösségét, de kérte a mestert, hogy Isten útaira és a kegyességre szoktassa tanítványait, 1751-ben kihangsúlyozták, hogy a hitnek articulusait mindenkinek tudni kell, 1772-ben pedig minimális követelményként határozták meg, hogy legalább a magyar olvasást sajátítsa el mindenki.⁵⁸

⁵⁴ KRETK II. 219, KRETK I. 330., KRETK II. 145., 270, 324., 329–330., 436.,

⁵⁵ KRETK IV. 845.

⁵⁶ KRETK II. 216.

⁵⁷ KRETK II. 48.

⁵⁸ KRETK II. 303., 309., 316.

Összefoglalás

A reformátorok iskolával kapcsolatos elképzelése az volt, hogy a népiskolai oktatás révén minden emberhez eljusson a minimális tudás. Tantervük közép-pontjában a *hit ágazatai*, bibliai történetek, éneklés és az olvasás, valamint a számtan elsajátítása volt, és csak a 18. század második felében a felvilágosodás hatására egészítették ki a tantervet a természettudományok alapismereteivel.

A tanítók felkészületlenségének orvoslását csak a 18. század második felében próbálták meg orvosolni, de a Kiss Gergely-féle kezdeményezés elbukott és a tanítóképzők felállítása a 19. századra maradt. Azok a tanítók, akik képzésben ugyan nem részesültek, de hivatásuknak érezték a tanítást és a nevelést, apró sikereket értek el. Azt a néhány gyermeket, akik iskolába jártak, megtanították olvasni és esetleg írni, de teljes értékű munkát nem végezhettek a szülők makacssága és az iskolai infrastruktúra elmaradottsága miatt. Osztálytermek, ha voltak is, nem feleltek meg az elvárásoknak: nem volt könyv, valószínűsíthető, hogy sok helyen tábla sem, a gyermekek csak esetlegesen jártak iskolába. A mesterek dolgát nehezítette továbbá az is, hogy ők voltak a harangozók, kántorok, az istentiszteleten ők vezették az éneket. Emellett gondoskodtak családjuk fenntartásáról, földet műveltek. Tagjai voltak a parciális zsinatnak, amelyik egyszerre védelmezte, de ha kellett fegyelmezte is őket. Közvetlen munkatársuk a helyi lelkész volt, akinek engedelmességgel tartoztak, ha el akartak utazni, tőle kértek engedélyt, beleegyezést.

Az erdélyi püspöki vizitációs helyekről

A vizitáció a keresztyén egyház egyik legrégebb intézménye.¹ Az apostolok már meglátogatták a korábban alapított gyülekezeteket. A szokásjog a 4–5. században intézményesült, Keleten kb. egy évszázaddal korábban, mint Nyugaton. Alexandriai Athanázról (298–373), Nagy Bazileoszról (329/330–379) és Krizosztomoszról (347–407) tudjuk, hogy vizitált. A Karoling-korban jelentős reformon esett át az egyházlátogatás: hatékonyságát már a világi karhatalom jelenléte is biztósította. Arnold Angenendt szerint így lett a vizitáció a tanításbeli egység megtartásának és tanfegyelem gyakorlásának egyik eszköze.² A Karoling-kor végén Regino prümi apát (Regino von Prüm) 185 kérdésből álló vizitációs rendtartást szerkesztett, amely a tridentinai zsinatig meghatározta a nyugati, ezen belül a magyar egyház vizitációs gyakorlatát. Intézkedései visszaköszönnek a protestáns vizitációs gyakorlatban is.

A vizitáció a keresztyénség első évezredében kizárólag a püspök joga és kiváltsága. A 11–13. századot az egyháztörténet a főesperesi hatalom csúcsának nevezi. A püspökök egyre kevésbé voltak jelen ténylegesen egyházmegyéjükben, és egyre kevesebbet foglalkoztak egyházkormányzati kérdésekkel. A korábbi zsinati rendelkezések értelmében akadályoztatásuk esetén másra ruházhatták az egyházlátogatás feladatát. Ezt egyre gyakrabban megtették, így a vizitáció is inkább a sokszor kanonoki stallumot is birtokló archidiakónusok (főesperesek) feladata lett, akik a helyettesekből nagyon hamar konkurensokká váltak.³

A főesperesek kezdetben kizárólag püspöki meghatalmazás alapján vizitáltak. Idő teltével viszont egyre inkább saját maguk kezdeményezéséből indultak gyülekezeteket látogatni, így önhatalmúlag püspöki jogköröket ragadtak magukhoz. Az archidiakónusnak kisebb területen, kevesebb plébániát kellett megvizsgálnia, a közelség miatt szigorúbban és alaposabban tudta ellenőrizni a joghatósága alá tartozó papokat, így minden lehetőség megvolt a vizitációs gyakorlat

* Ősz Sándor Előd (sz. 1982). Középiskolai tanulmányait Gyergyószentmiklóson végezte, 2005-ben a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben szerzett lelkipásztori oklevelet, majd 2006-ban a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző Karán mesteri képesítést. Jelenleg ugyanazon kar doktori iskolájának hallgatója. 2005–2007 között a Kolozsvár-Alsóvárosi Református Egyházközségben segédlelkipásztor, 2007 óta az Erdélyi Református Egyházkerület levéltárosa. Kutatási területei: kora újkori református egyháztörténet, intézménytörténet, olvasmánytörténet, iskolatörténet.

¹ Az intézmény egyetemes történetéről lásd: Christian Peters: Visitation In: *Theologische Realenzyklopädie*. XXXV. 162., Timon Ákos: A visitatio canonica a magyar egyházjogban. *Magyar Igazságügy* 1884, 77–100.

² Arnold Angenendt: *Geschichte der Religiosität im Mittelalter*. 4. Aufl. Darmstadt 2009, 478.

³ Peters, Christian: *i. m.* 152.

jobbítására. A püspök csupán ünnepélyes alkalmakkor, bérmálás vagy templomszentelés alkalmával tette tiszteletét a plébániákon.⁴

A főesperesek viszont egyre kisebb mértékben tettek eleget kötelezettségeiknek. A korabeli zsinati határozatok arra utalnak, hogy nagyon sok archidiakónus visszaélt a gyülekezetek „vendégszeretetével” és egyházkormányzati és lelkigondozói feladatok helyett inkább vadászgatott, vagy lakomákat rendezett a plébániák költségén.⁵ (Magyarországon jóval hosszabb ideig tartott a főesperesek hatalmaskodása, a 15. század közepén a zsinatok gyakran bajoskodtak visszaéléseikkel.⁶)

A 13. század közepétől éppen ezen visszaélések miatt próbálták ismét megerősíteni a püspökök hatalmát, elsősorban az archidiakónusok rovására. IX. Gergely pápa (1227–1241) rendelkezései már egyértelműen arra utalnak, hogy a vizitáció elsősorban a püspök feladata. Hangsúlyozták az elhangzó prédikáció fontosságát. A püspök tanításában a kor eretnekségei ellen kellett felvértezze híveit. Szorgalmazták, hogy az időközben szokásból kikopott bérmálást ismét gyakorolják, és ne feledkezzenek meg a fegyelmezésről sem.⁷

IV. Ince pápa (1243–1254) *Romana Ecclesia* című, 1246-ban kiadott konstitúciójában meghatározta a vizitáció útvonalát is. A püspöki székhelyen, a székeskáptalannal kellett kezdeni, majd az illető település templomaiban és kápolnáiban folytatni. Ezután következett a környék vizitálása. A kis plébániák tehermentesítését tartották szem előtt, amikor vizitációs központokat jelöltek ki, ahol a környékbeli papoknak és híveknek meg kellett jelenniük a vizsgálóbizottság előtt.⁸

A reformáció előestéjén a nyugati egyház vizitációs gyakorlata meglehetősen sokszínű volt. Vizitáltak püspökök, főapátok, provinciálisok, segédpüspökök, vikáriusok, főesperesek, alesperesek. Volt, aki éves rendszerességgel tette, volt aki soha nem vizitált. Ahogy a legújabb kutatások rámutattak, a reformáció oka sem az egyház általános romlottsága volt, hanem éppen az egyháziak és világiak, papok és főpapok, északiak és déliek között húzódó óriási szakadékok és különbségek. Az egyház és vele együtt vizitációs gyakorlata is reformálásra szorult. Megújították egyfelől a reformátorok, másfelől 1563-ban a tridenti zsinat.

16. századi hazai zsinatokon elfogadott hitvallások, határozatok, cikkelyek többnyire teológiai kérdésekkel foglalkoztak, és kisebb mértékben kerültek terítékre az egyházszerkezeti problémák. Ezen határozatok sajátossága, hogy elsősorban a római egyházétől különböző teológiai (úrvacsora, megigazulástan, bibliai könyvek kanonikus volta) és egyházszerkezeti (pápa fősege, papi nőtlenség stb.) problémákra fókuszáltak. Az olyan adminisztratív kérdések, amelyeken nem sokat változtatott a reformáció, kevésbé lényegeseknek tűntek, ugyanis teljesen

⁴ Timon Ákos: *i. m.* 79–80.

⁵ Willibald M. Plöchl: *Geschichte des Kirchenrechts*. II. Das Kirchenrecht des abendländischen Christenheit. Wien–München 1955, 173.

⁶ Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest 2007, 118–119.

⁷ Willibald M. Plöchl: *i. m.* II. 173–174.

⁸ Uo. II. 174.

természetes volt mind a papság, mind a hívek, mind a patrónusok és világi hatóságok számára, hogy fennmaradtak. Valószínűleg ilyen volt a vizitáció és a zsinatok tartása, illetve az ordinálás.

A korai zsinati határozatok között viszont ennek ellenére megjelennek – bár nem túl hangsúlyosan – a vizitációval kapcsolatos rendelkezések. Valószínűleg a kor vezető lelképásztorai felismerték, nyugati tanulmányaik alatt akár tapasztalhatták is, hogy a vizitáció a reformáció terjesztésének egyik eszköze is lehet. A reformáció egyházai megtartották a középkori vizitáció gyakorlatát. Ennek az időszaknak az emlékeit Kiss Áron gyűjtötte össze, felhasználva Pápai Páriz Ferenc, Bod Péter, Benkő József és mások munkáit.⁹

A vizitáció kérdésével – mai ismereteink szerint – legelőször az 1550-es toronyai zsinat foglalkozott. Itt – Bod Péter szerint – 19 pontból álló vizitációs rendtartást szerkesztettek a püspök számára. (*decem et novem conscripserunt articulos, quibus conformaret episcopus in ecclesiis visitandis ac earum regimine*).¹⁰ Vizitációra vonatkozó előírásokat tartalmazott a Debrecen-egervölgyi Hitvallás (1562) 208., az *Articuli Majores* (1567) XXI. és LXV., a Hercegszőlősi Kánonok (1576) 27. és *Felső-Magyarországi cikkek* LII. cikkelye.¹¹

Ezek alapján elmondhatjuk, hogy a 16. század végére a magyar református egyházban kialakult a vizitáció rendje. A zsinati határozatok többnyire egységesen évi egy alkalommal tartott vizitációról rendelkeznek. (A Debrecen-egervölgyi Hitvallás évi három-négy vizitációja túlzásnak és nehezen megvalósíthatónak tűnik.) Az idézett törvények szellemében a vizitáció az egyházfegyelem, elsősorban a tanfegyelem eszköze volt. Mindenekelőtt az egyházi szolgák felkészültségét, hitvallásosságát, szolgálatát volt hivatott ellenőrizni, de egyre több figyelmet fordított továbbá a gyülekezeti tagok hitvallásos nevelésére, erkölcsi életének megszabolására is.

Az anyagi ügyekről viszont kevés szó esett. Valószínűleg azért, mert a reformációt megelőző időszak látogatásai kizárólag ezekkel foglalkoztak, így ezek ellenőrzése egyértelmű volt. Ha összevetjük a 16. század 20-as éveinek németországi vizitációs rendtartásait és a pár évvel későbbi gyakorlatot, látjuk, hogy a hitvallási kérdések mellett szigorúan vizsgálták a lelkészi fizetések helyzetét és az ingatlanok állapotát annak ellenére, hogy a hitvallásban nincs róla szó. Aligha lehetett ez másképp Magyarországon.

Az említett zsinati határozatok többsége nem nevesítette, hogy a püspök vagy az esperes kötelessége-e a vizitáció. Az erdődi hitvallás még csak a püspök vizitációját említi. Legelőször az *Articuli Maiores* mondta ki egyértelműen, hogy mind a püspöknek, mind az esperesnek hivatali kötelessége az egyházlátogatás.

Nyomban adódik a kérdés, hogy miként viszonyult egymáshoz a generális és a partikuláris vizitáció? Melyek voltak a püspök és melyek az esperes vizitációs jogkörei? A Geleji-kánonok 88. és 92. cikkelye egyértelműen fogalmaz: minden

⁹ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Budapest 1881, 42.

¹⁰ Bod Péter: *Historia Hungarorum Ecclesiastica*. I. Leiden 1888. 325–326.

¹¹ Kiss Áron: *i. m.* 263., 575., 682., 722.

lelkipásztort az esperes és minden esperest a püspök vizitált.¹² A gyakorlat azonban sokkal bonyolultabb.

Pokoly József *Egyháztörténetének* IV. kötetében igen érdekes kérdést vet fel. Szerinte a 17. századtól kezdve léteztek Erdélyben ún. püspöki vizsgálati helyek, amelyek nem tartoztak az esperes felügyelete alá, hanem csak és kizárólag a püspök vizitálhatta őket. Tételesen fel is sorolja őket: Kolozsvár, Dés, Fogaras, Marosvásárhely, Nagyenyed, Székelyudvarhely, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Déva, Szék, Illyefalva, Küküllővár. Gyulafehérvár pedig, mint a fejedelemségkorban állandósuló püspöki székhely, mentes volt minden vizitáció alól.¹³

Ahhoz, hogy világosan láthassunk a kérdésben, meg kell vizsgálnunk egyrészt azon egyházmegyéék iratait, amelyekhez az illető egyházközségeket tartoztak, másrészt a generális vizitációk rendelkezésre álló jegyzőkönyveit. Az erdélyi református zsinati iratok rekonstruálása során az 1619–1770-es időszakból 75 generális vizitációt sikerült dokumentálni.¹⁴ Ahhoz, hogy valamely eklézsiáról kimondhassuk, hogy generális vizitációs hely volt, egyetlen esperesi vizitáció sem tarthattak ott, és léteznie kell legalább egy olyan generális vizitációnak, amely akkor zajlott az illető gyülekezetben, amikor lelkipásztora nem volt esperes.

Minden egyházmegyének volt valamiféle szokásjog alapján kialakult székhelye, a legnagyobb lélekszámú vagy éppen privilegizált státusú, lehetőleg városi vagy mezővárosi gyülekezet. Általában e gyülekezetek papja volt az egyházmegye esperese is. Határozottan ki kell viszont jelentenünk, hogy ez nem volt kötelező gyakorlat. Bár a hunyadi egyházmegye központja Déva volt, espereseinek többsége onnan került ki, az is előfordult, hogy vajdahunyadi, lozsádi vagy alpestesi lelkipásztort választottak az egyházmegye élére. Hasonlóképpen történt a küküllői vagy görgényi egyházmegyében, amelyek történelmi központja (Küküllővár, illetve Görgényszentimre) a 18. században elvesztette primátusát, így az esperesek a legkülönbözőbb gyülekezetekből kerültek ki.

Pokoly hipotézisének több támadható pontja is van. Egyrészt az, hogy a Geleji-kánonokban egyetlen utalást sem találunk arra, hogy ilyen „kiváltságos” gyülekezetek lennének. Másrészt a ránk maradt generális zsinati és generális vizitációs feljegyzésekből is alig derül ki valami erről. Pokoly hipotézisét mégsem szabad teljes mértékben elvetni, ugyanis a gyakorlat néhány esetben igazolja, máskor pedig cáfolja azt. A tisztánlátás kedvéért meg kell vizsgálnunk egyenként az említett gyülekezeteket.

¹² Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolombán Vilmos József – Ősz Sándor Előd – Sipos Gábor szerk.: *Erdélyi református zsinatok iratai* I. Kolozsvár 2016. (A továbbiakban ERZSI I.), 182–186.

¹³ Pokoly József: *Az Erdélyi Református Egyház története*. IV. Budapest 1905. 130–132.

¹⁴ ERZSI I. 54, 121, 123, 128, 135, 146–148, 247, 249, 252, 268, 273, 276, 295–296, 302, 317, 320, 359–361, 374–378, 386, 393, 402–403, 459–464, Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolombán Vilmos József – Ősz Sándor Előd – Sipos Gábor szerk.: *Erdélyi református zsinatok iratai* II. Kolozsvár 2016. (A továbbiakban ERZSI II.) 22–23., 34–36., 38–39., 42., 44., 49., 52–53., 79., 81., 88–89., 91–94., 114–117., 122., 124., 135–136., 155–156., 164., 171–172., 190., 192–193., 296–297., 317., 329–331., 371., 379., 401., 440., 455.

Küküllővárról 1680-ból maradt fenn az első esperesi vizitáció jegyzőkönyve,¹⁵ Déváról 1715-ből.¹⁶ Sepsiszek két mezővárosa, Sepsiszentgyörgy és Illyefalva esetében a forráshiány nehezíti vizsgálódásunkat, az egyházmegye levéltára ugyanis a Székely Nemzeti Múzeum anyagával együtt 1944-ben a zalaegerszegi állomáson bombatámadás áldozata lett. Az egyetlen fennmaradt kora újkori jegyzőkönyv az egyházmegye gyülekezeteinek javait és a papi fizetéseket rögzítő *Urbarium*. Ebből tudjuk, hogy Illyefalván 1728-ban, 1732-ben, 1735-ben, 1742-ben, 1746-ban, 1749-ben és 1752-ben, Sepsiszentgyörgyön pedig 1728-ban 1732-ben, 1736-ban, 1742-ben, 1749-ben és 1752-ben volt esperesi vizitáció.¹⁷ 1756. július 3-án a Sepsiszentgyörgyön tartott generális vizitáción kérte az eklézsia, hogy ezután *nem a particularis, hanem a Generalis Visitationak subjacedljon*.¹⁸

Jelenleg két küküllővári (1714, 1755),¹⁹ két dévai (1742, 1765)²⁰ és egy sepsiszentgyörgyi (1756)²¹ generális vizitáció jegyzőkönyvét ismerjük 1780 előttről. Az említett időpontokban mindig a helyi lelkipásztor volt az esperes. A vizsgált időszakból pedig nem ismerjük egyetlen Illyefalván zajlott püspöki látogatás jegyzőkönyvét sem.

A széki egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1740-től kezdve maradtak ránk, ám a parciális zsinatok jegyzőkönyveiből tudjuk, hogy 1736-ban, majd 1754-ben az esperes vizitált Széken.²² 1718-ban és 1723-ban viszont úgy tartottak generális vizitációt a mezővárosban, hogy lelkipásztora nem volt esperes.²³

Dés és Székelyudvarhely esete hasonló. Mindkét egyházmegye esperese rendszerint a legnagyobb gyülekezetből került ki. Mindkét egyházmegyében fennmaradt a gyülekezet javainak 17. századi összeírása, az udvarhelyi 1644-ből, a dési 1681-ből. Mindkét conscriptióban szerepel a központi gyülekezet, ám egyetlen vizitációjáról sem tudunk. A dési egyházmegye 1722-től kezdve fennmaradt vizitációs jegyzőkönyveket tartalmazó protokollumában egyetlen dési vizitáció jegyzőkönyve sem szerepel, jóllehet ebben az időszakban nem kizárólag dési lelkipásztorok töltötték be az esperesi széket. Az udvarhelyi egyházmegye két, jegyzőkönyv szintjén is ismert partikuláris vizitációja közül az első 1718-ban Jenei Sámuel székelyudvarhelyi lelkipásztor esperessége alatt zajlott, itt hiába is keresnénk Székelyudvarhelyt, ám a második egyházlátogatás idején, 1721-ben

¹⁵ Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd – Tóth Levente: *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye gyülekezeteinek történeti katasztere 1648–1800*. Kolozsvár 2009. (A továbbiakban: KükTK) III. 191.

¹⁶ Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd: *A hunyad-zarándi református egyházközösségek történeti katasztere*. Kolozsvár 2003. (A továbbiakban: HZTK) I. 267.

¹⁷ Kolombán Vilmos József: *A Sepsiszentgyörgyi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1728–1790*. Kolozsvár 2005, 121–129., 190–195.

¹⁸ ERZSI II. 329–330.

¹⁹ A Küküllői Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (A továbbiakban: KükEhmLvt) prot. I/3. p. 4–5, ERZSI II. 317.

²⁰ HZTK I. 275–277, ERZSI II. 401.

²¹ ERZSI II. 329.

²² A Széki Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (A továbbiakban: SzékEhmLvt) Prot. I/1. 622, II/1. f. 74r.

²³ A széki egyházközösség iratai az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban, nr. 10, SzékEhmLvt prot. I/1. 472–473.

Szatmári Ferenc etédi lelkipásztor volt az esperes,²⁴ és ebben a jegyzőkönyvben sem szerepel Székelyudvarhely. Désről az 1635–1735-ös időszakból hat generális vizitációnak sikerült nyomára bukkani, ezek közül egy (az 1735-ös) zajlott olyan időpontban, amikor nem a helyi lelkipásztor volt az esperes.²⁵ Székelyudvarhely hét ismert generális vizitációja közül az 1756-os az egyetlen, amikor nem az eklézsia lelkipásztora volt az esperes.²⁶

A fogarasi eklézsia speciális egyházigazgatási státusa több kérdést is felvet. Legutóbb Fejér Tamás dolgozta fel ezt a témát igen részletes és pontos tanulmányban. Véleménye szerint Fogarasföld speciális közigazgatási státusa (liber baronátus) tette lehetővé azt, hogy Fogaras (a neki alárendelt sárkányi és bethleni lutheránus, valamint néhány környékbeli román eklézsiaival együtt) közvetlenül a püspök joghatósága alá tartozzon.²⁷ Véleményünk szerint amolyan „mikroegyházmegyeként” működött, és mindenkor első papjának kvázi esperesi státusa volt. Ebben az esetben érthető, hogy kizárólag a püspök vizitálhatta.

Székelyföld legjelentősebb települése, a régió egyetlen szabad királyi városa a marosi egyházmegye központja, Marosvásárhely volt. Az 1692-ben induló esperesi vizitációs jegyzőkönyvben nincs vásárhelyi vizitáció, sőt a gyülekezetek vagyonszeírását tartalmazó, 1687-ben keletkezett *Matricolában* sem szerepel a gyülekezet. Ránk maradt viszont Apáczai Kelemen erdőszentgyörgyi lelkipásztor és marosi esperes 1650-ben kelt levele, amelyben Marosszentkirályról tudósítja Vágási István főbíró, hogy Vásárhelyt azért nem látogatta meg – jóllehet harmadik éve vizitál az egyházmegyében – mert remélte, hogy *idvözült püspök urunk az Generalis Visitatoria kiszállván egy [...] szokása szerint kegyelmeket maga fog [...] vizitálni, kegyelmek ecclesiaját erre nézve hátra hattuk. De hogy valamiképpen sem az mi becsületes püspök urunktól, sem az szent ecclesiatúl jövendőben gondviseletlenségnek ne vádoltassunk, avagy kegyelmektől is háladatlansággal ne terhelteüssünk, tetszék velem lévő visitor uraimékkal együtt, hogy az mostani járásunkban az kegyelmek t. ecclesiaját is megvisitállyuk, ha kegyelmek jó tetszése lészen.* Kérte az eklézsia, hogy másnap reggel nyolc órára várják a vizitációt.²⁸

A levélre Pokoly is hivatkozik, és azt is tudni véli, hogy a városi tanács nem engedte be vizitálni Apáczait.²⁹ Forrásai között viszont csak az idézett levelet tünteti fel. A levél eredetijét többször vizsgáltuk, ám hátoldalán nincs válasz, és sem az egyházközség, sem a város levéltárában nem találtunk információt a vizitáció megtartásáról, vagy meg nem tartásáról. Véleményünk szerint a levél szövege arra utal, hogy az esperesnek a fejedelemtől kapott mandátum értelmében joga volt az egyházmegye minden gyülekezetében vizitálni. Marosvásárhelyt

²⁴ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest 1977, 663.

²⁵ A Dési Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (A továbbiakban: DÉS-EhM-Lvt) Prot. I. 345–346.

²⁶ ERZSI II. 330–331.

²⁷ Fejér Tamás: A fogarasi református eklézsia egyházjogi státusa a 17. században. In: *Erdélyi Múzeum* (2012/3), 124–137.

²⁸ A Marosvásárhely Református Egyházközség levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár Marosvásárhelyi Fióklevéltárában. 42/1650. sz.

²⁹ Pokoly József: i. m. IV. 132.

(mely település minden második évben a generális zsinat helyszíne volt) csupán szokásjog alapján vizitálta a püspök. Ebben az esetben viszont az történt, hogy a püspök néhány évig nem vizitálta a gyülekezetet. (1647-ben Kolozsváron, 1648-ban Nagyenyeden volt a zsinat. 1649-ben Marosvásárhelyen tartottak „alkotmányozó zsinatot”, ahol ekkor fogadták el a Geleji-kánonokat, de valószínűleg az elhúzódó tanácskozás vagy éppen egyre romló egészségi állapota – azon év december 12-én meghalt – akadályozta meg Geleji Katona Istvánt, hogy vizitálja az ekléziát.) A rendszeres ellenőrzésnek pedig meg kellett történni, így az esperes teljes joggal vizitálhatott. A levél utolsó sorai pedig már-már parancsszerűen hatnak: az eklézsia legyen készen a vizitáció fogadására.

A kolozs-kalotai egyházmegye jegyzőkönyvei sajnos a 19. század végén megsemmisültek. A traktus esperese 1626-tól a 20. század elejéig – egyetlen kivételtől eltekintve – mindig Kolozsvár első papja volt,³⁰ így az eklézsia püspöki vizitációs hely jellegéről még a jegyzőkönyvek birtokában sem alkothatnánk mérvadó véleményt. 1729. szeptember 15-én, éppen az említett kivétel, Boros Gáspár gyalui lelképásztor esperessége idején a generális vizitáció – befejezvéen Gyaluban az ellenőrzést – levelet írt a kolozsvári ekléziának és a kollégiumnak, hogy másnap estére *kegyelmekhez mennyünk az ecclesianak és collegiumnak visitálására, mellyre nézve kegyelmeket kérjük becsülettel, hogy a parókiákban rendeltessen kegyelmek szállásokat, és parancsolja meg kegyelmek az egyházfiaknak, hogy rólunk és a velünk lévőkről illendőkép-pen provideáljanak*. Az eklézsia viszont nem fogadta a vizitációt. Az ügyet a következő évben tárgyalta a zsinat és több ízben a főkonzisztórium is. Megrótták a kolozsváriakat és kötelezték, hogy engedjék be a generális vizitációt az ekléziába.³¹

A levelezésből viszont több érdekes, más ekléziára vonatkozó adat is kiderül: Kovásznai Pétert 1673-ban a gyulafehérvári eklézsia nem akarta beengedni vizitálni, ezért a fejedelemnek kellett „egyengetnie az útját”. Tófeus püspökről pedig leírták, hogy mind Kolozsváron, mind Nagyenyeden vizitált.³²

A nagyenyedi és a gyulafehérvári eklézsia státusáról még kevesebbet tudunk. Az enyedi egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1776-tól kezdve maradtak fenn, és nem szerepel bennük a nagyenyedi eklézsia látogatása, jóllehet ebben az időszakban nem voltak esperesek a lelkészei. Hermányi Dienes József, aki a 18. század közepén még látta az egyházmegye 1636-ban kezdődő jegyzőkönyvét, feljegyezte, hogy Patai Máté (1663 és 1668 között magyarbecsei papként volt esperes) sokat próbált, hogy *Enyeden visitálhasson, rendelt is atyafiakat arra, de nem jöttek el*.³³

Gyulafehérvárról Kovásznai Péter fent említett látogatásán kívül 1702-ből ismerünk még generális vizitációt. A jegyzőkönyvből az eklézsia speciális státusára lehet következtetni, ugyanis kimondták, hogy *minden esztendőben, a canon szerint, e helységben visitatio nem leszen, tehát újesztendő napja előtt megyebíró uramék az egyházfiaktól számot vegyenek, és az újesztendei partialisban az extractust az urbariumba*

³⁰ Zoványi Jenő: i. m. 368.

³¹ A Kolozsvári Református Egyházközség levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (a továbbiakban: KvEhkLvT) fasc. X lit. A nr. 39.

³² Uo. fasc. X lit. A nr. 39, ERZSI II. 94–95.

³³ Hermányi Dienes József szépprózai munkái. Sajtó alá rendezte Sárdi Margit. Budapest 1992, 104.

adják bé, továbbá az eklézsia ügyes bajos dolgait és az egyházi szolgák elleni panaszokat a parciális zsinat elé vigye az eklézsia. 1751-ben a kükküllővári zsinaton a Gyulafehérvári egyházmegye esperese jelentette, hogy *kimenvén tractussában a maga adjunctussaival visitatoria, a nemes károlyfejérvári ecclesiában nem acceptáltattak, tartván magát azon ecclesia ahoz a régi állapottyához, mellyben az oda való papok esperestek, sőt még egynémellyike püspökséget viselő emberek is valának, amellet a latere collegium is florens vala, mellynek professoraival collegatus tarthatik vala és a visitatorokra nem sok szükség vala. A zsinat a nemsokára következő generális vizitációra utalta az ügyet, hogy oda ad locum menván az ecclesiával pro et contra megdisputálván mostani állapottyát és eddig sok jovaiban megeshetett károsodását azon ecclesiának, s azt exoperállyák, ami jobb lészen.*³⁴

Kézdivásárhely esete talán a legérdekesebb. Bod Péter másolatában fennmaradt az 1714 decemberében Kézdivásárhelyen tartott generális vizitáció jegyzőkönyvének egy része: *1714-be 11^a Decembris a Generalis szent Visitatio meghatározta, hogy a kézdivásárhelyi eklézsia püspöki vagy generalis visitatio alatt légyen, pagina 23. Kézdivásárhelyre a generalis visitatiot, úgy kívánván az eklézsia, beviszik anno 1714. 11 Decembris, amelynek nem csak contradicált a kézdi esperes Szentkirályi Mihály, hanem protestatiot adván be, sub sigillo ki is vette, hogy contradictiojának fundamentomát megmutassa a Generalis Synodusban. Protocollum visitationis, pag. 23. Az országos zsinat 1715-ben tárgyalta a kérdést, és kimondta, hogy ennekutánna is azon eklézsia a tiszteletes püspökök visitatiojának subjaceállyon. Kikötötték viszont, hogy az eklézsia tagjainak peres (elsősorban házassági) ügyeit továbbra is az egyházmegye parciális zsinatán kell folytatni.*³⁵

A kézdivásárhelyi és a sepsiszentgyörgyi eklézsiák 1715-ben, illetve 1756-ban elnyert státusa egyértelműen igazolja, hogy a 18. századi református egyházban voltak püspöki vizitációs helyek. Ennek elnyeréséről a generális zsinat vagy éppen a generális vizitáció intézkedhetett.

A bemutatott példák alapján elmondhatjuk, túl kevés forrás maradt ránk, hogy olyan egyértelműen nyilatkozzunk a kérdésben, mint ahogy Pokoly tette. Tény az, hogy a 17. századi Erdélyi Református Egyházban volt néhány olyan eklézsia (Nagyenyed, Gyulafehérvár, Dés, Kolozsvár, Marosvásárhely, Székelyudvarhely és Kézdivásárhely), amelyet valószínűleg nem vizitált (gyakran) az egyházmegye esperese. Véleményünk szerint ennek (Fogaras esetét kivéve) nem volt semmilyen törvényes alapja, csupán a szokásjog határozta meg. Apáczai Kelemen marosi esperes levele, Patai Máté enyedi, majd később Bányai István gyulafehérvári esperes próbálkozásai pedig azt jelzik, hogy ez a szokásjog a korai időben semmiképpen nem jelentett körülbástyázott státust, szükség esetén az esperes vizitálhatta ezeket az eklézsiákat is. A 18. századra valószínűleg kezdett kialakulni valamiféle „generális vizitációs hely”-státus, ám még nagyon képlékeny lehetett, és – a kézdivásárhelyi példa bizonyítja – az esperesek sem nézték jó szemmel jogkörük megnyirbálását. Az is figyelemre méltó, hogy mindkét konkrét említés a háromszéki communitas területén fekvő eklézsiához kapcsolható.

³⁴ ERZSI I. 393–395, II. 285–286.

³⁵ ERZSI I. 464, II. 9.

Ördögidézés Krasznarécson, Ambrus Gedeon református lelkipásztor hányattatásai

A tiszántúli református superintendens 1803 áprilisában terjedelmes panaszlevélben fordult az erdélyi Főkonzisztóriumhoz¹. A panasz közvetlen oka: a szilágyi tractus esperese és assessorai két évvel korábban nem jelentek meg a szilágybagosi egyház és prédikátor fegyelmi ügyét tárgyaló kerületi ülésen. Az erdélyi Főkonzisztórium már korábban kifejtette, hogy a közigazgatásilag Erdélyhez tartozó, de egyházkormányzatilag a tiszántúli superintendens alá vetett Meszesen túli részek (lényegében a Szilágyság) egyházi igazgatását a következőképpen képzele el: az erdélyi részen tartott zsinatokon küldöttei jelen legyenek, akik vigyáznak az erdélyi vallásügyi törvények és rendeletek betartására, a zsinati jegyzőkönyvet pedig megküldik az erdélyi Főkonzisztóriumnak. Ezt a tiszántúliak úgy értelmezték, hogy a Tiszántúlnak magyarországi részein tartott zsinatokra ugyanez érvényes, hiszen ott Erdélyhez tartozó eklézsiák ügyét is tárgyalják, mindebből az is következik, hogy a szilágysági esperesek kötelesek megjelenni ezeken a magyarországi zsinatokon.

Számos példát hoznak fel arra, hogy ez a kettős igazgatás jól működött, illetve működhet, legelőbb is Zoványi György példáját, aki zilahi esperesként lett tiszántúli superintendens, és nem tartotta az erdélyi szabadság és jog megsértésének, hogy megjelenjen a zsinatokon (ha nem személyesen, hát „mandátussa által”). Megemlíti Zoványi fiának, Józsefnek az ügyét, aki 1768-ban szilágyi esperesként nem tett eleget egy helytartótanácsi rendeletnek („hogy tractuális székeink többé házastársakat ne válasszanak”), ezért a superintendens az erdélyi küldöttek jelenlétében és jóváhagyásával hivatalától megfosztotta.

A tiszántúliak hosszan sorolják a vonatkozó eseteket, ezek között kerül említésre Ambrus Gedeon krasznarécsei lelkész ügye, akit jakobinussággal és „ördögösködéssel” vádolt meg a szilágyi tractus törvényszéke, majd hivatalvesztésre is ítélte. A tractus az ítéletet természetesen a superintendens jóváhagyására Debrecenbe küldte meg, az egyházkerület pedig, mivel az Ambrus Gedeon által elkövetett törvénytelenések világi bíróságra tartoznak, megküldte a kapcsolódó ügyiratokat, jegyzőkönyveket az erdélyi Guberniumnak. Jól mutatja tehát ez az eset is a Szilágyság református egyházigazgatásának kettős természetét, ugyanakkor az emlegetett jakobinusság, de méginkább az „ördögösködés” a kerü-

* Szabadi István (1964) a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának igazgatója 1996 óta. Habilitált egyetemi docensként egyháztörténetet, forrástant tanít a Debreceni Egyetemen. Kutatási területe a 16–18. század magyar egyház- és művelődéstörténete, különös tekintettel a Partiumra. Az általa vezetett levéltár önálló kiadványsorozata, elsősorban forráskiadásai szintén a Partium gyűlekezeteire, illetve magára a történeti tiszántúli egyházkerületre vonatkoznak.

¹ Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (továbbiakban TtREL), Egyházkerületi közgyűlési iratok I.1.b.43. 813.

let történetében eddig még fel nem bukkant vádja arra indítja az embert, hogy jobban utánajárjon a történeteknek.

A kolozsvári kollégiumnak a perhez csatolt iratából, „iskolalátogatási bizonyítványából” kiderül, hogy Ambrus Gedeon apja is lelkész volt, iskoláit pedig középfokon Debrecenben végezte.² Ezt igazolják a debreceni kollégium Diarium Famulorumában lévő bejegyzések is.³ Ezek szerint 1781-ben kerül a kollégiumba az oratores novitii közé, majd oratorként (Bihar)püspökiben praeceptor. Patriaként N. Oltsa, azaz Nemesócsa van megadva a neve mellett. Görözdi Miklós jelenlegi nemesócsai lelkész segítségével igyekeztem származásának utánajárni. Kiderült, hogy Ócsa, Ekel, Ekecs református szülőtteit Nagymegyeren a katolikus anyakönyvbe jegyezték be a vizsgált időben. Két ekecsi Ambrus Gedeon tűnik fel, mindkettőnek Ambrus István nevet visel az apja, az 1762-ben született Gedeon anyja Szombaty Erzsébet, az 1764-ben születettnek pedig Fekete Erzsébet, keresztanyja Szombaty Erzsébet. Van még tisztáznivaló, de a Szombaty név esetében a Cseh-Szombaty családról van szó, amely valóban „familia honestissima” (a kolozsvári kollégium fentebb említett irata így nevezi Ambrus Gedeon anyját: *mater honestissima*), rengeteg debreceni szállal. Gedeon aláírásában használja a lelkész atyára való utalást, a P. betűt keresztneve előtt (a Pastoris rövidítését), ami szintén megerősíti lelkészcsaládból való származását.⁴

Pár évet tehát a debreceni kollégiumban is eltöltött, de felsőbb tanulmányait már Kolozsvárott kezdte 1782-ben. A kolozsvári professzorok szerint *juvenis ingenio egregio*, azaz kiváló tehetségű ifjú volt, hétévnyi tanulmányok után nagy reménységgel indították útnak Hidalmásra mint frissen végzett lelkészt. 1791-ben ordinálták Kükküllőváron⁵, de tudni kell, hogy ekkor már egy esztendeje Hidalmáson szolgált (1790–1794 között), hivatalát pedig mint lévita foglalta el *a tiszteletes esperest és tractus engedelmé és megegyezése nélkül*.⁶ Ez tehát az első s közel sem utolsó összeütközése egyházi feljebbvalóival. Láttuk, hogy ordinálása 1791 júliusában megtörtént, azaz egy évvel korábban adott reversálisának megfelelően jól viselte magát, szentséget pedig nem szolgált ki rendes felszenteléséig, mégis újabb ügyét tárgyalta 1793-ban a dési partiális zsinat. A hidalmásiak ugyanis panaszt nyújtottak

² Az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, Főkonzisztórium Levéltár, Ügyiratok 195/1795.

³ TtREL II.16.b.5 Szolgadiákok kurátorának iratai. Diarium famulorum 1776–1794.

⁴ Vö. Kránitzék névsorával <http://users.atw.hu/csutortoki/dunrefegyhkpredrekt.pdf>, az ezt folytató neten lévő adattárban nem szerepel

⁵ Erdélyi református zsinatok iratai IV. 1790–1800. Szerk. Buzogány Dezső, Sipos Gábor, Dáné Veronka, Kolombán Vilmos József. Kolozsvár 2001, 27. (A továbbiakban: ERZSI)

⁶ ERZSI 11–12. „A Dési venerabilis tractusnak tiszteletes esperestje és notariussa egy papi szent hivatalra maga megvizsgáltatását s felszentelését kérő Ambrus Gedeon nevű ifjú ellen, ki azon tractusban hidalmási ekklezsiában szintén esztendőtlől fogva lévítai szolgálatot folytatott, panaszolják1-sőben Hogy azon tractusba és ekklezsiába a tiszteletes esperest és tractus engedelmé és megegyezése kívül szállott be. 2-szor: Hogy mégis az ekklezsiabéli embereket arra bírta, hogy tisztelendő püspök urunkhoz olly levelet írának, mellyben az említett tiszteletes esperest megegyezett akaratjáról bizonyíttanának, melly levéllel tisztelendő püspök urunkat arra bírták, hogy nevezett Ambrus Gedeonnak a szent sacramentumoknak kiszolgáltatásokra való szabadságot, és arról bizonyító levelet adna...”

be ellene 1793-ban, vádolva *részegeskedéssel, verekedéssel, tánczal és egyéb rendetlen maga viselésével*.⁷ Ambrus ismét reversálist adott, fogadva, hogy megjavul, s ha nem, esztendő multával *minden kényszerítés nélkül el megyen*. Nem változott meg, így 1794 júniusában állásától megfosztotta és az egyházmegyéből is kitiltotta a dési partiális zsinat.⁸ Ezután került az akkori tiszántúli egyházkerületbe, a Szilágyságba. 1795-ben káplán Szilágycsehen (itt jegyezte be az anyakönyvbe leánya, Zsuzsánna halálát 1795. február 1-jén)⁹, szintén a tractus esperesének tudta nélkül. Faggyas István szilágysági esperes már 1795 augusztusában a tiszántúli egyházkerület elé terjesztette az ügyet, amely azt napirendre is tűzte: *Faggyas István Uram ezen folyó hó 4dikén költ levelében feladja: hogy Ambrus Gedeon nevű prédikátor, a Deési T. Tractusból proscibáltatván, T. Szenior Uram híre nélkül, tsak ugyan Szilágy Csehi káplánja lett, és az alatt az egy esztendő alatt, melyet ott töltött, magát úgy adta volna ki közönséges mulatságban, mint Frantzia jakobinus; mely amin előadja T. Szenior Uram, a tractus rendes gyűlése után jött világosságra: mindazáltal elvégeztetett volna, hogy Ambrus Gedeon a Szilágyi T. Tractusban prédikátor ne lehessen. De ezen végezést Ambrus Gedeon semmibe hajtván rétséi prédikátorrá lett, a T. Tractusnak híre és megegyezése nélkül. Melyet megértvén T. Szenior Uram, és a feljebb említett jakobinismusára nézve, két tanút megeskettetvén, Ambrus Gedeont azonnal megintette, hogy a Paróchiáról kitakarodnék; egyszersmind az Ekklesiát is idézte, hogy tselekedetéről számolna, de sem egyik sem másik nem engedelmeskedett. Béküldötte a megeskettett tanúk vallását is, hozzátévén, hogy ezt a dolgot bővebben is megvizsgálja, és az erdélyi Méltóságos Főkonzisztóriumnak béküldi*.¹⁰

Tehát még 1795-ben Krasznarécsére, Varsolc fliájába kerül Ambrus, de ismét ordinálás nélkül, pusztán a gyülekezet rokonszenvét vagy támogatását megnyerve. A jakobinus mozgalommal Ambrus Gedeont egy temetési ígéhirdetése miatt hozták kapcsolatba, melyben azt állította, hogy az ember bűneiért tulajdonképpen nem az ember a felelős, hanem Isten, aki az embert teremtette. Ezen a gondolatmeneten tovább menve Ambrus később kifejti, hogy az ember tettei valójában nem is gonoszak, hiszen Isten sugalmazza azokat. Más esetben az egyik tanú meghallotta Ambrus beszélgetését a récsei iskolamesterrel, akinek pedig azt mondta, hogy amit a test megkíván, azt meg kell neki adni, illetve, hogy senki sem érheti el a túlvilági boldogságot, hacsak nem tapasztalja meg az evilági boldogságot. Deista és naturalista nézeteit ismerhetjük meg tehát a vallomások alapján, jakobinus eszméinek summáját pedig így adta vissza Ambrus, Voltaire szavait idézve: *Azért amiért az óra rosszul jár nem az óra a hibás, hanem az órásmeister*.¹¹

Ne feledjük, a Partiumban éppen a Szilágyság számított a jakobinusság központjának, a Gubernium éppen 1795-ben folytatott vizsgálatot több személy ellen, de csak dorgálásban részesültek.¹² Faggyas Istvánnak az Ambrus Gedeon elleni vádja tehát igen súlyos volt, jakobinusságának az ügye szintén a Gubernium elé

⁷ TtREL I.1.b. 36. 612.

⁸ TtREL I.1.b. 36. 642.

⁹ TtREL Lelkészi adattár I.8.d. 14.

¹⁰ TtREL Közgyűlési jegyzőkönyvek I.1.a.8. 1795. augusztus 10. 67. szám alatt

¹¹ TtREL I.1.b. 36. 612.

¹² Csetri Elek: Iratok a jakobinusság erdélyi történetéhez. In: *Levéltári Közlemények* 74 (2003/1-2), 221-223.

került (a tiszántúli superintendencia kötelességének érezte Ambrus Gedeont *béjelenteni és feladni a Felső Guberniumnak* még 1795 augusztusában), amely Ambrust abban ártatlannak találta.¹³ Nyilván a jakobinus szót az ő esetében is igen tágra kell értelmezni, az áramlathoz valamilyen szinten való kötődésről van szó, amit Faggyas kíméletlenül igyekezett kihasználni. A fentebb említett nézetei a felvilágosodás korában egyszerűen divatosak voltak, vallomásaiban le is írja, hogy még diákkorában (vagy Debrecenben, vagy Kolozsvárott) egymás között terjesztették titokban azokat a kéziratokat, amelyekből tételeit vette. Utóbbiak soha nem álltak össze koherens egészévé, viszont segítségükkel saját alkoholizmusát és egyéb fogyatékosait igazolhatta.¹⁴

Mind a récseiek, mind Ambrus leveleiben szóba kerül a lelkész, valamint a récsei eklézsia és az esperes, Faggyas István eleve rossz viszonya. Faggyas István a megüresedett récsei eklézsia egyházmegyei jegyzője, Dombi János ipját (lánya vagy fia házastársának apját), Tétsi uramat akarta a faluban lelkészként elhelyezni. A gondok ott kezdődtek, hogy ezt Faggyas nem választással akarta megoldani, hanem kinevezéssel. A récsiek természetesen sértve érezték magukat, és nem akarták elfogadni a rájuk erőltetett lelkészt. A helyzetet tovább nehezítette, hogy Faggyas István jelöltje más egyházmegyéből (a désiből) érkezett volna. Récsé kihasználva a pillanatnyi bizonytalanságot meghívta magához Ambrus Gedeont. Ambrus egyházmegyei konszenzus nélkül került lelkipásztori pozícióba, ráadásul Erdélyből érkezett egy tiszántúli gyülekezet élére a debreceni superintendens ordinációja nélkül. Az esperes előbb megbírságolta az egyházközségeket 100 forintra, majd pedig jól megtervezett látszó rágalomhadjárattal igyekezett ellehetetleníteni a lelkészt. Miután Ambrust felfüggesztette, nem gondoskodott megfelelő helyettesítésről, ezzel is büntetve a gyülekezeti tagokat.

Az egyházkerületi közgyűlésnek 1796 augusztusában ismét Ambrus Gedeonnal kellett foglalkoznia. A récsei gyülekezet két részre szakadt, s mindkét fél az egyházkerülethez fordult. Bizonyos *bűvös bájosságért* a gyülekezet egyik része elidegenedett tőle, és másik lelkészt kér az egyházkerulettől, másik fele megtartaná, de csak akkor, ha tisztázza magát törvényes úton az *ördögösség* vádjától. Utóbbi levél kapcsán felmerült az is, hogy hamisítvány. Viszont mivel a szilágyi tractus még nem folytatott le vizsgálatot ez ügyben, s nem hozott végzést (szentenciát) sem, a kerület visszautalja az ügyet a tractus elé, ugyanakkor Ambrus Gedeon hivatalból való felfüggesztését érvényben tartja.¹⁵

A szilágyi tractus partiális zsinata 1796. szeptember 8–10. közötti ülését Récsén tartotta, ahol az Ambrussal szemben felmerült újabb vádakkal foglalkozva, tanúk sorát hallgatták meg, és végzést is hoztak. *Végre törvénytelen tselekedeteit nem ártallotta azzal tetézni, hogy az isteni gondviselésben való bizodalomnak megvetésével, Terafi nevezettel nevezett ördöghöz folyamodott, s másokat is valamely e végre készített írásnak*

¹³ TtREL I.1.b. 36. 642.

¹⁴ A jakobinusságával foglalkozó tanúvallomások mind kiemelik részeges életmódját, egyesek utalnak arra, hogy ebben felesége is társa volt, akinek bundáját is eladta Ambrus Gedeon, örökösen adóságokkal küzdött, a récsei korcsmárosnak a parókia pincéjében elhelyezett borára is rájárt, stb.

¹⁵ TtREL I.1.a. 8. 59. szám alatt.

véllek való közlésével, ezen utálatosság követésére eltsábított, annyira, hogy ezen Írás a mise által való megszenteltetés végett Somlyóra vitetett, emelett szentelt kréta és viasz kerestetett, az eltsábított személyek által annakutánna kettős circulusban álván edgyütt a Tsábító, és a Terafit 30 ezer arany hozásra kötelező Írás elolvastatott. Ambrus Gedeon azt vallotta, hogy ő tréfának szánta az egész szertartást, ellene viszont felhozták, hogy a többiek valóságosnak hitték, ráadásul a következő vasárnap a somlyai katolikus pap kiprédikálta a református récséiket (akik hozzá fordultak az Írás megszenteléséért, amiről a partialis zsinatnak írásbeli vallomást is tett), sok kárt okozva ezzel az egész református egyháznak. A partialis zsinat azt a végzést hozta, hogy Ambrus Gedeon tizenöt napon belül hagyja el a szilágyi tractust és magát Récsét s többé mértéktelen életével társaságunkat ne motskolja a Gellei XIII. kánon¹⁶ szerint végeztetik.¹⁷

A jegyzőkönyv másolatát és annak mellékleteit a szilágyi tractus megküldte mind a tiszántúli egyházkerületnek, mind a Guberniumnak, utóbbi azt továbbította a Főkonzisztóriumnak. A Debrecenben lévő irategyüttes mellé csatolva van a fentebb emlegetett írás is, egy könyvecske korabeli kéziratban, melynek címe: *Legfőbb kényszerítése minden lelkeknek, akik az áerben, vízben, víz mellett, a földben lakoznak, hogy egy szempillantásban meg jelenének, vagy hogy az embernek akarattját tegyék, ha az Istennek akarattjával egybe vagyon kapcsolva, és felebarátunknak nintsen kárára. Ez a könyvecske az R. P. Erhardo Sacerdote és S. S. Professore Matheseos ordinario in Universitate Ingolstattiensi Bavariában foglaltatott ilyen kis tsmóban.*¹⁸ Ambrus talán ezt is iskolai tanulmányai során kapta, szerezte (nem másolta, nem az ő keze írása), s azóta őrizgette.¹⁹ Kérdés, hogy használatba vételével valóban pénzszerzés volt-e a célja állandó illuminált állapotának köszönhetően, vagy valóban tréfának szánta. Mindenesetre kiváló fegyvert adott ismét az őt eltávolítani akaró esperes kezébe.

Tudni kell, hogy a földbe ásott kincseket a hiedelem szerint gonosz erők őrzik, őket kellett kényszeríteni, hogy ezt átadják. Ennek a „szertartásnak” az elvégzéséhez az egyik legalkalmasabb személynek a papokat tartották, hiszen maga a cselekmény is a varázskönyvek, varázsigék használata mellett különböző imád-

¹⁶ „Lelkészi hivatalt bitorolni törvényes meghívás nélkül egy halandó se merészeljen, hanem várja ki-ki az ő hivatását az Istentől annak közegei által; mert senki sem veheti magának azt a tisztességet, hanem csak az, aki Istentől hívatik, miként Áron. Ahonnan Isten erősen feddi azon prófétákat, akik küldetlenül mennek s prófétálnak, holott ő nem szólott hozzájuk. Akik azért az egyház előljáróinak, vagy a hallgatóknak ellenére magukat feltolják, mint tolvajok s rablók, kik nem az ajtón, de másutt mentek be a juhakolba – gyalázatosan kivettessenek”. Kiss Áron fordítása, megjelent Kecskeméten, 1875-ben.

¹⁷ TtREL I.1.b. 37. 645.

¹⁸ Nagy Dezső közli először a könyvecskét (Nagy Dezső: Egy magyar kéziratot varázskönyv a 19. századból. In: *Index Ethnographicus* (1957/2) 199–205.), de már Varga János emlegeti (*Babonák könyve*. Arad 1877). Magának a kincskeresésnek hatalmas irodalma van, érdeklődők számára kiindulásnak ajánlom: *A kincskeresés 400 éve Magyarországon. Kézikönyvek és olvasóik*. Szerk. Láng Benedek – Tóth G. Péter, Budapest 2009. Internetről is letölthető: <http://docplayer.hu/1219427-A-kincskereses-400-eve-magyarorszagon-kezikonyvek-es-olvasoik.html>

¹⁹ A felvilágosodásra adott reakcióként Európában mindenütt teret nyerne a misztikus irányzatok, a kis könyvecske származási helyén Bajorországban a rózsakeresztesek, aranykeresztesek katolikus egyházi védelem alatt terjednek, s nyilván beszivárognak magyarországi protestáns kolégiumokba is, lásd ehhez Némedi Lajos: Kármán József „A kincskereső” című elbeszélésének forrása. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* (1971/3), 481–488.

ságokból és bibliai részletek felolvasásából állott, hiszen gonosz erővel kellett felvenni a harcot.²⁰

Krasznarécse gyülekezetének legfőbb patrónusa báró Kemény Simon volt. Az esetről neki is be kellett számolni, maga az irat megvan Kolozsvárott az állami levéltárban, közlésre is került.²¹ Szintén kötelező volt jelenteni az esetet a világi hatóságok felé, lévén szó büntetendő boszorkányságról, ördögösségről. Az ügyet az úriszék tárgyalta Récsén, 1796-ban, ennek iratai is megvannak a Kemény (báró) család csombordi levéltárában,²² elmarasztaló ítélet nem születhetett, mert Kemény Simon, Ambrus legfőbb pártfogója (ennek bizonyítékai a Debrecenben lévő ügyiratokhoz kapcsolt támogató levelei) ajánlására a lelkészt a Telekieknél, Kővárhosszúfaluban találjuk, mint udvari lelkészt.²³ Forrásaink későbbi sorsáról nem beszélnek. A tiszántúli egyházkerület zsinata utoljára 1797. augusztus 17-én tárgyalta Ambrus ügyét, s végezetül nemcsak az úrvacsorától tiltották el, míg nyilvános eklézsiakövetést nem hajt végre, hanem *a prédikátori hivatalból is kitétik.*²⁴

²⁰ Nem feketemágiáról van szó, ehhez érdemes idézni a könyvecskéből a pár utolsó mondatot: „Hald meg Terafi! Én hivlak és kinszeritelek Tégedet ismét hivlak és kinszeritelek Tégedet, mind azokra ameljek következnek, Kinszeritelek Tégedet az ártatlanoknak vérekre mind Mártiroknak vérekre és Kinszeritelek Téged Terafi arra az igazságra meljet a Szent Atyák irtak az apostolok hirdettének és tanítottanak kinszeritelek Téged Terafi az ó és ujj Testamentumnak Tanításokra. Kinszeritelek Tégedet arra a hatalomra ameljet az Isten és Krisztus első vicariusának Péternek és Pálnak ajándékozott, Kényszeritelek Téged a Papoknak hatalmokra, melly szerént a Mise szolgáltatásban a kenyeret Krisztus testévé a Bort az ő szentséges vérévé változtatattya, Kinszeritelek Tégedet Terafi az elmúlt, jelenvaló és következő Papoknak arra a hatalmokra melly szerént titeket kinszerintetnek Kényszerítették és kinszerithetnek, hogy nékem mindárt tsendesen megjelenj. Többet is, ha hozz nem bánom, de kevesebbet semmi képpen ne hozz: és ez igazán így légyen amint az igaz hogy a Szent Háromságnak Második Személye a Krisztus Testben megjelent és a papoknak megszentelése után a kenyérnek és bornak színe alatt, Istenségével Testével, Lelkével, Vérrével jelen vagon, így kinszeritelek”.

²¹ Az irat: B: ANJC, Cluj-Napoca, báró Kemény család csekelaki levéltára, K. 1265. Nyomtatott kiadása: Szabó T. Attila: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* I. kötet. Budapest–Bukarest 1975, 537., 1202.; III. kötet 1975, 920., 934., 989., 1073., 989. „[...] Sajnosan kentelenítettünk Ex[cellenti]ad előtt felfedezni papunk állapotja iránt ecclesiankban törtent változasunkat. [...] T[isztelt] Ambrus Gedeon uram a consistorium által megkerdeztetven, azon bornak megitalab[an] amennyiben reszesnek esmeri magat, nem valami kulonos malitiabol, hanem, egyenes baratsagi confi dentiabol vallotta meg a pecsetnek felszakasztasat. Masodsor ezen valamennyire hibas cselekedetenek feladasahoz ragasztatott ennel sokkal szarvasabb es vallasunk principiumaval ellenkező cselekedete Ambrus Gedeon uramnak bizonyos buvos bajos babonas értelmű es 13 troluisbol allo Terafi nevezet alatt, mesterenek es egyik hallgatojanak [...] irasa inducalvan ezzel őket, s hitegetven arra, hogy azon Terafi ordogok fejedelme leven, hozza folyamodvan annyiszor, amennyiszor mindenkor summas penzt hozna ele. [...] a Circulusnak kozepeben allitotta t[isztelt] Ambrus Gedeon uram, a mester jobb kezeben a Bibliat advan, oly meghagyással, hogy a Circuluson kívül ne lepne, mert az ordogok fejedelme, Terafi elragadna. [...] Tegnap napon t[isztelt] esperes uram, mind a papot, mind a mestert cselekedetekre nezve szolgaltajok folytatatasol felfuggesztette, es mar ma a templom bezarottatva, sem papunk, sem mesterunk nincsen”.

²² ANJHu, Deva, Kemény (báró) cs. csombordi lt. Récse, K. 1265. Filmtári másolat: MOL, X 4860. Arhivele Nationale Judetul Hunedoara Deva, Kemény (báró) család csombordi levéltára.

²³ TtREL I.8.d.14.

²⁴ TtREL I.1.a. 8. 1797. augusztus 17. 41. száma alatt.

A Diploma Leopoldinum és az erdélyi unitárius elit kiszorítása az ország vezetéséből

A 17. század utolsó évtizedeiben Európát, de különösen a kontinens délkeleti részét fontos változások jellemzik. Ennek a kornak fejlődésjegyeit általánosságban vizsgáló Pierre Chaunu francia történész, az *Annales*-iskola¹ egyik ismert képviselője, találóan állapítja meg, hogy Ausztriával csodákat művelt a századvég, és az 1699. esztendővel (utalás a karlócai békére²) a klasszikus Európa kontinentális dimenziókat nyer.³ A megállapítás valóban sejteti a lényegét, nevezetesen azt, hogy a délkelet-európai térség, amely addig török ellenőrzés alatt állt, minden vonatkozásban kezd felzárkózni a kontinentális világhoz, és e felzárkózás jóval több, mint egyszerű uralomváltás.

* Molnár Lehel (Székelykercsúr, 1968) Kolozsváron a Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karán szerzett lelkési oklevelet (1990–1995). 1996 márciusától a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának vezetője. 1996–1997 között Debrecenben a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltárban elméleti és gyakorlati levéltárosi képzésen vett részt. 1999-ben a vargasi zsinaton szentelték lelkésszé. 2004-től a Romániai Egyházi Levéltárosok Egyesületének elnöke. A Szegedi Tudományegyetem Bölcsésztudományi Karának doktorandusza. Kutatási területe: unitárius egyháztörténet, művelődéstörténet, rendszeres teológia.

¹ Az első olyan történettudományi irányzat, amely programszerűen kezdett foglalkozni egy másfajta történetírói szemlélet meghonosításával. A név egy folyóiratcíméből származik, melyet 1929-ben alapított Lucien Febvre és Marc Bloch: *Annales d'Histoire Économique et Sociale*. (Gazdaság és társadalomtudományi évkönyvek.) Szemben a politikátörténet dominanciájával, gazdaság-, társadalom- és mentalitástörténet ötvözte megközelítésükben interdiszciplináris. A történelmi jelenségeket nem egymást követő, szétszabdalt momentumok mesterséges láncolatának tekinti, hanem a hosszú időtartamú folyamatokra koncentrálnak. Nem az eseménytörténettől való megszabadulás volt tehát a cél, hanem annak hangsúlyozása, hogy a jéghegy csúcsa nem tanulmányozható a jéghegytől elválasztva. Nem elegendő a kiemelkedő történelmi figurákat vizsgálni a gazdasági és társadalmi történéseket a névtelen tömegek és a nagy emberek egyaránt alakítják. Már a folyóirat szerkesztősége is interdiszciplináris volt: középkorász (Bloch), kora újkoros (Febvre), szociológus (Halbwachs), földrajztudós (Demangeon) is volt köztük. A pszichológia, antropológia, gazdaságtörténet, éghajlattörténet, szociológia, statisztikai gazdaságtörténet eredményeit használják.

² A karlócai békeszerződést 1699. január 26-án írták alá Karlócán (ma Szerbia, Vajdaság). A béke az 1683–1697-es, a törököket a Magyar Királyság területéről kiűző osztrák-oszmán háborút zárta le, amely az utóbbiak vereségével zárult. A karlócai békével Magyarország nagy részén megszűnt az oszmán hódoltság, és lehetővé vált az ország területi, politikai és közigazgatási egyesítése. A törökök a (nagy részét lakatlan) Temesköz kivételével minden magyar hódoltsági területről lemondtak, bár a Temesköz jelentős részét a Savoyai herceg vezette császári csapatok már elfoglalták. A békekötés megszabja, hogy Törökországban a keresztény alattvalók a vallásukat szabadon gyakorolhatják. A felek egymás országában szabadon kereskedhetnek. A foglyokat kicserélik, vagy mérsékelt váltságdíjért szabadon engedik. A határszéli várak jó állapotát fenntarthatják, de újat a felek nem építhetnek. A béke illetve a fegyverszünet 25 évre lett megkötve. A szultán ígéretet tett, hogy nem támogatja a magyar Habsburg-ellenes erőket.

³ Lásd: Pierre Chaunu: *A klasszikus Európa*. Osiris Kiadó, Budapest 2001, 111.

A délkelet-európai felzárkózást véghezvivő Ausztriában az I. Lipót idején (1657–1705) újra erőre kapó Habsburgok számára egyre reálisabban körvonalazódik egy olyan abszolutisztikus állam képe, mely ennek a térségnek nagy részét magában foglalja.⁴ Ebben a folyamatban azt tekinthetjük egyik kiindulási pontnak, amikor 1683-ban a Bécs ostrománál elszenvedett vereséggel az Oszmán Birodalom délkelet-európai földcsuszamlásszerű bukása elkezdődött, majd három évre rá, 1686-ban, a Szent Liga visszafoglalta Budát a 145 éve tartó török megszállóktól.

Az események nagy hatással voltak Erdélyre is, tulajdonképpen kezdetét vette Erdély metamorfózisa, ami a Habsburg Birodalomba való betagozódását jelentette. Ennek a betagozódásnak az alapdokumentuma az 1690 októberében⁵ Bethlen Miklós által kieszközölt Diploma Leopoldinum – melyet I. Lipót 1691. december 4-én erősített meg, és amely szabályozza egyfelől a birodalom, másfelől az erdélyi rendek közti viszonyokat. De ettől kezdve egészen 1701-ig ebben a kérdésben egy sor dokumentum, általában uralkodói oklevél, diploma látott még napvilágot, amelyeket a kortársak külön-külön is Diploma Leopoldinumként emlegettek. Az 1691. december 4-i Diploma Leopoldinumot követte az 1693. április 9-i vallásügyi pótdiploma, majd az 1693. május 14-ei Alvincziana Resolutio. Az első uniós diploma 1699. február 16-án kelt, utána 1699. szeptember 5-én kiadtak egy újabb katolikus pótdiplomát, végül 1701. március 19-én hirdették ki a második uniós diplomát. A két uniós diploma szentesítette az erdélyi román ortodoxoknak Rómával való egyesülését.

Erdély a birodalom részéről megnyilvánuló folyamatos integrációs tendencia célpontja és tárgya, illetőleg a Habsburg-hatalom kiteljesedésének színtere lett. Azzal, hogy Erdély a Habsburg Birodalom részévé vált, nemcsak politikai, hanem vallási tekintetben is nagy változáson ment keresztül. Ez az ellenreformációnak vagy, ahogy Bíró Vencel katolikus történész fogalmaz, a „kiegyenlítődésnek”⁶ az ideje. Ettől kezdve a politikai életben a katolikum és a Habsburg-pártiság egyet jelentett.

Nem célunk részletesen ismertetni a Diploma Leopoldinum egyes pontjait, csupán megjegyezzük, hogy ezeknek a dokumentumoknak az elemzése kapcsán a Habsburgok erdélyi berendezkedésének valláspolitikai irányelveiből három főbb vonást lehet kiemelni, nevezetesen az (1.) Erdély rendi alkotmányának és a (2.) bevett vallások rendszerének megerősítését, valamint a (3.) kandidáció, azaz az

⁴ Kovács Kiss Gyöngy: *A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamata a korabeli magyar emlékirodalom láttatásában*. Erdélyi Tudományos Füzetek 228. Erdélyi Múzeum Egyesület Kiadása, Kolozsvár 2000, 3.

⁵ Trócsányi leszögezi, hogy a Diploma Leopoldinum első változatának keltezése vitatható (1690. október 16.), és amellet érvel, hogy 1690. október 20–25. körüli időre tehető a datálás. Lásd: Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben, 1690–1740*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1988, 203.

⁶ Bíró Vencel dr.: *Az impériumváltozás kora, 1690–1716*. In: *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*. Dicsőszentmárton 1925, 104.

állásbetöltés kérdését.⁷ Ezek mentén az évek folyamán heves viták alakultak ki, megkezdődtek a felekezeti tárgyalások, elsősorban a katolikusok és protestánsok közt. A katolikusok mind többet követeltek maguknak, végül az 1693. április 9-én kiadott vallásügyi pótdiploma többek között kimondta a négy bevett felekezet szabad vallásgyakorlatát, az egyházi vagyon sérthetlenségét, tehát status quót állapított meg. Jóváhagyták az óvári református templom és a mellette levő unitárius kollégium, valamint a gyulafehérvári Báthory-templom átadását, elfogadták 15 ezer forint értékben a kolozsmonostori uradalom visszaváltását a katolikusok számára, az erdélyi püspöki széknek pedig apostoli vikáriussal való betöltését irányozták elő. Érdemes megjegyeznünk, hogy a pótdiploma határozatainak állandóságában, törvényi erejében nem lehetett bízni. Ezt az alig egy hónapra rá kiadott Alvincziana Resolutio második pontja jelzi, miszerint „az uralkodó jobbnak látná, ha Kolozsvárott a piactéri unitárius templomot adnák át a katolikusoknak”⁸, és ennek fejében 5000 Ft kárpótlást rendelt. (Köztudott, hogy 1716-ban ez is bekövetkezett, majd 1718-ban a piactérre berendezkedő új iskolát is elvették.) Ráadásul a Resolutio hatodik pontja úgy módosította a Diploma 9. pontját, hogy a tizenkét tagú Gubernium és az ítélőtábla tagjait a négy bevett felekezeti választás ki, mégpedig egyenlő arányban, de – és itt a lényeg – ha az unitáriusok és lutheránusok között nem találnak 3-3 alkalmas személyt, akkor a hiányzókat az uralkodó református és katolikus vallásúakkal pótolja.⁹ Tulajdonképpen ez a rendelkezés teremtette meg annak a lehetőségét, hogy az unitáriusokat fokozatosan kiszorítsák az erdélyi elit vezetéséből, majd a közhivatalokból.

A katolikus rendek az Alvincziana Resolutiot úgy értékelték, hogy azt nem lehet a vallási ügyekben végleges megoldásnak tekinteni, mert a benne foglalt feltételek nem teljesültek, így a sérelmek még mindig fennálltak. Ezek orvoslásáért a katolikus Csáky László és Mikes Mihály Bécsbe ment tárgyalni. Vass György protestáns részről nem tudta ellensúlyozni két követtársának befolyását, és így létrejött a Diploma Leopoldinumot több pontban is sértő 1699. szeptember 5-i dátummal kiállított, ún. második katolikus pótdiploma, a Mikes-féle öt pont. Az időközben megkötött karlocai békében (1699. január 26.) a török végleg lemondott Erdélyről,¹⁰ a Habsburg Birodalom pedig fegyverrel visszafoglalt területként tekintett az országra, így semmi nem állt a teljes alkotmányos átalakítás útjába. A béke megkötéséről nem is értesítették a rendeket, és a pótdiploma annak a ma-

⁷ Lásd: Kovács Kálmán: Erdély és a Habsburg-valláspolitikai 17. század utolsó évtizedeiben. In: *Múlt-kor történelmi magazin*. 2005. november 25. http://www.multkor.hu/20051125_erdely_es_a_habsburg_vallaspolitika_a_17_szazad_utolso_evtizedeiben (Megnyitva: 2016. november 25.)

⁸ Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika...*, 212.

⁹ Kővári László: *Erdély történelme*. 6. Pest-Kolozsvár 1866, 15.

¹⁰ A békétárgyalások rendjén a törökök megpróbálták Erdély fölötti igényüket megtartani. Ahogy korábban a császár azt követelte, hogy Moldva és Havasalföld a saját és a szultán közös fennhatósága alá kerüljön, úgy most a törökök elképzelése az volt, hogy Erdély hűbéradóját továbbra is a szultánnak fizesse, és a régi kiváltságai megtartásával a két császár oltalmában részesüljön. A porta azonban, attól tartva, hogy a számukra annyira fontos békemegállapodás nem valósul meg, követelésükről lemondottak. Vö. Acsády Ignác: *A karlovici béke története 1699*. Budapest 1899, 48–49.

gabiztosságnak a tükröződése, hogy az eddig túlnyomó részben protestáns állam ezután regnum marianum¹¹ lesz.

A Diploma Leopoldinum tehát hosszú alkudozások eredményeként jött létre, és a Habsburgok valláspolitikai berendezkedésével együtt járó katolikus restauráció nemcsak a híveinek és templomainak a visszaszerzését, az egyház intézményrendszerének újbóli kiépítését tűzte ki célul, hanem egy olyan katolikus világi hatalmi elit létrehozását, amely a kormányzat politikáját kiszolgálja. Az ellenreformáció két irányban bontakozott ki, és ennek megfelelően egyrészt a magyarság másrészt a románság körében fejtette ki hatását. Az erdélyi magyarság szempontjából ez a mozgalom elsődlegesen az ország protestáns többségű rendjeinek katolizálása felé mutatott. A főurak és nemesség körében kifejtett térítő tevékenység, jóllehet állandó feszültséget okozott, mégis elérte célját. Az arisztokrácia jelentős része katolizált és kevés volt az a főrangú család, amely tisztán protestáns maradt. Családokon belül katolikus ágak keletkeztek és ezek biztosították a katolikusok súlyát mind a Guberniumban, mind az Erdélyi Udvari Kancellárián, valamint egyéb országos hivatalokban, de a helyi törvényhatóságokban is. A kezdeti református hegemóniát a katolikusok abszolút térnyerése váltotta fel, és a pillanatnyi unitárius konszolidálódást követően ebben a politikai térben unitáriusok már nem vehettek részt.

A fejedelemség idején Apafinak 1670. február 25-én kelt leiratából tudjuk, hogy az unitáriusokat már akkor kitiltották az országgyűlésből.¹² A Gubernium felállításakor azonban Lipót az unitárius Tholdalagi Jánost is kinevezte tanácsúrnak. Így megalakult 3 katolikus, 6 református, 2 evangélikus és 1 unitárius tanácsossal a református többségű Gubernium. Tholdalagi azonban 1693-ban meghalt, és az Alvincziana Resolutio értelmében az unitárius helyre a többi felekezet is jelölteket állított, arra hivatkozva, hogy nem találtak 3 alkalmas személyt. Ez a tendencia jellemző minden további tisztségre való jelölésnél és választásnál. Az Erdélyi Udvari Kancellária személyi összetétele is eltolódott a katolikusok kizárólagossága, valamint az Erdélyen kívüliek szerepvállalása irányába. A központi kormányzat úgy érvelt a protestánsok kiszorítása mellett, hogy az Erdélyi Udvari Kancellária királyi intézmény és a király abszolút monarchikus joga oda katolikusokat kinevezni.¹³ Az unitáriusok a királyi táblán őrizték meg legtovább pozíciójukat. Ülnökei: Daniel Ferenc, Balogh Zsigmond és Maurer Gábor voltak, és mindhárman életük végéig viselték ezt a tisztséget, helyükbe azonban már nem választottak unitáriusokat.¹⁴ Toposzként ment be a köztudatba, hogy tulajdonkép-

¹¹ Azaz Mária országa. Szent István az országot Mária oltalma alá helyezte, ami ennek a katolikus vallásban visszatükröződő gondolatát reprezentálja. Vö. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. XXI. 65.

¹² Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*. II. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/2.) Ford. Márkos Albert. A bevezető tanulmányt írta: Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte: Hoffmann Gizella, Kovács Sándor és Molnár B. Lehel. Kolozsvár 2009, 78.

¹³ Vö. Trócsányi Zsolt: Az ellenreformáció Erdélyben 1711-től a felvilágosult abszolutizmus kezdetéig. In: *Theologiai Szemle* (1979/4) 220.

¹⁴ Daniel Ferenc, aki főgondnoka is volt az unitárius egyháznak 1747-ben halt meg. Lásd: Kőváry László: *A magyar unitáriusok története*, 9.; Balogh Zsigmond és Maurer Gábor halálának idő-

pen az Alvincziana Resolutio pecsételte meg az unitáriusok sorsát. Egy külön tanulmányban végig is követtük, hogy az egyes tisztségek betöltésénél a jelölések és választások rendjén, miként mellőzték az unitáriusokat¹⁵, de fel kell tennünk a kérdést, hogy mindez valóban azért történt-e, mert nem találtak alkalmas személyeket a különböző funkciókra, vagy a tényleges okok mások voltak? Véleményünk szerint az unitáriusok nem a szakmai alkalmatlanságuk miatt szorultak ki a perifériára.

Bíró Vencel egy, az erdélyi katolicizmusról 1925-ben írt tanulmányában még úgy értekezett, hogy az adott korban az unitáriusok visszaszorítása és a sorsuk iránt mutatkozó részvétlenség főleg onnét ered, mivel vallásuk keresztény jellegét fenn [azaz Bécsben – szerz. megj.] nem látták eléggé tisztázottnak.¹⁶ Kétségtelen, ebben a megállapításban van igazság, ugyanis az udvarnál vagy az egész birodalomban nem sokat tudtak az erdélyi unitáriusokról, nem beszélve teológiájukról és önmagában ehhez a felekezethez társult előítéletek, a sztereotip eretnek, ariánus Krisztus-tagadó stb. jelzők is elegendőek voltak ahhoz, hogy rangon alul kezeljék őket.

Köztudott azonban, hogy a lengyelországi Rakówban a 17. század elején szociniánus talajon létrejött szellemi centrumban sokszínű, időnként eredeti szemléletű művek születtek, amelyek az európai szellemi életre is hatottak. Nem beszélve a *Bibliotheca Fratrum Polonorum* köteteiről, amelyeket az 1660 után szintén a Lengyelországból száműzött és szétszóródott szociniánusok a szabadabb légkörű Németalföldön adtak ki, így hozzáférhetővé téve a század alapvető antitrinitárius műveit.¹⁷ Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy ennek a könyvkiadói vállalkozásnak az ifj. Adam Franck révén erdélyi vonatkozása is volt, és az ő személyéhez köthető az is, hogy az 1670-es években Groningenben újból kiadták Enyedi György erdélyi unitárius püspök 16. század végén írt *Explicationes*ét.¹⁸ Enyedi maga – állapítja meg Káldos János – a 17. század teológusai és filozófusai számára szerte Európában az erdélyi unitarizmust jelképezte, ugyanis műve a kor nagy gondolkodóinak (pl. Locke, Newton) a könyvespolcán is ott volt.¹⁹ Természetesen ezek az Erdély határain kívül megjelent antitrinitárius kiadványok azzal,

pontját nem tudjuk, de 1728-ban még a táblai ülnökök között voltak. Vö. Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika*, 354.

¹⁵ Molnár Lehel: A Diploma Leopoldinum hatása az erdélyi unitáriusokra. In: Czire Szabolcs (szerk.): *Az Egység tükröződései. Unitárius teológiai tanulmányok*. Kolozsvár 2013, 259–290.

¹⁶ Bíró Vencel dr.: Az impériumváltozás kora. 1690–1716. In: Bagos Bertalan et al.: *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*. Dicsőszentmárton 1925, 118.

¹⁷ Keserű Gizella: Andrzej Wiszowaty Religio rationalisa és Erdély. In: Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Ötvös Péter (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban – Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Adattár 35. Szeged 1997, 244.

¹⁸ Az 1639-ben Kolozsváron született Adam Franck évtizedeken keresztül összekötő szerepet játszott a nyugati protestáns államok, mindenekelőtt a tengeri hatalmak, Hollandia és Anglia, valamint Erdély és Magyarország között. Az erdélyi könyvkiadás egyik követe szeretett volna lenni a korabeli könyvpiar holland fővárosában. Lásd: B. Kis Attila: Adam Franck (1639–1717) pályaképe. In: *Keresztény Magvető* 114 (2008) 363., 380–381.

¹⁹ Enyedi György válogatott művei. (Téka sorozat) Válogatta: Balázs Mihály és Káldos János. Előszó: Balázs Mihály. Bukarest–Kolozsvár 1997, 5.

hogy élénkítőleg hatottak a korabeli intellektuális életre, nem sokat segítettek abban, hogy elfogadottabbá és szélesebb körben is ismerté váljon ez a felekezet.

A Habsburgok erdélyi berendezkedésének első felében a konszolidálódó unitárius egyház visszaszerezte a reformátusoktól a háromszéki unitáriusok feletti joggyakorlatát és sok évtizedes intellektuális lemaradásának fellendítésére, 1696-ban Bécsben²⁰ nyomdafelszerelést vásárolt, és azt Kolozsváron felállították. Az első kötet 1697-ben jelent meg, az utolsó 1703-ból származik.²¹ Hat év alatt tizenkét mű látott napvilágot²², mindenekelőtt imádságos- és énekeskönyvek, káték vagyis az egyház belső lelki megújulását szolgáló kiadványok.

Azonban meg kell említenünk ennek a nyomdának talán legjelentősebb termékét a Petrichevich Horváth Ferenc két kiadást is megért posthumus művét, az *Apologia Fratrum Unitariorum*-ot.²³ A szerző többek közt, az imént említett Bibliotheca sorozatban szintén szerepet vállaló szociniánus Andrzej Wiszowaty *Religio rationalis...* című könyvének felhasználásával²⁴ az unitárius vallás keresztény voltáról értekezik, és azokat a vádakat hárítja el, hogy Krisztus-tagadók lennének, hogy az Atyáról, a Fiúról és a Szentlélekről ne a Szentírás alapján tanítanának, vagy hogy eltúloznák a „józan okosságot” a vallásos megismerésben. Az *Apologia „készületi”*-ben, azaz előszavában Petrichevich elmondja, hogy az unitáriusokra az ariánus nevet mindenütt használták, de Erdélyben a méltatlanul rájuk ragasztott Krisztus-tagadók név miatt *az emberek között közönségesen nagy*

²⁰ Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története*. Kolozsvár 1896. című kötetében úgy tudja, hogy az unitáriusok nyomdájukat Danzigból szerezték be. Az unitárius levéltárban megtaláltam azokat a dokumentumokat, amelyekből egyértelműen kiderült, hogy a nyomdafelszerelést Bécsben vásárolták. Ezt az anyagot feldolgozásra és publikálásra átadtam Perger Péternek. Lásd Perger Péter: *Egy 17. századi nyomdafelszerelés útja Bécstől Kolozsvárig*. In: *Magyar grafika*. Jubileumi szám. Ötvenéves a Magyar Grafika. 2006, 71–75.

²¹ V. Ecsedi Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*. Budapest 1999, 112.

²² Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története*. Kolozsvár 1896.

²³ Az első kiadás teljes címe: *Apologia Fratrum Unitariorum*. az, az, Az Unitárius Atyafiaknak Mencségére és egyszersmind Keresztényi Ertelmeknek megvilágosítására rendeltetett Irás. Mellyben megmutattatik hogy azok a dolgok mellyekkel az ő Religiojok, értelmek és vallások terheltetik, és e Világ előtt gyűlöletessé tétetik, méltatlanul hirdettetnek... Kolozsváratt. Az Unitária Ecclesia Typussival 1700-Eszteendőben. A második kiadásé: *Apologia Fratrum Unitariorum*. Az, az: Olly Irás, mellyet, egy, Isten dütsősége mellett buzgolkodo Ember irt, és maga disponált költségével ki-botsátattot, olly véggel. Hogy abban, mindenekkel azt meg-értesse, hogy azok a dolgok, mellyekkel ezen Társaságot tartó Atyafiaknak értelmek és Vallások terheltetik, és e Világ előtt gyűlöletessé tétetik méltatlanul hirdettetnek;... Kolozsváratt. Az Unitária Ecclesia Typusival, 1701-Eszteendőben. RMK I. 1557.

²⁴ A mű teljes címe Andrzej Wiszowaty: *Religio rationalis seu de rationis iudicio in controversiis etiam theologis ac religiosi adhibendo tractatus*. A kéziratban levő, de Szegeden kiadás előtt álló magyar fordítást 1772-ben Kozma Mihály szentgericei unitárius pap készítette ilyen címmel: *Okos isteni tisztelet avagy annak megmutatása, hogy a vallás dolgában, és az isteni dolgok felől való kérdésekben, vetélkedésekben szükséges a józan okossággal élni*. Megtalálható a Román Akadémia kolozsvári könyvtárában az unitárius kéziratok között. Jelzete: MsU 30/A.

²⁵ Lásd bővebben: Rácz Norbert Zsolt: *A racionális teológia és az unitáriusok*. (Különös tekintettel a 17. századi prédikációirodalomban fellelhető karteziánus elemekre.) In: *Kellék*. Filozófiai Folyóirat. Kolozsvár–Nagyvárad–Szeged (2007/32), 134–135.

gyűlötségben vannak, amelynek az az oka, hogy az ő hitüket és vallásukat Erdélyben, de annál inkább Magyarországon és a környező államokban, nem ismerték, sőt ma sem ismerik; mivel az unitáriusoknak az ő hűtőknek minden ágazatit kinyomtatni, és mindenütt való szabados, hirdetés által kiterjeszteni meg nem engedtetett [...] Az ő vallások ellen való vádak pedig, és az ő kárhóztatások, az ő gyűlöltetéseknek útjai, mind közönséges gyülekezetekben szabadoson hirdettetvén, s mind pedig könyvekben kibocsátatván, midőn a nép nem hallhatta az unitáriusoknak azok ellen való magok mentségét, ő magok is pedig a szoros fenyték miatt az ő értelmeknek világosságát minden részeiben ki nem adhatták; könnyű volt a népnek úgy ítélni, hogy az unitáriusok valósággal olyanok, a micsodásoknak lenni őket hirdetik az ellenkezők.²⁶ Ha elolvassuk ezt a 145 oldalas negyedré méretű kötetet, egyértelművé válik, hogy a megjelentetése azt a célt is szolgálta, hogy elsősorban Erdélyben és Magyarországon eloszlassa az unitáriusokról kialakult toposzokat, tévhiteket és jobban elősegítse társadalmi elfogadottságukat.

Ezzel párhuzamosan azonban úgy gondoljuk, hogy az unitáriusok mellőzése és perifériára szorítása mindenekelőtt nem kereszténységük megkérdőjelezésére vezethető vissza, ahogy Bíró állította. Az erdélyi Habsburg vallási berendezkedés elsősorban a leggyengébb ellenállási vonal mentén haladt, erre Trócsányi Zsolt *Az ellenreformáció Erdélyben 1711-től a felvilágosult abszolutizmus kezdetéig* munkájában is felhívja a figyelmet.²⁷ Így nem véletlen, hogy már a katolikus és utána a református fejedelmek idejében erejét veszített unitárius felekezet került az ellenreformációs törekvések középpontjába, és nem a teológiai rendszerük, hanem az érdekeiket képviselő unitárius nagy arisztokratáik hiánya miatt szorultak háttérbe. A 18. század elején az erdélyi főrangúak közt szinte nem is volt unitárius. Ennek tudatában nyilatkozott a katolikus Kászoni János, aki az erdélyi társadalmi felemelkedés prototípusaként 1708-tól Csík-, Gyergyó- és Kászoszék királybírája, azután erdélyi udvari kancellár, majd 1721-től, az unitárius Biró Sámuel halála után az ő helyébe lépve, guberniumi tanácsos volt, és aki császári kegyből bárói rangot kapott, így az addigi családnevét előnévként használva, felvette a Bornemisza nevet.²⁸ Nos ez a Kászoni báró Bornemisza János 1713-ban a Kancellária és egyben III. Károly császár részére többek közt az unitáriusok műveltségéről, politikai és társadalmi státusáról jelentést készített, amelyben kifejtette, hogy az ő számuk nagyon kevés, arisztokratáik hivatalokért, rangért elhagyták egyházukat, más vallásra tértek és az udvarnál nyílt elnyomatásukat ajánlja, hisz nincs, aki pártjukat fogná, nincs, akire támaszkodhatnának így védekezésre is képtelenek.²⁹ Ettől kezdve Bécsben az Alvincziana Resolúcióban az unitáriusokra és az evangé-

²⁶ Apologia Fratrum Unitariorum... Kolozsvár 1701, 2.

²⁷ Legexplicittebb megfogalmazását lásd: Trócsányi Zoltán: Az ellenreformáció Erdélyben 1711-től a felvilágosult abszolutizmus kezdetéig. In: *Tehologiai Szemle* 22 (1979/4) 220.

²⁸ Vekov Károly: Töredékek egy erdélyi család történetéből. In: *Erdélyi Múzeum* 69. kötet. (2007/1-2) füzet 9-10.

²⁹ Jakab Elek: Kászoni János udvari referendarius véleménye III. Károly császárhoz az erdélyi kormányzóknál ürességen levő két tanácsosi állomás betöltéséről 1713-ban. In: *Keresztény Magvető* 10 (1875) 401-402.

likusokra vonatkozó alkalmasságot, megfelelést elsősorban a vagyon és a származás szinonimájaként értelmezték.

Köztudott, hogy Apafi Mihály a 17. század második felében nagyvonalúan adományozott nemességet anélkül, hogy a nemesi levéllel (armális) birtokadomány is járt volna.³⁰ A megnevesített családok leszármazottainak politikai és társadalmi súlya a hierarchia tetején elhelyezkedő főrendi, mágnás réteggel szemben változatlan maradt. A Habsburgok berendezkedésével a nemességen belüli változás mindenekelőtt a legfelsőbb réteget, az egykori főúri családokat érintette, ők az új arisztokrácia képviselői, akik a birodalmi elvárásoknak megfelelő lojalitásukért rangemelésben is részesültek. Természetesen az alsóbb nemesség tagjai is fokozatosan hozzájárultak a birodalmi nemesi arisztokráciának megfelelő erdélyi arisztokrácia kialakításához. A kancellár Bethlen Miklós 1691-ben nyert grófi címet, 1693-ban bárói címet kapott Apor István kincstartó, 1696-ban kihirdették a Teleki család grófi címét is, Kornis Zsigmond alkancellár, majd gubernátor 1712-ben szintén grófi címet kapott.³¹ A református és katolikus preponderanciája mindenütt nyilvánvaló volt. Társadalmilag elsősorban a Guberniumban a legtekintélyesebb arisztokrata családok képviseltetve voltak nevezetesen a Bethlenek, Telekiek, Kornisok, Hallerek, Kemények, Wesselényiek. A kancellárián és a királyi táblán többnyire a frissen felemelkedetteket találjuk elég, ha csak Bornemisszára gondolunk.³²

Velük szemben, ahogy az alábbi összefoglaló táblázatban is láthatjuk, hogy azok az unitáriusok, akik ezekben a testületekben hosszabb rövidebb ideig működtek származásilag, rangban és vagyonilag mind alulmaradtak más felekezettű társaiknál, és éppen vallási hovatartozásuk miatt rangemelésekben sem részesültek. Egyedül Daniel Ferenc királyi táblai ülnök számított volna fejedelemség korabeli főrangúnak.

	Gubernium	Erdélyi udvari kancellária	Királyi tábla
A fejedelemség ideje			A fejedelmi korból: Kissárosi Sárosi János ítélőmester †1703 Ülnök: Maksai Ferenc †1695
1692	Tholdalagi János †1693		
1694	Kissárosi Sárosi János †1703 Tholdalagi András		

³⁰ *Erdély története*, II. kötet, 1606-tól 1830-ig. szerk. Makkai László et alii. Akadémiai Kiadó, Budapest 1986, 832–834.

³¹ Kovács Kiss Gyöngy: Megsemmisítésre ítéltettek... Az erdélyi arisztokrata családok 20. századi meghurcolásának mementója. In: *Korunk*. 2002. december. 5.

³² Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika*, 327.

	Gubernium	Erdélyi udvari kancellária	Királyi tábla
	lemond 1694		
1695	Thoroczkai Mihály †?	Pálffy Ferenc †1696	Suki Pál ülnök †?
1697		Simon Mihály †1723	Petrichevich Horváth Ferenc ülnök †1699
1709			
1711		Rákosi Péter †1714	
1712			Sándor Gergely ítél- lőmester †1728
1713	Biró Sámuel †1721 Simon Mihály †1723		
1714		Dimién Ferenc katolizál †1718	
1715			Ülnökök: Daniel Ferenc †1747 Balogh Zsigmond †? Maurer Gábor †?

Az unitárius nemesség olyan erőtlen réteget képviselt az erdélyi társadalomban, amely nem tudott befolyást gyakorolni a politikai életre, így egyházának érdekeit sem tudta kellő súllyal képviselni. Itt tulajdonképpen olyan társadalmi kirekesztésről beszélhetünk, amelyet Max Weber a társadalmi csoportok egymással szembeni versenyében, a hegemoniára való törekvésében tapasztalható egyik kollektív megnyilvánulási formaként ír le, amikor is az adott csoport egy másikat annak valamilyen külső attribútumát alapul véve zárja ki az érvényesülésből. Ez a külső tulajdonság lehet az etnikai hovatartozás, a vallás, a nyelv, a származás, a lakóhely, a vagyon és sok más egyéb, a végeredmény mindig ugyanaz: társadalmi kirekesztés.³³ Az unitáriusok esetében a vallási hovatartozás, de mindenekelőtt a társadalmi státusuk, azaz a származásuk és a vagyoni helyzetük játszott szerepet a kirekesztésben.

³³ Füleki Dániel: A társadalmi kirekesztés és befogadás indikátorai. In: *Szociológiai Szemle* (2001/2) 84.

Középkori klenódiumok továbbélése a református egyházban

A reformáció a sákramentumok kiszolgáltatásának rendjében jelentős változást hozott, a korábbi ostya helyett a két szín alatti úrvacsorát vezették be. Annak ellenére, hogy a sákramentumok kiszolgáltatásának eszközigénye is világosan mutatja az alapvető teológiai különbségeket, a kegytárgyak elsőrendű származása mégis a korábbi egyházstruktúrához való kötődést és folyamatosságot bizonyítja. A 16. századi református zsinati határozatok az úrasztali készletek anyagát nem határozták meg, a felszerelésekre vonatkozóan az 1567. évi debreceni zsinat csupán egy kikötést ad, hogy a *pápista kelyheket, tányérokat elvetjük*.¹ A határozatok gyakorlatba ültetése az erdélyi református egyházközségek esetében a 17. század első feléig biztosan nem történt meg, az erdélyi városok polgársága, a vidéki gyülekezetek nem forradalomszerűen, ingó és ingatlan javaiknak elpusztításával csatlakoztak a reformációhoz, hanem ráépültek a korábbi egyházszervezetre, ami a templomokkal együtt a liturgikus felszerelés átvételét is jelentette. A protestáns egyházak 16–17. századi leltárai² a közhiedelemmel és a korábbi nézetekkel ellentétben azt bizonyítják, hogy a reformáció nem pusztította el a katolikus tárgyi örökséget, hanem a sákramentumok kiszolgáltatásának eszközigényéhez alkalmazkodva tovább használták a használható darabokat, a funkciójukat veszített eszközöket a kötődés jegyében tovább őrizték. Ezek az átöröklött misekelyhek és paténák alkották a 16. század második felében, 17. század elején az úrasztali készletek alapját, új liturgikus tárgyakat többnyire a 17. század első évtizedeiben kezdtek készíttetni a sákramentumok kiszolgáltatására.

A 17. század első feléből származó egyházközségi vagyonszűzeírások a misekelyhek és paténák mellett számos olyan tárgyat is sorolnak a katolikus szertartásból, amelyek funkciójukat elvesztették a protestáns egyház- és sákramentumértelmezés következtében, mindössze anyaguk jelentett értéket, vagy a ragasztódás tartotta őket a gyülekezetek tulajdonában. Ennek legszemléletesebb példá-

* Kovács Mária Márta (Kovácsna, 1980) művészettörténész a Babeş-Bolyai Tudományegyetem történelem-művészettörténet szakán szerzett egyetemi (2004), magiszteri diplomát (2005) és egyháztörténeti doktori fokozatot (2010). 2010-től a Maros Megyei Múzeum, 2016-tól az Erdélyi Református Múzeum muzeológusa. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet óraadó tanára. Kutatási területei a protestáns egyházművészet, az erdélyi iparművészet, ón- és ötvösművészet.

¹ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Gyűjtötte és fordította Kiss Áron. Budapest 1881, 152.

² Kolozsvár város számadáskönyvében fennmaradt az unitárius egyházközség 1577-es klenódiumösszeírása, ez a katolikus egyház liturgikus felszereléséből átvett hat darab kazulát, aranyos bársonyruhát, két ezüstpoharat, két ezüstitányért, ezüstkannát és két ostyatartót említ. Az ostyatartók 1711-ben kerültek eladásra. Kelemen Lajos: Kolozsvári klenódiumokról. In: Kelemen Lajos: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a bevezető tanulmányokat és jegyzeteket írta Sas Péter. Kolozsvár 2006, 255.

ja a Fogarasi Református Egyházközség 1627-es vagyonszeírása, amelynek valamennyi tételét (29 darab) a katolikus szertartásból átvett tárgyak alkotják. Itt sorolják a miseruhákat, stólát, miseinget, pluviálét, oltárterítőket, monstranciát, cibóriumot, két misekelyhet paténával együtt, egy harmadik kelyhet, két ereklyét, kis útioltárt, csengettyűt, keresztre való zászlót és négy darab réz gyertyatartót.³ A használati daraboknál (oltárterítő, kelyhek és paténák, csengettyű) megjegyezték, hogy a templomban, a papnál vagy a mesternél állnak. Az udvarhelyi egyházmegye 1643-as vagyonszeírásában több helyen sorolnak funkció nélküli átöröklött tárgyakat.⁴ Ezek többsége a Rákóczi-szabadságharc idején vesztett el, vagy a háborús károk fedezése miatt adták el őket.⁵ A marosi egyházmegye 1643 körüli protokollumában Nyárádszentimrén *edgy aranyas ereklyét* vettek számba, Sóvárádon, Kibéden, Gyulakután pedig egy-egy használatban lévő kelyhet és paténát említenek.⁶ 1649-ben a nagyenyedi egyházmegyéhez tartozó Magyarbecében a vizitáció megjegyezte, hogy a templomban *még meg volt egj darab oltár*, melynek eltávolítását a vizitáció elrendelte.⁷ A háromszéki Zágonban a katolikus szertartásból nemcsak a kelyhet és paténát vették át, hanem az 1680-as jegyzőkönyv adatai szerint a fedeles cibóriumot is,⁸ amelyet a gyülekezet 1715-ben eladott a háborús idők kiadásainak törlesztésére.⁹ Az udvarhelyszéki Dobófalván (Dobó) tartott vizitáció réz gyertyatartóról tesz említést még 1721-ben is.¹⁰ Az orbszéki Páván 1728 körül adták el az ostyasütőt 1 forintért.¹¹ Az erdővidéki

³ Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (A továbbiakban: EREL), Fogarasi Református Egyházközség levéltára, Leltár 1627-ből.

⁴ Petek: eltöredett sarogh rész gyertyatartó; Szentlászló: szintén réz gyertyatartó, melyről megjegyezték, hogy ha a szükség mutattya, csak el kell adni; Bögzben oltár öltöző is egy vagyon, pap öltöző is egy; kazulát őriztek Siklódon is: Vagyon a templomhoz régi pap öltözet is négy; a muzsnai klenódiumok között egy ostya sütő vas; a sófalvi klenódiumok között kehely pohár, egy ostyasütő vas, egy kézbe való csengettyű volt. Az Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára. Székelyudvarhely. (A továbbiakban: UdEhmLvt) Régi protokollumok. 1643, 125., 122., 129., 152., 132., 149.

⁵ A peteki gyertyatartót a németek vitték el 1715-ben, a szentlászlóit 1715-ben adták el, a bögzői textíliák a tatárjárás idején vesztett el, a muzsnai ostyasütőt még 1715-ben is leltárba vették. UdEhmLvt. Régi protokollumok I/3. 1715, 52, 40, 78.

⁶ EREL Marosvásárhelyi fiókintézménye. A Marosi Református Egyházmegye Levéltára, Régi protokollumok I/1.

⁷ Hermányi Dienes József *szépprózai munkái*. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta S. Sárdi Margit. Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, Budapest 1992, 37.

⁸ Csáki Árpád–Szőcsné Gazda Enikő: *Az Orbai Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei*. I. (1677–1752). Sepsiszentgyörgy 2001, 9.: egy ezüstből való aranyas scatullya, melyet papistice úrtartónak hírnak, melynek fedele is ezüstből vagyon és aranyas. (A továbbiakban: Csáki–Szőcsné)

⁹ Uo. 98.: Amint ennekelőtte való szomorú időben az danusok bėjövetelinek alkalmazosságával kénserítettett volt Zágon falvának nagyobb része aufugiálni, az meghmaradott kevés nép pro conservatione loci egyebet nem tehetett, hanem szükségképpen nyúlt az Úr asztalára való két némű-nemű kelyhekhez és azokat eladván, convertálta az akkor felvetett nagy expensara.

¹⁰ UdEhmLvt. Régi protokollumok. 1779, 215.

¹¹ Csáki–Szőcsné: *i. m.* 211.

egyházmegyéhez tartozó Nagybaconban 1772-ben használták fel két középkori edény anyagát, ezek eredeti funkcióját a számadás jegyzői már nem ismerték.¹²

Erdély különböző vidékein fekvő gyülekezetek vagyonszeferásai világosan mutatják, hogy a katolikus tárgyi örökség átvétele nem elszigetelt jelenség volt, a használati darabok mellett (misekehely és paténa) a funkció nélküli emlékeket is egészen a 18. század elejéig,¹³ elszigetelten a század második feléig őrizték. A 17. század első feléből fennmaradt leltárakból viszont nem következtethetünk egyértelműen a kelyhek és tányérok származására, a gyakran előforduló gyóntatópohár elnevezés nem mindig vonatkozik misekehelyre, a sepsi egyházmegyében még a 18. századi leltárakban is következetesen így említik az úrvacsoraosztó kehelyt.¹⁴

A későbbi kehelyhasználatban is megmutatkozik a katolikus hagyomány, a 17–18. században készített kelyheket gyakran paténával együtt rendelik¹⁵ még akkor is, ha a paténa kis mérete miatt nem a legalkalmasabb a kenyér kiszolgáltatására.¹⁶ Itt nemcsak arról lehet szó, hogy az ötvös (szász lutheránus mesterek) tárgykészletében és kínálatában e két darab együvé tartozott, hanem a megrendelő, sőt a vizitáció is együtt emlegeti őket. A Barátoson 1694-ben tartott vizitáció büntetés terhe alatt hagyta meg a gyülekezetnek, hogy új kelyhet és patinát csináltassanak.¹⁷

Az Erdély-szerzte átöröklött katolikus misekelyhek és paténák a fejedelmi¹⁸ és patrónusi támogatásnak köszönhetően a 17. század középső harmadától fokoza-

¹² Nagybaconi Református Egyházközség Levéltára helyben. I/1. Számadáskönyv 1720–1772.: In anno 1542. volt az ecclesianak készítve, nem keresztelő, hanem más alkalmatosságra készített 13 próbás ezüsből álló 23 lotot nyomos két edényecskeje, amelyből in anno praesenti 1772. die 16^a Junii mostan T[elegdi]Batzonban kvartellyban lévő SárosBerkeszi méltóságos Mósa László kapitány úr új formára készített tisztességes keresztelőkannát maga költségén.

¹³ A Kolozsvári Unitárius Egyházközség ostyatartóit 1711-ben adták el, a Zágoni Református Egyházközség cibóriumát 1715-ben.

¹⁴ A *Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1728–1790*. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Kolumbán Vilmos József. Kolozsvár 2005.

¹⁵ A Kolozsvári Unitárius Egyházközség számára 1636-ban, a háromszéki bitai egyházközség számára a 17. század közepe táján készítették kelyhet és paténát, az olaszteleki gyülekezet számára Daniel János 1645-ben rendelt kelyhet és paténát a brassói ötvösöktől.

¹⁶ Az úrvacsora kiszolgáltatásának menetét a Geleji-kánonok részletesen tárgyalja: Az Úrvacsora kiszolgáltatását is törvényszerűen kell teljesíteni ... jelesen közönséges és tápláló kenyérből, nem pedig azon papírszerű, kovásztalan anyagú, meleg s csaknem izzó vason süttött karikákból, amelyeket kenyérnek nevezni semmiképp nem lehet és tiszta, egyszerű, semmi más folyadékkal nem kevert borból; a megtört kenyeret az úrvacsorázóknak külön-külön kezükbe adva és a poharat is mindenkinek, minden kivétel nélkül odanyújtva, hogy a kenyeret saját kezükkel elvéve egyék, és a bort az elvett pohárból igyák.

Egyházi kánonok, melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött s a kor kívánatához képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbe szedett Geleji Katona István. Ford.: Kiss Áron. Kecskemét 1875, 29.

¹⁷ Csáki-Szőcsné: *i. m.* 26.

¹⁸ Példaként említhető a Fogarasi Református Egyházközség, ahol az 1627-es úrasztali készletet alkotó három katolikus kehelyből és két paténából 1666-ra mindössze egy IHS monogrammal díszített paténa maradt, a fejedelmi adományoknak köszönhetően a korábbi készlet kicserélődött. 1666-ban az úrasztali készletet a fejedelmi adományok alkották: ezüsttányér és aranyozott ezüst pohár

tosan kicserélődtek, szokatlanul nagy számban csak a székelyföldi egyházmegyékben maradtak fenn napjainkig. E tekintetben számottevő az alábbiakban részletesen taglalt háromszéki emléanyag, amelynek vizsgálatára doktori kutatásom során került sor¹⁹ Buzogány Dezső vezetésével.

Háromszéki református egyházközségek középkori tárgyi öröksége

A háromszéki egyházmegyék közül leginkább a történelmi kézdi és orbai egyházmegyékben maradt fenn nagyszámú katolikus kehely és paténa. Az egykori kézdi egyházmegyéhez tartozó tizennégy gyülekezetben hat misekehely és három paténa, az orbai egyházmegye tizenkét gyülekezetében ma négy kehely és két paténa található református egyházi tulajdonban. Az 1680-tól hiány nélkül fennmaradt vagyonösszeírások tanúsága szerint az orbai egyházmegyében a meglévő példányokon kívül a 19. század elején még Kovásznán²⁰ és Pákéban is őriztek *bogláros* kelyheket. A pávai *bogláros* kelyhet és paténát 1911-ben adta el a gyülekezet a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának.²¹ Az erdővidéki egyházmegye gyülekezeteinek katolikus tárgyi örökségéről, a vizitációs jegyzőkönyvek hiánya és a korabeli források szórványossága miatt többnyire csak a fennmaradt emlékek alapján alkothatunk képet, itt két misekehely és egy paténa őrződött meg napjainkig református tulajdonban. Az 1743-as olaszteleki vagyonleltár tételei között még szerepelt a bogláros kehely.²² Nagybaconban a meglévő misekehely mellett használaton kívüli katolikus tárgyak is fennmaradtak, ezek anyagát 1772-ben keresztelőkanna készítésére fordították.²³ Sepsi egyházmegye két évszázadot átfogó vizitációs jegyzőkönyvei alapján a valamennyi esetben *gyóntatópohár*ként említett úrvacsorai kehely vagy pohár típusára nem következtethetünk.²⁴ Tárgyi hagyatékban 15–16. századból származó kehely és paténa mindössze öt darab maradt fenn az egyházmegye harmincnégy gyülekezetében.

Orbai Református Egyházmegye

A háromszéki példák közül a Zágoni Református Egyházközség őrzött meg legtöbbet a katolikus szertartásból, a ma meglévő két kehely mellett a fedeles

Lorántffy Zsuzsanna adományából, valamint három aranyozott ezüstkanna. EREL, Fogarasi Református Egyházközség levéltára. Leltár 1666-ból.

¹⁹ Kovács Mária Márta: *Ötvösművek és ónedények a történelmi Háromszék református egyházközségeiben*. PhD-disszertáció, Kolozsvár 2010. Kézirat a szerző tulajdonában.

²⁰ Az Orbai Református Egyházmegye Levéltára a Kézdi–Orbai Református Egyházmegye Levéltárában, Kézdivásárhely. (A továbbiakban OrbaiLvt) I/19. Vizitációs jegyzőkönyv (1797–1810), 10.: *Vagyon egy 6 boglárú aranyas pohár*.

²¹ A két tárgy további sorsát nem ismerjük. Kovács Mária Márta: *A pávai egyházközség régi és új úrasztali készlete*. In: Jakab Albert Zsolt – Pozsony Ferenc (szerk.): *Páva. Tanulmányok egy orbaiszéki faluról*. Kolozsvár 2011, 202.

²² Az Olaszteleki Református Egyházközség Levéltára helyben, I/13 Számadáskönyv 1709–1791. 2.: *Egyik ezüstpohárról letört egy boglárocska, ez is a ládában szokott lenni*.

²³ Lásd 12. lábjegyzet.

²⁴ Lásd: *A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1728–1790*. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Kolumbán Vilmos József. Kolozsvár 2005.

cibóriumot, paténát és egy harmadik kelyhet is átvett. A cibóriumot és a kelyhet 1715-ben adták el, a késő gótikus paténa anyagából Szentkereszty Zsigmond készíttetett keresztelőtányért 1815-ben.²⁵ A kora gótika képviselője a 14. századi kehely (1. kép), amelynek mai, még a román stílusban gyökerező formája többszöri átalakítás eredménye. Az eredeti korai alkotásból mindössze az alsó, hengeres, ívelő indán ülő szőlőlevelekkel és négyszirmú virágokkal díszített szárrész és a nyújtott hólyagos kialakítású nádusz maradt meg. A kerek talppal egybeöntött csonka kúp alakú lábat és a harang alakú, profilozott szájperemmel ellátott kuppát utólag kicserélték, az új alkotóelemek kialakításában az eredeti formát követték. A felső szárrész szakszerűtlen javítás következtében megsemmisült. A sima hólyagokkal tagolt, lapított gömb alakú nádusz több 14. századi erdélyi alkotáson megjelenik.²⁶ Az egyszerű kivitelezésű kelyhet a 18. századi vizitációs jegyzőkönyvek *hólyagos, sima talpu arannyas pohárként* említik,²⁷ ami arra utalhat, hogy átalakítására már korábban sor került. A kehely korai származására Darkó Ákos figyelt fel, aki 1943-ban így ír róla: *kovács által javított kehely gót-román átmeneti korból*.²⁸

A 15. század második felétől a kelyhek változatos formáival, a díszítőeljárások kiteljesedésével találkozunk. A kelyhek arányai megváltoztak, egyre karcsúbb formát öltenek. A kerek talpat a karéjos (az 1400-as évektől a négykaréjos, majd a 15. század második felétől a hatkaréjos),²⁹ a csonka kúp alakú lábat és hengeres szárat a hatszögű forma váltja fel. A zágoni gyülekezet második kelyhe (2. kép) a megváltozott formákról tanúskodik, díszítésében a zománctechnika vezető szerepet kapott. Ornamentikájának köszönhetően már a 19. század végétől bekerült a magyar művészettörténet-írás sodronyzománccról szóló fejezetébe.³⁰ 1900-ban a párizsi világiállításon képviselte Erdély ötvösségét.³¹ A kehely jórészt őrzi eredeti formáját, a nádusz hat rotuluszában egykor rozetták ültek, közülük négy ma hiányzik. A hiányzó rozetták közül kettő 1728-ban veszett el, amikor a zágoni Kelemen János felesége mosni vitte az úrasztali kelyhet, és a *boglárok* közül kettő leesett róla. Kelemennét a vizitáció a kár megtérítésére kötelezte.³² A sodronyzománccos kuppakosár zománcozása töredékesen maradt fenn, a mezőket kitöltő kék és barna alapozás szinte teljesen eltűnt, a sodronyindákon ülő fehér zomán-

²⁵ A Zágoni Református Egyházközség Levéltára helyben. Zágoni Anyakönyv. 32v.

²⁶ A Roth Victor által közölt munkák közül az alcinai, kisdisznódi, sellenberki, rudályi kelyhek náduszát alakították ki hornyolatokkal, Roth valamennyit a 14. századra datálja. Roth, Victor: *Kunstdenkmäler aus den sächsischen Kirchen Siebenbürgens. I. Goldschmiedearbeiten*. Hermannstadt 1922, 8., 10., 11., 13–14. (A továbbiakban: Roth 1922)

²⁷ Csáki-Szőcsné: *i. m.* 59–60.

²⁸ EREL, G1 fond, Darkó–Debreczeni gyűjtemény, Darkó jegyzetek. 128.

²⁹ Dâmboiu, Daniela: *Breasla aurarilor din Sibiu între secolele XV–XVII*. Editura Altip, Sibiu 2008, 64.

³⁰ A kehely legutóbbi feldolgozása a korábbi irodalommal: Kovács Mária Márta: Klenódiумok Orbaiszéken. Adalékok a pávai, zabolai és zágoni református gyülekezetek úrasztali készleteihez. In: Kinda István – Pozsony Ferenc (szerk.): *Orbaiszék változó társadalma*. Sepsiszentgyörgy 2007, 109–110.

³¹ Exposition Universelle de Paris en 1900. Catalogue de l'Exposition Historique le Pavillon de la Hongrie. Paris 1900, 111.

³² Csáki-Szőcsné: *i. m.* 201.

cú, apró virágok és zöld zománcú levelek többsége ép. A MARIAH / IWAVSN³³ feliratot hordozó hatszögű szár mindkét részét a nódusz fölé helyezték el, így a tárgy aránytalanná vált. A zágoni kehely díszítésével számos párhuzamot találunk az erdélyi emléanyagban, így a lessesi és brassói evangélikus egyházak kelyhein.³⁴ A zágoni kehely datálásával kapcsolatosan az 1810-es vizitációs jegyzőkönyv bejegyzésében találunk adatot: *Vagyon egy zomántzos pohár rózsás kiseded patinával 1554-beli.*³⁵ Ezt azonban fenntartással kell kezelnünk, mivel a korábbi vizitációkban, – 1680-ig visszamenően – sehol nincs erre utalás. A kehely feliratának betűtípusa, a kupa nyúlánk formája a 16. század elejére vall.

A Zágonnal szomszédos Papolcon a katolikus misekehellyel együtt a paténa is átkerült a református szertartásba. A kehely hatkaréjos talpának pereme erőteljesen kihajlik, a talpat szőlőleveles indából szerkesztett, áttört fríz díszíti (3. kép). A hatszögű láb felső részén széles, áttört liliomos fríz húzódik, a szintén hatszögű szár oldallapjait vésett X motívumok ékesítik. A lapított gömbnódusz domborított szíromdíszes, négy aprócska rotuluszában négyszirmú virágok ülnek. A magas kupa granulált díszítésű, alacsony kuppakosarát apró liliomos párta zárja. A granuláció mint díszítőeljárás igen népszerű volt Erdély középkori ötvösségében, számtalan kehely maradt fenn granulált kuppakosárral.³⁶ A háromszéki emléanyagban ezzel a technikával készült az alább tárgyalt nagybaconi kehely is. A papolci kehelyhez tartozó egyszerű, ezüstpaténa felső részét aranyozták.

Az orbaiszéki gyülekezetek közül Zabolán őriznek még középkori tárgyakat. A karcsú kehely ornamentikája a hatkaréjos talpszegély és a hatszögű szárak áttört, halhólyagos frízére, valamint a lapított gömb alakú nódusz színes üvegberakású bütykeire korlátozódik (4. kép).³⁷ A váltakozó vörös és kék színű üvegberakásokat drágakőfoglalatok mintájára alakították ki, a kehely kapcsán Keöpeczi Sebestyén József tévesen almandin- és ametisztfoglatokról ír.³⁸ A 15. század végén készült kelyhet paténával együtt vették át és őrizték meg napjainkig a református szertartásban. A paténa egyszerű kivitelű, ma rossz állapotban található, pereme töredezett és nagy felületen elvált a lapos öbölrésztől.

Kézdi Református Egyházmegye

A katolikus tárgyi örökség tekintetében kiemelkedő a Felsőtorjai Református Egyházközség. A kezdetben az Aporok magánbirtokát képező Felsőtorjának Szent Márton tiszteletére emelt templomát feltehetőleg a 16. század első felében bon-

³³ *Maria hilf aus Noth* azaz Mária segíts ki a bajból.

³⁴ Horst Klusch: *Siebenbürgische Goldschmiedearbeiten*. Bukarest 1988, 89.

³⁵ A Zágoni Református Egyházmegye Levéltára helyben. I/37. Inventarium sive Conscriptio omnium Bonorum tam Mobilium, quam Immobilium Ecclesiae Reformatae Zagoniensis 24 jan. 1810, 4.

³⁶ A teljesség igénye nélkül: a kőhalmi, szászfehéregyházi, sárosi, homoródi, szépnýíri, dánosi, szásztrópnýi és kisfehéregyházi evangélikus egyházközségek kelyhei. Mitran, Gheorghhe: *Arta aurarilor în Transilvania*. Braşov 2003, 160–161. Roth Victor: *i. m.*

³⁷ A kehely legutóbbi feldolgozását lásd Kovács Mária Márta: *i. m.* 2007. 108, 110.

³⁸ Keöpeczi Sebestyén József: A zabolai református egyház kelyhe és ezüstphara. In: *Erdélyi Múzeum*, 1945, 7.

tották le, helyére nagyobb templomot építettek.³⁹ Ennek felszereléséből került a református egyház birtokába két késő gótikus kehely és paténa.⁴⁰ A paténák anyagából Könczei Ilona 1806-ban nagyobb kenyérosztó tányért készíttetett. Az egykori paténák részletes leírását a Szabó Antal által 1801-ben indított jegyzőkönyv örökítette meg, közülük az egyik sima volt, a másik peremét IHS feliratú kereszt díszítette.⁴¹

A fennmaradt két kehely a lángnyelvekkel díszített kelyhek csoportjába tartozik. Az erdélyi ötvösségben számos emléken megjelenő díszítőmotívum vésett vagy lemezből formált változatával leggyakrabban a kelyhek kuppakosarán találkozunk. A vésett lángnyelvek nyújtott háromszög formájában jelennek meg a felsőtörjai kehely kuppáján (5. kép). A kosarat sodronyon ülő, négyszirmú virágszálakból szerkesztett, öntött fríz zárja. Harang alakú kuppája sima. A kehely mindkét szárrésze hiányzik, így a tárgy kissé aránytalannak hat. A lapított gömb alakú nádusz trébelt szíromdíszei között hat sima foglalatú rotulusz jelenik meg, ezekben egyszerű négyszirmú virágok ülnek. A hatszögű, sima láb hatkaréjos, széles talpban folytatódik, amelynek peremét szőlőleveles inda töri át. A kuppakosár díszítése és a nádusz sima rotuluszai a bodfalusi evangélikus egyház kelyhével mutatnak közeli rokonságot.⁴²

A lángnyelves díszítés lemezből formált, hullámvonalasan elhelyezett változata a második felsőtörjai kehely (6. kép) kuppakosarán jelenik meg. Ennek magas, rézsűsen szűkülő hatkaréjos talpát rovátkolt fríz díszíti. Az alacsony, sima láb tagolt szárgyűrűvel válik el a hatszögű szártól, amelynek oldallapjait vésett, átlósan elhelyezett stilizált levélmotívumok díszítik. A lapított gömb alakú nádusz trébelt szíromdíszei közül minden másodikon kettős vésett halhólyagok jelennek meg. A széles szíromdíszei halhólyag-motívumai a nagyselyki evangélikus egyház kelyhével mutatnak párhuzamot.⁴³ A felsőtörjai kehely náduszán hat sarkára állított rombusz helyezkedik el, ezek oldallapjai rovátkolt díszítésűek, szemközti oldallapjaikon vésett sugar- és virágmotívumok ismétlődnek. A harang alakú, sima kuppát lemezből kialakított, hullámvonalas lángnyelvekkel díszített kosárban helyezték el, amelyet gyöngysoros sodrony felett lilimos pártá zár le. A felsőtörjai kelyhek készítése idejét nem ismerjük, analógiák alapján mindkettő a 15. század végén, 16. század elején készülhetett.

³⁹ Tüdős S. Kinga: A feltörjai református egyházközség 19. századi jegyzőkönyve. In: *Acta*. 1997.

⁴⁰ A Kézdi Református Egyházmegye Levéltára a Kézdi-Orbai Református Egyházmegye Levéltárában, Kézdivásárhely. (A továbbiakban: KézdiLvt) I/15. Visitationalis jegyzőkönyv (1735–1743): *Vagyon az Úr asztalára való két aranyas kehelye két patellácskáival együtt, mely patinácskák közül egyik aranyas, a más tiszta fejér.*

⁴¹ Tüdős S. Kinga: i. m.: A tányér, az első, aranyfüstös, nincs rajta írás vagy valami egyéb jegy, hanem a szélén egy kereszt és annak közepibe három betű: IHS. A második egy váslott ezüsttányérocscsa, ez is írás nélkül van. A két első kicsiny ezüsttányérocscskákból Potsa Dávid úr özvegye titulata N. B. Köntzei Ilona asszony egy szép nagyot aranyfüstel renováltatott, mellyen ilyen inscriptio vagon: REN. ILONA KÖNTZEI 1806.

⁴² Mitran, Gheorghe: i. m. 159.

⁴³ Horst Klusch: i. m. 90.

A kézdimárkosfalvi (7. kép) és kézdimartonfavi (8. kép) misekelyheket paténával együtt vették át, előbbi ma is a gyülekezet tulajdonában van, utóbbit 1690-ben újíttatta meg László Mihály.⁴⁴ A korai kelyhek hólyagos nódusza a hornyolatokkal tagolt, gömb alakú nóduszban él tovább a 15. század végéig. E típus háromszéki példái a kézdimárkosfalvi és kézdimartonfalvi kelyhek, amelyek hatkaréjos talpát az előbbi esetében indán ülő leveles fríz töri át, utóbbi profilált. A kézdimárkosfalvi kehely hatszögű, alacsony lábát tagolt szárgyűrű zárja. Alsó szárrésze hiányzik, a felsőt magas, hengeres formára cserélték, ami a tárgyat kissé aránytalanná tette. A kézdimartonfalvi kehely hatszögű lába karcsú, hengeres szárrészein gótikus majuszkulákat idéző díszítőmotívumok jelennek meg. A hornyolatokkal tagolt nóduszgömb, illetve utóbbi esetében lapított gömb alakú. A nódusz szoros formai párhuzamait lelhetjük fel a mirkvásári, brassói, prázsmári⁴⁵, valamint a holcmányi⁴⁶ evangélikus egyházközségek kelyhein. A kelyhek sima kuppái harang alakúak. A kézdimárkosfalvi kehelyhez tartozó kisméretű paténa peremén vésett medaillonban, poncolt alapon egyenlő szárú kereszt látható, ami igazolja a tányér katolikus származását (9. kép).

A késő gótika idején az ötvöstárgyakat gyakran díszítették drágakő és féldrágakő berakásokkal. A féldrágakövek színe rendszerint sötét, a foglalás nem túl díszes, szigorúan alkalmazkodik a kő sima formáihoz, egyszerű fémszalagból áll. A féldrágakővel, türkizzel ékesített kelyheket a háromszéki református egyházi gyűjteményekben az ikafalvi kehely képviseli (10. kép). A kehely hatkaréjos talpának pereme kihajlik, a talp felülete sima. Az alacsony, hatszögű lábát hangsúlyos hatszögű szárgyűrű zárja. Mindkét szárrész követi a láb tagolását, a hat-hat oldallapot trébelt, majuszkulás IESUS felirat, illetve egyenlő szárú kereszt díszíti. A lapított gömb alakú nódusz trébelt szíromdíszes, a rotuluszok helyén hat finom megmunkálású, öntött rozetta ül. A rozetták megformálása, nóduszon való elhelyezése az eddig ismert erdélyi emléanyagban egyedülálló. A harang alakú kupa alacsony, sima lemezből kialakított, hat ékkővel díszített kuppakosárban helyezkedik el. A virágformára kialakított, tokos foglalatokban két türkiz, két sötétbarna és egy krémszínű féldrágakő, valamint egy sötétkék üveg látható. Az 1971-es leltárkönyv adatai szerint a kuppakosár ékkövei közül három hiányzott, az üveg és a két türkiz berakás a 20. század második felében kerülhetett a kehely kuppájára. A kehelyhez tartozó keskeny peremű paténa is fennmaradt az egyházközség tulajdonában. A perem szélén kettős vésett medaillonban egyenlő szárú, vésett kereszt látható (11. kép). Az együttes díszítésére vonatkozó leírásokat nem találunk a 18. századi leltárakban, csupán azt jegyzik meg, hogy a tányér feneke elrepedt, a kehely 1775-ös állapotát *az alsó köteséhez hibás és mozog*⁴⁷ megjegyzés mutatja. Mindkettőt a 18. század végén javították.

A késő gótikus ötvösség alakította ki a hólyagos díszítésű kuppakosarat, amely a reneszánsz hólyagos serlegeken teljesedett ki. A kézdi egyházmegye

⁴⁴ KézdiLvt. I/19. Visitationalis jegyzőkönyv (1797–1810), 3.

⁴⁵ Mitran, Gheorghe: *i. m.* 157–158.

⁴⁶ Roth Victor: *i. m.* 14.

⁴⁷ KézdiLvt. I/18. Visitationalis jegyzőkönyv (1775–1803), 266.

maksai kelyhén találkozunk ezzel a díszítési formával (12. kép). A kehely hatkaréjos talpának pereme kihajlik, áttört halhólyagos fríze azonos a Rong-féle kehely talpának díszítésével.⁴⁸ A kehely felépítését – hatkaréjos talp, alacsony, hatszögű láb és szár, rotuluszokkal ellátott lapított gömb alakú nódusz, harang alakú kupa –, arányait és ornamentikáját a 16. század első felében Erdélyben uralkodó késő gótikus formák határozzák meg, azonban a kuppakosáron megjelenő szimmetrikus, nyújtott hólyagmotívumok már a reneszánsz formakincs felé mutatnak.⁴⁹ A szár oldallapjain sima félgömbök ülnek. Az eperszemes díszítéssel rokon félgömbök több 16. század első feléből származó erdélyi kehely szárán megjelennek, ezzel a díszítési formával találkozunk a báránkyúti kehely nóduszán is.⁵⁰ Az ötvösmester eddig feloladatlan G. R. P. monogramját és az 1512-es évszámot a hatszögű láb alsó karéjaiba véste, a készítettők MI és MB monogramját, valamint a plébániára utaló MAXAI tulajdonjelzést a kupa kihajló szájpereме alá ütötték be. A megrendelők minden bizonnyal a Maksai család tagjai közül lehettek. A kehely készítője vélhetően a brassói ötvöscéhben a 16. század első felében működő Georgius Ruffus (Roth) mesterrel lehet azonos, akit a városi számadások többször említenek a század első felében, 1550. június 7-én viszont eltemették.⁵¹

Az alsócsernátoni paténa (13. kép) is kehellyel együtt öröklődött át a katolikus liturgiából, a kehely a 18. század végéig szerepel a vagyonszeírásokban. A Cseh Mózes által készített új kehely megjelenésével egy időben tűnik el a leltárakból, így nem kizárt, hogy az új úrvacsorai tárgy a régi anyagából készült. A fennmaradt paténa keskeny peremét kettős vésett medaillonba stilizált keresztrefeszítés-ábrázolás díszíti. A csonka kereszt két oldalán IN betűk olvashatók. A keresztben nem jelenik meg Jézus alakja, csupán a szegek lenyomatával jelzik a tartalmat. Az INRI feliratból csupán az IN betűket vésték be.

Erdővidéki Református Egyházmegye

Az erdővidéki református emléktárgyakban két kehely és egy paténa őrzi a katolikus liturgia emlékét. A bodosi kehely (14. kép) hatkaréjos, magas talpát háromszögekbe foglalt három, karéjokból szerkesztett fríz töri át. A hatszögű lábat utólag kicserélték, ezt hangsúlyos szárgyűrű választja el a szártól. Az alsó és felső szárrész oldallapjain vésett sugármotívumok és gótikus I minuszkulák váltakoznak. A lapított gömb alakú nóduszon domborodó szíromdíszek hat sima felületű, sarokra állított, trébelt rombuszmotívumot fognak közre, az előbbieket közül minden második felülete vízszintesen sávzott. A nódusz kialakításával és a szár díszítésével formai hasonlóságot mutat a Victor Roth által Segesvárról közölt ke-

⁴⁸ H. Kolba Judit: *Liturgische Goldschmiedearbeiten im Ungarischen National Museum. 14-17. Jahrhundert.* Budapest 2004, 41.

⁴⁹ A hólyagos kuppakosár legközelebbi párhuzama a gyulafehérvári Batthyaneumban őrzött, a lövétei katolikus plébániáról származó kehely. További párhuzam a feketehalmi, balázstelki, apoldi, szépmezői, mártonhegyi evangélikus kelyhek esetében. Horst Klusch: *i. m.* 90., Mitran, Gheorghe: *i. m.* 171., Roth Victor: *i. m.* 104–107.

⁵⁰ Mitran, Gheorghe: *i. m.* 169.

⁵¹ Gyárfás Tihamér: *A brassai ötvösség története.* Brassó 1912, 84–85.

hely.⁵² A Roth által 15. századra datált segesvári kehellyel mutatott közeli párhuzam a bodosi kelyhet is a 15. század második felére keltezi. A harang alakú kupa felülete sima, alsó részén szakszerűtlen javítás nyomai láthatók.

A kehely paténával együtt került át református használatba. A paténa széles peremén medaillonba foglalt IHS monogram látható (15. kép).

A nagybaconi kehely (16. kép) a fent taglalt, granulációval díszített kelyhek csoportjába tartozik. Hatkaréjos, magas talpát halhólyagos mérművekből szerkesztett, áttört fríz díszíti. A talp áttört fríze a zabolai kehely talpának díszítésével rokon. A hatszögű, karcsú lábat tagolt szárgyűrű választja el a szintén hatszögű szártól, amelynek oldallapjait áttört, bonyolult rajzú levelek díszítik. A lapított gömb alakú nódusz domborított szíromdíszes, hat rotuluszában egyszerű, domborított, stilizált ötszirmú virágok ülnek. A harang alakú kupa, domború övvel lezárt, granulált díszítésű kuppakosárban helyezkedik el. A kupa kivételével a kehely aranyozott vörösrézéből készült.

Sepsi Református Egyházmegye

A háromszéki emlékonyagban kiemelt figyelmet érdemel a rétyi (17. kép) kehely paténájával együtt és a hozzá hasonló aldobolyi (18. kép) kehely, amelyek a késő gótika leghatározottabb jegyeit viselik magukon. A két kehely formai hasonlóságai mellett ornamentikájuk tekintetében is azonosságokat észlelhetünk. A hatkaréjos talpat áttört, leveles fríz díszíti, a hatszögű láb a rétyi esetében sima, az aldobolyi kehely esetében vésett, késő gótikus halhólyagmotívumok díszítik. Más apró különbség is észlelhető a két kehely díszítésén: a rétyin a szárgyűrű alatt, a láb felső részén áttört fríz részletei látszanak. A hatszögű szár mindkét kehely esetében vésett feliratot tartalmaz, azonban az aldobolyi feliratából csak egy S betű értelmezhető. Az aldobolyi kehelynél maradván, felső szár részének felirata is töredékesen maradt fenn, MAR és A betűk olvashatók, valószínűleg *Maria* felirat lehetett. A lapított gömb alakú nóduszt domborított virágszirmok ékesítik, hat öntött rotuluszában vésett, hatszirmú virágok ülnek. A rétyi kehely hasonló nóduszán, a rotuluszok helyén vésett feliratot tartalmazó, sarkukra állított hasábok láthatók. Míg az aldobolyi felirata és szárának díszítése teljesen kivételmentes, addig a rétyi kehely szárának díszítése teljes épségében fennmaradt. A felső szár rész oldallapjain az IHS (Iesus Hominorum Salvator) monogram betűi és vésett napkorongok váltakoznak. A nódusz DONEUS feliratának N és E betűit a mester fordítottan véste be. Ez a 15. századi felirat eddig feloldatlan, a Roth Victor által ismertett 15. századi kehelyfeliratokkal összehasonlítva lehetséges, hogy a *Dominus tecum* ról van szó.⁵³ A gótikus kelyhek feliratát a szakirodalom négy csoportba sorolja, az első csoportba a Jézusra, Máriára és a szentekre, a másodikba a kehely rendeltetésére vonatkozó feliratok tartoznak, a harmadik az ötvös és a donátor nevét, címerrajzát, az évszámot tartalmazza, a negyedik csoportba az értelmetlen feliratokat szokták sorolni (pl. gyakran csak betűk ABC

⁵² Roth Victor: *i. m.* 16.

⁵³ Roth Victor: *i. m.* 10–90.

sorrendben).⁵⁴ A rétyi kehely szárain és nóduszán megjelenő feliratok az első, illetve a harmadik csoportba sorolhatók, az alsó szár rész mesterjegyet tartalmazó felirata eddig felolvasatlan. Az első oldallapon összekapcsolt A és V betűk, a másodikon 7-es, a harmadikon pedig R betű olvasható.

A két kehely kuppakosarának áttört, öntött díszítése annyiban különbözik, hogy az aldobolyit sodronyok hat mezőre tagolják, koronázó fríze pedig rózsáságas a rétyi liliomos frízével szemben. A két kuppakosár indák közé helyezett rózsadísze analógiát mutat az alvinci kehely kosarával, amely 1507-ben készült. Roth Victor által ismertetett százsz kelyhek kuppakosarai közül a nagyapoldi, nagyszebeni, nagyekemezői, hosszúaszói, domáldi, asszonyfalvi, távolabbi analógia a dipsei mutat analógiát, amelyeket a nagyapoldi 1513-as felirata alapján Roth a 16. század első évtizedeire datál.⁵⁵ A rétyi kehelyhez tartozó aranyozott ezüst paténa is fennmaradt, ma keskeny pereme nagy felületen elvált a lapos öböl részről.

A 16. század elején az eperszemes díszítésű kelyheknek se szeri, se száma. Az eperszemek elkészítése granulációval készült, akár csak a század elején elterjedt gyöngyszemes díszítésű kuppakosarak. Az eperszemek általában a száron és a nóduszon jelennek meg, a rotuluszok helyén vagy a rotuluszokba foglalva. A háromszéki emléanyagban a feldobolyi kehely (19. kép) eperszemes díszítésű. A kehely hatkaréjos, magas talpa sima, akár csak a hatszögű láb. A láb felső részén ötszögekből kialakított sima mezők láthatók, amely az 1514-ben készült homoródi,⁵⁶ valamint a boldogvárosi és a szászmagyarósi⁵⁷ kelyhek lábának kialakításával azonos. A lábat kettős tagolású szárgyűrű választja el a nódusztól, mivel az alsó szár rész hiányzik. A nódusz lapított gömb alakú, felületét trébelt szíromdíszek és trébelt, szögére állított rombuszokba foglalt eperszemek ékesítik. A felső hatszögű szár rész oldallapjai szintén eperszemes díszítésűek. A sima, harang alakú kuppát, egyszerű, szalag formájú kosárba helyezték el, a kosarat vastag sodrony felett megjelenő, apró liliomokból kialakított párta zárja le.

Az oltszemi kehely csupán részleteiben tartalmaz középkori elemeket, nódusza, kuppája, szár részei eredetiek, talpát a 17. században cserélhették ki. Vélhetően ennek emlékét őrzi a talpszegély alsó részére karcolt felirat, amely csak részben értelmezhető: X Z ALANI Szabo Péter 1617 6 T R Da. További szak szerűtlen javítások áldozata lett a felső szár rész díszítése, a láb alsó illesztésénél bádoglemezt helyeztek el. A kehely hatkaréjos talpán vésett geometrikus motívumok jelennek meg, akár csak a hatszögű száron, amelynek oldallapjait félkör ívekből szerkesztett motívumok díszítik. A lapított gömb alakú nóduszt trébelt szíromdíszek ékesítik. A nódusz osztóvonalán három rotulusz és három élére állított hasáb helyezkedik el, a rotuluszokban eperszemek, a hasáb alakú foglalatokban vörös és barna színű üvegberakás látható.

A háromszéki református egyházmegyékben fennmaradt gótikus és késő gótikus kelyhek mesterköre teljesen ismeretlen, alkotóik ritkán látták el jegyükkel

⁵⁴ Gyárfás Tihamér: *i. m.* 220.

⁵⁵ Roth Victor: *i. m.* 89–90.

⁵⁶ Mitran, Gheorghe: *i. m.* 162., Roth Victor: *i. m.* 30.

⁵⁷ Mitran, Gheorghe: *i. m.* 169–172.

munkáikat. A brassói ötvöscéh 1511-i céhszabályzata még nem említi a jegy kötelező használatát.⁵⁸ A bemutatott, jelzés nélküli kelyhek és paténák jelentős részéről csupán feltételezzük, hogy a közeli brassói ötvösök alkotásai. A középkori liturgikus edények formáját, anyagát egyházi előírások szabályozták, ehhez az ötvösöknek szigorúan alkalmazkodniuk kellett. A kehely kötelező alkotóelemei a talp, szár, nódusz és kuppá, anyagát illetően aranyból, ezüstműből vagy legalább belső részén aranyozott kuppával készülhetett.⁵⁹ A gótikus kelyhek esetében míg az alkotóelemek gyakran rendkívül hasonló formákat mutatnak, addig a díszítésükön nagyobb változatosság figyelhető meg. Az öntött részletek (a kelyhek öntött peremáttörései, szárgyűrű, a kuppakosár pártája) azonossága nem feltétlenül azonos készítőre vagy azonos műhelyre utal, hanem a 15. század második felétől egyes műhelyekben „sorozatgyártásra”, sőt „exportra” is készülhettek.⁶⁰

A történelmi Háromszék református egyházközségeiben fennmaradt gótikus kelyhek és paténák közül valamennyit a katolikus liturgiában használták, szokatlanul nagy számuknak okát elsősorban a települések társadalmi struktúrájában, valamint a nemesi réteg felekezeti hovatartozásában kell keresnünk. A széki területen fekvő egyházközségek gyülekezeteit szabad székelyek alkották néhány kisebb birtokkal rendelkező nemesi családdal. Míg a székely közösségek többsége protestáns, elsősorban református és unitárius volt, addig a nemesi réteg nagy része megőrizte katolikus vallását, a háromszéki Aporok, Kálnokiak, Mikések, Béliak mindvégig katolikusok maradtak.⁶¹ A 17. század második felétől az úrasztali készletek alakulását jelentősen meghatározó patrónusi adományokról (olykor a teljes készlet kicserélése egy-egy patrónus nevéhez fűződik) ezen a vidéken szinte alig beszélhetünk, a korábbi egyházszervezetre ráépülő eklézsiákban a katolikus egyházból átvett készlet a meghatározó, ezt a 17–18. század folyamán szabad székelyek és kisnemesek adományai egészítették ki. Mivel patrónusságot és a vele járó előjogokat többnyire a birtokos nemesség képviselői szerezhettek,⁶² ennek hiányában nem alakulhatott ki patronátusi szerepvállalás, ami a 17. század második felétől jelentősen módosította a gyülekezetek úrasztali készleteit. A háromszéki, azon belül a kézdi és orbai egyházmegyékben ez tette lehetővé, hogy a vármegyei területekhez viszonyítva jóval nagyobb számban megőrződött a katolikus tárgyi örökség.

⁵⁸ Gyárfás Tihamér: *i. m.* 12.

⁵⁹ Braun, Josef: *Das kirchliche Altargerät in seinem Sein und in seiner Entwicklung.* Max Hueber Verlag, München 1932, 18.

⁶⁰ Beke László: *Sodronyománcos ötvösművek.* Budapest 1980, 17.; Rákossy Anna: A sokszorosítás szerepe a későközépkori magyarországi kelyhek készítésében. In: Tüskés Anna (szerk.): *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára.* Budapest 2009, 146.

⁶¹ Balogh Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében.* Erdélyi Tudományos Füzetek 254. Kolozsvár 2005, 112–113.

⁶² A patronátusságnak jelentős anyagi vonzata volt. A patrónusi jogokról és kötelezettségekről az 1771-es boroškrakkói generális zsinat is határozatot hozott. *Erdélyi református zsinatok iratai III. 1771–1789.* Sajtó alá rendezte Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolumbán Vilmos József – Sipos Gábor. Kolozsvár 2001, 8.

Illusztrációk

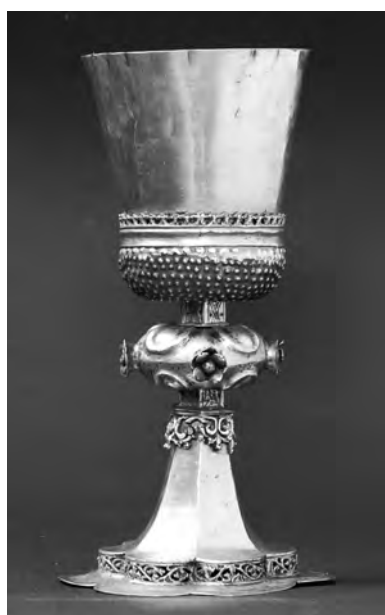
1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

7. kép

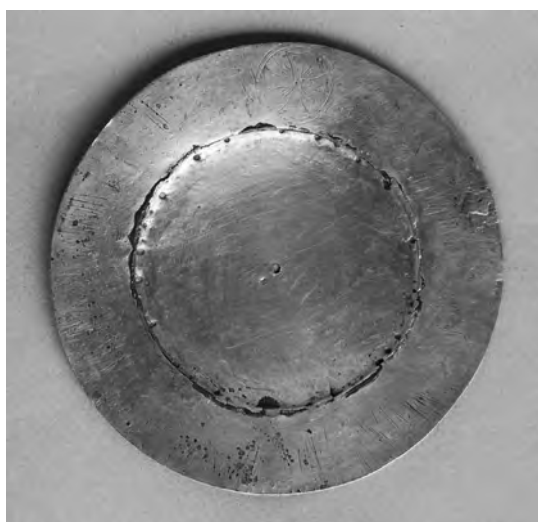
8. kép

9. kép

10. kép

11. kép

12. kép

13. kép

14. kép

15. kép

16. kép

17. kép

18. kép

19. kép

T. Horváth Iringó*

18. századi szálszámolásos fehérhímzésű abroszok a Görgényi Református Egyházmegyében

Bevezető

A Görgényi Református Egyházmegye textíliáinak összeírására 2014 és 2016 között került sor,¹ amelynek keretében a gyülekezeteknél található valamennyi tárgyat fényképekkel dokumentált nyilvántartásba vettünk, lejegyezve technikai jellemzőiket. Különös hangsúlyt fektettünk a régi textíliák felmérésére, amelyeknek katalógusát 2016-ban készítettük el.² A nyilvántartásba vett 319 tárgy közül 13 darab származik a 17. századból, 105 darab a 18. századra keltezhető, és 90 darab a 19. században készült. A 17. századi emlékanyagot két *abrosz*, kilenc *keszkenő* és két *kendő* alkotja. A 18. századi tárgyak közül 39 *abrosz*, 58 *keszkenő* és 6 *kendő* maradt ránk. Gyülekezetenként általában mindössze néhány ilyen régiségű tárggyal számolhatunk, nagyobb mennyiségű emlékanyagot az alsóbölkényi, erdőcsinádi, magyarpéterlaki, magyarrégeni, pókai, sáromberki, toldalagi és uzdiszentpéteri egyházközségek őriznek.

A 17–18. századi összeírások következetesen elkülönítik a különböző egyházi textíliatípusokat, amelyek között leggyakoribbak az *abroszok*, a *keszkenők*, a *kendők* és a *szőnyegek*. Az *abroszok* mindenkor az úr asztalának leterítését szolgálták, leggyakrabban az úrvacsoraosztást megelőzően és az alatt, egyes darabokat takaróként állandó jelleggel használták.³ Az *abroszok* között is több típust különíthetünk el, elsőként az alapanyagok alapján, eszerint lehetnek pamut-, len- vagy kender-, vászonalapúak, illetve damasztok, másrészt készülhetnek selyemből, amely leggyakrabban taft. A pamut, len, illetve kender hordozóanyagú textíliák kialakítása megegyezik, ezért ezeket egységesen tárgyaljuk.

Az *abroszok* díszítésének egyik jellemző módja a hímzés, amely készülhet lenpamut-, selyem- vagy fémfonallal. A hímzőanyagok színe leggyakrabban eltér a hordozóanyagétól, mert így jobban érvényesül a díszítés és a minta. Ugyanakkor az *abroszok* esetében jóval nagyobb számban fordulnak elő a fehér fonallal készült

* Tamás (Horváth) Iringó 1981-ben született Marosvásárhelyen. Felsőfokú tanulmányait a Kolozsvári Képzőművészeti és Formatervezői Egyetemen és a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen végezte textil, illetve művészettörténet szakon. A *történelmi Küküllői Református Egyházmegye régi textíliái* című doktori disszertációját 2013 októberében védte meg. 2005 óta az Erdélyi Református Egyházkerület textíliáinak összeírásával és kutatásával foglalkozik. Jelenleg az Erdélyi Református Múzeum muzeológusa.

¹ A Görgényi Református Egyházmegye teljes körű felmérése 2013 és 2015 között az OTKA támogatásával valósult meg, az *Egyházi emlékek felmérése a Kárpát-medencében* című, 109852. számú pályázat keretében.

² A katalógus összeállítása az MTA Domus – szülőföldi ösztöndíj 2015–2016 keretében valósult meg.

³ Például: 1737-es Conscriptio, Abafája. Protocollum, XI/1, a Görgényi Református Egyházmegye levéltára, Szászrégen, 55.

hímzések, csipkék, recék. A fehérhímzések is követhetnek szabadvonalú vagy szálszámolásos mintarajzokat, de a fennmaradt emlékek a szálszámolásos minták kedveltségét tükrözik. Feltehetően a díszítés mozgalmasságát domborítja ki, hogy ezeknek a hímzéseknek egyes elemeit szálvonásos, illetve szálszorításos technikával alakítják ki, az áttört hatás a recék és csipkék világához közelít. Jelen tanulmány kizárólag az áttört fehérhímzésű *abroszokkal* kíván foglalkozni.

A textilművességgel foglalkozó szakirodalom tanúsága szerint a 17–18. századi szálvonásos, szálszorításos fehérhímzések jórészt elkerülték a szakemberek figyelmét, a szabadrajzú minták mindössze a drezdai fehérhímzések és csipkék kapcsán váltak ismertebbekké.⁴ A 19. század folyamán népi hímzéseinken is a szabadrajzú megoldások terjedtek el, és ezek váltak a 20. század első fele nőipari mintakincsének alapjául.⁵ A szálszámolásos szálvonásos, hímzésekkel elsősorban néprajzkutatók foglalkoztak, ugyanis ez a hímzéstípus rendszeresen fellelhető a 19. századi népi textíliákon.⁶

A fehérhímzésű textíliák csoportjába tartozik minden olyan tárgytypus, amelynél a hordozóanyag és a hímzőfonal anyaga egyaránt fehér színű. Ez elsősorban a rendszeresen mosott textíliák esetében a legelterjedtebb, mert így kerülhették el a színek fakulását, levérzését. Ezért leggyakrabban a háztartási és alsóruházati darabokon, illetve ágyneműhuzatokon fordulnak elő. A hímzett díszek egyaránt lehetnek szabadrajzúak vagy geometrikusak, de valamennyi esetben megfigyelhető a korabeli használt mintakönyvek és mintakendők pontos követése. A fehérhímzésű textíliák nagy része áttört felületeket is tartalmaz, amelyeket a szövetszálak összeszorításával, illetve egy- vagy kétirányú kihúzásával érnek el. Másik fajtája vagdalásos megoldás, amikor felületeket távolítanak el, esetenként azokat fonalakkal csipkeszerűen vagy pl. túllanyaggal helyettesítik.⁷

A görgényi emléktanyag

A fehérhímzések az erdélyi református forrás- és emléktanyagban a 17. század első felében tűnnek fel. Noha a korabeli összeírások nem adnak pontos képet, az emlékek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a *fehéressel varrott abroszokként* megjelölt tárgyak mintái áttört részeket is tartalmaztak. A görgényi egyházmegye 1737-es összeírásában⁸ 37 gyülekezet jelenik meg, amelyek közül 11-ben (Abafája, Disznajó, Gernyeszeg, Görgényszentimre, Holtmaros, Körtvélyfája, Magyarrégen, Magyarpéterlaka, Marosjára, Sáromberke, Tancs) említenek fehér-

⁴ Bleckwenn, Ruth: *Dresdner Spitzen – Point de Saxe. Virtuose Weißstickereien des 18. Jahrhunderts*. Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Kunstgewerbemuseum 2000.

⁵ Lackner Mónika: *Fehérhímzések a 19. században: hasznosság és női munka*. In: *Életmód, szemléletmód és a módi változása a parasztság körében a 19–20. század fordulóján*, MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest 2010, 225–255.

⁶ S. Lackovits Emőke – Egervári Márta: *Hímzések a Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteményében. Kultikus és ünnepi hímzéssel díszített textíliák a Bakonyból és a Balaton-felvidékről*. Veszprém 2005.

⁷ Bergemann, Uta-Christiane (bearbeitet von): *Europäisches Stickereien 1650–1850* (Kataloge des Deutschen Textilmuseums Krefeld Band 2), Krefeld 2006.

⁸ Protocollum, XI/1, 1737, a Görgényi Református Egyházmegye levéltára, Szászrégen.

hímzéseket, kizárólag az *abroszok* és *kendők* leírásakor. Az összeírásban az *abroszok* száma hat (Abafája, Disznajó, Görgényszentimre, Körtvélyfája, Magyarrégén, Marosjára) és a *kendőké* 12 (Disznajó, Gernyeszeg, Görgényszentimre, Holtmaros, Magyarpéterlaka – két darab, Marosjára, Sáromberke, és Tancs – három darab). Az 1759-es összeírás⁹ 39 gyülekezete között 12 gyülekezet (Abafája, Disznajó, Gernyeszeg, Görgényszentimre, Kisillye, Körtvélyfája, Magyarfülpös, Magyarpéterlaka, Magyarrégén, Marosjára, Póka és Tancs) felsorolásában szerepel fehérhímzéses textília, amelyek közül a hat *abrosz* megegyezik a korábbi összeírásból ismert darabokkal, viszont korábbi ismereteinkkel ellentétben csak tíz *kendőt* (Disznajó – két darab, Gernyeszeg, Kisillye, Magyarfülpös, Magyarpéterlaka – két darab, Póka, Tancs – két darab) említenek. A két összeírás közötti időszakban a disznajói, kisillyei, magyarfülpösi és pókai gyülekezeteknek adományoztak egy-egy fehérhímzéses *kendőt*. A gernyeszegi és magyarpéterlakai anyag változatlan maradt, míg a görgényszentimrei, holtmarosi, marosjárai és sáromberki lajstromokban már nem szerepel ilyen jellegű tárgy, míg Tancson eggyel kevesebbet jegyeztek le. Ez utóbbi összeírást az 1798-as vizitáció alkalmával tételesen átnézik, és jelöli a változásokat. Ennek köszönhetően tudjuk, hogy a többi tancsi *kendőnek* is a 18. század végére már nyoma veszett.

Debreczeni László 1928 és 1937 között Görgényszentimre, Magyarpéterlaka és Sáromberke kivételével jár a fentebb említett településeken, ahol következetesen lejegyzik az értékesebbnek vélt textíliákat is.¹⁰ Szálvonasos fehérhímzéseket Holtmaroson, Kisillyén, Pókában és Unokán említ, ez utóbbi kivételével *kendőket*. A holtmarosi gyülekezetnél jegyzett *kendő*ről feltételezhetjük,¹¹ hogy azonos az 1737-es összeírásban említettel, valamint, a kisillyei¹² és pókai¹³ darabok megfelelhetnek az 1759-es adatoknak.

Napjainkban a görgényi egyházmegye emlékei közt csak négy *abroszt* (Magyarrégén, Mezőköbölkút, Oroszfája és Unoka) és egy *kendőt* (Nagyfülpös) találtunk meg. Időrendi sorrendben az első a magyarrégéni *abrosz*,¹⁴ amely már az 1737-es összeírásban szerepel.¹⁵ Ugyanakkor ez a legdíszesebb kialakítású darab, és mintáját tekintve a legösszetettebb (1. kép). A tárgyat két szél fehér lenvászonból állították össze (teljes mérete: 172 × 153 cm), majd fehér lenfonalból vert, karéjos szélű csipke szegélyezi. A keskeny hullámvonalas sávon patkóívvű legyezőalakok sorakoznak (2. kép). A vászonfelületet 13 azonos, fehér lenfonallal – lapos öltéssel, szálszorításos és szálvonasos hímzéssel – készült, csúsztatott rendszerbe sorakoztatott, négyszögbe zárható szimmetrikus minta díszíti (3. kép). Az átlók vonalába helyezett egyenes szárok makkalakban végződ-

⁹ Protocollum, XI/2, 1759–1798, a Görgényi Református Egyházmegye levéltára, Szászrégen (A továbbiakban: Protocollum, 1759–1798).

¹⁰ Debreczeni László: *Vázlatkönyvek*, Debreczeni–Darkó-gyűjtemény, EREL, Kolozsvár (A továbbiakban: Debreczeni L.).

¹¹ Debreczeni L.: 1932_024.

¹² Debreczeni L.: 1932_034.

¹³ Debreczeni L.: 1934_059.

¹⁴ Leltári száma: 35.

¹⁵ Edgy fejéressel 13 kockára varrott két szél gyolcsabrosz Protocollum, 1737, 30.

nek, visszahajló ágain szintén makkok hajtanak. A háromszögekkel ékített szárak metszéspontja görögkereszt alakban szélesedik ki. A minta rajza és egyenletes öltései szakavatott kéz munkájára vallanak. E minta kapcsán 17–18. századi minták továbbélését és népművészetbe való beépülését figyelhetjük meg, ugyanis három, a budapesti Néprajzi Múzeum textilgyűjteményében található, két 19. századi Felső-Maros mentéről származó és egy „kalotaszegiként” nyilvántartott textília sávmintájaiként láthatjuk viszont.¹⁶ A lepedővég esetében még a szálvonásos részeket is megtartották,¹⁷ a párnavégen ezeket a felületeket üresen hagyták.¹⁸

Az előbbieken ismertetett minta középső, görögkereszt alakú része ismétlődik a mezőköbökúti gyülekezet *abroszán*,¹⁹ amelynek első írásos említésével az egyházközség 1784-es leltárában találkozunk.²⁰ A tárgyat két szélesebb szélső és egy keskenyebb középső lenvászondarabból alakították ki (teljes mérete: 152 × 125 cm), amelyek végeit kirojtozták (4. kép). A szövetszélek összeerősítése fehér lenfonallal történt (5. kép). Mindhárom vászondarab felületét azonos, fehér lenfonallal – szálvonásos hímzéssel, lapos és tűzőöltéssel – készült, három-három szimmetrikus minta díszíti (6. kép). Ebben az esetben az egymást metsző szárak vonala alig haladja meg a görögkeresztét, végeiket visszahajló apró indapárok ékítik. Közeli analógiáját a Bodrogkeresztúri Református Egyházközségtől a Sárospataki Református Kollégium múzeumába begyűjtött, 1716-ból származó úrvacsorai *abrosz* szőtt középdíszeként látjuk.²¹ Itt az indákat a görögkereszt végeire hímezték, ami a díszítménynek rozettás jelleget kölcsönöz. Hazai emlékanyagból Gógánváralján látható, egyszerű görögkeresztalakúként, ugyancsak szőtt mintaként az 1775-ös keltezésű úrvacsorai *abroszon*.²²

Mintáját tekintve az Unokán őrzött úrvacsorai *abrosz*²³ is az előbbiekkal rokonítható, amely tárgy 1787-et megelőzően került a gyülekezet tulajdonába.²⁴

¹⁶ Leltári számaik: 84314; 84332; 127225 (ez utóbbi Lackner Mónika szíves közlése).

¹⁷ *Magyar Néprajzi Lexikon*, II. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, „Felső-Maros menti hímzések”.

¹⁸ Palotay Gertrúd – Szabó T. Attila: Ismeretlenebb erdélyi magyar hímzéstípusok. In: *Néprajzi Értesítő*, Budapest 1941, 33.

¹⁹ Nincs leltári száma.

²⁰ *Harmadfél szélből készített fejezéssel varrott Úr asztalára való abrosz*. Vagyonleltár 1784, C/1, a Mezőköbökúti Református Egyházközség Levéltára, helyben.

²¹ Pócsainé Eperjesi Eszter – Rádainé Bodnár Katalin: *Legyen kedves az Úr előtt ez ajándék. A Sárospataki Református Kollégium Múzeumának úrihímzéses úrasztali terítői*. (A Pataki Iskolamúzeum Gyűjteményei I), Hernád Kiadó, Sárospatak 2014, 215.

²² Horváth Iringó: A Küküllői Református Egyházmegye régi textíliáiról II. A textíliák katalógusa. In: (szerk. Buzogány Dezső et alii) *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere II*. Koinónia kiadó, Kolozsvár 2009, 586., 601.; T. Horváth Iringó: Gógánváralja 17–18. századi textíliái. In: (szerk. Nagy Gábor) *Számontartatol. A gógánváraljai magyar közösség évszázadai*, Tortoma Könyvkiadó, Barót 2016, 206.

²³ Leltári száma: 40.

²⁴ *Egy két és fél szélből készült, négy szegeletin 4 bojtjal s több [áthúzza] 9 négy szegű kötésekkkel ellátott házi szőtt [utolsó két szó áthúzza] kender abrosz*. Gondnoki számadáskönyv 1769–1846, 1/1, a Toldalgi Református Egyházközség Levéltára, helyben.

A későbbiekben az 1798-as és 1800-as conscriptio is említi.²⁵ A tárgyat két szélesebb szélső és két keskenyebb, rövidebb középső fehér lenvászonból alakították ki (teljes mérete: 146 × 177 cm), sarkait fehér, kékes, sárgás és vöröses lenfonalból készült bojt díszíti (7. kép). A vászondarabokat szélesebb, fehéres lenfonallal, csipkeöltéssel erősítették egymáshoz. Az *abrosz* felületét fehéres lenfonallal – szálszorításos és szálvonásos hímzéssel, keresztöltéssel, lapos öltéssel és száröltéssel – készült szálszámolásos minta díszíti. Sarkait zárt tulipánra vagy levélre emlékeztető formák töltik ki (8. kép). A szélesebb vászondarabokon háromhárom, a kisebbeken másfél-másfél geometrikus díszítésű élére állított négyzetminta látható (9. kép). A négyzeteket görögkereszt-motívum tölti ki, sarkaikat visszahajló indapárok ékítik. A középső sáv két darabból történt kialakítása, a vágott mintaelemek már hímzett vászon újrafelhasználására engednek következtetni. A minták arányos rajza és az egyenletes öltések szakavatott kézre utalnak.

Az egyházmegye utolsóként ismertetett ilyen jellegű darabját az oroszféji gyülekezet őrzi. Az úrvacsorai *abrosz*²⁶ 1759 és 1798 között Kis Lászlóné, Klára adományaként került az egyház tulajdonába.²⁷ A tárgyat két szélesebb szélső és egy keskenyebb középső fehéres lenvászonból állították össze (teljes mérete: 145 × 124 cm; 10. kép), a vászondarabok illesztése fehéres lenfonallal – csipkeöltéssel és huroköltéssel – készült (11. kép). Az *abrosz* felületét, vásznanként négy-négy, fehéres lenfonallal – szálszorításos és szálvonásos hímzéssel, valamint lapos öltéssel – készült, egyszerű rajzú rombuszminta díszíti (12. kép). A minták kissé esetlen rajza ellentétben áll a viszonylag egyenletes öltésekkel, amelyek alapján feltételezhetjük, hogy gyakorlott kezű, de nem szakember munkájáról van szó. Eddig, az adományozó személyéről sincsenek további adataink.

Párhuzamok a Sepsi Református Egyházmegyében

Eddigi kutatásaink hat egyházmegyét érintettek, és ezek alapján úgy tűnik, hogy napjainkban egyházmegyénként csupán egy-két szálszámolásos fehérhímzésű *abroszt* találunk. Legrégebbi, ilyen jellegű datált emlékeinket a cegőtelki és a kisküllői gyülekezetek őrzik, mindkét *abrosz* Tomori Anna névét és az 1624-es évszámot viseli.²⁸ Jelenlegi ismereteink alapján nagyobb számú emlékeanyag még a Sepsi Református Egyházmegye gyülekezeteinél²⁹ maradt fenn: egy-egy darab Étfalvazoltán, Illyefalva, Sepsikőröspatak, valamint Sepsiszentgyörgy vártemplomi egyházközségének tulajdonában.

²⁵ Egy *gyapottas, kender, kockás hitván abrosz, a közepin kötéses* (Protocollum, 1759–1798, 145); illetve *Egy gyapottas kender, kockás hitván abrosz, a közepén kötéses* (Protocollum XI/3, 1800, a Görgényi Református Egyházmegye levéltára, Szászrégen, 153. A továbbiakban: Protocollum 1800).

²⁶ Nincs leltári száma.

²⁷ Protocollum, 1759–1798, 82.

²⁸ Horváth Iringó: 17–18. századi textíliák a Nagysajói Káptalan református egyházközségeiben. Katalógus. In: (szerk. Kolumbán Vilmos József) *A nagysajói káptalan egyházközségeinek történeti katasztere*, Kolozsvár 2007; T. Horváth Iringó: a történelmi Dési Református Egyházmegye régi textíliáinak felmérési adatai a szerző tulajdonában.

²⁹ A háromszéki református egyházmegyék teljes körű összeírása 2008 és 2012 között az OTKA támogatásával valósult meg: *Egyházi műemlékek a Kárpát-medencében*, 68849. számú pályázat.

A mintákat követve, az oroszféji darabhoz legközelebb az Étfalvazoltánon őrzött úrvacsorai *abrosz* áll.³⁰ Felületét (teljes mérete: 170 × 122,5 cm) két szél fehér lenvászonból állították össze, amelyet fehér lenfonallal hímzett 12 sarkára állított négyzet díszíti. A négyzetek négybe tagolt felületét rombuszok töltik ki (13. kép). A minták rajza és az öltések egyenletessége gyakorlott kéz munkájára vallanak. A 18. századi összeírások tanúsága szerint már 1728-ban két fehérhímzéses *abrosz* volt a gyülekezet tulajdonában,³¹ amelyekhez 1746-ban egy újabb darab járult.³² A fennmaradt tárgy jellegzetességeit figyelembe véve, feltételezzünk, hogy a gyülekezet ez utóbbi adományt őrzi.

A sarkára állított négyzet kilencosztatú változata jelenik meg a sepsikőröspataki úrvacsorai *abroszon*.³³ A tárgyat két szél fehér lenvászonból állították össze (teljes mérete: 179 × 120 cm), felületét fehéres lenfonallal készült 12 minta díszíti. Az áttört felületek közti vászonmezőket hímzett rozetta tölti ki (14. kép). A minta rajza kevésbé pontos, hímzése helyenként pontatlan, de egyenletes.

Ennek összetettebb, minőségibb változata az illyefalvi gyülekezet úrvacsorai *abroszán*³⁴ tűnik fel. A három fehér lenes vászon szélből összeállított felületet (teljes mérete: 203 × 147,5 cm) kilenc, fehér lenfonallal hímzett minta díszíti. A kilencosztatú, sarokra állított négyzet díszítése megegyezik a korábbiakban ismertetett textíliáival, sarkaihoz viszont újabb kis négyzetek illeszkednek, amelyek sarkait visszahajló indapárok ékítik (15. kép). A rajz és kivitelezés szakavatott kéz munkája. Noha a korabeli összeírások több *gyapottas abrosz* is említenek, e tárgy egyértelműen nem azonosítható be.³⁵

A környék legdíszesebb, legösszetettebb mintájú úrvacsorai *abroszát*³⁶ a sepsiszentgyörgyi vártemplomi gyülekezet őrzi. A két szél fehéres lenvászonból kialakított felületet (teljes mérete: 213 × 148,5 cm) utólag fehér pamutfonallal hímzett 28 geometrikus mintával díszítették. A minta körvonala két azonos méretű négyzet egymáson való elfordítása következtében alakult ki, amelyeknek sarkai nyílszerűek, közepét négyzet alakú mező ékíti (16. kép). Az *abrosz* kialakítása hímzés közben változott, amire az abbahagyott, majd arrébb újrakezdett minták, illetve hiányos mintarészletek utalnak. E tárgy a korabeli forrásokban egyértelműen nem azonosítható, viszont feltételezhetjük, hogy a gyapottvászonból készült, csillagmintásként megjelölt darab³⁷ azonos lehet az általunk ismertetett textíliával. Az egymáson elfordított két négyzet Tomori Anna kiseskülli *abroszán* is megjelenik (17. kép), noha a minta egésze más jellegű.

³⁰ Leltári száma: 135.

³¹ Kenderabrosz, négyszögű, fejjér varrású, 1. illetve Kenderabrosz, négyszögű fehér varrás benne, 1. (Kolumbán Vilmos József: A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1728–1790. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 3.), Kolozsvár 2005, 92 (a továbbiakban: Kolumbán V. J., 2005).

³² Accedált egy fejjér varrásos kender abrosz is. Uo. 96.

³³ Nincs helyi leltári száma.

³⁴ Nincs helyi leltári száma.

³⁵ Kolumbán V. J., 2005, 121.

³⁶ Leltári száma: 188.

³⁷ Egy gyapottvászonból csinált csillagos abrosz. Kolumbán V. J., 2005, 121., 190.

Következtetések

A 19. század második felében kezdődő érdeklődésnek köszönhetően a 17–18. századi Kárpát-medencei hímezőművészet legkutatottabb tárgycsoportja az ún. úrihímzés, aminek köszönhetően a köztudatban ez a fogalom azonosult a korszak erdélyi református hímezéseivel is. Valóban ez képezi a korabeli világi és egyházi hímezések leglátványosabb és legnagyobb számban ránk maradt emlékeit, aminek köszönhetően a további kedvelt hímezéstípusok – kivételt képeznek részben a török hímezések³⁸ – háttérbe szorultak.

Amint a korabeli forrásokból is kiderül, az *abroszok* és a *kendők* gyakori díszítési módjai közt szerepelnek a fehérhímzések is. Összefüggés lehet a tárgyak világi használatával is, miszerint ezeket – főként az *abroszokat* – akár liturgikus tárgyként is rendszeresen tisztítani, mosni kellett. Ezzel szemben a *keszkenők* eredetileg viseleti és díszdarabok voltak, egyházi tárgyként is a liturgiát megelőzően van szerepük, éppen ezért ezeken a tárgyakon erőteljesebben érvényesül a díszítő jelleg – színesebbek, dekoratívabb kiképzésűek.

Féherhímzések tekintetében, eddigi ismereteink szerint, a szabadrajzú minták a 17–18. századi tárgyakon ritkábban fordulnak elő, mindössze négy ránk maradt darabról – *abrosz*, Kolozsvár-Belváros,³⁹ *keszkenő*, Komlód,⁴⁰ *keszkenő* és *abrosz* Sáromberke⁴¹ – van tudomásunk. Ezzel ellentétben a szálszámolásos emlékek száma jóval nagyobb, és jól elkülöníthető csoportot alkotnak a szálvonással és szálszorítással kialakított, ún. „áttört” díszítésű darabok. Területi közkedveltségre utal, hogy két egyházmegye tárgyai közt nagyobb számmal fordulnak elő ilyen jellegű alkotások, míg például a kükküllői egyházmegye gyűlekezeteiben az ún. recetáblás *abroszokból* őriznek többet.⁴²

Az is megfigyelhető, hogy az egymáshoz közelebb eső gyűlekezetek tárgyainak mintái közel állnak egymáshoz, – a görgényi textíliák díszítéseiben a görögkereszt forma, míg a sepsi darabokon a sarkára állított négyzet alakja jelent meg csaknem valamennyi minta esetében – amely közös „inspirációs” forrásra, hímezett vagy rajzolt/nyomatott minták ismeretére és felhasználására utal. Hazai területről hímezett, azaz *varrott* mintakendők említéséről a korabeli levelezések-ből tudunk, rajzolt minták pedig Rhédei Júlia hagyatékából maradtak ránk.⁴³ A

³⁸ Palotay Gertrúd: *Oszmán-török elemek a magyar hímezésben*. Magyar Történelmi Múzeum, Budapest 1940.

³⁹ T. Horváth Iringó: az Erdélyi Református Egyházkerületben végzett ingóságösszeírás adatai a szerző tulajdonában.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Horváth Iringó: Bárány Wesselényi Kata református gyűlekezeteknek adományozott textíliáiról. In: *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséből*, Kolozsvár 2007, 207., 211., 1. tábla, 5. tábla.

⁴² Horváth Iringó: A Kükküllői Református Egyházmegye régi textíliáiról I–IV. A textíliák katalógusa. In (szerk. Buzogány D. – Ősz S. E. – Tóth L.): *A történelmi Kükküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történelmi katasztere I–IV*. Koinónia, Kolozsvár 2008–2012; Horváth (Tamás) Iringó: 17–18. századi textíliák a történelmi Kükküllői Református Egyházmegyében, doktori értekezés, 2013 (kézirat).

⁴³ Palotay Gertrúd: *Régi Erdélyi hímezésminta-rajzok*. Erdélyi Tudományos Füzetek 131, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 1941.

nyugat-európai gyűjtemények viszont számos mintakendőt őriznek, amelyeken a színes selyemmel készült szálszámolásos minták mellett ott szerepelnek a csak hímzett és áttört részekkel vegyesen varrt fehérhímzések is.⁴⁴

A minták rajzának tekintetében úgy tűnik, legnagyobb hatással Johann Siebmacher elsőként 1597-ben,⁴⁵ majd a 17. század folyamán újból kiadott mintakönyve volt. A görgényi emléanyagban visszatérő négyzetbe zárt görögkereszt forma sávminta-változatban Siebmacher 1611-es kiadásának 15., 29., és 32. oldalán, különféle technikákban is megtalálható.⁴⁶ Nem egyedi esetről van szó, ugyanis a küküllői emléanyag recével díszített tárgyai közt is szerepelnek mintakönyvekből ismert minták.⁴⁷ Megjegyzendő, hogy noha a Siebmacher-féle mintakönyv az egyik legkorábbi nyomtatott hímzéspontgyűjtemény, ám a minták eredete korábbra nyúlik vissza. További érdekesség, hogy a 18. századból származó erdélyi egyházi textíliák mintakincse részben erre vagy az ilyen jellegű nyomtatott mintákra vezethető vissza. Talán a 19. század második felében és a 20. század elején újra közkedvelté vált szálszámolásos, szálvonásos hímzésnek köszönhetően épült be e minták közül néhány népművészetünkbe is, utalván a protestáns egyházak liturgikus darabjai és a mindenkori világi tárgyak kapcsolatára.

Illusztrációk

1. kép

2. kép

⁴⁴ Browne, Clare – Wearden, Jennifer: *Samplers from the V&A Museum*, London, 2003. Valamint lásd: Victoria & Albert Museum, online gyűjtemények.

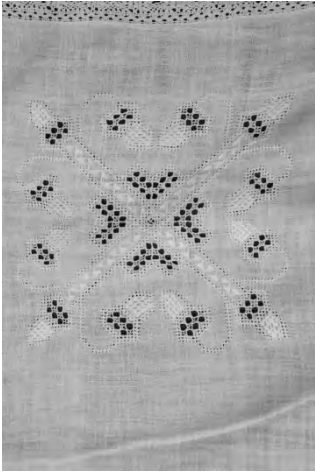
⁴⁵ Siebmacher, Johann: *Schön Neues Modelbuch von allerley lustigen Mōdeln naczunehen, zuwürcken unn zusticken*, 1597.

<https://bildsuche.digitale-sammlungen.de/index.html?c=viewer&bandnummer=bsb00026001&pimage=5&v=100&nav=&l=en> (Megnyitva: 2017. március 10.)

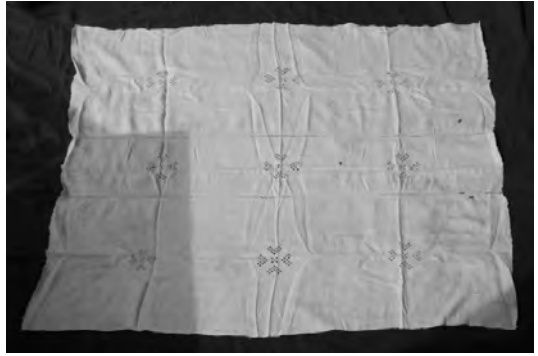
⁴⁶ Siebmacher, Johann: *Modelbuch*. d. 1611

<https://archive.org/details/MAB.31962000791792Images> (Megnyitva: 2017. március 10.)

⁴⁷ Például: Gógánváralja, Vámosgálfalva.

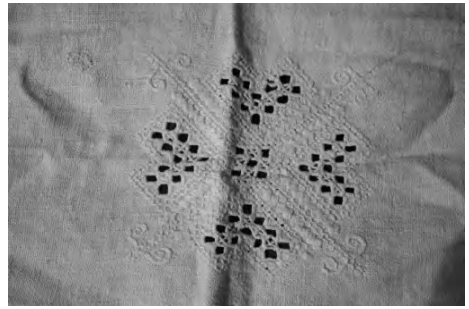
3. kép

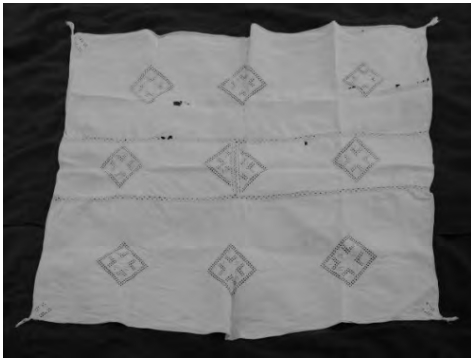
4. kép

5. kép

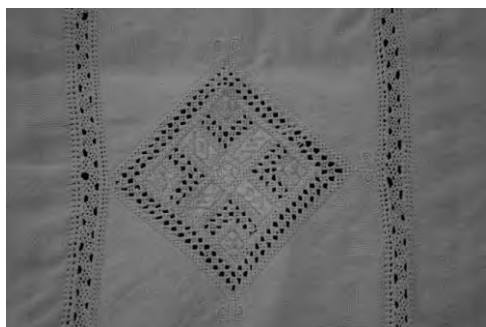
6. kép

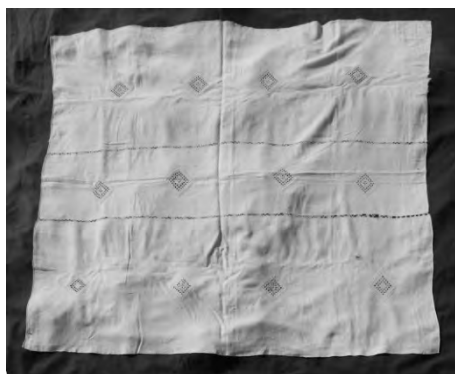
7. kép

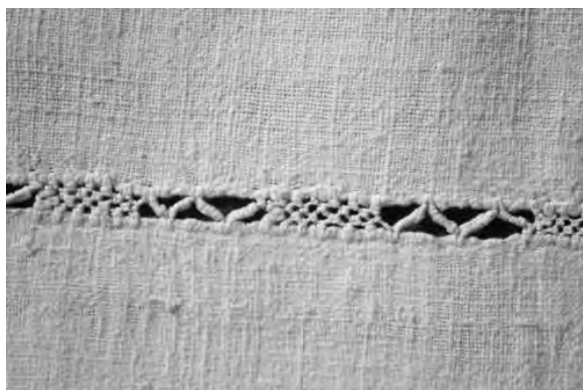
8. kép

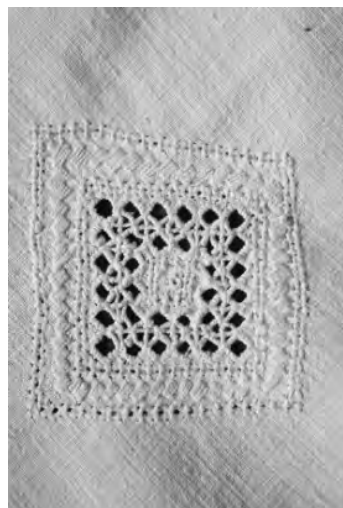
9. kép

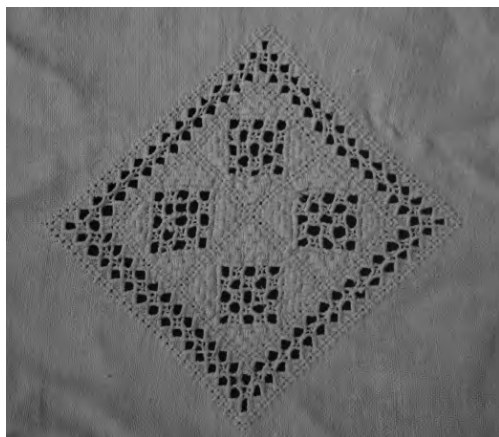
10. kép

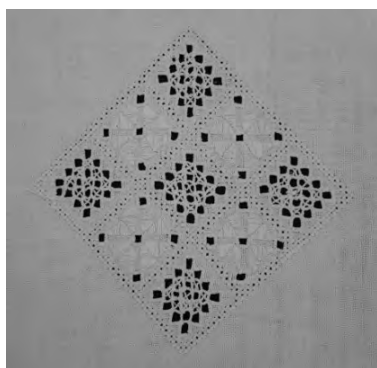
11. kép

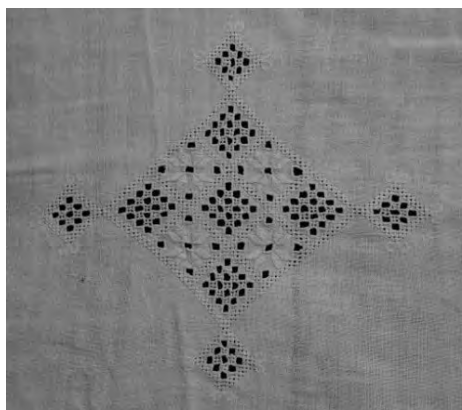
12. kép

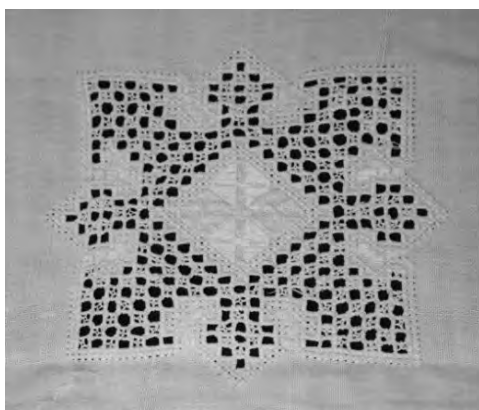
13. kép

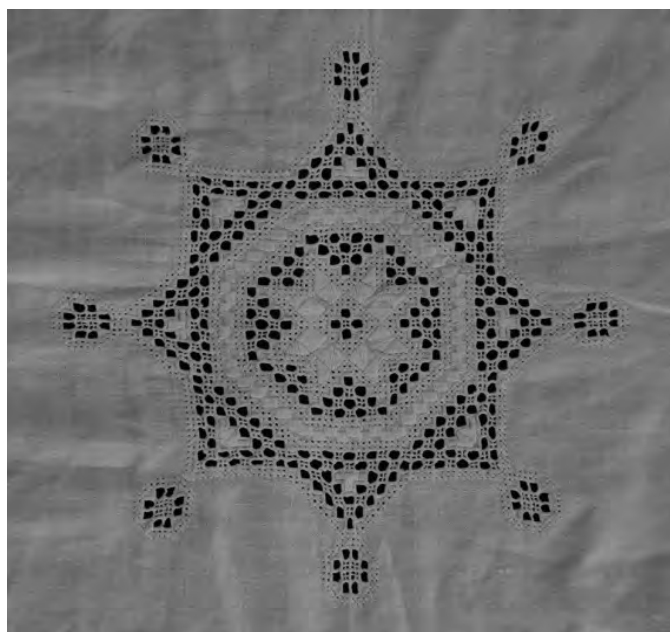
14. kép

15. kép

16. kép

17. kép

Orgonakutatás a történelmi Dési, Széki és Görgényi Református Egyházmegyékben

Az előadás alapja a 2010–2015 között végzett kutatás a fent említett egyházmegyék területén, amelynek eredményei 2016 őszén doktori értekezésben öltöttek végleges formát *A történelmi dési, széki és görgényi református egyházmegyék orgonáinak története* címmel. Az előadás szövege pedig a dolgozat összefoglalója.

A kutatás előzményei

A kutatás előzményeiért nem kell a távoli múltba visszanyúlni, ugyanis szisztematikus orgonakutatásról csak az 1970-es évek kezdetétől beszélhetünk. Magyarországon Szigeti Kilián gyűjtése és magas színvonalú kiadványai állították fel a mércét az akkor induló orgonakutatásnak. Szigeti Kilián sorozata (Régi magyar orgonák: Kőszeg 1974, Győr 1977, Szombathely 1978, Eger 1980, Szeged 1982)¹ komoly levéltári kutatásokon alapszik, amelyekben a magyarországi orgonaépítészet tág képe tárul elénk. Ezekben a kötetekben megtalálhatóak a régi, már nem létező orgonák levéltári adataiból összeállított leírásai, építéstörténetük, adott esetben diszpozíciójuk is. Erdélyben Szigeti Kilián munkájával nagyjából egy időben indult meg az orgonakutatás, jóval kedvezőtlenebb körülmények között, mint Magyarországon. Dávid István volt az első, aki az 1970-es években törte meg a jeget, és kezdte el az erdélyi műemlék orgonák történetének felekezettől független összegyűjtését. Kutatását megnehezítették az akkori körülmények. Nagyszámú helyszíni kutatásra nem volt lehetőség, így az akkori lelkipásztorok közléséből kellett a valóságot kihámozni. Az orgona-összeírást az Erdélyi Református Egyházkerület területén kezdte, majd ezt más felekezeti templomokban levő orgonák adataival összesítette, amelyből 1996-ban látott napvilágot a máig egyetlen átfogó, egész Erdélyt, Partiumot, Bánságot és néhány ó-romániai települést lefedő orgonatörténeti összefoglaló és repertórium *Műemlék orgonák Erdélyben* címmel.² Erdélyi szempontból Dávid István művét más kutatóknak még nem sikerült túlszárnyalni, de talán nem is kell. Arra már Szigeti Kilián és Dávid István is rávilágított, hogy az igen tág területet felölelő kutatás nem kedvez a részletességnek, így jobb, ha a kutatások kisebb területen, de alaposabban folynak, és így a

* Sipos Dávid 2003–2008 között a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben tanult, a mesteri képzést az amszterdami Vrije Universiteit egyetemén végezte. Egyháztörténettel kolozsvári teológiai tanulmányai alatt kezdett foglalkozni, 2010–2013 között a Babeş-Bolyai Tudományegyetem egyháztörténeti doktori iskolájának hallgatója, *A történelmi dési, széki és görgényi református egyházmegyék orgonáinak története* című értekezését 2016-ban védte meg. Egyetemi tanulmányai előtt és alatt részt vett az esztergomi bazilika, több budapesti templom, a szépkenyerúszentmártoni és a mákófalvi orgonák javításának munkálataiban.

¹ A köteteket a budapesti Zeneműkiadó adta ki.

² Dávid István: *Műemlék orgonák Erdélyben*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár 1996.

sok részletkutatásból lehet majd összeállítani a nagy egészet. Részletkutatások különböző szempontok szerint már folytak/folynak, gondolunk itt – a teljesség igénye nélkül – Hermann Binder,³ Erich Türk,⁴ Molnár Tünde,⁵ Csíky Csaba,⁶ Windhager Geréd Erzsébet⁷ stb. kutatásaira. Az eddig megjelent munkákról pedig az is elmondható, hogy egyáltalán nem vagy kevés levéltári forrást használnak, és sok esetben a nem létező, elpusztult vagy elkallódott orgonákról alig vagy egyáltalán nem esett szó.

Célok

E hiányt pótolni hivatott a hátróm református egyházmegyében elindult kutatás, amelynek előzménye a 2007–2008 között a történelmi küküllői református egyházmegyében folytatott felmérés, amelynek során sok, eddig nem ismert adat került napvilágra. A fő célkitűzés az, hogy a behatárolt területen lévő református templomokban az orgonákról minden adatot felkutassunk, és ebből összeállítsuk az egyes hangszerek történetét. Mivel ezt tekintve inkább az egyháztörténet felé billen a mérleg nyelve, és talán kevésbé a hangszerészet felé, az orgonatörténetek a gyülekezet történetébe ágyazva értelmezendők, és így egy gyülekezet több orgonájának története egy történetté alakul. Az alapos és mindenre kiható levéltári kutatás viszont szűk kutatási területet feltételez, de a hosszú távú cél Erdély minden orgonájáról az összes adatot összegyűjteni. Ehhez a kis területeken elvégzett kutatások során lehet eljutni, és ezután összegezve minden adatot, fény derülhet nagyon sok orgona történetének eddig tisztázatlan eseményre, adatára.

A kutatás területe

A Pokoly József egyháztörténész kutatócsoport már több éve végzi, elsősorban a hanyatlóban levő erdélyi református egyházközségek egyházmegyénkénti felmérését, levéltári anyagának feldolgozását és közreadását. Első lépésként a vizitációs jegyzőkönyveket adták ki, majd a kutatás fokozatosan kiterjedt az egyházközségi klenódiumok és textíliák felmérésére is. Ehhez kapcsolódott 2007-ben az orgonák kutatása is, a kutatómunka végeredményeként napvilágot látott kiadványok így azóta már az illető egyházmegye orgonáinak a felmérését, történetét is tartalmazza.

³ Hermann Binder: *Orgeln in Siebenbürgen*. GMV, Kludenbach 2000.

⁴ Erich Türk: *Orga în continuă evoluție*. Editura Universității de Vest, Timisoara 2007. és Erich Türk: *Die Orgellandschaft dreier nordsiebenbürgischer Landkreise: Cluj, Sălaj und Bistrița-Năsăud. Három észak-erdélyi megye orgonatója: Kolozs, Szilágy és Beszterce-Naszód megye*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár 2014.

⁵ Molnár Tünde: *Orga în Transilvania – constructori de orgi și instrumente noi create în secolul al XX-lea*. Grafycolor, Kolozsvár 2005.

⁶ Csíky Csaba: *Kolonics – Orgonaépítész a 19. századi Erdélyben*. Marosvásárhelyi Színművészeti Egyetem Kiadója, Marosvásárhely 2007.

⁷ Windhager-Geréd Erzsébet: István Kolonics (1826–1892) – Orgelbaumeister aus Szabadka in Siebenbürgen. In *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Musica*; (2009/2), 113–125. és Windhager-Geréd Erzsébet: István Kolonics (1826–1892) – Orgelbaumeister aus Szabadka in Siebenbürgen II. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Musica*; (2010/1), 13–26.

A kutatás tehát csoportosan működik, a kutatási terület pedig az erdélyi református egyházmegyék történelmi határai szerint gyűjti egybe az oda tartozó egyházközségek történelmi adatait a vizitációs jegyzőkönyvektől kezdve az orgonáig. A kutatócsoport jelenleg a történelmi dési, görgényi és széki egyházmegyékben dolgozik, így adott volt, hogy orgonakutatásunkat is e három egyházmegyében végezzük el. Ebben a három egyházmegyében összesen 201 egyházközség volt, ezek közül 87 egyházközségben volt vagy van orgona a templomban.

A történelmi Dési Református Egyházmegyében 71 egyházközség volt, a Széki Református Egyházmegyében 81 és a Görgényi Református Egyházmegyében 48 egyházközség. A történelmi egyházmegyei határok nem esnek egybe a mai egyházmegyei határokkal, így a vizsgált egyházközségek közül több található jelenleg más, jelen munkában nem vizsgált egyházmegyében (mint pl. Mezőméhes, Nagysármás, Nagyernye a maros-mezőszéki egyházmegyében, Vajdakamarás, Magyarpalatka, Magyarszovát, Mezőkeszű, Pusztakamarás, Kolozsborsa, Kide, Csomafája, Ördögkeresztúr, Válaszút, Visa a kolozsvári egyházmegyében) vagy éppen más egyházkerületben (pl. Koltó-Katalin, Magyarláros, Domokos, Sárosmagyarberkesz a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben). A határmódosítások szempontjából éppen ez utóbbi öt egyházközség található érdekes helyzetben, ugyanis nem tekinthetők a történelmi dési egyházmegye részének. A közigazgatásilag Erdélyhez, de egyházigazgatásilag a tiszántúli egyházkerülethez és azon belül a nagybányai egyházmegyéhez tartozó öt egyházközséget még más négygyel együtt csak 1821-ben csatolták a dési egyházmegyéhez, és egészen a 20. század közepéig ott is maradtak. Mivel ez öt egyházközség orgonatörténete éppen a dési egyházmegyei időszakra esik, orgonatörténelmi szempontból a dési egyházmegyéhez tartozónak tekintjük őket.

A kutatás módszere és források

Az első lépés a nagyszámú egyházközségekből kiválasztani azokat, amelyekben volt/van orgona. Az alaplúnek számító, Dávid István által összeállított orgonarepertórium átvizsgálásával lehet már pontosabb képet kapni erről, és szűkíteni a kört. A következő lépés az EREL-ben található, az Erdélyi Református Egyházkerületben levő egyházközségek 1948-ban elkészített leltárai, amelyek minden esetben az orgonákról is említést tettek (ha volt abban az évben az egyházközségben), és a kitöltő lelkész becslése szerint az állapotát százalékban is lejegyezték (20, 40, 50, 80%-ban jó vagy rossz). E két forrás alapján nagyjából behatárolhatóak az orgonákkal rendelkező egyházközségek, de még mindig lehetett számolni a hibalehetőségekkel, ugyanis a már 1948 előtt elveszett orgonák sem Dávid István repertóriumában, sem az 1948-as leltárban nem voltak benne. Az egyházkerületi névkönyvekben ezekről az orgonákról is tudomást szerezhettünk, bár a névkönyv eléggé rapszodikusán közölte az orgonákkal kapcsolatos adatokat.

Az alapadatok összeírása után az EREL-ben található dési és széki egyházmegyék vizitációs jegyzőkönyveit néztük át a kezdetektől 1932-ig, illetve 1942-ig, és a Görgényi Református Egyházmegye levéltárát Szászrégenben kutattuk. Ezután

az egyházközségi iratcsomók következtek, a széki és dési egyházmegyébelieket az EREL-ben, a görgényieket Szászrégenben. Az egyházmegyei források jelentős adatmennyiséggel szolgáltak, sok orgona története kezdett már a kutatásnak e kezdeti fázisában kikristályosodni. Orgonaépítők, vásárlások, eladások, javítások jelentek meg tételesen az évenkénti vizitáció jegyzőkönyveiben feljegyzett számadásokból. A 18. századot nézve többnyire a vizitációs jegyzőkönyvek anyagára kell hagyatkoznunk, mert ebből az időszakból ritka esetben maradtak fenn egyházközségi iratok akár az egyházmegyei levéltárban, akár az egyházközségi levéltárakban. Ritkább esetben 18. századi orgonaépítési iratok is előkerülnek, mint például a marosfelfalusi orgona építésére adományozott pénzüsszegegről szóló levél 1792-ből, amelyből nemcsak az építés éve, hanem egyéb információ is kiderült.

A 19. századból már több anyag maradt fenn, a vizitációs jegyzőkönyvek adatai mellett az egyházmegyei levéltárban található egyházközségi iratcsomók is bővebbek, így azokból is több információt lehet nyerni. Ezek a dokumentumok legtöbbször közigazgatási vagy vagyoni ügyekről szólnak, és csak akkor került ezek közé orgonáról szóló információ, ha elszámolási vagy egyéb anyagi természetű gondjaik akadtak az orgonaépítővel. Orgonaépítőkkel kötött szerződések, levelezések, leírások csak ritkán kerülnek elő.

A helyszíni kutatások fő célja az egyházközségi levéltárak vizsgálata, amelyekben a 19. századból több dokumentum maradt fenn, így sok orgona története tisztázódott az egyházközségekben zajló kutatás során. Szerencsére mindhárom egyházmegyében (is) a 19. században építették vagy vásárolták a legtöbb orgonát, ezért minimális azon helyek száma, ahol nem derült fény egy-egy orgonaépítő kilétére vagy az orgona beszerzésének körülményeire. A presbitériumi jegyzőkönyvek, egyházközségi történetek, számadások, aranykönyvek és a gazdasági ügyeket taglaló szálal iratok gazdag forrásai lehetnek az orgonakutatásnak. Egyes esetekben az egyházközségi levéltár egy része vagy teljes egésze az állami levéltárakban található. Talán ez a jobbik eset, mert azok a levéltárak, amelyek az első vagy a második világháborúban nem semmisültek meg, sokszor a nemtörődöm-ség áldozatai lettek.

Ahol pedig van levéltári anyag, ott sokszor a források szűkszávuága nehezíti a kutatást. A 18. századi források legtöbbször csak az orgonaépítés vagy javítás anyagi vonzatáról közölnek adatokat, és csak akkor jegyezték fel többet az orgonával kapcsolatban, hogyha az építés, javítás vagy karbantartás során valamilyen nézeteltérés (anyagi vagy egyéb) támadt az orgonaépítő és a gyülekezet között. A legtöbbször még a nevét sem jegyezték fel az orgonaépítőnek, csak az összeget, amelyet kifizettek neki. A 19. század eleji források kezdetben hasonlóan szűkszávuúak, azonban már többször megjelenik az orgonaépítő neve, sőt egyre több esetben az orgonaépítő(k) árajánlata(i), tervei is. Ahogy haladunk a 20. század felé ezek az iratok egyre részletesebbek, időnként külön csomóba is rendezték az orgonaépítési, javítási iratokat (pl. Marosfelfalu, Dés, Gernyeszeg), mutatva, hogy alaposabb tájékozódás előzte meg egy-egy orgona megépítését, de akár kisebb javítását is.

Összefoglalva az orgonatorténét kutatásához fontos forrásokat jelentenek az egyházkerületi, egyházmegyei és egyházközségi levéltárak, amelyek sok esetben pontosítják a szakirodalom eddigi eredményeit. Ezért kutatásunk során igyekeztünk mindig csak az elsődleges forrásokra támaszkodni, és csak a legszükségesebb esetekben a másodlagos forrásokra.

Az internetes adatbázisok közül az temesvári Nyugati Egyetem orgonarepertóriuma nyújtott nagy segítséget, ugyanis az orgonaépítők és organisták által elvégzett helyszíni kutatások eredményei is kiegészítették a levéltári forrásanyagot.

Az adatok összesítése és egybevetése során több kérdésre is választ kapunk. Több esetben az egyházmegyei levéltár volt az egyetlen forrás az egyes orgonák történetének megírásakor, ugyanis az egyházközségi levéltár szinte vagy teljesen megsemmisült. Az összesítés jelentősen megkönnyítette a helyszíni kutatásokat, amelyeket 87 egyházközségben 2013–2015 között végeztünk el. A már összesített anyag segítségével célzott kutatásokat végeztünk az egyházközségekben. Az orgona megvizsgálása során hangszerészeti szempontból jegyzetük le az orgonák leírását (szerkezet, építő, építési év, esetleg opusszám, diszpozíció, egyéb érdekességek), és sok esetben az orgonaszekrény belső vizsgálata eddig ismeretlen javításokra derített fényt, valamint több esetben az építő neve és az építés éve is tisztázódott. Az egyházközségi levéltárakban pedig a levéltári lajstromkönyvet, a presbitériumi és közgyűlési jegyzőkönyveket, leltárokat, számadásokat és a vagyoni ügyiratcsomót néztük át. Az orgonákról fényképeket készítettünk.

Az adatok összesítése és összevetése, végül az orgonatorténetek megírása volt az utolsó lépés, amelynek során sok új adatot sikerült az orgonákkal illetve orgonaépítőkkal kapcsolatban feldolgozni.

Kutatási eredmények

A Dési Református Egyházmegyében 21 egyházközségben volt/van orgona a templomban (Alsótők, Bádok, Csomafája, Dés, Désakna, Domokos, Hagymáslápos, Hidalmás, Kendilóna, Kérő, Kide, Kolozsborsa, Koltó, Katalin, Kozárvár, Magyarlápos, Ördögkeresztúr, Páncélcseh, Radákszinye, Sárosmagyarberkesz, Válaszút), a székiben 34 egyházközségben (Almásmálom, Apanagyfalú, Árpástó, Baca, Bálványosváralja, Bethlen, Bonchida, Búza, Feketelak, Felőr, Kékes, Magyarberéte, Magyarborzás, Magyardécse, Magyararnemegye, Magyarpalatka, Magyarsovát, Melegföldvár, Mezőkeszű, Mezőméhes, Nagysármás, Noszoly, Ördöngősfüzes, Pusztakamarás, Rettég, Somkerék, Szamosújvár, Szásznyíres, Szentmáté, Szék, Szépkényerűszentmárton, Tacs, Vajdakamarás, Visa), a görgényiben 32 egyházközségben (Abafája, Alsóölkény, Beresztelke, Dadrádszéplak, Disznajó, Erdőcsinád, Gernyeszeg, Görgényszentimre, Holtmaros, Jód, Kisfülpös, Körtvélyfája, Magyarfülpös, Magyaró, Magyarpéterlaka, Magyarrégen, Marosfelfalu, Marosjára, Marossárpatak, Marosvécs, Mezőköbölkút, Nagyercse, Nagyölyves, Pókakeresztúr, Radnótfája, Sáromberke, Szászlúdvég, Szászrégen, Tancs, Teke, Toldalag, Vajdaszentivány). Összesen tehát 87 egyházközségben volt vagy van orgona a templomban. Ezekhez hozzá kell számolni azokat az egyházközségeket,

ahol nemcsak egy, hanem több orgona is volt. Ezeket is beleszámítva, összesen 108 orgona története tisztázódott (többé-kevésbé) összesen 87 egyházközségben.

Kutatott orgonák száma összesen: 108

Dési		Széki		Görgényi	
26	24,04%	42	38,89%	40	37,04%

Létezik, illetve elpusztult:

	Összesen		Dési		Széki		Görgényi	
Megvan	81	75%	18	69,23%	31	73,81%	32	80%
Elpusztult	27	25%	8	30,77%	11	26,19%	8	20%

E különbségek történelmi, földrajzi és társadalmi okokra vezethetők vissza. Az egykori nagy kiterjedésű és számos egyházközséget számláló dési egyházmegye jelentős része már a 18. század végén szórvány volt, több egyházközség már a 19. század folyamán kihalt, és a fliák száma meghaladta a materekét. Ezért nem csoda, ha a dési egyházmegyében összesen 26 orgonát számlálhatunk össze, annak is szinte 31%-a már elpusztult. Azon egyházközségek pedig, amelyekben két orgona volt a templomban – bár jelen kutatás tárgyai voltak – nem is igazán tartoznak a dési egyházmegyéhez: Koltó, Hagymáslápos, Sárosmagyarberkesz, Magyarlápos. Ezeken kívül csupán három egyházközségben volt két orgona: Désen, Désaknán és Válaszúton.

A széki egyházmegye kiterjedésében is nagyobb volt valamivel, mint a dési, és a szórványosodás is később kezdődött el. Ezenkívül több olyan egyházközség van a területén, amelyek (talán a félreeső elhelyezkedésük miatt is) mind a mai napig magyar többségűnek maradtak meg viszonylag nagy létszámmal. Ezek közül Bálványosváralja viszi a prímet, ahol összesen négy orgonát építettek, a legutóbbit 1993-ban. Magyardécsé is ehhez a kategóriához tartozik, ahol két orgona volt, és az 1920-as impériumváltás után nem sokkal építettek új orgonát. Érdekes eset Árpástó, ahol a nem éppen az orgonaépítéseknek kedvező időszakban, 1952-ben cserélték le régi hangszerüket. Ezenkívül még hat egyházközségben volt két orgona: Bethlen, Felőr, Kékes, Szászníres, Pusztakamarás, Retteg, Szentmáté.

A görgényi egyházmegye érdekes módon elmarad két orgonával a széki egyházmegye mellett, viszont övé az elsőség a fennmaradt orgonák szempontjából: a 40 orgonából mindössze 8 tűnt el. A többorgonás gyülekezeteket nézve is élen jár: tíz egyházközség cserélte le régi orgonáját újabbra. Igaz, ebből kettő kényszerűségből: a holtmarosi régi orgona az 1868-as tűzvészben annyira megrongálódott, hogy újat kellett készíttetni, a marossárpataki régi orgona pedig az 1944-ben a templomot ért aknalövedék robbanása miatt semmisült meg. A görgényi egyházmegyében találjuk viszont a legtöbb 18. századi orgonát.

Építési év szerint:

	Összesen		Dési		Széki		Görgényi	
	db	%	db	%	db	%	db	%
<1700	2	1,85%			1	2,38%	1	2,5%
1701–1800	17	15,74%	3	11,54%	5	11,91%	9	22,5%
1801–1850	22	20,37%	6	23,08%	8	19,05%	8	20%
1850–1918	53	49,07%	14	53,85%	18	42,85%	21	52,5%
1919–1945	5	4,63%	2	7,69%	3	7,14%		
1946–1989	1	0,93%			1	2,38%		
1990<	1	0,93%			1	2,38%		
ismeretlen	7	6,48%	1	3,84%	5	11,91%	1	2,5%

Bár a táblázat az orgonák „életkorát” veszi figyelembe, a vásárlási éveket tekintve a görgényi egyházmegyében összesen 8 egyházközségbe került 1800-ig orgona, szemben a széki egyházmegye 2 vagy a dési egyházmegye 3 18. századi orgonájával. Ez nyilvánvalóan annak köszönhető, hogy a Szászrégen környéki települések közel voltak a szász vidékekhez, valamint a Maros mentét inkább megkímélték a történelmi változások, mint a dési és a széki egyházmegyét, ahol a II. Rákóczi György ellen indított török büntető hadjárat tönkretette a vidéket. Nem véletlen, hogy az első református, 1753-ban vásárolt sepsiszentgyörgyi orgona után négy-öt évvel éppen Marosvécsen épült fel az egyházmegye és a vizsgált vidék első orgonája. Ez a hangszer még a bögözi zsinat előtti időben épült, így elég nagy merészségnek számított ez az újítás, és a vizitáció szigorúan meg is róttá a gyülekezetet, igaz csak az orgonaépítés után három évvel, a bögözi zsinat után. A görgényi egyházmegyében ezek után, ha nem is gombamódra, de egyre több helyen építettek vagy vásároltak orgonát: Nagyölyvesen 1770 körül, Nagyercsén 1774 körül, Magyarrégenben 1784-ben, Magyarón 1786-ban, Disznajón 1792 előtt, Marosfelfaluban és Pókakeresztúron 1792-ben. A dési egyházmegyében Radákszinyén 1750–1783 között, Désen 1774-ben, Kendilónán talán 1761-ben, a székiben pedig Bonchidán 1796 előtt, Árpástón valamikor 1800 előtt. Érdekes módon a széki egyházmegye északnyugati, Besztercéhez viszonylag közel eső vidékein a szász hatás nem volt akkora, mint a görgényiben. Egyedül Somkeréknek van feltételezhetően szász templomból származó orgonája, de azt 1829-ben vásárolták. A dési egyházmegyében ugyancsak a nagyobb magyar központok vásároltak maguknak orgonát, illetve egy esetben a patrónus lehetett a feltételezett vásárló: szinte természetes, hogy Désnek már 1774-ben volt orgonája, Radákszinye pedig valószínűleg nem önerőből, hanem patrónusi segédlettel szerezhette be hangszerét. Sárosmagyarberkeszen nem patrónus, hanem jól szituált egyháztag volt az adományozó.

A 19. század fellendülést hozott mindhárom egyházmegyében. A táblázatból kitűnik, hogy 1800–1918 között a három egyházmegye szinte egyformán teljesít. Az 1800–1850 közötti időszakban egyértelmű a fellendülés, de az igazi orgonaépítési hullám csak 1850 után éri el a három egyházmegyét. Ez valószínűleg Erdély

más területein, felekezettől függetlenül is így történt. Ez pedig ismételten a történelmi változásokkal köthető össze: a '48-as szabadságharc után egészen 1914-ig nem történt háborús esemény Erdély területén, a gyülekezetek majdnem mindegyike felfelé ívelő pályára lépett, így egyértelmű, hogy egyre több egyházközség engedte meg magának azt a „luxust”, hogy orgonát építsen. Bár az időszak 1918-al zárul be, az addig felfelé haladó mutatók a háború kitörésétől kezdve lefelé hajlottak: Magyardécsén 1914-ben készültek új orgonát építeni, de az a háború miatt elmaradt. A szentmátéi régi orgonáról egyetlen tudósításunk az 1912. május 12-i vihar okozta károkról szóló beszámoló, amelyben az orgonát is megemlíti mint azon templomi berendezések egyikét, amely megsérült. Ezek után már valószínűleg nem volt lehetőség a megjavítására. A kislelőpösi egyházközség 1901-től gyűjtött orgonára, azonban a háború miatt csak 1921-ben sikerült régi tervük. A pénzből viszont csak a marosfelfalusi régi orgona megvásárlására futotta.

Az első világháború után még van néhány példa orgonavásárlásra és építésre mindhárom egyházmegyében, de ezek száma is 10 alatt van. A második világháború után 1989-ig pedig összesen egy orgonaépítésről (Árpástó) és két orgonavásárlásról van tudomásunk (Marossárpatak, Szentmáté), a dési egyházmegyében pedig szó sem volt orgonavásárlásról vagy építésről, hanem egy esetben eladták az orgonát (Páncélcseh Szentmáté). A 1989-es fordulat sem hozott nagy változást, egyedül Bálványosváralján építettek új hangszert 1993-ban.

Az ismeretlen építési idejű orgonák nagy része az 1850 előtti számokat javítaná, ugyanis a róluk szóló kevés tudósítás arra utal, hogy azokat valamikor 1850. előtt szerezték be. Tárgyi emlék híján viszont a körülbelüli építési idejüket sem tudjuk behatárolni.

Az eddig épített orgonák összesített jellemzőit mutatja be az alábbi két táblázat:

Nagyság szerint:

	Összesen		Dési		Széki		Görgényi	
1M	70	64,81%	14	53,84%	28	66,66%	28	70%
1M+P	20	18,52%	7	26,92%	7	16,67%	6	15%
2M+P	1	0,93%	1	3,85%				
Ismeretlen	17	15,74%	4	15,39%	7	16,67%	6	15%

Regiszterek száma szerint:

	Összesen		Dési		Széki		Görgényi	
3-8	86	79,63%	20	76,92%	34	80,95%	32	80%
9-19	4	3,70%	3	11,54%			1	2,5%
Ismeretlen	18	16,67%	3	11,54%	8	19,05%	7	17,5%

Ezekből látszik, hogy koncertre alkalmas, legalább kétmanuálos és pedálos orgona csak egy helyen, Désen épült, az esetek többségében egymanuálos, pedál nélküli, maximum 8 regiszteres pozitív orgonákat építettek még a 19. század má-

sodik felében is. Ennek oka lehetett a pénzhiány, illetve a régi református berögződés, miszerint az orgona csak ének kíséretre való, és nem koncertezésre. A vizsgált vidék szociológiai összetételével is összefüggésben van ez az eredmény, ugyanis a vizsgált területen csak két város található (Dés, Szász/Magyarrégen), és csak egy polgárosodott városias település (Bethlen). Így Désen szinte egyértelmű, hogy 1905-ben koncertorgona épült a gótikus templomban, Szászrégen és Magyarrrégen magyar református közössége városi volt ugyan, de a nagyobb szász szomszédság árnyékában élt. A három egyházmegye orgonáinak többsége kisebb-nagyobb falvak templomában található, ahol a földműveléssel foglalkozó gyülekezeti tagok felől nem volt igény vagy lehetőség nagyobb orgonák építésére. Sok esetben a kis orgona megépítése is csodának számít. Érdekes módon a dési egyházmegyében magasabb az egymanuálos és pedálos orgonáknak a száma, amely szám szerint ugyanannyi, mint a széki egyházmegyében, és csak eggyel marad el a görgényitől, arányaiban viszont jóval felülmúlja a másik két egyházmegyét. Ha a regiszterek számát vesszük viszonyítási alapul, akkor újfent a kevés orgonával rendelkező dési egyházmegye az első a maga három darab 9 vagy azzal egyenlő regiszterszámú orgonájával. Ezenkívül csak a görgényi egyházmegyében van egy, a székiben viszont egy sem.

Az ismeretlen nagyságú orgonák száma nagyjából ugyanakkora mindhárom egyházmegyében, nagyobb eltérés a regiszterszám szerinti elosztásban jelentkezik, ez a levéltári anyagok különbözőségének tudható be: míg sok, már elpusztult orgona regiszterszámát lehetett a dési egyházmegyében rekonstruálni, erre a széki és a görgényi egyházmegyében már kevésbé volt lehetőség.

Kik építettek orgonákat a vizsgált egyházmegyékben?

A három egyházmegyében dolgozó orgonaépítők névsora eléggé változatos. Találunk közöttük országos vagy éppen nemzetközi hírű orgonaépítőket (Angster József, Kolonics István, Kerékgyártó István, Wegenstein Lipót és fia, Ország Sándor, Rieger Ottó), helyi mestereket, akik munkássága egy-egy vidékre szűkíthető (Johann Graef, Magyar Árpád), illetve olyan eddig ismeretlen személyekkel vagy mesterekkel is találkozunk, akik feltehetően néhány javítás erejéig léptek kapcsolatba az orgonaépítéssel (Kósa Béla, Makai Mózes).

Eredet (építők):

	Összesen		Dési		Széki		Görgényi	
Helyi mester	22	20,37%	7	26,92%	13	30,95%	2	5%
Dél-Erdély	19	17,59%	2	7,69%	5	11,91%	12	30%
Erdélyen kívüli területek	16	14,81%	7	26,92%	6	14,29%	3	7,5%
Bánság és Partium	6	5,56%	2	7,69%	3	7,14%	1	2,5%
Székelyföld	23	21,30%	3	11,54%	4	9,52%	16	40%
Ismeretlen	22	20,37%	5	19,23%	11	26,19%	6	15%

Az itt dolgozó hivatásos orgonaépítő mesterek nagy része helyi mester volt, csupán a görgényi egyházmegyében dolgozott több székelyföldi mester, akiket viszont a görgényi egyházmegye elhelyezkedését tekintve akár helyi mestereknek is tekinthetjük. A Dél-Erdélyből jött mesterek is inkább a görgényi egyházmegyében dolgoztak. Magas arányuk annak köszönhető, hogy ez az egyházmegye földrajzilag közel volt a dél-erdélyi szász orgonaépítő központokhoz, valamint a szomszédos szász gyülekezetek orgonaépítési szokása is hatással volt az ottani református egyházközsegekre. A dési és széki egyházmegyékben a helyi mesterek a felülreprezentáltak, ugyancsak a földrajzi távolság járult hozzá ahhoz, hogy a dél-erdélyi szász mesterek foglalkoztatottsága igen alacsony volt azon a vidéken. Mindkét egyházmegyében a helyi mestereket részesítették előnyben, csak néhány kivételes hely van, ahova dél-erdélyi szász orgonaépítő mester munkája került (például Désakna és Noszoly).

Igen termékeny helyi mesternek bizonyult a széki és dési egyházmegyében a szászújfalusi Johann Graef, aki öt orgonát épített a széki és dési egyházmegyében. Szabó János a maga 6 épített orgonájával megelőzi Johann Graef építőt, de munkái e három egyházmegye közül csak a görgényi egyházmegyében találhatóak meg, és marosvásárhelyi műhelyével inkább székelyföldinek tekinthető, semmint helyinek. Életművét tekintve pedig munkái nagyobb területet fednek le, mint Johann Graef hangszerei. Szabó János, ha nem is a legtermékenyebb, de érdekes személyisége a 19. századi erdélyi orgonaépítészetnek. Saját magát *naturálista művésznek* nevezte, azaz autodidaktata módon sajátította el az orgonaépítés mesterségét. Munkái 4-8 regiszteres pozitív orgonák, amelyek mind a hasonló méretű, 18. századi barokk orgonák hangképét viszik tovább – mindezt a 19. század derekán. A bögyözi orgona játszóasztalán a névtáblájára saját képét is megfest(t)ette.

A Kolonics-tanítvány Takácsy Ignác a legaktívabb székelyföldi orgonaépítő, a három egyházmegyében kilenc orgonát tudhat magáénak, ezenkívül öt helyen végzett javításokat és átalakításokat. Stílusban és szerkezetben (jó tanítványként) a Kolonics-hagyományt viszi tovább, minden orgonája mechanikus traktúrájú csúszkaladás szélládával, diszpozícióiban viszont már megjelennek a romantikus regiszterek is (pl. Salicional). Gyakori építési módszere a karzatba süllyesztett orgona, amelynek szeleprekesze és szélládája az orgona alján található, a billentyűzet pedig gyakorlatilag az orgona tetején, így nemcsak hátuljátszósnak, hanem „felüljátszósnak” is lehet ezeket a munkákat nevezni. A tekei, nagyölyvesi, beresztelki hangszerek ebben a stílusban épültek, viszont ezek Takácsy korai munkái. A későbbi opuszknál már nem ebben a stílusban épített. Javításainál a kor szokásához híven előszeretettel épített hátuljátszós orgonáknak előljátszós különálló játszóasztalt (pl. Tancs, Magyarrégen), amelyeket a jelenlegi restaurálási elvek szerint visszaépítettek az eredeti állapotba.

Kolonics István székelyföldi mesternek számít még akkor is, ha csupán négy orgonát épített a vizsgált területen, viszont a befejezetlen munkákat nézve övé az elsőség. Valószínűleg a dési és széki egyházmegyében későn jelentkező orgonaépítési és újjáépítési kedv az oka, hogy az innen érkező megbízások Kolonics élete

utolsó két-három évében érkeztek, így már nem volt lehetősége ezeket a hangszereket megépíteni.

A Takácsy-tanítvány Vass István első két munkája a görgényi egyházmegyében található, a pókakeresztúri és toldalagi hangszerek az 1-es és a 2-es opuszszámot viselik. Előszóval épített változó méretű ikerszekerényes, klasszicista késő barokkos elemekkel díszített orgonákat.

A 20. század az orgonaépítési piac nagyobb megnyílását hozta el, a magyarországi orgonaépítők munkái is megjelennek az erdélyi templomokban. A debreceni Kerékgyártó István volt a legkeresettebb orgonaépítő ezen a vidéken, őt új orgonát épített, valamint Désen és Gernyeszegen is benyújtotta orgonajavítási/átépítési tervét. A ceglédi Bakos Károly csak két orgonát épített a széki egyházmegyében, Magyarodcsén pedig sikertelenül próbálkozott. A kisebb magyarországi orgonaépítő műhelyek között megjelentek az országos hírű cégek is: Angster József Désen és Pusztakamaráson, Ország Sándor Kolozsváron és Marosfelfaluban, Rieger Ottó Mezőméhesen, Ország Antal Nagysármáson épített orgonát. Angster József valószínűleg túl nagy cég volt ahhoz, hogy kisebb orgonák javítását elvállalta volna, viszont Ország Sándor, Rieger Ottó vállalt (volna) javításokat és újabb orgonaépítéseket, de azok nagy része az első világháború miatt elmaradt.

A 19. század vége felé kezdte pályafutását a kolozsvári Csintalan Gyula, Simon László pedig a 20. század elején, de kettőjük közül Csintalan volt a három egyházmegyében az orgonaépítésben tevékenyebb: míg ő négy új orgonát épített, Simon László csak egyet, azt is csak az első világháború után. A javításokat tekintve viszont Simon László volt az aktívabb: a síprekvirálások és egyéb háború okozta károk helyrehozását ezen a vidéken tíz helyen ő végezte el, míg Csintalan csak három helyen javított. A századforduló után a temesvári Wegenstein cég „tört be” a három egyházmegyébe öt új orgona építésével és valószínűleg három javításával.

Az első világháború utáni időszak egyértelműen a helyi mesterek és az orgonajavítások ideje: Simon László Kolozsvár környékén, Szeidl Ferenc a Maros mentén dolgozott. Sok javítás a második világháború utánra maradt, ekkor a régi mesterek mellett (Szeidl Ferenc) újak is megjelentek: Mesnyi János Szeidl Ferencnél tanult (6 orgonát javított), az ismeretlenségből tűnt fel a görgényi vidéken orgonákat javító Magyar Árpád és Bartha György. Magyar Árpád 12 orgonát hozott működőképes állapotba változó minőségű javítással. Jellemző a munkájára, hogy a hiányzó homlokzati sípokat jellegzetes kék színre festett horganysíppokkal pótolta. A szilágyballai Domoks Cs. Domokos az 1960-as években tevékenykedett, őt orgonát javított a három egyházmegyében.

Utolsó javítás/beavatkozás:

	Összesen		Dés		Szék		Görgény	
<10 éve	18	23,38%	5	27,78%	6	20%	7	24,14%
10-25 éve	6	7,79%			3	10%	3	10,34%
>25 éve	53	68,83%	13	72,22%	21	70%	19	65,52%

Az 1990-es évek sem hozták el a várt fordulatot az erdélyi orgonaépítészetben, az utóbbi 25 évben csupán egy új orgona épült a három egyházmegyében. A javítások is viszonylag későn kezdődtek el, az orgonajavítási kedv a 2000-es évek elején jelentkezett újra. Ennek az időszaknak a legkeresettebb szakembere a kolozsvári Albert József, aki eddig 11 orgonán dolgozott e vidéken. A másik kolozsvári orgonaépítő Pozsár Róbert pedig négy hangszer teljes körű javítását végezte el.

E javításokon kívül a három egyházmegye orgonáinak állapota siralmas képet mutat. A ma meglévő hangszerek többségén (szinte 70%) az utóbbi 25 évben semmilyen beavatkozás nem történt. Legtöbbjük a második vagy éppen első világháborús állapotokat tükrözi, homlokzati sípok nélkül, szétborogatott, hiányos belső sípokkal, szinte a teljes megsemmisülés határán. Jelentős eredmény mindemellett, hogy az utóbbi tíz évben a vizsgált hangszerek több mint 23%-án végeztek javítási munkálatokat. A három egyházmegyében arányaiban a dési (27,78%), számszerűen a görgényi (7 orgona) viszi a prímét. Összességében elmondható, hogy a három egyházmegye közül a görgényi az, ahol van remény még az orgonák felújítására, a széki és dési egyházmegyékben az erős egyházi létszámbeli fogyatkozás miatt nemigen várható az, hogy a közeljövőben orgonafelújításba, javításba kezd az egyházközség.

Kérdések, feladatok, további célok.

Az első kérdés, amely felmerül, hogy mi a haszna jelen dolgozatnak? Nyilván a konkrét hangszermentésben nem segít, viszont a hangszerek levéltárakban található adatainak összegyűjtésével sikerült a legtöbb orgona történetét tisztázni. Így elmondható, hogy bár a hangszerek megmentésében e dolgozattal nem történik előrelépés, dokumentációjuk viszonylag teljes lett. Ez pedig a későbbi restaurálásokban segíthet az orgonaépítőknek.

A kutatás során felmerült az a kérdés is, hogy mi lesz a sorsa a vizsgált hangszereknek? Láttuk, hogy ezek nagy többsége olyan templomokban található, ahol a gyülekezet kiöregedett, létszámában megapadt, és emberi számítás szerint vajmi kevés az esély arra, hogy restaurálásukra sor kerüljön. Némelyik hangszer műemléki értéke nem olyan jelentős, hogy érdemes lenne nagy összegeket restaurálásukra költeni, viszont állagmegőrzésük fontos lenne, hiszen ilyen állapotban is jelentős emlékei az erdélyi orgonaépítészetnek. Gyakorlati megfontolások is azt mutatják, hogy ha meg is lehetne javítani néhány orgonát, az újra működőképes hangszert már nem lenne, aki megszólaltassa. Így sok orgona esetében az állagmegőrzés az elsődleges feladat.

Értékesebb és kevésbé megrongálódott orgonák esetében járható út a hangszer elköltöztetése népesebb gyülekezetbe. Erre már történt pozitív példa (a pán-célcsehi orgona Szentmátéba költöztetése), illetve a majdnem teljesen megsemmisült magyarborzási Johann Graef-orgona resturálása. Új helyre és restaurálásra vár a noszolyi barokk orgona is, amelyet egyelőre a lebontással lehetett megmenteni az igen nedves és omladozó templomból. Az igen rossz állapotban lévő orgonák nagy mennyisége és a gyülekezetek szegénysége viszont akadálya e folyamatnak, nem látni egyelőre az alsótői, csomafáji, bádoki, kolozsborsai orgonák

jövőjét. Erre viszont az orgonaépítőknél és a gyülekezeteknek kell megadni a választ, esetleg a megmentendő orgonák között fontossági sorrendet felállítani.

Kutatásunk szempontjából a levéltári források feltárása volt a cél, e dolgozat viszont csak egy kis lépés volt a teljes erdélyi orgonatáj feltárása szempontjából. A történelmi református egyházmegyék közül négyben készült el (küküllői, dési, széki és a görgényi), további feladat a többi feltárása. Ennek végeztével viszonylag teljes képet kapunk az erdélyi református orgonaépítészetéről, amelynek során több orgona eddig ismeretlen építőjéről, származási helyéről is adatokat nyerhetünk.

A Görgényi Református Egyházmegye parókiális levéltárai az I. világháború előtt**

Az erdélyi levéltárügy történetéről 1948-ban készített összefoglaló munkát Jakó Zsigmond.¹ Ennek egyik fejezetében az egyházi levéltárakról érkezett. Később ezt kibővítve és átdolgozva jelentette meg 1976-ban átfogó tanulmányát, mely részletesen végigköveti azokat az intézkedéseket, amelyek révén az Erdélyi Református Egyházkerületben kialakult a modern levéltárvédelem és irattári adminisztráció.² Munkája az egyház központi intézményeinek példáján keresztül ismerteti a 18–19. század folyamán végbement változásokat, párhuzamba állítva azokat a világi közigazgatás terén megvalósult reformintézkedésekkel. Úgy látta, hogy a központi intézmények iratkezelése terén hozott intézkedések következtében egyre nagyobb figyelem irányult az egyházmegyei, egyházközségi levéltárakra. Megfogalmazása szerint az *egyházmegyei és egyházközségi levéltárak egész sora tanúskodik arról, hogy a levéltári kérdések iránti érzék a 19. század elején a református egyházban is öröndetesen terjedőben volt.*³ Írása következő oldalain a Főkonzisztórium és a küküllői egyházmegye levéltárának történetén keresztül mutatja be a folyamat részleteit.

Bevezető sorainkban a 19. századi református levéltárügy legfontosabb időszakát kívántuk felvillantani, mely tulajdonképpen megalapozta a mai értelemben vett korszerű levéltárvédelmet és irattári ügyvitelt. Ezeket a gondolatokat szem előtt tartva teszünk kísérletet az alábbiakban az I. világháború előtti levéltárügy kérdésének vizsgálatára a görgényi egyházmegye példáján keresztül. Vállalkozásunk ilyenformán esettanulmánynak is tekinthető: a 19. század hosszú modernizációs folyamatainak lenyomatát igyekszünk bemutatni a görgényi gyülekezetek levéltári állományvizsgálata segítségével. Néhány általános gondolat erejéig azonban még szükséges visszatekintenünk a 17–18. századi állapotokra.

Az egyházak levéltára még ma is rendkívüli mennyiségű és minőségű irattal áll a kutatók rendelkezésére. Néhány egyházmegyei gyűjtemény olyan összeírásokat, vagyoneleltárakat tartalmaz, melyek révén igen pontosan nyomon követhetjük a vidék egyházszerkezeti, közigazgatási változásait már a 17. század köze-

* Tóth Levente (Székelykeresztúr, 1978) – történész, egyháztörténész. 2012-ben szerzett doktori fokozatot a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző Karán. 2016-tól az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának levéltárosa. Kutatási területe: iskolatörténet, egyházi és világi elitek a 18–19. században, egyházi prozopográfia, székelyföldi reformátusság.

** A helyszíni kutatást a 109852 számú OTKA-pályázat (*Egyházi emlékek felmérése a Kárpát-medencében*) támogatta.

¹ Jakó Zsigmond: Az erdélyi levéltárügy története. In: *Írás, levéltár, társadalom. Tanulmányok és források Erdély történelméhez*. Budapest 2016. 3–94.

² Jakó Zsigmond: A levéltárvédelem útja az erdélyi reformátusok körében. In: uő: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest 1976, 103–137.

³ Jakó Zsigmond: A levéltárvédelem útja..., 127.

pétől. Egyházmegyék gyülekezeteinek ingóságösszeírása maradt ránk a 17. századból a széki, marosi, udvarhelyi, kükküllői traktusokból, de Juhász István kutatásaiból tudjuk, hogy hasonló korai „conscriptiók” más székelyföldi egyházmegyékben is készültek.⁴ Az összeírások minden esetben azt szolgálták, hogy a hivatalban lévő esperes reális képet kaphasson a felügyelete alatt álló eklézsiák vagyoni, gazdasági állapotáról. Egyúttal arra is használták ezeket az összeírásokat, hogy az évenként kötelezően végbevitt egyházvizsgálatok alkalmával maradéktalanul ellenőrizzék a javak hiánytalan meglétét, nyomon kövessék, feljegyezzék az időközben beálló változásokat. Éppen ezért az egyházmegyei vagyonszeírások zöme javításokkal, kiegészítésekkel, megjegyzésekkel van ellátva. Ezek azt bizonyítják, hogy az esperes és a mellette álló nótárius ténylegesen használta, forgatta, időről időre összevetette a listát a gyülekezet meglévő ingóságaival. A mai kutató számára gyakran kulcsfontosságú adatok ezek a lapszéli jegyzetek, megjegyzések, kihúzások.

A 18. században a megváltozott politikai körülmények között az erdélyi református egyház privilegizált helyzetből védekező helyzetbe kényszerült. Míg a 17. században gyakran fejedelmi dézsma- és tizednegyed adományok biztosították a református egyházak biztos létét, lelkészek, tanítók megélhetését, addig a 18. századtól a meglévő kamarai juttatások elapadásával és korábbi lehetőségeik beszűkülésével kellett szembenézzen egyre több kálvinista eklézsia és prédikátora. A korábbi fejedelmi adományleveleket igazolni kellett, a vagyoni helyzetről többször is részletes kimutatást, felterjesztést kért a bécsi udvar. Ilyen körülmények között az erdélyi református egyház elöljárói elsőrendű fontosságúnak tartották az egyházi vagyongondos felügyeletét, a javak és jövedelmek pontos kimutatását és igazolását, amit a 18. században megszaporodó és egyre részletesebb „bonum”-összeírások igazolnak. Ezek általában tartalmazták az egyház épületeinek, fekvőségeinek és úrasztali felszereléseinek tételes felsorolását, valamint a lelkészek, tanítók éves jövedelmének részletes ismertetését. Mivel az egyházi vagyont a földbirtok, a dézsma és annak negyede, a különböző alapítványok, hagyományok jövedelme és a nemesfémből készült úrasztali felszerelési tárgy jelentette, ezért az összeírók elsősorban ezek rigurózus felsorolására fordítottak hangsúlyt. Egyetlen 18. századból fennmaradt egyházmegyei összeírás sem foglalkozott a gyülekezetek levéltárában található jegyzőkönyvek, protokollumok lajstromba vételével, még kevésbé a szálas iratokkal való vesződéssel. Kivételt csupán a jogbiztosító és vagyont igazoló adománylevelek, fejedelmi dézsmaadományok jelentettek, de ezek többsége már a 18. század elején a Főkonzisztórium levelesládájába került, csak az eredeti iratok felmutatásával nyerhették el ugyanis azokat a kamarai juttatásokat, amelyeknek folyósítását a Habsburgok egy időre felfüggesztették.

Az egyházmegyék 17–18. századi irattermelésének másik jelentős korpuszát az egyházlátogatási jegyzőkönyvek, valamint a fegyelmi ügyek tárgyalását képező parciális zsinati jegyzőkönyvek jelentették. Mindkettő az esperes jelenlétében

⁴ Juhász István: *A székelyföldi református egyházmegyék*. Kolozsvár 1947.

zajlott le, a jegyzőkönyveket pedig a mindenkori nótárius vezette. A görgényi egyházmegye legkorábbi vizitációs jegyzőkönyve 1737-ben kezdődik.⁵ Végigolvasva a 18. századi egyházmegyei vizitációk jegyzőkönyveit, csak ritkán találkozunk olyan feljegyzéssel, amely a gyülekezet írott dokumentumait érinti. Ha szóba is kerültek, általában leltárak készítése és megléte felől érdeklődött az esperesi bizottság.

A 18. század legvégén már kérdésként szerepel a gyülekezeti levéltárak ügye az esperesi vizsgálatok alkalmával. Oka valójában a mindenre kiterjedő jozefinista adminisztráció, aminek köszönhetően például az egyházlátogatások is egyre formálisabbá válnak, jól meghatározott elvek mentén és előre megszabott kérdőpontok figyelembe vételével zajlanak. A küüllői egyházmegye vizitációi például 1788-tól követik az új elvek szerinti vizsgálatot, ahol a 6. kérdés a következők felől érdeklődik: *Keresztelők, házasulók s holtak protocolluma a felséges rendelések szerint vagyon-é, és abban a keresztatyáknak, anyáknak neveik feljegyeztettek-é? Nemkülömben a más protocolumban, mellyben a felséges királyi rendelések protocolláltatnak, esztendőől fogva circulált rendelések béirattattak-é, s a magok rendes idejekben publicáltatták-é?*⁶ Véleményünk szerint ez az a periódus, ami a parókiális levéltárak szempontjából választóvonalat képez. A rendszeresség, az egységesre való törekvés a 18. század 70-es 80-as éveitől kezdve válik láthatóvá a lelkészi ügyvitelben, a parókiális adminisztrációban. Hangsúlyozzuk azonban, hogy ezt az irányt nem a felsőbb egyházi hatóságok diktálják, hanem inkább az állami adminisztrációnak, az élet minden területét a saját befolyása alá vonni szándékozó igyekezete. Jellemző példája ennek a hatósági beavatkozásnak, hogy 1782-től szinte minden egyházközség levéltárában megtalálható a felsőbb rendeletek (főképp királyi, de esperesi, megyei hatóságoké is) tára, és az anyakönyveket is kivétel nélkül vezetni kezdik. Az állami intézkedések végrehajtásába ily módon bevont lelkészi kar lényegében az állami apparátus részévé vált anélkül, hogy ezért bármiféle juttatásban részesült volna. A mai értelemben vett rendezett parókiális levéltári rendszer csíráját tehát II. József évtizedének köszönhetjük, bár meggyőződésünk, hogy az akkori lelkészek közül nem sokan rajongtak a felülről jövő kezdeményezéseknek.

Fenti gondolatmenetünkben röviden összefoglaltuk az erdélyi református egyházmegyei és községi irattermelésének 17–18. századi jellegzetességeit. Említést tettünk azokról a körülményekről, felsőbb egyházi és állami intézkedésekről, melyek a 18. század végére elvezettek a református egyház legalsó szervezeti szintjén, a gyülekezet és a papi hivatal mindennapjaiban megmutatkozó változásokig. Mai szóval leginkább ügyviteli reformként lehetne nevezni azt, ami a 18. század két utolsó évtizedében megvalósult.

⁵ Görgényi Egyházmegye Levéltára (Szászrégen). Protokollum XII/1. 1737–1759.

⁶ Buzogány Dezső – Kovács Mária Márta – Horváth Iringó – Ősz Sándor Előd – Tóth Levente: *A történelmi Küüllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere 1648–1800*. IV. (Maroscsapó – Vámosgálfalva). Kolozsvár 2012, 25.

A továbbiakban a görgényi parókiális levéltárakat kívánjuk bővebben ismertetni.⁷ A terepmunka és levéltári kutatásaink során leszűrt tapasztalatainkat összegezve igyekszünk olyan következtetéseket megfogalmazni, melyek általánosnak tekinthetők, de törekszünk a sajátosságok kiemelésére, bemutatására is.

Legelőször az egyházközségi levéltárak legkorábbi irattípusait szemrevételezzük.⁸ A görgényi gyülekezetekben a levéltárak legkorábbi darabját a még ma is sok helyen megtalálható gondnoki számadási könyv képezte. Változatos elnevezésük (omniárium, számadókönyv, esperesi vizsgálati könyv, esperesi kicsi könyv) mindegyike arra utal, hogy olyan információkat tartalmazó kötetről volt szó, amelyet a mindenkori esperes vizsgált egyházlátogatás alkalmával. A kötetekben summázva találjuk az eklézsia éves számadását. Ezt a néhány soros kivonatot a vizsgáló bizottság összevetette a gondnok által készített éves számadással (perceptumok és erogatumok listája), és ha helyesnek, pontosnak találta, akkor a summázat bekerült az esperesi vizitációs jegyzőkönyvbe. Ezek a kötetek az 1750-es, 1760-as évektől kezdtek elterjedni, de ennél jóval korábbi a beresztelki példány (1737). Beresztelkén (1642) és Disznajón (1692) már a 17. században is volt valamiféle omniarium, Marosjárán és Sárpatakon 1748–49-től vezették a számadáskönyvet, de ezek mára már hiányoznak a gyűjteményekből. Mivel ebben a korszakban az egyházközségek általában egy, ritkán két *protocollumot* használtak, ebbe másoltak be minden más, fontosnak tartott levelet is, vagy később – a 19. században – üresen álló lapjait felhasználták szerződések, bonum-listák lejegyzésére. Többjük belső borítóján igen érdekes eseményeket, természeti jelenségeket örökítettek meg (időjárás megfigyeléseket, természeti csapások beszámolóit, csillagászati megfigyeléseket, hétköznapi eltérő eseteket). A protokollumszerű, keménykötésű darabok mellett csak szálas iratokról vannak említések a század első feléből. Ezek szinte kizárólag gondnoki/kuratori számadások (*perceptiok* és *erogatumok* listája), ritka esetben adománylevelek, birtokügyi iratok (pl. marosvécsi tanúvallatás az egyház földjeiről 1720-ból), határkijáráások (pl. Póka, 1735) vagy más egyedi esetet megőrkítő dokumentumok. A görgényi gyülekezeti levéltárakban elenyészően kevés maradt fenn ezekből.

Talán a legfontosabb dokumentumtípust jelentették az anyakönyvek, főként 1895 októbere – az állami anyakönyvezés bevezetése – előtt. Fontosságát és szükségességét a felsőbb egyházi hatóságok már a 18. századtól kezdve többször hangsúlyozták, guberniumi rendeletekben és egyházi körlevelekben több alkalommal is sürgették maradéktalan vezetésüket. A valóság igazolja a sorozatos körrendeletek szükségességét: a görgényi gyülekezetek túlnyomó többségében ugyan már használták az anyakönyveket a 18. században, de Komlódon, Magyarfülpösön, Magyarón, Nagyidán, Vajdaszentiványon mégis csak a 19. században kezdődött el

⁷ Ismertetésünket terepmunka, helyszíni adatfelvétel, adatfeldolgozás előzte meg, ezzel párhuzamosan állományvédelmi munkát is végeztünk (tisztítás, iratrendezés, csomagolás, dobozolás). Ezt követően alapos levéltári kutatómunkával próbáltuk rekonstruálni az inventarizált gyülekezeti levéltárak állományát. Munkánk eredményeként átfogó levéltári leltárak készültek az egyházmegye minden egyházközségének 1964 előtti levéltáráról.

⁸ Részletesebb tájékozódásért lásd a tanulmány végén található összesítő táblázat adatait.

az anyakönyvezés. Legkorábban Nagyölyvesen (1739-től) majd Gernyeszegen (1753-tól), Marosjárán (1756-tól), Sáromberkén (1757-től) és Magyarpéterlakán (1758) indították el a köteteket. Ezt követően majd csak az 1770-es években gyarapodott az anyakönyveket használó gyülekezetek száma (Disznajó, Erdőcsinád, Görgényszentimre, Körtvélyfája, Magyarrégen, Pókakeresztúr, Toldalag és Uzdiszentpéter), rendszeressé azonban csak az 1780-as évektől vált újabb 12 gyülekezet bekapcsolásával. Ezek az adatok lényegesen eltérnek más vidékek anyakönyvezési szokásaitól. Korábban a sepsi egyházmegye gyülekezeteit vizsgáltuk.⁹ Ott az derült ki, hogy a háromszéki református eklézsiákban már 1751–1770 között rendszeresítették az anyakönyvezést. Görgényi adataink azt mutatják, hogy kifejezetten a felsőbb állami hatóságok nyomására került sor a lelkészek által elvégzett kazuáliák rendszeres feljegyzésére. Hangsúlyozzuk azonban, hogy ez nem jelenti azt, hogy a lelkész nem tartotta számon és nem jegyezte fel az elvégzett szolgálatakat. Már csak az azért járó stóla nyilvántartása miatt is megtette, de ezeket később nem másolta át egy különálló kötetbe, majd a gyülekezetből történő távozásával jegyzetei elkallódtak, nyomuk veszett.

A legkorábbi anyakönyvek csupán szűkszavú feljegyzéseket tartalmaznak, és a lelkész egyéni elképzelése szerint tagolódnak: többségük külön részben jegyezte fel a kereszteleseket, az esketéseket és a temetéseket, de akadt köztük olyan is, aki folyamatos rendben, az események tényleges megtörténtének ideje szerint egymás után írta be vegyesen a különböző kazuáliákat. Mások utólag, immár letisztázva írták be egy-egy időszak elvégzett szolgálatait az anyakönyvbe. II. József idejében megpróbálták központilag szabályozni, egységesíteni az anyakönyvvezetést, a gyülekezetek többségében átvették az új formát. A 19. században az anyakönyvezés kiterjedt a konfirmálásokra is (1812-től), és általában ettől az időszaktól kezdve ugyanitt jegyezték az oltásokat, vallásváltoztatásokat, eklézsiakövetéseket is.

Helyszíni leltározásaink tapasztalataiból megemlítnék néhányat az anyakönyvekkel kapcsolatban. Az állomány túlnyomó többsége az 1950-es években történt államosításkor a helyi állami hatóságok (néptanácsok) kezelésébe ment át, tőlük később az állami levéltárakhoz került, ahol ma is őrzik őket. A hatóságokkal szemben érzett ellenszenvnek vagy éppenséggel a hanyagul eljáró állami hivatalnokoknak köszönhetően azonban jelentős mennyiségű matrikolkollekció maradt az egyházi levéltárakban, a parókiákban, és helyszíni tapasztalataink alapján már egyre biztosabb, hogy a községi anyakönyvi hivatalokban is. Néhány esetben tudomásunk van a kötetek egykori létezéséről (pl. Gernyeszeg, Maroshévíz), sok esetben pedig az állami levéltárban végzett ellenőrzésünk révén sem sikerült rekonstruálni a teljes állományt. Közelebbi adatok hiányában nincs tudomásunk az alábbi anyakönyvekről: Abafája (1867–1950 között), Beresztelke (1785–1828 és 1868–1892 között), Erdőcsinád (1906–1955 között), Gernyeszeg (1868–1945 között), Kisfülpös (1869–1950 között), Magyarfülpös (1866–1950 kö-

⁹ Tóth Levente: *A Sepsi Református Egyházmegye történeti névtára 1900-ig*. Budapest 2013, 12.; Tóth Levente: Református parókiái levéltárak Háromszéken. In: *Areopolisz Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok XIII*. Székelyudvarhely 2014, 198.

zött), Magyarpéterlaka (1869–1918 között), Tancs (1869–1930 között).¹⁰ Véleményünk szerint a korabeli hivatalnokok hanyag és megengedő magatartása vezetett oda, hogy mára a görgényi református egyházak anyakönyvei sok esetben szétszóródtak, elkallódtak. Az elkövetkező évek feladata lesz egész Erdélyben ezen források felkutatása, beazonosítása és megfelelő körülmények kialakítása biztonságos tárolásukért.

Inventarizációnk során három megyei levéltárban kutattunk egyházközségi anyagok után: Beszterce-Naszód, Hargita, Maros. Közülük a Maros megyei az anyakönyvi fond mellett olyan szálás és kötetes anyagokat is tartalmaz, amelyek külön egyházközségi fondokat alkotnak.¹¹ Hargita és Beszterce-Naszód megyék állami levéltáraiban a begyűjtött felekezeti anyakönyvekből hoztak létre egy-egy különálló fondot.¹²

II. József évtizedének legautentikusabb lenyomata az ún. *Felsőbb rendeletek tára* bevezetése. Mint láttuk, meglétük szigorú vizsgálat tárgya volt a Küküllői vizitációkon. A leltározott görgényi eklézsiák túlnyomó többségében 1782–1783-ban kezdődnek ezek a kötetek. Tartalmuk is egységesnek mondható, hiszen a guberniumi, törvényhatósági rendeletek, vagy főkonzisztórium és esperesi körlevelek egyik parókiáról a másikra vándoroltak, és a bennük foglaltakat az eredetiből másolták át a gyülekezet protokollumába. Paradox módon legtöbb gyülekezetben még ma is megtalálható, bár forrásértékük, kiemelkedő jelentőségük pusztán akkor lenne, ha az esperesi levéltárból hiányoznának azok a körlevelek, amiket a traktus felügyelője bocsátott ki a gyülekezeteknek. Ritkán azonban előfordul, hogy ezekbe a kötetekbe népmozgalmi kimutatásokat, helytörténeti tárgyú feljegyzéseket találunk, de a görgényiek leltározásakor ilyenre nem akadunk.

Következő forráscsoportot a gyűlésjegyzőkönyvek (presbiteri és közgyűlési) alkotják. Ezek – bár az erdélyi egyháztörténeti források szerint presbitériumok már a 18. században is léteztek – meglepően későn indulnak. A görgényi adatok szerint legkorábbi presbitériumi és közgyűlési jegyzőkönyvek Komlód és Oroszfája társegyházakban maradtak fenn 1816-tól. 1819-től kezdve vannak Dedradszéplakon, 1822-től Szászrégenben, 1828-tól töredékesen Kisillyén, majd két évtizednyi csendet követően 1846-tól Sáromberkén, 1847-től Marosfelfaluban, 1853-tól Pókában, 1854-től Alsóbölkényben, 1856-tól Görgényszentimrén, 1859-től Holtmaroson. Inventarizációnk egyik kellemetlen meglepetését jelentette a 19. század első fele gyűlésjegyzőkönyveinek szinte teljes hiánya. Háromszéki

¹⁰ A 19. század második felében kezdődő kötetek valószínűleg az állami anyakönyvi hivatalokban lehetnek ma is, mivel a 60-as és 70-es években a megyei levéltárak létrehozásakor ezeket még használta az akkori anyakönyvi hivatal – így maradhattak továbbra is a néptanácsoknál. Feltételezésünket erősíti, hogy megalapítását követően az állami levéltár Maros megyei fiókja nem bővítette anyakönyvi gyűjteményét. Összességében ez a helyzet jellemző a mai Maros megye egész területére, felekezettől és egyházmegyéktől függetlenül. Az egyházi anyakönyvek fondja az 1-es számot viseli.

¹¹ A Maros megyei állami levéltárban 28 görgényi egyházközségnek található fondja. Ezek szinte kizárólag iskolai iratokat tartalmaznak.

¹² Hargita megyében a 46-os, Beszterce-Naszód megyében az 55-ös fond.

állapotokkal összehasonlítva kirívó különbségeket tapasztalunk, ott ugyanis jelentős azon községek száma, ahol a konzisztórium-i jegyzőkönyveket már a 18. század végétől vezettek.¹³ Természetesen nem zárjuk ki annak lehetőségét, hogy korábban léteztek ilyen protokollumok, és a háborús pusztítások során ezek elpusztultak, de ugyanakkor még a korai (1853-as) leltárakból is hiányoznak ezek a tételek. A leltározott gyülekezetekben a gyűlésjegyzőkönyv-sorozatok többnyire teljesek, a hiányzó kötetek általában a háború pusztításainak következtében tűntek el.

A 19. században a *levéltári kérdések iránti érzék* fokozódásával az egyházi adminisztráció is egyre jobban kiteljesedik. Hátterében a század elejének szomorú felismerése állt. A Főkonzisztóriumtól indult, vagyonkezelést célzó ellenőrzések ugyanis ráébresztették az egyház vezetőit, hogy a falusi egyházak iratkezelése gyökeres változtatást igényel.¹⁴ 1819-ben – mint fogalmaztak – *kedvetlenül tapasztalván a méltóságos ref. Főconsistorium, hogy némely ecclesiaknak fundationalis levelei rosszul conserváltak, úgy annyira, hogy a gondviseletlenség miatt sok becses levelek könnyen el is veszhetnek, ezért módot kellene tanálni az ecclesiái leveleknek registratiojára és jobb móddal való conservatiojára.*¹⁵ Az ekkor meghozott intézkedések két fő célt szolgáltak: egyrészt az egyházközségek leveleinek lajstromozását, a listák felküldését az egyházmegyei archívumokba és a Főkonzisztórium irattárába, másrészt az egyházi vagyon összeírását. A munka nehézkesen haladt előre, az egyházmegyék még 1826-ban¹⁶ és 1828-ban¹⁷ is küldtek be levéllajstromokat. A vagyonösszeírás kérdése több zsinaton szerepelt, a Főkonzisztórium is több ízben sürgette végrehajtását.¹⁸ Két kimutatást ismerünk a munkafolyamat állapotáról, 1835-ből és 1838-ból.¹⁹ A görgényi egyházmegyére vonatkozóan az elsőben egy 1780 körül készült összeírást említenek, és azt, hogy folyamatban van az új elkészítése. 1838-ban arról írnak, hogy több tehetősebb gyülekezet a javait összeíratta, a szegényebbeknek nincsen rá pénzük. Adataink azonban azt sugallják, hogy ez végül nem készült el mindenhol (csak Disznajóról, Körtvélyfájáról, Magyaróról, Pókából, Szászrégenből van olyan összeírás, ami ebben a korban készült).

Teljesen tiszta kép áll előttünk az 1848–49-es eseményeket követő félszáz esztendőről a vizitációs jegyzőkönyveknek köszönhetően.²⁰ Az 1849–1850 telén lezajlott esperesi vizsgálat idején minden gyülekezetet a meglévő ingóságok téte-

¹³ Tóth Levente: Református parókiái levéltárak Háromszéken, 201–212.

¹⁴ Részletesen lásd Jakó Zsigmond: *A levéltárvédelem útja...* 127–131.

¹⁵ Az Erdélyi Református Főkonzisztórium Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában Kolozsváron. A 2. Ügyiratok 262/1824. (A továbbiakban FőkonzLvt.)

¹⁶ Pl. FőkonzLvt. 260/1826, 119/1826, 139/1826, 163/1826.

¹⁷ FőkonzLvt. 326/1828, 20/1829.

¹⁸ Utoljára 1838-ban. FőkonzLvt. 489/1838 szám alatt, idézve az 1838. évi zsinat 12. napirendi pontjánál.

¹⁹ FőkonzLvt. 374/1835 (zsinati jkv.) és Bodola Sámuel generális nótárius tájékoztatása FőkonzLvt. 223/1838 szám alatt.

²⁰ Az Erdélyi Református Püspökség Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Levéltárában Kolozsváron. Vizitációs jegyzőkönyvek és összeírások. Egyházmegyei vizitációs jegyzőkönyvek másodpéldányai. Görgényi egyházmegye. A 22. E. d. (a továbbiakban: A 22. E. d.)

les összeírására szólított fel Szentkirályi János esperes.²¹ Ennek eredményeként az eklézsiák többségében 1853-ra elkészítették a kegyszerek, textíliák és levéltári iratok leltárait, melyeket 18 gyülekezetben meg is találtunk. Ezek az első olyan leltárak, melyekben már több-kevesebb információt feljegyeztek a levéltári állományról. Főként az anyakönyveket, a felsőbb rendeletek tárát és a régi könyveket (Bibliát) említették meg, illetve a használatban lévő énekeskönyveket. Az 1854-es vizitáció szerint Radnótfáján, Unokán, Nagyölyvesen, Pókakeresztúron, Magyarón hiányzott a lajstrom.²² Az iratok szakszerű lajstromozására és rendezéséreapidíj mellett mindenhol Benkő János közigazgatót, későbbi esperest kérte fel a vizitáció.

Az egyházközségek népességének pontos nyilvántartásáért, a családok jobb megismeréséért a 19. század második felétől a görgényi gyülekezetekben is megjelentek a családkönyvek. Legelőször az 1863–64. évi vizitáción ellenőrizték a lelkészeket. Legkorábbi ismert példányok Mezőköbölkúton (1846, 1863), Disznajón (1864), Holtmaroson (1864) készültek, de csak az 1860-as és 1870-es években vált általánossá Benkő János esperes szorgalmazására. Kezdetben kézzel vonalazott és szerkesztett táblákra, családi ívekre vezették fel az adatokat, de már 1864-ben „minta szerint” készített köteteket követelt a vizitáció. Később bevezetésre került a nyomtatott formátumú családkönyv. Összeállításukhoz gyakran felhasználták a népszámlálási íveket is.²³

Minőségi változás következett be Benkő János esperes idejében (1865–1889). A gazdatiszti családból származó Benkő apjától örökölhette a rigurózusságot, *nyílt, nyers, őszinte, jóindulatú, igazságban hajthatatlan, szigorú, áldozatkész* jellemét.²⁴ Hivatala alatt érezhető az egyházi levéltárvédelem igazi megújulása, az irattárak rendszeres vizsgálata az egyházmegyében. Mindjárt az első vizitáció alkalmával ellenőrzi a parókiális könyvtár darabjait, 1866-ban pedig elrendeli az egyházközségi levéltárak leltározását. 1866–1867-ben készültek el a 19. századi görgényi eklézsiák kegyszereinek, könyveinek és okleveleinek legteljesebb lajstromai. Ezek a listák már nemcsak a jegyzőkönyvek felsorolását tartalmazzák, hanem az oklevelekét, szálas iratokét is. Minden bizonnyal egyházmegyei direktorként végzett lajstromozási és rendezési munkáinak tapasztalatait is felhasználta, hogy minden szempontból megfelelő leltározási rendet alakíthasson ki egyházmegyéje gyülekezeteiben. A következő évek vizitációin a lelkészek rendre jelezték, hogy az újonnan elkészített összeírás az egyházközség levéltárának melyik kötetében található meg.²⁵ 1869-től kötelezővé tette a nyomtatott anyakönyvek használatát.

Következő nagyobb mérvű leltárkészítési hullám Csekme Ferenc geryneszegi lelképásztor és esperes (1901–1920) idejében zajlott. Benkőhöz hasonlóan ő sem lelkészi családból származott, apja bányatisztviselőként dolgozott Abrudbányán

²¹ A 22. E. d. 1.

²² A 22. E. d. 5.

²³ A 22. E. d. 19. – Szászrégen

²⁴ *A görgényi evangélium szerint reformált egyházmegye lelképásztorainak életrajza*. Kézírtos másolati kötet a kisfülpösi egyházközség levéltárában (Böjthe Andor nyugalmazott lp. másolata 1965-ből). (a továbbiakban: Böjthe, 1965)

²⁵ A 22. E. d. 17., A 22. E. d. 18.

és Verespatakon.²⁶ Kezdeményezésére 1904-ben készült mindenre kiterjedő leltár. Az 1867-es leltárnál sokkal részletesebb, az egyházak történelmi adatait, az épületek és melléképületek, telkek leírását is tartalmazza.²⁷ Történelmi események iránti érdeklődéséről árulkodnak a világháború idején szolgatársaihoz intézett sorozatos felhívásai.²⁸ Esperesi jelentésében arra kérte őket, hogy gyűjtsék össze a háborús hősök névsorát, melyekből albumot kívánt megjelentetni. Fontosnak tartotta, hogy a háború idején tett felajánlásokat lelkésztársai az egyházközségek aranykönyveiben örökítsék meg. Magánkérésként arra is felhívta kollégái figyelmét, hogy gyűjtsék a katonák háborús beszámolóit, jegyezzék le a harcéri eseményeket a tervezett album számára, *ha talán nem sikerülne nekem ennek a könyvnek a megírása, akkor is értékes levéltári tárgy leend.* A világháború zűrzavaros éveiben is arra kérte a lelkészeket, jegyezzék le az egyházközségek vagyonában keletkezett károkat. Az így gyűlt naplószerű leírások az 1916-os román betörést követő menekülés részleteiről, az egyházi ingóságok védelmében tett intézkedéseikről szólnak. A beküldött beszámolók még 1917-ben napvilágot láttak Csekme szerkesztésében.²⁹ Maga is napi rendszerességgel naplót vezetett a háborús években, mely igen gazdag adatokkal szolgál a vidék háborús eseményeiről, a háborús körülmények közötti mindennapi életről.³⁰

A világháborút megelőző években hozott intézkedések között utolsóként az igazgatótanács 1910-ben kiadott egyházközségi levéltárrendezési utasításáról szólnunk. A szabályozás egységesítette ugyan a lelkészi irodai ügyvitelt, de levéltárvédelmi kérdésekkel érdemben nem foglalkozott.³¹ A görgényi egyházmegyében néhány adat (Nagyölyves, Pókakeresztúr, Marossárpatak) szerint már 1915-re³² több egyházközség is az új rend szerint rendezte át levéltárát, a legkorábbi lajstromkönyvek azonban csak a két világháború közötti korból maradtak ránk. Valószínű, hogy az 1904-től érvényben lévő levéltári nyilvántartás jól bevált, nem látszott szükségesnek azok lecserélése. A mai görgényi levéltárak iratainak, köteteknek jelzetei viszont szinte mindenhol az 1910-ben bevezetett rendszert követik, ami egyértelmű bizonyítéka annak, hogy a lajstromkönyvek szerinti leltárrendszert mindenhol alkalmazták a későbbiekben. Sajnálatos módon épp ezek a regiszterek, a lajstromkönyvek hiányoznak ma több gyülekezet levéltárából is.

A bemutatott levéltári iratok mellett további jegyzőkönyvtípusok (iskolai jegyzőkönyvek, erdőgazdálkodási jegyzőkönyvek, stb.) gazdasági jellegű nyilvántartások (számadáskönyvek, tőkekönyvek, különböző alapok kezelési könyvei) is megtalálhatók a parókiák levéltáraiban, ezek részletezésétől azonban jelen ta-

²⁶ Bőjtke, 1965.

²⁷ Összefoglaló táblázatunkba nem vettük fel, ezek az összeírások szinte mindegyik gyülekezetben ma is megtalálhatók.

²⁸ A 22. E. d. 58.

²⁹ Csekme Ferenc (kiad.): *Háborús feljegyzések a görgényi református egyházmegyének az 1916. évi oláh betöréskor menekült egyházairól.* Szászrégen 1917.

³⁰ Gernyeszegi egyházközség levéltára I/40.

³¹ Utasítás az egyházi irodai ügyvitel és levéltár-rendezés tárgyában. Az erdélyi ref. egyházkezület igazgatótanácsának 267/1910. sz. hivatalos kiadványa. Kolozsvár 1910.

³² A 22. E. d. 54.

numányban eltekintettünk. A 19. századi és a világháborút megelőző évtizedek levéltárvédelmi és iratkezelési intézkedéseinek köszönhetően a gyülekezeti levéltárak folyamatosan bővültek, változatosabbá váltak. Az elmúlt évszázadban ezek a gyűjtemények számtalan átalakuláson mentek át, állapotuk nem egységes, és folyamatosan tovább alakul. Ritka az a gyülekezet, amely veszteség nélkül élte volna túl a nagy történelmi eseményeket, legtöbbjük levéltára kisebb-nagyobb mértékben, néhány pedig (Disznajó, Magyarfülpös) szinte teljesen elpusztult. Az iratok többségét elfogadható körülmények között tárolják, de alkalmunk volt olyan helyen is megfordulni (Kisillye), ahol a 18. századi anyakönyveket és jegyzőkönyveket állati ürülék és szemét közül válogattuk ki. A folyamatosan szórványosodó, elnéptelenedő és így önálló lelkészi hivatal fenntartására képtelen gyülekezetek társulnak, levéltárukat átszállítják egyik parókiáról a másikra. Ennek következtében gyakran lehetetlen nyomon követni a mai állapotok kialakulásához vezető utat, így kénytelenek vagyunk beérni azzal a próbálkozással, amit az egykori levéltári rend helyreállítása jelent. Szerencsénkre maradtak fent olyan 19–20. századi leltárak, melyek segítségével ez a munka elvégezhető. Munkánk során – főképp a levéltári állomány rekonstrukciójához – ezeket a leltárakat, összeírásokat, listákat, lajstromkönyveket használtuk fel.

Ma a nem megfelelő tárolás, gondatlan selejtezés és elkallódás fenyegeti leginkább a megmaradt levéltárakat. Számbavételük, az egykori teljes állomány rekonstrukciójára tett kísérletünk talán felhívja a figyelmet azokra a veszélyekre, amelyek ezeket a gyűjteményeket folyamatosan fenyegetik, pusztulásukat napról napra közelebb hozva. Szakszerű kezelésükért, rendezésükért és dokumentálásukért Buzogány Dezső fáradhatatlanul szót emelt és emel minden alkalommal, a levéltári források tudományos feldolgozását pedig – mint a múlt megismerésének legfontosabb eszközét – folyamatosan szorgalmazza diákjai és pályatársai körében egyaránt.

A görgényi gyülekezetek levéltárainak legkorábbi kötetei főbb típusok szerint:

(zárójelben azok a tételek, amelyeket a helyszíni felmérés során nem találunk, de korábbi leltárakban szerepelnek; „-“ nincs adatunk)

Egyházközség	Anyakönyv	Családkönyv	Rendeletek tára	Gyűlésjvkv.	Számadás könyv	Conscriptio
Abafája	1783	1866, 1867, 1897	1783	1893	1756	1854, 1867
Alsóbölkény	1786	1867, 1878	1831(1798)	1854	-	1868
Beresztelke	1828(1785)	(1866)	(1781)	1882	1737(1642)	1737, 1853, 1868
Dedrászéplak	1793	19. sz.	1782	1819	1760	1849, 1855
Disznajó	1772	(1864, 1870)	(1782)	(1888)	(1692/1755)	(1839, 1864, 1886)
Ludvég le.	1815	1875	1815	-	1874	1866
Erdőcsinád	1779	1881	1782	1877	1755/1761	1853, 1866
Erdőszengyel le.	1869(1852)	-	-	-	(1852)	1870
Gernyeszeg	1827(1753)	1870, 1878(1867)	1782	1872(1865)	1827(1753)	1867
Görgényszentimre	1773	1877	1782	1865	1763	1763, 1853, 1865
Holtmaros	1806(1796)	1864, 1874	1844(1805)	1859	1842(1786)	1868
Jód-Ratosnya	1869	1869	-	1888	-	-
Kisfülpös	1783	1879	1785	1875	1775	-

Egyházközség	Anyakönyv	Családkönyv	Rendeletek tára	Gyűlésjvk.	Számadás könyv	Conscriptio
Kisillye le.	1787	19. sz. (töredék)	1799	1828 (töredék)	1754	1866
Komlód	1804	1881	1812	1816	(1784)	1798, 1854, 1867, 1887
Mezőörményes	-	-	-	-	-	-
Körtvélyfája	1774	(1898)	1782	1881	1866(1768)	1732, 1748, 1798, 1835, 1853
Magyarfülpös	1841(1810)	1881(1866)	1782	-	(1736)	-
Magyaró	1803	1868, 1885, 1889	1781	1870	1783	1814, 1828, 1831, 1868
Magyarpéterlaka	1758	19. sz.	1782	1890	1871(1760)	(1840, 1867)
Magyarrégen	1779	1860k., 19. sz.	1781	1899 (1869)	1756	1853, 1868, 1875, 1892
Marosfelfalu	1785	1869	1851	1847	1760/1765	1760, 1848, 1853, 1870
Maroshévíz	1874	-	-	1892	-	-
Marosjára	1757	19. sz., 1899	1782	1872	(1748)	1875
Marossárpatak	1785	1878	1783	1882	(1749)	1867
Marosvécs	1787	(1878)	1821	1876	1763	1853, 1867
Mezőkőbölkit	1785	1846, 1863, 1878	1782	1891	1785(1754)	1785, 1853, 1867
Mezőújlak	1784	1878 (töredék)	1855	-	-	1867
Nagyercse	1785	-	-	-	-	-
Nagyida	1801	-	1794	-	(?)	1819, 1866
Nagyölyves	1739	-	-	(1880)	-	1867
Oroszfája	1800	1881 (1881e.)	1818(1802)	1816	1800	1853, 1867
Póka	1786	1866, 1876	1792	1853	1764	1757, 1835, 1853, 1867
Pókakeresztúr	1776	1873, 1878	1781	1883	1760	1854, 1866
Radnótfája	1786	1869, 1878	1813	1882	1761	1798, 1849, 1868
Sáromberke	1757	1877, 1878	1782	1846	1754	1853, (1868)
Szászrégen	1823	1870, 1880	1839	1822	1822	1829, 1853, 1866
Tancs	1784	1878	1812(1782)	1888(1844)	1840(1751)	1868
Teke	1792	(1866)	1811	-	-	(1867)
Toldalag	1774	1884	1812	1885	1763	1766, 1853, 1867
Unoka	1824	-	-	1882	1769	1787, 1854, 1862
Tuson	(1855)	1878	-	-	1876	-
Uzdiszentpéter	1770	1878, 1882	1782	1883(1868)	(1804)	1868

Papírból épített emlékművek, kora újkori, elveszettnek vélt Kárpát-medencei nyomtatványok felvidéki és lengyelországi könyvtárakban

A papírból épített emlékművek a jelleükönél fogva nem tűnnek időtállóknak. Nyelvészeti szempontból akár zavarosnak tűnhet a papírból épített emlékmű fogalma. Mégis létezett a 16–18. században a kegyességi irodalom részeként temetkezésével kapcsolatos nyomtatott kiadványok formájában. Ezek az alkalmi kiadványok, halotti beszédek, gyászversgyűjtemények (epicediumok) vagy egyleveles nyomtatványok (kárták) a család méltóságát és hírét hívták hirdetni és megörökíteni. Előbb német nyelvterületen lett divatos, majd a reformáció és a felvidéki polgárság közvetítése által magyar nyelvterületen is. A szerzők, alkotók ugyanakkor észrevétlenül magukat is megörökítették. Jól keresett ezen beszédek kiadása által a nyomdász, pap és diák is. A 17. században egyformán virágzott a műfaj katolikus és protestáns vidékeken is.

Az idők során jó néhány elveszett ezek közül. Egyes példányok most kerülnek elő a felvidéki és lengyelországi könyvtárakból. Jelen tanulmány hat ilyen ismeretlen vagy elveszettnek vélt nyomtatványra szeretné felhívni a figyelmet a teljesség igénye nélkül.

Balthasar Bachmann halotti beszéde Abraham Gigelmaier felett (1642)

A Balthasar Bachmann által írt *Eine Christliche Predigt* kezdetű halotti beszéd Abraham Gigelmaier felett sokáig eltűntnek számított. Borsa Gedeon tudósított róla először. Ő látta a 60-as években Szlovákiában. A Régi Magyarországi Nyomtatványok második kötete szerint a *nyomtatvány unikum példányára, amelyet az*

* Dr. Bibza Gábor református lelképásztor (1974. június 18.) a Kolozsvári Protestáns Teológián tanult (1993–1998). Történelemszociológus diplomát szerzett a Babeş-Bolyai Tudomány-egyetemen (1997–2001). Doktori címet Németországban, Münsterben a Westfälische-Wilhelms Universitätén szerzett egyháztörténelemből (2009). Kutatási területei a következők: halotti beszédek a kora újkorban (1571–1711), homiletikatörténet, Theodore Beza magyar kapcsolatai.

eperjesi evangélikus kollégium könyvtárában őriztek, Borsa Gedeon hívta fel a figyelmet (MKsz 1963: 345). Ján Ěaplaviè részletes bibliográfiai leírást adott róla (874), de azóta a példány lappang.¹ Jelen tanulmány megírásához az egyetlen ma ismert eperjesi (Prešov, Szlovákia) példány másolata állt rendelkezésre.²

A gyászbeszéd szerzője, Balthasar Bachmann 1642-ben állította össze és adta ki a halotti beszédet lelkipásztor kollégája, Abraham Gigelmair felett. Bachmann segédlelkészként szolgált ebben az évben Abraham Gigelmair evangélikus lelkipásztor mellett a Liszti család birtokán Veperden (Weppersdorf) és Kaboldon (Kobersdorf), Alsó-Magyarországon (ma Burgenland, Ausztria).³ Bachman önmagát *Ulma-Suevumnak* nevezi a halotti beszéd címlapján, ami annyit tesz: Ulmból származó sváb.⁴

Abraham Gigelmair 1612-ben született Augsburgban. Az augsburgi Szent Anna Gimnázium elvégzése után Strasbourgban tanult. Vallási okok miatt száműzték Augsburgból. A halotti beszéd tanúsága szerint előbb házitanítóként dolgozott⁵ Magyarországon, majd 1641-ben hívták meg lelkipásztornak Veperdre és Kaboldra. Itt 1642. február 25-én feleségül vette Cordula Kuttner, fél évvel később, július 13-án elhunyt, és 14-én Veperden temették el. A temetésen a lelkipásztor-kolléga Bachmann szolgált. A beszédet Lorenz Brewer adta ki a felsőmagyarországi Lőcsén.⁶

A 14 oldalas nyomtatvány két negyedrért hajtott füzetből áll, formátuma A⁴-B⁴ = [8] fol. – 4°. Ezenkívül a kiadványt iniciáléval, könyv- és záródísszel látták el.⁷

Tartalmi szempontból a nyomtatvány egy temetési prédikációt és életrajzt tartalmaz. A prédikáció felépítése: bevezetés, Miatyánk, igehely megjelölése (Ézs 49,15), exordium, exegézis és tanítás.⁸ A szokatlanul rövid, helyenként vázlatos beszéd a halott még életben levő, 70 éves édesanyját tekinti lelkigondozói alaphelyzetnek, a fiatal özvegyről csak futólag tesz említést. Az életrajzban (Personalia) pedig felvázolja a gyülekezet rövid helyzetét is. Másfél év alatt a veperdi evangélikus közösség két lelkipásztort veszített. Bár van bőven jelentkező az állásra, állítja a gyülekezet, de jó papot nem olyan könnyű találni, figyelemztet Bachmann.⁹

¹ Vö. RMNy III. 1932.

² Könyvtári jelzet: Pr. Kol G q 256 priv. 10.

³ Bachmann, Balthasar: *Eine Christliche Predigt ... auf Abraham Gigelmair. Leutschau [1642]*.

⁴ Vö. a halotti beszéd címlapját. Suevum jelentése latinul sváb.

⁵ Bachmann fol. B2v.

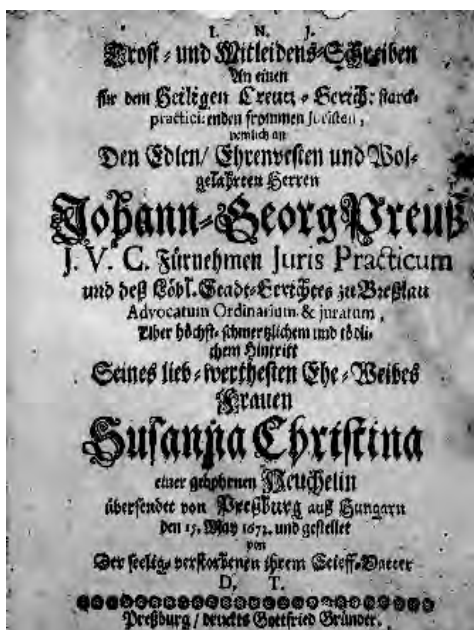
⁶ Bachmann fol. B3r.

⁷ Bibza Gábor: *Die deutschsprachige Leichenpredigt der frühen Neuzeit in Ungarn (1571–1711)*. LIT-Verlag, Münster 2009, 280.

⁸ Bibza Gábor: *i. m.* 124.

⁹ Bachmann fol. B3v. Vö. Bibza Gábor: *i. m.* 126.

David Titius halotti beszéde Susanna Christina Preuß felett (1672)

A boroszlói (Wrocław, Lengyelország) egyetemi könyvtárban őrzik a David Titius által írt *Trost- und Mitleidens-Schreiben* kezdetű gyászbeszédet. Az egyetlen fennmaradt pozsonyi nyomtatvány kolligátumban található a boroszlói egyetemi könyvtárban.¹⁰

David Titius pozsonyi evangélikus lelkipásztor negyedik kiadott halotti beszéde hét nappal mostohalánya, Susanna Christina Preuss temetése után, 1672. május 15-én jelent meg Pozsonyban.¹¹ Ezzel a nyomtatvánnyal adózott Titius és felesége a korán elhunyt lányuk emlékének.

David Titius 1619. december 14-én született a sziléziai Striegauban. Családja 1629-ben Boroszlóba költözött, innen ment Wittenbergbe teológiát tanulni.

Fiatal lelkipásztorként előbb a Lignitz (Legnica, Lengyelország) melletti Quietschen (1649) és Peterswaldauban (1651) szolgált. Pozsonyban 1654-től szolgált lelkipásztorként, ott 1667-ben evangélikus szuperintendenssé választották. Első felesége 1651-től Eva Ropelius,¹² majd ennek halála után, 1658. február 18-án feleségül veszi Agnes Huberst, a pozsonyi Johann Georg Heuchelin lelkipásztor özvegyét.¹³ Pozsonyi lelkipásztor kollégái Anton Reiser, Valentin Surtorius és Christian Piringer voltak.¹⁴ Az ellenreformáció miatt 1672-ben Nagyszombaton bebörtönözték. Vallási menekültként élete végéig Wohlauban szolgált. Itt hunyt el 1679. június 16-án, és 25-én temették el.¹⁵ Két halotti beszédet szenteltek emlékének.¹⁶

Susanna Christina Preuß 1649-ben született Pozsonyban, Johann Georg Heuchelin lelkipásztor és Agnes Hubers gyermekeként. Heuchelin halála után az édesanyja harmadszor is férjhez ment, 1658-ban David Titiushoz. Így lett Susanna Christina Heuchelin Titius mostohalánya. Ő férjhez ment a boroszlói jogász

¹⁰ Könyvtári jelzet: 548179.

¹¹ Titius, David: *Trost und Mitleidens Schreiben... auf Susanna Christina Preuß, geb. Heuchelin*. Pressburg 1672.

¹² Ebből a házasságból született Andreas nevű fia. Vö. Szinnyei J. XIV. (1914) 206. sk.

¹³ Klein I. 92. A második házasságából születik Dávid nevű fia.

¹⁴ Moller, Daniel Wilhelm: *Pressburger Kirchen- und Schul-verlust*. 1673.

¹⁵ Vö. Rudolphi, Kaspar: *Epithapium, oder Grab-Mahl... auf David Titius*. Wittenberg 1679.

¹⁶ Vö. Mühlport, Heinrich: *Ehren Lohn... auf David Titius*. Breslau 1679.

Johann Georg Preußhoz. Susanna Christina Preuß 1672. május 2-án halt meg Boroslón, és itt temették el május 8-án.¹⁷

Ebből az alkalomból hat másik halotti beszédet is kiadtak. A 20 oldalas nyomtatvány két és fél negyedréte hajtott füzetből áll, formátuma $A^4-B^4 + C^2 = [10]$ fol. – 4°. A nyomtatványt halálfejlé-ábrázolás zárja le.¹⁸

Titius ige és életrajz nélküli gyászirata klasszikus értelemben nem halotti beszéd, de teológiai szempontból nem különbözik a halotti beszédektől a kifejezési eszközökben és az élethelyzetben.¹⁹ Titius leírja, hogy a család két hónap leforgása alatt nemcsak a két gyermeket, hanem a fiatal anyát is elveszítette. A halott erénylistájának bemutatásával bizonyítja Titius, hogy mostohalánya nem érdemelte meg a halált. A vő vigasztalása a gyászirat zárórészének fő foglalatossága.²⁰

Cuncius Paulus epicédiuma Johann Korb felett (1669)

A nyomtatványok gyűjtése és a publikálás közötti időszakban két egylevelűs nyomtatvány jelent meg a Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNY) negyedik kötetében. Ebből kifolyólag csak a nyomtatványok rövid ismertetésére kerül sor. A *Christliches Ehrengedächtniß* kezdetű nyomtatvány az impresszum tanúsága szerint 1669-ben Lőcsén jelent meg Samuel Brewer nyomdájában. Az egy oldalra nyomtatott ívrét nyomtatványformája [1] fol. – 310 x 334 mm. A nyomtatvány felső felében a cím szerepel, az alsó részében Paul Cuncius cím nélküli verse olvasható. A nyomtatványt cifrakeretes dísz szegélyezi.

A nyomtatvány címéből kiderül, hogy Paul Cuncius, szepesváraljai (Spišské Podhradie, Szlovákia) evangélikus lelkész a szerző. Az RMNY negyedik kötetében szerint Paul Cuncius az 1650-es évek végétől 1674-ig, száműzetéséig volt a szepesváraljai német evangélikus egyház segédlelkésze.²¹ 1677. június 10-én hunyt el vallási menekülteként.

Johann Korb egykori szepesváraljai bíró és tanácsos 1669. január 16-án hunyt el, és 20-án temették el a szepesváraljai evangélikus templomban.²²

¹⁷ Vö. Johann Frimel: *Christlichster ... auf Susanna Christina Preuß*. 1672.

¹⁸ Bibza Gábor: *i. m.* 305.

¹⁹ Bibza Gábor: *i. m.* 186.

²⁰ Bibza Gábor: *i. m.* 188. sk.

²¹ Vö. RMNY IV. 3546.

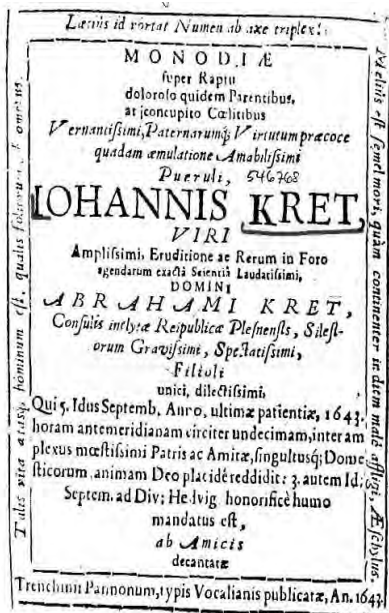
²² Vö. a cím részletével: „drauff den 20. dieses, christlich und ehrlich in unserer Haupt-Kirchen der Erden eingebracht worden”.

Gyászversek Anna Maria Rotarius felett (1662)

Az egyleveles *Honor novissimus* kezdetű nyomtatványt Anna Maria Baehrisch, Adam Rotarius plesnói (Plesno, Lengyelország) polgár felesége halálakor adták ki Lőcsén, 1662-ben, Lorenz Brewer nyomdájában. Az egyleveles nyomtatványt a boroszlói egyetemi könyvtárban őrzik.²³ A cifrakerettel díszített nyomtatvány felső részén olvasható a cím, alsó részén pedig három hasámban a barátok és rokonok által írt három párbeszédés gyászvers. A szerzők Gregorius Prusius, Johannes Rotarius és Casparus Waligura. Az egy oldalra nyomtatott ívrét nyomtatványformája [1] fol. – 284 x 327 mm.

Anna Maria Rotarius a sziléziai Plesnó városában hunyt el 1662. január 9-én.²⁴ A versek alapján megállapítható, hogy több gyereket hagyott hátra, köztük egy csecsemőt is.

Gyászvers gyűjtemény Georgius Kret felett (1642)

Szintén a plesnói polgársághoz köthető az a két epicédium gyűjtemény, amely Abraham Kret plesnói bíró két fiának halála alkalmából került kiadásra.

Az első, a *Lachrymae et Solatia* kezdetű nyomtatvány Georgius Kret 1642-ben bekövetkezett halálakor látott napvilágot.²⁵ A címlap tanúsága szerint a szerzők a család barátai. A nyomdai impresszum alapján „*Trench(inii) Typis Vocalianis excusum, Anno 1642*”, azaz 1642-ban jelent meg Trencsénben, a Wokal János Vencel özvegye által vezetett nyomda termékeként. Wokal Dorottya 1641–1648 között vezette a nyomdát.²⁶

²³ Könyvtári jelzet: 368526.

²⁴ Vö. RMNY IV. és Bibza Gábor: *i. m.* 409.

²⁵ A boroszlói egyetemi könyvtárban őrzött példány jelzete: 546767.

²⁶ Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. OSZK, Bp. 1966, 119.

Gyászversek Iohannes Kret felett (1643)

A második, *Monodiae* kezdetű nyomtatvány Abraham Kret utolsó fia, Iohannes Kret 1643-ban bekövetkezett halálát követően látott napvilágot. A szerzők szintén a család barátai, mint az előző nyomtatvány esetében. Az impreszum pedig ugyancsak a Wokal-nyomda terméként mutatja be a kötetet: *Trenchinii Pannonum, typis Vocalianis publicatae, An(no) 1643.*²⁷

Abraham Kret plesnői bírót és tanácstagot két fiának elvesztése alkalmával a barátok két kötet epicédium kiadásával kívánták vigasztalni. A megbízó a címlap alapján Hedvig asszony volt, aki Abraham Kret felesége lehetett.

Összefoglalás

A tanulmányban bemutatott nyomtatványok nemcsak a prózai és lírai kegyességi irodalom szempontjából nyújtanak értékes adatokat az irodalomtörténészek és teológusok számára, hanem a halotti beszédek, egyleveles nyomtatványok, valamint gyászvers kötetek számos adattal szolgálnak a történészek számára is. A kiadványok pontos keletkezési körülményeinek, illetve hatásának kutatása még várat magára.

Jelen írás csak felhívja a figyelmet a még mindig lappangó vagy ismeretlen „papírból épített emlékművekre”.

²⁷ A boroszlói egyetemi könyvtárban őrzött példány jelzete: 546768.

Felekezetváltás az erdélyi nemesség körében a 18. század folyamán Bánffy Ágnes esete

Erdély Habsburg-uralom alá kerülése után az erdélyi katolikus egyház a bécsi udvar hathatós támogatását élvezve, minden lehetőséget megragadott a reformáció során elvesztett pozíciói visszaszerzésére. Ezt a célt szolgálták a reverzálisok is, amelyeket vegyes házasságok esetén a protestáns házastárssal írtak alá, és amelynek értelmében az aláíró arra kötelezte magát, hogy születendő gyermekeit, nemüktől függetlenül, katolikus vallásban neveli. Erdélyben bevett szokás volt, hogy vegyes házasságok esetén a gyerekek nemük szerint követték szüleik vallását. Eszerint ha az apa katolikus volt, a fiúgyerekek is katolikusok lettek, míg a leányok az anyjuk protestáns vallását követték (vagy fordítva). Ezt a hagyományt rúgta fel a katolikus egyház a reverzálisok kikényszerítésével, amellyel brutálisan beavatkozott a családok életébe. A reverzális kötelezettség megszegői ellen szigorúan léptek fel, ahogyan ez Bánffy Ágnes esetében is megtörtént. Az erőszakkal katolikus vallásra kényszerített leány története a 18. századi Erdély egyik leghíresebb eseménye volt.

Bánffy Ágnes apja, Bánffy Dénes¹ kicsapongó élete és fogadásai révén hatalmas adósságot halmozott fel, amelynek visszafizetése meghaladta anyagi lehetőségeit. Emiatt arra kényszerült, hogy szerződést kössön anyósával, Barcsai Gergelyné özvegy Naláczai Sárával², amelynek értelmében összes birtokát átadta az anyósának, aki vállalta, hogy évi járadékban részesíti vejét, és visszafizeti annak adósságait is. Ám Bánffy tovább növelte adósságait, még anyósa néhány birtokára is kölcsönt vett fel. Naláczai Sára halála után (1761) Bánffy Dénes felesége, Barcsai Ágnes kezelte a birtokot, aki határozottan megtagadta, hogy a szerződésben megszabott évjáradékon felül több pénzt adjon férjének. A grófné bepanaszolta férjét az udvarnál, amiért a szerződés előírása ellenére a grófné által 15000 forinton kiváltott, és a Bonchidán tárolt javakat szekereken Szebenbe vitette.

* Bartha Zoltán 2009-ben végzett a Kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Történelem-Filozófia Karán mint történész. Ezt követően 2011-ben ugyanott mesterizett majd 2012-ben felvételt nyert a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Református Hitoktatói Karának doktori iskolájába. Doktori disszertációjának címe: Felekezetváltás az erdélyi nemesség körében a 18 század folyamán. Szakterülete a 17–18. századi Erdély nemesi társadalmának mindennapi élete.

¹ Bánffy Dénes (református, 1755-ben katolizált, sz. 1723. január 21., mh. 1780. július 27., temetik augusztus 12-én Kolozsváron) Bánffy György Doboka vármegyei főispán és Toroczkai Ágnes fia. Zaránd vármegyei adminisztrátor, 1763-tól Doboka vármegyei főispán, Kolozs vármegyei főispán (1770–1776), udvari tanácsos. Felesége: Barcsai Ágnes, Barcsai Gergely leánya. Gyerekei: Bánffy György, Bánffy Ágnes, Bánffy Dénes.

² Naláczai Sára (református, sz. 1670., mh. 1761., tem. máj. 29. Déván) Naláczai Lajos és Toldalagi Mária leánya. Férje Barcsai Gergely.

Ugyanakkor újabb adósággal terhelte meg az amúgy is túlterhelt birtokokat.³ Az udvar leiratban parancsolta meg a Guberniumnak, hogy az elvett javakat adják vissza a grófnénak. Bánffy Dénes természetesen tagadta az ellene felhozott vádak, azt hozva fel mentségéül, hogy azért vitte el a javakat, mert azokat nem tárolták megfelelően: *minden keresztül járt, rajta hálhatott, tollúval, zsírral, vajjal, fagygyúval jártak körülötte*. Az újabb adósságokat azzal indokolta, hogy kénytelen volt kölcsönkérnie, mivel a felesége a megegyezésük ellenére sem hajlandó átadni a jövedelmek felét, és csak évi 2000 forint évjáradékot juttat neki, amiből ő képtelen megélni. A guberniumi bizottság ítéletét meg azzal magyarázta, hogy kezdetől tudta *gr. Lázár és Teleki, hogy catholikussá lett, ellene lesznek, de reméli nem fogja ő felsége azért benne a catholica religiot perimáltatni megengedni*.⁴ Ez az eset csak tovább növelte Bánffy ellenszenvét és haragját felesége iránt, és a királynénál tett panaszt a személye elleni támadások miatt. Haragját csak növelte, hogy felesége a végrendeletéből teljesen kizárta. Bécsbe való felutazása előtt meglátogatta feleségét annak Piskiben levő udvarházában, és itt a grófnétól 6000 forintot kért az útiköltségek fedezésére. Felesége azonban kérésének teljesítését megtagadta, amire Bánffy megfenyegette feleségét, hogy leányát, akit addig az anyja református hitben nevelt, erővel fogja elvenni. Az ajtót reázárta a gyermekre, és kardját kihúzva kényszerítette azt vallása elhagyására, megfenyegetve, hogy ellenkező esetben fejét veszi. A leánya ellenállását látva tervét feladta, és dühösen távozott.⁵ Halmágyi István 1766 januárjában feljegyzett egy beszélgetést Bánffy Dénessel, melyben a gróf beismerte, hogy a sok költség és az *illetlen társaság* igen ártott hírnevének, amelyet ő is elismert, állítva, hogy *minden vesztegetésnek nemén általmnt*. Mások előtt azt híresztelte, hogy semmit sem bánt meg, és ha mindent előlről kezdhette, ugyanazt az életet folytatná.⁶

Barcsai Ágnes 1765. október 3-án egészsége megromlása miatt, attól tartva, hogy halála után a birtok ismét a férje kezére jut, aki kicsapongó életével mindent el fog vesztegetni, valamint, hogy férje a leánykát is a maga vallására fogja erőltetni, egy szerződést kötött Teleki Sámuellel⁷, amelynek értelmében az akkor 11 éves Bánffy Ágnes kezét Telekinek ígérte. A szerződés szövege megvilágítja azokat az okokat, amiért az anya igyekezett kiskorú gyermekét biztos kezekbe adni: *4 Decembris 1761 lótt egyezésem az Férjem Urammal az következhető egyenlenség el távoztatására azt tartja, hogy Leány Gyermekeimet én nevelhessem és szabados*

³ Halmágyi István naplói, 1752–1753, 1762–1769 és iratai, 1669–1785. Közli Szádeczky Lajos. In: *Magyar Történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századból*, IV. kötet. Monumenta Hungariae Historica – Magyar Történelmi Emlékek, II. osztály, írók, 38. kötet, a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó hivatala, Budapest 1906, 240.

⁴ Halmágyi István: i. m. 241.

⁵ Uo. 242.

⁶ Uo. 240.

⁷ Teleki Sámuel (sz. Gernyeszeg, 1739. november 17., mh. Bécs, 1822. augusztus 7.) Teleki Sándor és Petki Nagy Zsuzsa fia. Küküllő vármegyei főispán, guberniumi tanácsos, a váradi kerület főbiztosa (1784–1790), alkancellár (1792-től) majd kancellár. A marosvásárhelyi Teleki Téka alapítója. Felesége: Iktári Bethlen Zsuzsa (esk. 1769. november 19., mh. 1797. október 10). Gyerekei: Teleki Sámuel (mh. 1784. március 2.), Teleki Domokos (sz. 1773. szeptember 5., mh. 1798. szeptember 16.), Teleki Mária (f. Rhédey Ádám), Teleki Ferenc (sz. 1787. március 26., mh. 1861., f. Bánffy Erzsébet).

Disposition alatt legyenek [...], erőm is gyengülni kezdett míg Isten jóvoltából életben és ép elmével vagyok, kívántam említett Édes Leánynomnak jövendőbeli Férjét szemeim előtt látni, és ez végre midőn Méltóságos Imperialis Gróf Ifjabbik széki Teleki Sámuel Urat, mind magam meg ésmertem, mind maga Sokak előtt magát tettszésemre meg ismertette, születésre, experientiaira, idejére és e világi rendes élethez el készült minéműségre nézve Házamban Leánynom és Jóságaim mellé szükséges és egyszersmind elégséges Férfinak tartom.⁸ Ugyanakkor elkészítette végrendeletét is, melynek alapját a Naláczi Sára és Bánffy Dénes között kötött szerződés képezte. A végrendelet pontjai között szerepelt az is, hogy halála után leánya nevelését Teleki Lászlóra bízta. Kikötötte, hogy lánya lakodalmára csak a nagykorúsítás után kerülhessen sor. A végrendelet mára elveszett, vagy ismeretlen helyen lappang, ezért annak rekonstruálásában csak az emlékirodalom adataira támaszkodhatunk.

A házassági szerződést és a végrendeletet Teleki Sámuel vitte Bécsbe megerősítésre, ahol nagy nehézségek árán ezt el is érte. Halmágyi István erről így számol be: *Leérkezik gr. Teleki Sámuel úr ki előbeszéli mennyi munkája volt, míg gr. Bánffy Dienesné asszony excellentiája testamentumát confirmáltatta. Religiót, aetast és mindent egyéb contraria ratiokat opponáltak.*⁹ Telekinek ígéretet kellett tennie, hogy menyasszonya nagykorúsága elérésekor szabadon választhat vallást. Addig az udvar engedélyezi, hogy az anyja mellett maradhasson.¹⁰ A végrendelet megerősített változatát 1766. április 6-án adták ki. Teleki merész lépése mindenkit meglepett, ugyanis tudták, hogy Bánffy Ágnes apja és az udvar is arra törekednek, hogy a leányt katolikus vallásra térítsék. De ha a vallásán is marad, az akkor 11 éves gyerek akár bele is unhat a Telekivel kötendő házasságba. A barátai figyelmeztették Teleki Sámuel, hogy *ha mindeneket bár atyja consensussa nélkül véghez viszen is, de az atyja, ennek baráti és papjai nagy akadályai lesznek előmenetelének és minden dolgiban gáncsot keresvén, szerencsétlenséget is okozhatnak.*¹¹

De ki is volt Teleki Sámuel, kihez Barcsai Ágnes minden bizalmát kötötte? A rendelkezésünkre álló adatok szerint 1739. november 17-én született Gernyeszegen Teleki Sándor és Petki Nagy Zsuzsa fiaként.¹² Tanulmányait otthon végezte házita-

⁸ Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel.* az Erdélyi Múzeum Egyesület kiadványa, Kolozsvár 1997, 42.

⁹ Halmágyi István: *i. m.* 259.

¹⁰ Uo. 243.

¹¹ Uo.

¹² Teleki Sándor (református, sz. 1679. mh. 1754. szeptember 5-én, Gyulafehérváron, temetik november 5-én gernyeszegi templomból), Teleki Mihály kancellár és Veér Judit fia, Torda vármegyei főispán, 1736-tól guberniumi tanácsos, a Bethlen Kollégium főgondnoka. Hermányi Dienes József szerint nehéz természetű, kegyetlen zsarnok volt, akit a jobbágyai utáltak. Ezzel ellentétben Bod Péter szerint tudománypártoló és a református egyház lelkes támogatója volt. 1704-ben, Enyed leégése után egy díszes kardot küldött a királynak az angliai segítség engedélyezéséért. A külföldön tanuló erdélyi református diákok bőkezű meccénása volt. 1734–1754 között a Marosvásárhelyi Református Kollégium főgondnoka. Két házasságából hat gyermeke született. Első felesége bethleni Bethlen Júlia (esk. 1701. márc. 19., mh. 1723) volt. E házasságból három fiú és egy leány született. Teleki Miklós (1704–1745) alezredes, Teleki László (1710–1778) királyi kamarás, guberniumi tanácsos, a Teleki család gyömrői ágának alapítója. Teleki Lajos (1715–1758), felesége Bethlen Kata. Teleki Judit (mh. 1734) férje Vargyasi Daniel István. Teleki Sándor második felesége Petki Nagy Zsuzsa, Petki Nagy Zsigmond leánya volt (mh. 1748. december 11-én, temetik 1755-ben a

nítók irányításával (Lécfalvi Orbán Péter, Simon István, Bányai Székely György stb.). 1759–1763 között külföldi egyetemeken tanult. Mária Terézia új oktatási törvénye megnehezítette a külföldi egyetemlátogatást, az új előírás szerint ugyanis csak a baráti, szövetséges országokban lehetett tanulni. A törvény kiadása után a külföldi tanulmányi engedélyt kérelmezők között a három Teleki unokatestvér (Teleki Ádám, 1740–1792, Teleki József, 1738–1763 és Teleki Sámuel, 1739–1822) is ott van.¹³ A bécsi udvar, látva, hogy a kérvényezők erdélyi nagynevű családok sarjai, nem gördített akadályt az engedély megadása elé. Bécs igyekezett megnyerni az erdélyi arisztokrácia tagjait politikájának támogatására, így a három Teleki fiú kérvénye kapóra jött az udvarnak, akik így a király iránti hűségüket is bizonyíthatták. Mária Terézia már korábban érvényt szerzett annak a rendeletének, amely szerint csak azok mehettek külföldre tanulni, akik nemesek voltak, és rendelkeztek elegendő pénzügyi forrással az utazás és a tanulmányi költségek fedezésére. Emiatt a 17. századi szegény vándordiakokat többnyire a 18. századi főurak váltották fel, akik hazai tanulmányaikat külföldön fejezték be, és akiknek volt elég pénzüik, felkészültek voltak, szilárd kapcsolatokkal rendelkeztek, több nyelvet beszéltek, és előre megtervezett úti és tanulmányi programokat követtek.¹⁴

Teleki Sámuel 1763. december 15-én tért haza külföldi útjáról, ahol teljes elszigeteltség várt rá, amelyből levelezéssel próbált kitörni. 1765-ben elutasították a testőrgárdába való felvételi kérelmét, ami nagy csalódásként érte. Daniel Bernoullinak, volt svájci tanárának címzett levelében így vallott erről: *Valami udvari tisztséget engedtek remélni, de valójában csak szép szavakkal fizettek ki. Rájöttem néhány próbálkozás után, hogy semmit sem lehet elérni, ha az ember nem a divatozó valás híve.*¹⁵ Halmágyi István így jellemzi: *Erdélyben abban az aetasban nincs most oly qualificalt két ifjú úr, mint Teleki József és ez a Sámuel, széles tudományokra, experientiajokra és nyelvek tudására nézve, Ismeretesek mindketten a francia udvarnál, hollandiai, helvétiai respublicáknál és másutt is. Tüzek igen nagy, a bécsi felségeknél és minisztereknél is distinctim ismeretesek.*¹⁶

A sáromberki református eklézsia anyakönyvébe 1766-ban Kibédi Péterffi László református pap a következő adatokat jegyezte be: *Ez esztendőben mátkásodott meg a falunak Ura Méltóságos Gróf Széki Teleki Sámuel Úr a Méltóságos Gróf Bánffy Dénes ő excellenciája Leányával, ki amint mondják tizenegy esztendő, a maga ideje felett tanult és okos, kelletvén még utána várakozni a Grófnak egynéhány esztendeig. Kedveljed én Istenem őket, és adjad egybe, s éltesse egymás szeretetiben, hogy annak a dicsőségeket buzgósággal és valósággal munkálkodott Háznak meg hányattatása ő benne helyre állíttassék és meg építtessék. Ámen.*¹⁷ Egy év múlva ezt jegyezte fel a lelkész: *N. B. 25 Julii. Ez esztendőben vette el Bánffy Dénes Úr a mi Grófunktól és édes Anyjától a mi Gró-*

Gernyeszegen), házasságukból két fiú született. Ifj. Teleki Sándor, aki háromszor nősült: előbb Vitéz Erzsébet, majd Halász Borbála, legvégül Györffy Mária volt a felesége, valamint Teleki Sámuel (1739–1822), a könyvtáralapító.

¹³ Deé Nagy Anikó: i. m. 22.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo. 37.

¹⁶ Halmágyi István: i. m. 243.

¹⁷ Deé Nagy Anikó: i. m. 41.

funknak mátkáját s maga Leányát egy Squadron Lovas Huszárt küldvén reájuk Örményesre, volt vezérük Gróf Bethlen Miklós Úr, mostoha leányával Br. Josika Imrénével és Gróf Haller Gábornéval s maga feleségével, nagy erőszakkal esett elvételése az békességnek idején példa nélküli. A Gróf vévén észre a dolgot, a maga hintájába vévén az Asszonyt kis Asszonnal egyben elfutott volt Pagocsa felé, de utol érvén egy Hadnagy felesd magával erőszakkal vissza vitte ő Nagyságukat Örményesre, hová meg érkeztek éjszaka és Gróf Teleki Sámuel Urat magát külön őrizet alá vetvén, egy S. R. Imperii Gróf Bethlen Miklósénak hintájába tették (a leányt) s elvitték, holott a Királyné maga konfirmálta volt mátkaságát. Felment a Gróf az Asszonnal együtt Bécsbe és a kis Asszonyt is a Király felvitette s még oda vannak, tudja Isten mint lesz a dolog. Könyörgöttek ezért a mieink sok felé, mi is a mai napig is.”¹⁸ Az ügy végkifejletét 1768-ban így összegzi Péterffi: Ez esztendőben Augusztusban érkezett a Grófunk Bánffy Dénesné Asszony ő Nagyságával együtt, kik mind eddig Bécsben és Pozsonyban voltak tavalytól fogva. Oda maradván a Kis Asszony, a mi Grófunk mátkája, kit maga akar a Királyné Asszony educálni, nem adván vissza ezeknek. Confideált is a kis Asszony Pálfordulása napján, nem is lehet semmi reménység a kis Asszonyhoz hogy a mi Grófunk felesége lenne: maga is már így esvén a dolog elvenni nem szándékozik, úgy értettük. 10 Augusztus, ide jött a Gróf és meg betegedett forró nyavalyában egészen szüretig mint beteg volt.¹⁹

De mi is történt valójában? Noha az udvar megerősítette Barcsai Ágnes végrendeletét és a Teleki Sámuellel kötött szerződését, Bánffy Dénesnek sikerült elérnie az udvarnál, hogy a kabinet írásban értesítse Bajtay József Antal²⁰ erdélyi katolikus püspököt a leány elvitelére. A leányrablást Szilágyi Ferenc írja le leg részletesebben, sőt az eredeti okleveleket is közli.²¹ Eszerint a leányt előbb Szentpálra, onnan Küküllővárra (Bethlen Miklós birtoka) majd pedig Kolozsvárra hurcolták. Teleki Sámuel hívét, Kibédi Mátyus Istvánt, Marosszék főorvosát bízta meg, hogy próbáljon a leány közelébe férkőzni. Mátyus levélben számolt be a látottakról: *senki idegent feléje sem engednek, a kapukat zárva és darabonttal strázsálva tartják.*²² Mikor végre sikerült közelébe jutnia, orvosként sem lehetett vele kettesben, nehogy anyjától vagy vőlegényétől hozott híreket adhasson át.

Halmágyi István a Gubernium titkáraként első kézből értesült az eseményekről, így az általa leírtak a konkrét eseményeket tükrözik.²³ Elmondása szerint 1767 júliusában Bethlen Miklós,²⁴ felesége Csáki Kata és leányuk, Bethlen Rozália Ma-

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.; Liber Ecclesiae 20., 23., 26., Sáromberki Református Egyházközség levéltára.

²⁰ Báró Bajtay József Antal (sz. Zsibón, 1717. december 4., mh. Szentanna, 1775. január 15.) erdélyi katolikus püspök (1760–1772), Mária Terézia feltétlen híve, a rekatolizáció támogatója.

²¹ Lásd bővebben: Szilágyi Ferenc: *Gr. Bánffy Dénesné és leánya. Rajzok Erdély államéletéből a XVIII. században.* Budapest 1873.

²² Deé Nagy Anikó: *i. m.* 43., Mátyus István Teleki Sámuelnek írt levele. Marosvásárhely, 1767. augusztus 1. MOL. P. 661 Teleki Sámuel oszt. 42. cs. Közli: Fodor István: *Orvostörténeti levelek. Communicationes ex Bibliotheca Historicae Medicae Hungarica.* Budapest 1965, 270–274.

²³ Halmágyi István: *i. m.* 317–319.

²⁴ Bethlen Miklós (katolizál, előbb református, sz. 1720. mh. 1781. augusztus 21.) Bethlen Ádám és Bánffy Klára fia. Guberniumi tanácsos (1760-tól), tartományi főbiztos (1761-től), kincstartóság vezetője (1767-től), országos elnök (1777-től). Felesége: Csáki Kata, gyermeke Bethlen Rozália (f. Csáki János).

rosvásárhelyre utazott, ahol egy Bethlen Ádám ezredéhez tartozó katonai egység várta őket. Bethlen Miklós még öccsével sem közölte hova kellene a katonák, aki ezért igen megneheztelt testvérére. A híresztelések szerint az egység a Sofronius ortodox szerzetes vezette lázadókat akarta elfogni. Barcsai Ágnes, valamint leánya és Teleki Sámuel Mezőörményesen tartózkodtak, de attól tartva, hogy Bethlen talán ellenük indulna, összehajoltak és elhagyták a falut. Bethlen azonban katonákat küldött a hintó után, akik fegyvert fogva a menekülőkre, visszafordulásra kényszerítették őket. Ezután Bethlen két levelet adott át a grófnénak. Az első Hadik András parancslevele volt, amelyben a királynő nevében a leány fiatal korára való tekintettel megtiltotta a házasságot. A másik levelet a katolikus püspök írta, amelyben arra kérte a grófnét, hogy a gyermeket adja át Bethlennek. A grófné nem elégedett meg a generális és a katolikus püspök levelével, ezért kérte a királynő hivatalos parancsát is. Barcsai Ágnes felajánlotta, hogy reverzális ellenében maga viszi fel lányát Bécsbe, de erről Bethlen hallani sem akart. A grófné ellenkezését látva, Bethlen kisebb katonai egységet vezényelt a házba, ennek vezére egy Pikler nevű hadnagy erőszakkal ragadta ki a gyermeket az anyja karjai közül. A grófné elkeseredésében a hadnagyba szúrta kését, ám Teleki közbelépésére a hadnagynak sikerült elmenekülnie.

A gyermeket Bethlen hintójába tették, majd előbb Kerelőszentpálra, onnan Küküllővárra, végül Kolozsvárra vitték. Kolozsváron Nagyboldogasszony napján a templomba vitték, rózsafűzért nyomtak a kezébe, és arra próbálták kényszeríteni, hogy vessen keresztet. Apja, Bethlenné és Hallerné mindent elkövettek a gyermek megtérítéséért, de az hajthatatlan maradt. Bethlen Ádám és felesége, amikor tehették, intették, hogy vallását el ne hagyja. Mások az utcán intettek, vagy csak fejük biccentésével biztatták a kitartásra. Teleki Sámuel és Barcsai Ágnes azonnal Bécsbe sietett, ám a katolikus párt mindent elkövetett, hogy a királynő ne fogadja őket.

Az esemény hatalmas vihart kavart Erdélyben, mindenki erről beszélt. Az ügy a kor nagy krónikásának, Rettegi Györgynek a figyelmét sem kerülhette el: *Gróf Bánffy Dienes megvetettvén maga helytelen cselekedetei miá jobban is a feleségétől, abbeli bosszúságában 13 esztendőös leányát, ki is az ő felsége annuentiájából gróf Teleki Sámuel úrfinak már desponsálva vagyon esztendőktől fogva, a püspök Bajtay Antal (a ki is kimondhatatlan nagy barátságban vagyon gr. Bánffy Dienes úrral) és Bethlen Miklós akaratjából militare brachium által édes anyja öléből kiragadták hallatlan például s elvívén magával Bethlen Miklós úr, pápistává akarták tenni erővel, szüntelen két jezsuita papot tartanak mellette, de semmit még eddig nem tehettek vele, a processio is oda hurcolták az ártatlan gyereket Nagy- Boldog- asszony napon. Pénteken 14-ta Augusti nem akart böjtölni, kiizent az apjának, hogy neki küldjön húst az asztalról, mert ő bizony nem böjtöl, küldött ugyan, de megizente, hogy szoktassa magát böjtre, melyre azt felelte: én bizony soha sem! Amaz igaz magyar, jólelkű református nagyúr, generális Bethlen Ádám nem meri egyébbel biztatni (minthogy különösen senki vele nem beszélhet a fenn megírt két strázsa miatt), hanem: édes húgom! Most az ideje, imádkozzál! Mikor szinte Czobel kapitány (a ki egy esquadronnal a végre volt commandérozva Bánffy Dénesnére, hogy a kisasszonyt elvegyék) a quartélyára ment volt Zoványra, találkoztam vele a nagy szénafűn s beszélé az egész dolgot, melyre bosszúságomból azt mondám: pogányhoz is illetlen dolog*

lett volna az a kegyetlenség, ő is azt monda, hogy adta volna Isten, ne kellett volna neki oda menni. A szegény asszony nagy indulatjában Pikler nevű hadnagynak az oldalába ütötte a zsebbeli bicskáját, de az oldala csontjában megakadt. Mind az asszony, mind Teleki Sámuel úr felmentek mindjárt Bécsbe. Adná Isten járnának szerencsésen, melyet meg is ad az Isten, mert a mint a hír foly, ő felségének nem volt hírével hanem csak a püspök, Bethlen Miklós és Bánffy Dénes practicájából lett. Talán az Isten az által a gyermek által mutatja meg a maga hatalmát és dicsőségét!²⁵

Rettegi hozzáállása is tükrözi az akkori közvéleményt, amely szerint az uralkodó nem tudott az eseményekről, az áttérítési kísérlet a püspök, Bánffy Dénes és Bethlen Miklós mesterkedése volt. A fennmaradt levelezések viszont világosan tükrözik, hogy a királynő mindenről tudott, utólagos rosszallását csak a gyermek elvételének módozata és az ügy nyilvánosságra kerülése váltotta ki.

Halmágyi az áttérítés szándéka mögött több okot is sejteni vélt. Szerinte a püspök teljesen Bánffy kegyeibe akart férkőzni, ezért vállalta az áttérítés lebonyolítását. Másik ok lehetett, hogy Bánffy ezzel akart bosszút állni Telekin, mivel ez vette át egykori birtokainak irányítását. Ugyancsak ő vetette fel annak lehetőségét is, hogy Bánffy ezáltal csak Hallernének akart kedveskedni (szoros barátságuk köztudott volt) azzal, hogy leányát Haller fiával adja össze. Halmágyi is úgy számolt be az eseményekről, mintha azokról a királynő semmit sem tudott volna.²⁶

Bécsben Barcsai Ágnes és Teleki Sámuel a királynő ugyan fogadta, de számottevő eredmény nem született, az uralkodó viszont elrendelte, hogy a gyermeket mielőbb Bécsbe vigyék. A leány után báró Grassnét küldte el Erdélybe udvari hintóval. Grassné érkezésének hírére a püspök Bánffyval, Hallerrel és ennek feleségével tárgyalta meg a védekezésüket.

Az udvarhölgy szeptember elején érkezett meg Szebenbe, és rögtön elrendelte, hogy Bánffy Ágnes haladéktalanul vigyék hozzá. Csáki Kata mindent megtett, hogy a gyermeket ne vegyék ki kezéből, még a püspököt is arra kérte, kérje a királynő beleegyezését abba, hogy ő vigye fel Bécsbe. Csáki Kata továbbra is abban reménykedett, hogy a leányt sikerül áttéríteni.²⁷ Bajtay mindenki megdöbbenésére kihátrált az ügy mögül. Végül a gyermeket Hadiknénak adták át. Halmágyi beszámol róla, hogy Csáki Kata igen kedvesen bánt vele, és igyekezett elérni, hogy az átadáskor Bánffy Ágnes sírjon, hogy a királynőnek ezt is megírhasssa, de terve nem sikerült, mert a gyerek örömmel szabadult meg tőle.²⁸ A püspök, Bánffy György és Csáki Kata azzal érvelt az udvarnál az erőszakos elvétel mellett, hogy a gyerek igen rosszul nevelt, német és francia nyelven nem tud, anyja csak rongyokban járatta, és annyira tudatlan, mint egy parasztgyermek. Azt híresztelték, hogy Telekivel egy ágyban hált, és ha az anyja nem tiltotta volna, már rég

²⁵ Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok, 1718-1784*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi Jakó Zsigmond, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1970, 211-213.

²⁶ Halmágyi István: *i. m.* 319.

²⁷ Uo. 327.

²⁸ Uo. 328.

áttért volna a katolikus vallásra. Halmágyi szerint a leány Bécsbe való vitele is azért történhetett meg, mert a királynő meg akart győződni a valóságról.

Hadikné és az udvarhölgy rögtön kikérdezték Bánffy Ágnest, aki beszámolt elrablásának történetéről, Csáki Kata brutális bánásmódjáról, ugyanakkor megerősítve azt is, hogy nem hajlandó elhagyni vallását. A két hölgy meglepetten tapasztalta, hogy Bánffy Ágnes művelt, németül és franciául is jól beszél. Az apja ellenezte, hogy Hadikné ruhákat készíttessen neki, mondva: hadd lássa a királynő milyen rongyokban járatta az anyja. Azonban a generálisné hajthatatlan maradt, és mindent a saját költségén készíttetett el.²⁹

Noha az udvar mindent megtett, hogy az ügy ne keltsen feltűnést, a hír gyorsan terjedt Erdélyben és külföldön egyaránt. Bécsben maga Teleki panaszkodik a protestáns országok nagyköveteinek. Leveleiben értesíti külföldi ismerőseit is az ügyről, mint például Jean Jacques Duvoisint, aki a párizsi holland követség protestáns lelkésze volt. A lelkész a válaszevélben azt írta, hogy noha világosan tudja, ki áll a dolog háttérben, azonban nevét tanácsosabb ki sem ejteni.³⁰ Halmágyi így ír erről a naplójában: *Bécsben ezen illetlen és erőszakos cselekedetnek híre elterjedvén angliai és prussus követek felmentek volna ő felségéhez és proponálták, hogy ő nekik sem Bánffyné, sem Teleki noha semmit sem szóltak, de közönséges hírekből értvén, minémű erőszakos persecutio történt rajtok, kívánták ő felségétől kérni, hogy azon megszorodott grófnét vigasztalja meg, mert másként kéntelenek lesznek magok principalisoknak hírt tenni iránta.*³¹ Hogy ez megtörtént-e, vagy sem, nem tudjuk, az udvar döntése azonban változatlan maradt. A királynő leiratát a Bánffy Ágnes ügyével kapcsolatban a Gubernium 1768 januárjában kapta meg, amelyben közli, hogy a gyermeknek anyjától való elvételének módját ugyan nem helyesli, sőt hibásnak tartja, de fenntartja az anyjától való elvétel szükségességét. Kijelentette, hogy a gyermeket maga akarja nevelni, erről a Gubernium adjon hírt Bánffy Ágnes apjának és anyjának.³²

És végül hogyan zárul le az ügy? Nos erről Teleki Sámuel naplójából kapunk felvilágosítást, amelynek a következő címet adta: „Monumenta actor in causa Comitissae Agnetheae Bánffi, anno 1767 die 15, Julii, armata 170 militum manu, matri simul ac sponso ereptae, qua in unum volumen collecta inter libros bibliothecae suae manuscriptos retulit Samuel S. R. I. Comes Teleki, ut memoriam tragici hujus casus serea commendaret posteritati”.³³

1767. 15 Julii. Estve jött squadron Örményesre és éjjél után 2 óraker vitte el a mátkámat Bethlen Miklós szekeriben. Azon éjszaka 3 óraker indultam Bécsbe a szegény megkeserített anyával.

26 Julii. Estve érkeztünk Bécsben.

12 Augusti. Volt audentiája a grófnénak.

²⁹ Uo. 329.

³⁰ Deé Nagy Anikó: i. m. 44.

³¹ Halmágyi István: i. m. 319.

³² Uo. 352.

³³ Deé Nagy Anikó: i. m. 43.

16 Octobris. Estve hozta föl Erdélyből a mátkámat B. Graszné, udvari cammerfrau.

21 Octobris. Átadta a mátkámat a királyné G. Michanénak, hogy tartsa.

24 Novembris. A resolutio vételinek alkalmatosságával szóval mondotta B. Brukenthal a grófnénak s nékem, hogy Bécsből eljőjjünk a királyné parancsolatjával.

15 Januarii 1768. Estve felé elindultunk a grófnéval együtt Bécsből. Úgy hogy még csak búcsúzás végett sem engedtetett meg, hogy én a mátkámat, az édes anya pedig édes gyermekét láthassuk.

16 Januarii. Érkeztünk ebédre Posonyba. 25 Januarii. Pálfordulása ünnepén a bécsi capellában objuráltatták solemniter a mátkámmal a maga vallását. B. Brukenthal is jelen volt. Ezolta levelet oda nem is írtam.”³⁴

Végül Bánffy Dénes, Bethlen Miklós, Csáki Kata és a püspök elérték a tervüket. A királynő gróf Eszterházy Jánoshoz fogja feleségül adni Bánffy Ágnest, noha Erdélyből több kérése is akadt. A házasságra 1777. június 10-én került sor a királynő jelenlétében.³⁵

Teleki Sámuel 1770-ben feleségül veszi gr. iktári Bethlen Zsuzsannát (született Hadadon 1754. január 29-én), gróf iktári Bethlen Domokos és báró hadadi Wesselényi Mária leányát. Az eljegyzést megelőző évben, 1769. május 26-án a királynő kiadott egy körlevelet, amely elrendeli az első Erdélyi Mezőgazdasági Egyesületet (Societas Agriculturae et Artium) felállítását. A körlevélben Telekit is felszólította, hogy legyen tagja az egyesületnek, amit ő el is fogad. 1774. december 6-án Küküllő vármegye főispánjának iktatják be, egyben királyi kamarás és erdélyi udvari tanácsos is lesz. 1777-ben a királynő Teleki Sámuel Erdély nagyfejedelemségbeli kormányzó tanácsosnak nevezte ki. 1783-ban visszautasította II. József ajánlatát, hogy az egyesített magyar és erdélyi kancellárián az erdélyi ügyek tanácsosa legyen. 1785-ben a nagyváradi kerület biztosa lesz (ide tartozott Szabolcs, Bihar, Békés, Arad, Csanád, Csongrád, a hajdúvárosok és Nagykovács). 1787-ben alkancellárnak nevezte ki az egyesített magyar–erdélyi kancellárián, majd II. József halála után az ismét függetlené váló Erdélyi Alkancellária főkancellárja lesz, amely tisztséget haláláig viselte.³⁶

³⁴ Uo. *Teleki Sámuel úti naplója, 1759–1763*. Sajtó alá rendezte ifj. Biás István. Marosvásárhely 1908. 113–114.

³⁵ Kendeffy Gábor levelezése. Koszta István levele, Szeben. 1777. június 26. Kendeffy család levéltára, 371. sz. fondjegyzék, 11. sz. a Román Állami Levéltár kolozsvári részlegében.

³⁶ Deé Nagy Anikó: *i. m.* 53.

Gudor Kund Botond*

Bod Péter és a nagyenyedi kollégium (1724–1740)

Bod Péter abban a felsőcsernátoni református iskolában kezdte el tanulmányait, amely 1652-ben kezdte el működését. Az iskoláztatás motivációját is elmondja *Önéletírásában*: *Atyám nem volt tudományosan képezve, hanem minden tanultság híjjával lévén, gyakran panaszkolta szerencsétlen sorsát és neveltetését. Ezért annál nagyobb szenvedelemmel szánt engem arra, hogy jártasságot nyerjek a finomabb tanulmányokban. Az 1718-ik év vége felé rábízott tehát az iskolamesterre, hogy bevezessen a tudomány elemeibe.*¹ A katolikus felekezettől átvett falusi iskolát Koppáni András iskolamester (1670) vezette, akinek utóda 1718-cal kezdődően, a nagy pestisjárvány idején Bod Péter tanítója a *finomabb tudományokra* Szatmári Gábor volt.² Az akkor már öreg tanítóról *Önéletírásában* vallott Bod Péter: *az alsócsernátoni iskolában Szatmári Gábortól kapott oktatás mellett leraktam a tudomány első alapjait.*³ Bod az 1719-ben kitört, családját is megtámadó pestisjárvány miatt megszakította otthoni tanulmányait, amelyeket csak később folytathatott. Otthoni tanulmányainak pótlására, bekövetkezett az, amire a *legnagyobb hévvel vágyott*, 1724-ben a nagyenyedi kollégium kisdíákja lehetett: *A legnagyobb hévvel viseltettem a tudományok iránt, de hiányzott a tanulásra való alkalom. Végre, amiért olyannyira vágyakoztam, az 1724-ik évben, ősz táján, a nagyenyedi kollégiumba mentem.*⁴

Nem volt véletlen az iskolaválasztása. Nagyenyed akkor kezdett jelentősebb várossá alakulni, amikor a Habsburg-hatalom 1716-ra eltávolította Gyulafehérvárról a református intézményrendszert és adminisztrációt. 1715 után Enyed nem csak a hírneves kollégium városa lett, hanem Alsó-Fehér vármegye székhelye is.⁵ A kollégiumot Erdély legjelentősebb református tanintézményei között

* Gudor Kund Botond 1971-ben Balázsfalván (Fehér megye) született. Tanulmányait Búzásbocsárdon, Balázsfalván, Nagyszebenben, Kolozsváron és Szegeden végezte. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben lekipásztori, majd a Babeş-Bolyai történelem fakultásán történészi diplomát szerzett. Posztgraduális tanulmányait Amsterdamban (Hollandia) és Romániában végezte: 1999 MA-, 2005 Mth-, majd 2006-ban Phd-fokozatot szerzett. 4 könyv szerzője, többnek szerkesztője. Tanulmányai hazai és külföldi lapokban jelentek meg. Érdeklődési köre a magyar és európai történetírás és egyháztörténetírás 16–18. századi története. Kutatásaiban a protestáns intézményfejlődést, az erdélyi és európai vallási tolerancia kialakulásának kérdéskörét, a református egyházi adminisztráció kialakulását, 1848–1849-es forradalom és szabadságharc erdélyi polgárháborús szakaszát, iskola és könyvtörténetet, Bod Péter történetírását, valamint román–magyar felekezeti kapcsolatokot kutatja. A Gyulafehérvári Református Egyházközség lelkésze és a Nagyenyedi Ref. Egyházmegye esperese.

¹ Bod Péter *Önéletírás*. Erdélyi Ritkaságok 2. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2007, 72.

² Székely Zsolt: *Csernáton község régészeti monográfiája*. Státus Kiadó, Csíkszereda 2007, 26.

³ Bod Péter: *i. m.* 74.

⁴ Uo. 74.

⁵ Binder Pál: Enyed. In: *Közös múltunk..* Kriterion, Bukarest 1982, 172.

tartja számon a történetírás.⁶ A 18. század eleje a nagyenyedi kollégium számára a megpróbáltatások korát jelentette.⁷ A református egyházhoz hasonlóan a kollégium az oktatás belügyeibe és a gazdasági kérdésekbe beleszólni kívánó Habsburg-hatalom árnyékában élt.⁸ Ennek ellenére az enyedi oktatás prosperáló, virágzó korszaka ez,⁹ amely által Nagyenyed és kollégiuma a magyar művelődéstörténet jeles oldalaira felkerülhetett.¹⁰ Erről a kollégiumról mondja Bod Péter, hogy az a *tudományok és kegyesség gyakorlásának ama nemes és nevezetes fészke* volt.¹¹ Beiratkozásakor báró Kemény Sándor és báró Borberekői Alvinczi Gábor (†1788) guberniumi titkár voltak a kollégium kurátorai, annak vicekurátora Lipcsei György volt.¹² A kollégium diákjegyzői között találjuk 1738-ban Bodoki Henter Sámuel, Gidófalvi Józsefet, 1740-ben Bányai Jánost.¹³

Diáktársaihoz hasonlóan 12 évesen szolgadiákként közteendő elvégzése után ingyen kollégiumi cipót, oktatást és szálláshelyet kapott.¹⁴ Részt vehetett az akkor még élő diákszokásként gyakorolt pünkösdi előtti módosabb diákkirály megválasztásában.¹⁵ A kezdeti nehézségeket, főleg az örökös diákéhséget jellemző módon a *tanulmányok édessége* tette felelhetővé. Így vallott erről: *nekifeküdtem a tanulmányoknak, de [...] gyakran kellett az éhséggel küszködnöm. Ezt a nyomorúságot mégsem éreztem oly nagyknak, mint amekkora volt, minthogy a tanulmányok édessége, amelyek iránt a legnagyobb szeretettel viseltetem, valahogyan könnyűvé tette a bajokat.*¹⁶

Anyagi szempontból csak az segíthetett, ha a diák jó előmenetele folytán támogatókat talált magának, akik az eredményeket látva kegyes adományokkal segítették a tanulás éve alatt. Bod Péter így írt erről: *kegyébe jutván Bán Sárának,*

⁶ Krizbai Jenő: „Fejedelem a fundamentum áll” A Bethlen Gábor Kollégium intézménytörténete. In: *A Nagyenyedi főnixmadár. Adalékok a Bethlen Gábor Kollégium történetéhez.* Nagyenyed 2016, 11–30.

⁷ P. Szatmáry Károly: *A gyulafehérvári-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története.* Nagyenyed 1868, 140–146.

⁸ Vita Zsigmond: „A Bethlen Kollégium diákkönyvtárosai a XVII–XVIII. században. In: *Vita Zsigmond: Művelődés és népszolgálat.* Bukarest 1983, 52.

⁹ „A teljes virágzás kora 1704–1849.” In: P. Szathmáry: *i. m.* 156–240.

¹⁰ P. Szathmáry: *i. m.* 205. vö. Dóczy Örs: Habsburg oktatáspolitikai és helyi kultúraszervezés a XVIII. században. Kísérlet Bécs XVIII. századi ötödik, hatodik évtizedbeli politikai célkitűzéseinek és az erdélyi református kollégiumok oktatáspolitikájának és oktatásmódszainak megfogalmazására. In: *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok VIII.* Udvarhelyszék Kulturális Egyesület, Udvarhely 2008. 61–98.

¹¹ Bod Péter: Magyar Athenas avagy az Erdélyben és Magyar-Országban élt tudós embereknek, nevezetesebben a kik valami, világ eleibe botsátott írások által esméretésekké lettek, ‘s jó emlékezeteket fen-hagyták, *Históriájok.* Mellyet sok esztendőknél, nem kevés szorgalmatossággal egybeszedegtettem, és az mostan élőknék, ‘s ez-után következendőknék tanúságokra, ‘s jóra-való felserkentésekre közönségessé tett. F. TS. Bod Péter. A’ M. Igeni Ekklesiában a’ Krisztus Szolgája. Szeben 1766, 11.

¹² Benkő Ferenc: Parnassusi időtöltés. Hetedik darab. In: *Enyedi ritkaságok.* Kolozsvár 1800, 16–18.

¹³ Veress Endre: A nagyenyedi Kollégium jegyzői és Nemes Oskolai Tanácsa, In: *Erdélyi Múzeum,* 25 (1908/3). 389.

¹⁴ Váró Ferenc: *Bethlen Gábor Kollégiuma.* Nagyenyed 1903, 21. Vö. Juhász István: Diákélet a Bethlen Kollégiumban. In: Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848.* Kriterion, Bukarest 1979, 6–39.

¹⁵ Hermányi Dienes József: *Nagyenyedi Demokritus.* Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda 2013, 94.

¹⁶ Bod Péter: *i. m.* 74.

Horvát István enyedi polgár özvegyének, aki valahogyan tehetős volt, az ő kegyére támaszkodva az 1726. és 1727. években folytattam a klasszikus tanulmányokat.¹⁷ A kollégiumban együtt folytathatták klasszikus tanulmányaikat, a betűvetést tanuló kisdiákok, a latin nyelvtannal, poétikával – retorikával foglalkozó gimnazisták és az akadémiai tagozat filozófiai és teológiai témákról vitatkozó tógás diákjai.¹⁸

Jeles tanárok vezették Bod Pétert a tudás ösvényein: Ajtai Abod Mihály, főleg oktató-nevelői munkájáról és szervezői készségéről volt híres.¹⁹ Tanártársaival együtt a kollégium gazdasági, szellemi és infrastrukturális fejlesztésén munkálkodott.²⁰ Rengeteg munka várt a tanári karra, hiszen az 1704-ben és 1707-ben történt háborús pusztítások után az 1718-ban kiütött pestis szétszélesztette a kollégium tanárait és diákseregét.²¹ A kollégium romos állapotából még nem újulhatott meg, bár Bod Péter tanulmányainak befejeztével, 1740 körül az angol támogatás segítségével megépülhetett az akkor már korszerű belső udvarral ellátott egyemeletes nyugati tájolású iskolaépület.²² Az építkezés kivitelezésében oly fontos angol támogatást, a Nagyenyed, valamint az angol királyság kapcsolatát 1714-ben előmozdító Pápai Páriz Ferenc mellett, a bécsi udvari kancellária református tanácsosa báró Szentkereszti András teremtette elő. Szentkereszti már 1704-ben jelezte George Stepney (1663–1707) angol nagykövetnek az elpusztított nagyenyedi kollégium újjáépítési munkálatainak pénzügyi tervzetét. Ő ismertette, hogy az udvar gyulafehérvári várépítési szándékával párhuzamosan lefoglalni készül az akkor még református tulajdonban levő várbeli épületeket. Szentkeresztit Bécs azzal vádolta meg, hogy felekezete érdekében túllépte kiszabott poli-

¹⁷ Uo. 74. vö. Bessenyei György így írt a sárospataki klasszikus tanulmányokról, illetve a latinus műveltségről: *szüntelen a classicus auctorokat kell mondani, a többi világról szó sincsen*. Az antik Görögország és Róma életét jól ismerték, de a magyar történelmet alig tanulták a diákok: „*sem Nagy Lajosról, sem Hunyadi Jánosról, Mátyásról nem tudunk*”. In: Bessenyei György válogatott művei. Sajtó alá rendezte Szauder József, Budapest 1953, 234–235., valamint sokatmondó az 1766-ból származó *jelentés*, amely a helytartótanács számára készült. Ebben a nagykőrösi iskola rektorának feladatairól szól: *Az iskola rektora a preceptorok és a nagyobb diákok oktatását-nevelését közvetlenül irányítja, elsősorban a latin stílusba vezeti be őket a klasszikus szerzők műveinek szokásos elemzésén és az ezzel kapcsolatos gyakorlatokon keresztül, illetőleg a retorikatudomány szabályainak elsajátíttatásával. Annak érdekében pedig, hogy e tanulmányban könnyebben előrehaladhassanak, minden szükségessel ellátva oktatja a logika elemeit, a philosophia naturalist [fizikát], a történelmet és a földrajzot is; hozzákapcsolódik ezekhez az igazi jámborság és a tisztaság élet egyedüli normájának és mintájának, a vallási és erkölcsi ismereteknek a tanítása is. Azok számára pedig, akik iskolánkból valamelyik kollégiumba igyekeznek, mindezekon felül a görög nyelv alapjait, valamint a héber nyelv elemeit is nyújtja, további tanulmányait mintegy elővételezve.*” In: Mészáros István: *A humanizmus, a reformáció és az ellenreformáció nevelésügye a 15–16. században*. Budapest 1984. Vö. Bajkó Mátyás: *Kollégiumi iskolakultúránk alakulása a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976.

¹⁸ Pukánszky Béla – Németh András: *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1996.

¹⁹ Krizbai Jenő: Ajtai Abod Mihály. A történelemszeretetre nevelő tanár. In: *Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter korában*. (Szerk. Gudor Botond – Kurucz György – Sepsi Enikő). Károli Gáspár Tudományegyetem, L'Harmattan Kiadó, Budapest 2012, 87.

²⁰ Vita Zsigmond: *Az enyedi kohó*. Budapest 1986, 211.

²¹ Krizbai Jenő: *Ajtai Abod Mihály*, 88–89.

²² Uo. 90.

tikai hatáskörét.²³ Szentkereszti, Pápai Páriz Ferenc és gróf Teleki Sándor kérésére adta ki 1716-ban II. György angol király azt a pátent, amelyben az enyediak javára általános angliai gyűjtést rendelt el.²⁴ 1735 szeptemberében Borosnyai Nagy Zsigmond, Bod Péter későbbi tanára, külföldi tanulmányútja alkalmával felkereste Thomas Pelham Hollest (1693–1768), Newcastle első hercegét, aki Robert Walpole (1676–1745) Whig miniszterelnök kormányában a külügyekért felelős államtitkár volt. Borosnyait *Magyarország és Erdély egyházi küldtek át, hogy őfelsége jóindulatú közbenjárását eszközölje ki a császárnál az őket sújtó számos sérelem orvoslása érdekében*. A nagyenyedi kollégium megbízott tanáraként csatolta beadványát, „*supplex libellus*” néven.²⁵ Borosnyai diplomáciai titkos küldetése után tanulmányainak kiegészítését követően visszatért Nagyenyedre. A kollégium tanára ily módon Erdély reformátusainak egyik legjelentősebb diplomáciai tette tudhatta magáénak. Az angol pénz kamataiból 1720-szal kezdődően az építkezéssel folyamatosan fejlesztették az ókollégium épületét, amelynek elsők közötti eredményét jelentette az ókollégium négyszög alaprajzú épülete. Az építkezések fokozatosan újabb és újabb épületrészekkel bővítették a kollégium bővülő épületeit. Elsőként a keleti és déli szárny épült meg (1720–1721), majd ezt követte az északi (1722–1723) és a nyugati szárny építése (1729 után). 1738-ban elkészült a nyugati szárny, amelynek 1730-ban előbb a földszintje, majd 1743-ban az udvari emeleti oszlopos-boltozatos tornáca is megépült.²⁶ Az épületben az iskola tantermei mellett az auditorium és a könyvtár (külső és belső) is helyet kapott.²⁷ Az ókollégium építkezés alatt álló, be nem fejezett állapotát jelezte az épület 1734-ben, Bod Péter tanulmányai idején született leltára.²⁸ A négyszögben levő épülettörményeket külön nevezték el: az északi Dublinum, a keleti szárny Anatólia, a déli szárny Messembria²⁹ nevet viselte: *Azt pedig illő meg tudni, hogy ez eljárt és a fellejebb megírt mód szerint perlustrált dél, napkelet, észak és eddig az mingyárt említett Syntactica Classisig napnyugot felől való alsó sorokon levő kamrák és Classisok előtt körös-körül, a dél felől való régi sornál ugyan téglából rakott, de az más sorokon faragott kövekből való szép sűrű oszlopok nyúlnak fel, és az faragott kőből való oszlopokon jeles új és még vakolatlan keskeny bót hajtások fekszenek, a téglából való oszlopokon pedig - melyek az Mesembria*

²³ Kurucz György: A Carolina Resolutio és a protestáns vallásgyakorlat: Az erdélyi reformátusok kísérlete angol világi és egyházi támogatás biztosítására a 18. század első felében. In: Gudor Botond – Kurucz György – Sepsi Enikő (szerk.): *Egyház-társadalom és művelődés Bod Péter korában*. Károli Gáspár Tudományegyetem, L'Harmattan Kiadó, Budapest 2012, 18.

²⁴ Krizsbai Jenő: „Fejedelem a fundamentum áll” A Bethlen Gábor Kollégium intézménytörténete. In: *A Nagyenyedi főnixmadár. Adalékok A Bethlen Gábor Kollégium történetéhez*. Nagyenyed 2016, 20.

²⁵ Kurucz György: i. m. 21.

²⁶ Orbán János: Református kollégiumépítkezések Erdélyben a barokk és klasszicizmus korában. Nagyenyed, Kolozsvár, Marosvásárhely. In: *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*. 2007. II. (XII.) évfolyam, 255.

²⁷ Kapitány - Horváth Zsuzsanna: Az Ókollégium (1720–1743). A Víz szalad a kő marad...” In: *A Bethlen Gábor Kollégium építéstörténete*. Nagyenyed 2016, 37.

²⁸ *Inventarium seu conscriptio illustris Collegii Bethlenoano-Brandenburgico Albano Nagyenyediensis...* 1734. november 12. Erdélyi Református Egyház Főkonzisztóriummi Levéltára (a továbbiakban EREK Fkzt Lvt) 1734/14.

²⁹ Ókori város. Ma Nessebar, Bulgária.

Inferior régi sor avagy dél felől való sor előtt vannak keresztül a kőfalban eresztett gerendákig deszkák vannak elnyújtva [...] az occidentalis soron is néhol vannak kereszt avagy könyöklő gerendák, néhol pedig nincsenek, és minthogy körös körül ezen podiumon, az hol kereszt avagy könyöklő gerendák vannak is, de nincsenek alól az podium ajjáig megdészkázva, azért ezen felső kamarákból kijövök, kivált az hol könyöklő gerendák nincsenek, könnyen nyakra före alá eshetnek [...] a sokszor említett új soron lévő felső negyedik kamara mellett való félben lévő épület Thecanak destináltatott, melynek ad occidentem fa mellyékű két ablak és az mellette lévő új és fél épületiben lévő Auditóriumban szolgáló szép, új faragott kő mellyékű ajtó hagyatott, e mellett a Thecanak destináltatott épület mellettyen az mingyárt említett Auditóriumnak destinált félben való épület (mindketten vakolás és padlás nélkül valók), melynek faragott kőből való ajtó mellyékű ajtaja az Collegium fele hagyatott, a templom felől két ablaknak való nagy hely hagyatott, az Collegium felső udvarára pedig faragott kő mellyékű, templom ablaka formájára csinált három hosszú ablakok szolgáltnak.³⁰ Bod Péter korának részben felépült- vagy épülésfélben levő kollégiumát Benkő Ferenc kollégiumi tanár így jellemezte a 18. század végén: A négy szegű Ó kollégium, melyben vagyon a nagy Auditórium, vagy közönséges tanítóhely, két Bibliothékák vagy Könyvesházak, 37 Lakházak, vagy Kamarák, 9 Klasszisok [...] a Carcer vagy rossz gyermekek fogháza. A nagy auditóriumban egy katedra, vagy Tanító székek, egy orgona, itten tartván az isteni-tisztelete reggel és este, a Prédikációkkal, sőt ennek előtte a Kommunió is itten szolgáltatott ki [...] itten tartanak a közönséges Censúrák, Exámenek, Disputációk Declaratiók, gyűlések.³¹ A nyugati kétszintes, de alacsony szárny déli sarkában tervezték az új auditóriumot, valamint az ettől északra fekvő könyvtártermetet is. A nagy auditóriumban található orgona meglétét és a kollégiumi zenetanulás fejlődését igazolja Bod megjegyzése arról, hogy azok Borosnyai Lukács János püspökségében kerültek vissza előbb a kollégiumokba, így a nagy auditóriumba, és végül néhány templomba is: Az éneklésnek mestersége jobb rendbe állván a Kollégiumokban, melynek fő előmozdítója volt Maróthi György a debreceni professzor, nem sokára az isteni tiszteletbe némely eklézsiákba bécsúsának az orgonák is.³² A tanulótermek-szobák bibliai görög vagy nyugati protestáns városok nevét kapták: Corinthus, Ephesus, Bethel, Sidon, Frankfurt, Berlin, Groningen, amelyet az újabb építkezések során a peregrináció új útvonalai alatt megismert egyetemvárosok nevei egészítették ki.³³ Az épületeket 1849 januárjában a román lázadók megrongálták, egyedül a nyugati szárny egy része maradt meg, amelyet rozogasága miatt végül 1884-ben lebontottak.

1662-től a 18. század második feléig a kollégium három címzetes professzort alkalmazott, akik a kötelező teológia, nyelvtudomány és bölcsészet mellett matematikát és fizikát is tanítottak. Az alsó osztályokban ők irányították a köztanítókat (publicus praeceptorokat), valamint az azokat évente felváltó beiratkozott, idősebb és tanultabb diák-magántanítókat (privatus praeceptorat). 1738 és 1775 között Ajtai mellett Vásárhelyi Tőke István és Borosnyai Nagy Zsigmond töltötték

³⁰ Orbán János: i. m. 255–256.

³¹ Benkő Ferenc: i. m. 25–27.

³² Bod Péter: Szmirmai szent Polikárpusz. Enyed 1766, 207.

³³ Vita Zsigmond: A Bethlen-kollégium könyvtára a XVIII. század közepén. In: Bethlen Kollégium emlékkönyve. Szerk. Hadházi Ferenc, Nagyenyed–Kolozsvár–Budapest 1995, 110.

be évenként váltakozva a rektori tisztséget.³⁴ Borosnyai Lukács János püspök, enyedi lelkész húga Judit, Vásárhelyi Tőke István professzor felesége volt.³⁵ Szerpük annyira meghatározó volt a kollégium 18. századi fejlődéstörténetében, hogy az 1800-as években Benkő Ferenc a *Parnassusi időtöltésben*³⁶ a kollégium audióriumának és könyvtárának berendezésének ismertetésekor jelezte azt, hogy a *belső thékában* Bethlen Gábor és I. Apafi Mihály portréjának társaságában függött Ajtai Abod Mihály és Borosnyai Nagy Zsigmond négy ezüst és réz emléktábla közötti arcképe.³⁷ Külön, Bod Péter feliratgyűjtő szenvedélyét is megmozgató varázsa volt a marosillyei régi várból Nagyenyednek adományozott és a *belső thékában* beépített, Bethlen Gábor születését megörökítő oszlopokon nyugvó kőépítmény, az Ajtai Abod Mihály által összegyűjtött numizmatikai gyűjtemény és az üvegvitrinben a kéziratok között bemutatott Borosnyai Mártonnak Halleban szerzett doktori diplomája.³⁸

Bod lezárva tanulmányainak korai „klasszikus” szakaszát, a számára oly megkapó iskolai környezetet, az enyedi kollégium erdélyi pedagógus napszámósává vált és a felsőbányai partikulába, azaz a Schola Rivulinába ment át:³⁹ Közben a *klasszikus tanulmányok ideje letelén, mivel Felsőbányára meghívást kaptam, az 1729. év április 15. napján aláírtam az ottani iskola törvényeit. [...] A gyermekek tanításával megbízottan 3 évet töltöttem el ott, magam pedig közben elolvastam a könyveket, amelyekre szert tehettem, valamelyes tudományos kincset gyűjtöttem.*⁴⁰ Ott töltött évei alátámasztották azt az állítást, hogy: *a református partikuláris iskola kulcsembere az anyaiskolából jövő iskolamester volt.*⁴¹ A nagyenyedi kollégiumnak a 18. században három partikulája volt: a szászvárosi, a felsőbányai és a fogarasi református iskolák. A fogarasi a nagyenyedi kollégium 1672-ig látta el tanítókkal, amiután a későbbiekben ezt a szerepet a Sárospatakról 1671-ben elűzött, gyulafehérvár–sárospataki kollégium látta el.⁴² A partikularendszerben való tanítás 2-3 éves ciklusa alatt az iskolamester, Bod Péter esetében a tanító (praeceptor), általában akadémiai tanulmányaihoz *academica promotio*hoz vagy továbbtanulásához elégséges pénzt gyűjthetett össze.⁴³ Ezt a tisztséget a későbbiekben tervezett otthoni vagy külföldi

³⁴ Krizbai Jenő: *Ajtai Abod Mihály*, 90. Vö. Krizbai Jenő: *Fejedelem a fundamentum áll*, 21.

³⁵ Hermányi Dienes József: *i. m.* 36.

³⁶ Benkő Ferenc: *i. m.* 72.

³⁷ Vita Zsigmond: *A Nagyenyedi Kollégium Múzeuma, Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Bukarest 1957, 617. Lásd Benkő Ferenc: *i. m.* 72.

³⁸ Benkő Ferenc: *i. m.* 34–36.

³⁹ „Ego Bod Péter subscribo legibus schola Mediomontensis Anno 1729 die 25 aprilis.” Ld. Zsigmond Attila: Adalékok a felsőbányai református iskola történetéhez. In: *Református Szemle* 99 (2006/6), 825.

⁴⁰ Bod Péter: *Önéletírás*, 74.

⁴¹ Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Budapest 1981, 373. A rektor és iskolamester kapcsolatáról lásd Geleji-kánonok XCIV. (De rectoribus scholarum), valamint XCV. fejezetét, amely az iskolamester feladatait szabta meg. Vö. *Canones ecclesiastici ex veteribus qua Hungariensibus, qua Transilvaniensibus, in unum collecti...* Maros Vásárhelyini 1842, 67–71.

⁴² Fejér Tamás: A fogarasi partikuláris iskola és fejedelemség kori rektorai. In: *Erdélyi Múzeum* (2010/3–4), 127.

⁴³ Dankó Imre: *A kollégium partikularendszere. A Debreceni Református Kollégium története*. Szerk. Barcza József, Budapest 1988, 776–777.

tanulmányút érdekében, az őt küldő intézményi megbízatása folytán tölthette be.⁴⁴ Az oktatási feladat átmeneti volt, de lényeges kihívást jelentett mindazok számára, akik protestánsként azt vallották, hogy a leendő lelkésznek felszentelése előtt kötelezően a gyermekek oktatásával is kell foglalkoznia.⁴⁵ Ezt a feladatot a legjobb tanulmányi eredményeket felmutató diákok tölthették be, akiknek segítségével a kollégium az aleggységeivel való kapcsolatát élte és szentesítette.⁴⁶ Az oktatási intézmény fejlődésével és a gyermeklétszám növekedésével vált szükségessé a *praeceptor* (tanítói) tisztség, amelyet a kollégiumi – vagy más jelentősebb iskolákban folytatott – tanulmányaikat megszakító diákok töltöttek be. A *praeceptorok* a népes alsóbb szinteken az ábécét, szótagolást, olvasást, illetve rudimentát tanították, miközben maguk is tanultak a rektor vezetése alatt.⁴⁷ Bod Péter Felsőbányán tanítói, azaz *praeceptor* tisztséget tölthetett be. A *praeceptor*ság korabeli gyakorlatát Hermányi Dienes József, Szeredahelyi János enyedi diák életének segítségével ismertette, akinek felajánlottak *rhetorices* és *poeseos praeceptor*nak, mert az fél professzorság volna.⁴⁸ A kötelezően letöltött idő után, tanulmányai folytatásáért visszatérhetett Nagyenyedre: *ruhát és egy kevés pénzt szerezném, amiből egy ideig fenntarthatom magam Enyeden, újból Enyedre jöttem, és itt az 1732. év május 8. napján aláírtam a kollégium törvényeit. [...] az 1733. évben ugyanis egy nemes férfiú, Túri Mihály, a kollégium gazdatisztje, egyetlen fiacskájának, Sámuelnek tanítását reám bízta, ami avval járt, hogy az ő asztaláról kaptam élelmezésemet a kollégiumban. Azonkívül ugyanennek a nemes férfiúnak a közbenjárására méltóságos Bethlen Katalin grófnő alumniát ajánlott fel, évenként harminc forintot.*⁴⁹

Tanítványa Túri Sámuel volt, a későbbi református bécsi ágens, aki számára Bod magyarigeni lelkészsege alatt könyvgyűjtői feladatokat látott el. Tanárához, Ajtai Abod Mihályhoz hasonlóan megszerezte Bethlen Kata nagylelkű támogatását, amely tanulmányi idejétől kezdve egy életen át elkísérte.⁵⁰ Árva Bethlen Kátának ajánlva 1746-ban, közvetlenül peregrinációja után kiadott Újszövetségi Lexikonjának előszavát, így méltatja támogatóját: *Hogy Isten útján tanult férfiak a Gamálielek lábaiknál formáltattanak, és plántálásra Pálok, és öntözésre Apollósok készít-*

⁴⁴ A folyamatot illetően lásd Koncz József közlését: Sőt az mely deákoknak valami vocatioja leszen, vagy az collegiumbeli *praeceptor*ságra, vagy az collegiumon kívül akármire, ha az professorok s *curatorok* itéleti szerént mind az *arratio*, mind az fizetés illendőnek találtatik: tartozzék subealni sub poena privationis *alumnii* et *proscriptionis* ex collegio. Ha penig *refractarie* csak elmenyen, *transcribaltassék* az neve az más, vallásunkon levő *scholákban*, hogy ott is ne *recipialtasék* sohult, nevezet szerint az enyedi *collegium* s az kolosvári igen szép atyafiságos *correspondentiát* tartsanak, sőt az debreceni s pataki *scholákkal* is az mennyire lehet. In: Koncz József, *Ordinantia Collegii N. Enyedensis per curatores praescripta 1671*. In: *Protestáns Közlöny* 16/1886, 65.

⁴⁵ Mályusz Elemér: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Budapest 1939, 52.

⁴⁶ Mészáros István: *Rész és egész viszonya a partikuláris iskolarendszerben*. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 1983/3, Budapest 1984, 49.

⁴⁷ Dankó Imre: *i. m.* 776. és Mészáros István: *i. m.* 48.

⁴⁸ Hermányi Dienes József: *i. m.* 18.

⁴⁹ Bod Péter: *Önéletírás*, 74–76.

⁵⁰ A Bethlen család enyedi támogatáspolitikájáról lásd: Tóth Levente: Szolgából nemes. Egyházi karrierlehetőségek a Bethlen család környezetében. In: *Iskolakultúra*. Pannón Egyetem-Gondolat Kiadó, 2011/8–9, Budapest–Veszprém, 81–94.

tenének, erre költségét eleitől fogva nem sajnálotta. Sokan felszólhatnak erről, akik Nagyságod Gráciájával éltek.⁵¹

Számára nagy jelentőségű volt az, hogy 1736-ban a híres külső és belső tükéba könyvtárosi megbízatást kapott:⁵² *Viseltem a kollégium kebelében néhány tisztséget is. Így az 1736. évben a kollégium könyvtárának gondozásával voltam megbízva.*⁵³ Könyvtárossága alkalom és lehetőség volt arra, hogy érdeklődése szerinti tantárgyakat és könyveket tanulmányozhasson.⁵⁴ Később írta Sínai Miklósnak azt hogy: *azon Bibliothékának legelső rendbe szedője annak idejében én voltam.*⁵⁵ Felelősségéről, amelyet szakmai szempontból is jelesen töltött be, így vallott: *VI. Károly császár háborút viselt a törökök ellen a szomszédos Havasalföldön, amely alkalomból sok vesződségem volt a kollégium könyveinek biztonságba helyezésével.*⁵⁶ Könyvek iránti aggodását és szeretetét mi sem igazolja jobban, mind az, hogy 1766-ban egykori püspök-tanáráról, Szigeti Gyula Istvánról értekezve megemlíttette a számára oly fontos, Enyeden 1704-ben a Habsburg-pusztítás során történt könyvtármentési esetet: *„Az előtt egy nappal, hogy Enyed tűz és fegyver által elpusztították, 1704-ik esztendőben a Rabutin parancsolatjából, Istennek titkos és csudálatos indíttatásából elméledvén arról, hogy sok rossz hírek folynak, ha Kuruc vagy Labbanc által a városon tűz találna támadni, megbecsülhetetlen Kárt vallana a Kollégium a Könyvek megégésekben, amelyek igen alkalmatlan helyen vannak, ezért annak a háznak ajtaját amelyben tartattak, téglával becsinálta és tapasztotta, s Isten igazgatásából úgy maradt meg a tűzben a könyvek.*⁵⁷ Mivel Bod volt a könyvek első rendszerezője, ismertetnünk szükséges az általa kialakított, a későbbiekben is gyakorolt, valamint Árva Bethlen Kata és Teleki Sámuel könyvtárában is alkalmazott könyvtári rendet is. A könyvek: *a tudományok szerint vagynak elrendezve s katalógusokba írva, Fő gondviselője lévén mindenkor egy a professzorok közül, aki azokból készítettett katalógusokat vagy jegyzőkönyvek szerint számadoltattya a Viczé vagy tógás déák Thékáriusokat.*⁵⁸

Ajtai Abod Mihály professzor, akinek adományai sokasították a könyvek számát⁵⁹ méltán ajánlotta németalföldi tanártársainak peregrinációra kiszemelt jeles könyvtáros tanítványát akiről jelezte, hogy: *collégiumunknak feles esztendők alatt rendes és hasznos bibliothecarius volt.*⁶⁰ Bod Péter a könyvtári anyag beszerzését, és

⁵¹ Bod Péter: Szent Írás értelmére vezérlő Magyar Leksikon, melyben Szent Írásban Előforduló Példázolások, (Typusok) és Ábrázolások, (Emblemák) lelki értelem szerint röviden kivilágosíttatnak, sok dolgok a sido s görög régiségekből ki-magyaráztatnak: és így A szent Írást Isteni-félelemmel érteni kívánó kegyes olvasók jó szándékjokban fel-segítettnek, Bod Péter a Hévízi Reformata Eklésiában és M. Udvarban, a Kristus Evangéliumának méltatlan Sáfára által, Szeben 1746, Bevezető beszéd Árva Bethlen Katához, 19.

⁵² „*Petrus Bod. Thecarius et acad. salutavit. Generalis notarius 1767 constitutus.*” Ld. Jakó Zsigmond – Juhász István: *i. m.* 148. Főjegyzői tisztségét később jegyezték be neve után.

⁵³ Bod Péter: *Önéletírás*, 76.

⁵⁴ Kurta József Tibor: Bod Péter és a szentírástudomány. In: *Studia Doctorum Theologiae Protestantis*, 4 (2013/1), 213.

⁵⁵ Varga Gábor: *Bod Péter ismeretlen levele Sínai Miklóshoz*. Honismeret 1985, 28.

⁵⁶ Bod Péter: *Önéletírás*, 76–77.

⁵⁷ Bod Péter: *Szmirnai Szent Polikarpus*, 176.

⁵⁸ Benkő Ferenc: *i. m.* 27–30.

⁵⁹ Uo. 32.

⁶⁰ Bod Péter: *Önéletírás*, 78.

jó rendbe szedését rendszerezését nagynevű professzorának a közjó érdekében tett követésre méltó áldozathozatalnak tekintette: *Igen nevezetes a Kollégium Könyves Házának, Bibliothécának jobb rendbe való állítása amelyet [...] sok drága és jó könyvekkel bővülködővé tett Melyeket mind ez Hazából, mind Belgiumból és Német országból sok utánok való járással, és költséggel és szorgalmasággal megszerzett és jó rendbe szedett.*⁶¹

Bod Péter közben a nagyobb diákokra oly jellemző általános és magánoktatási feladatokat is vállalt: *1737. évben pedig mint a héber nyelvben első, azt a feladatot kaptam, hogy a diákoknak adjam elő Sichardus nyelvtanát.*⁶² Közben a kollégiumban is voltak tanítványaim: Komáromi Elek, Talaba József, Vas Sándor, Túri László, Bobik István nemes ifjak.⁶³

Tanárait elismeréssel említette: *Az enyedi kollégiumban a bölcséleti tanulmányokban Vásárhelyi Tőke István (?–1768. ápr. 14.) tanította.*⁶⁴ A professor azonos nevű édesapja († 1717, Szék) 1678-ban Marosvásárhelyen tanult,⁶⁵ majd a nagyenyedi kollégiumban, annak törvényeit 1680-ban írta alá.⁶⁶ 1689-ben iratkozott be a franekeri egyetemre,⁶⁷ ahol 1692-ben disputált.⁶⁸ Első disputációját Bethlen Miklós grófnak, másodikat a gróf fiának Bethlen Mihálynak, egykori tanítványának és három nagyenyedi professzorának ajánlotta.⁶⁹ Azonos nevű fia édesapja támogatását élvezve, mind az egyházi, mind a nemesi illetve a nagyenyedi kollégium társadalmában járatosnak számított. Nagyenyedi tanulmányai után németországi és hollandiai egyetemjárást folytatott. 1722. szept. 30-án az oderafrankfurti, majd 1724 áprilisa után az utrechti egyetem alumnusaként jegyezték be.⁷⁰ 1725-től az enyedi kollégium professzoraként a kísérleti fizika erdélyi oktatásának első szakembere, *professor ordinarius* lett.⁷¹ Erről így írt Bod Péter: *Az Enyedi nagy hírű és tudományokkal jelesen ékeskedő Kollégiumban 1725-ik esztendőől fogva filozófiát tanító professor.*⁷² Nem lehetett könnyű feladata, mert tanár elődje, Pápai Páriz Ferenc diákjai véleménye szerint nem értékelte az új tudomány, azaz a kísérleti fizika akkor még valószínűleg gyérnek számító eszköztárát: *A XVIII. század elején a nagyenyedi Bethlen-kollégiumnak is volt fizikai múzeuma. Az az idő szerint ott működő professor, Pápai Páriz Ferenc uram azonban ezerféle dologban laboráló ember lévén, nem igen vett magának fáradságot az eszközök használatára. A diákság e miatt*

⁶¹ Bod Péter: *Magyar Athenas*, 3.

⁶² Johann Sichard (1499–1552) bázeli humanista filológus, jogtudós nyelvtana.

⁶³ Bod Péter: *Önéletírás*, 76.

⁶⁴ Uo. 75.

⁶⁵ Tonk Sándor: *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848*. Bukarest 1994, 23.

⁶⁶ Jakó Zsigmond – Juhász István: *i. m.* 107.

⁶⁷ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. Fontes Rerum Scholasticarum*, József Attila Tudományegyetem, Szeged 1992, 270–271. Szintén erdélyiként tartja számon, de nem említi hazatérte utáni székelyudvarhelyi rektorságát Postma Ferenc – Jacob van Sluis: *Herman Alexander Röell und seine ungarischen Studenten*. József Attila Tudományegyetem, Szeged 1990, 45.

⁶⁸ Zoványi Jenő: *A Magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Budapest 1977, 680.

⁶⁹ RMK III, 1528. és RMK III. 1529.

⁷⁰ Zoványi Jenő: *i. m.* 680–681.

⁷¹ M. Zemplén Jolán: *Régi fizikai kéziratok kutatása Erdélyben*. In: *Magyar Tudomány*, Budapest 1958, 212.

⁷² Bod Péter: *Magyar Athenas*, 325.

panaszt emelt ellene az egyházi tanácsnál. Szomorúan vagyunk – mondják panaszírásukban –, hogy soha physica-demonstratiót sphaerán vagy mágnesen nem láttunk, sőt a mi nagyobb, 90 tógatus deákok között alig vannak nyolczan, kik őkegyelmétől ezt is hallották volna: Quid est Physica?⁷³

Tőke, aki Pápai diákja is volt, a kor nagy kihívásának adózó kollégiumi beköszönő beszédében a filozófia dicséretéről beszélt.⁷⁴ 1725 és 1768 között filozófiát, matematikát és fizikát tanított Nagyenyeden. Beiktatása alkalmával Inczédi József (1688–1750) borbereki báró a kollégium kurátora mondott üdvözlő beszédet, amelynek címe beszédesen alátámasztotta a meghívott professzor pedagógusi célkitűzését: *Oratio de instaurenda philosophia*.⁷⁵ Tanári érdeklődése a kartézianizmus által áthatott és a barokk korban divatos fiziko-teológia és kartézianus-newtoni alapon fejlődő kísérleti fizika felé fordult. A fiziko-teológia felvilágosult szemléletmódját a newtoni szempontokra alapozó angol tudós, William Derham indította európai hódító útjára az 1713-ban, Londonban megjelent *Fizikoteológia* alapművével.⁷⁶ A Nagyenyeddel szomszédos Gyulafehérváron a konkurenciát jelentő gyulafehérvár-sárospataki kollégiumban tanító Pósa János kartézianus szellemiségű *Philosophia naturalisa*⁷⁷ Enyed számára is bizonyára kihívást jelentett. Vásárhelyi Tőke 1736-ban publikált tankönyve is a kor legújabb divatjának hódolt: *Institutiones philosophiae naturalis dogmatico-experimentalis, quibus veritates physicae luculensibus observationibus et experimentatis illustratae ac confirmatae, nexu scientifico methodice proponuntur in usum auditorii adornatae cum figuris Aeneis atque indice a' Stephano Tőke M. Vásárhelyi*.⁷⁸ Művének előszavában Descartes-ról beszélve jelezte, hogy a *philosophiát megtisztítja a scholastikus portól és a szolgaság jármát lerázva helyreállítja a filosofálás szabadságát*. Szerinte a filozófia eszközei közé nemcsak hipotézisek tartoznak, hanem helyes gyakorlati megfigyelések is. Az ész és a tapasztalat karteziánus párhuzamossága végigvonul művén és pedagógiáján is.⁷⁹ A megfigyelések fontosságának alátámasztásáért Evangelista Torricelli (1608–1647),⁸⁰ Otto von Guericke (1602–1686),⁸¹ Robert Boyle (1627–

⁷³ Szilády Zoltán (1878–1974): Fizika a Bethlen Kollégiumban és az első magyarországi kísérleti fizika, Tőke István munkája. In: *Ki volt az első magyar physikus?*, Uránia, Budapest 1910, 491–493. vö. Dvorácsek Ágoston: A fizika oktatása a Bethlen Kollégiumban a kezdetektől a XX. századig. In: *Műszaki Szemle* 46, (2009) 39–44.

⁷⁴ *Oratio inauguralis in laudem Philosophiae, 1725*.

⁷⁵ Kiadva Kolozsváron 1729-ben vö. Zoványi Jenő: *i. m.* 277.

⁷⁶ Vörös Imre: Descartes és Newton a 18. századi magyar irodalomban in *Matézis, mechanika, metafizika. A 18–19. századi matematika, fizika és csillagászat eredményeinek reprezentációja a filozófiában és az irodalomban*, szerk. Gurka Dezső, Gondolat kiadó, Budapest 2016, 170–171. Vö. William Derham: *Physico-Theology*, London 1713. Magyar fordítását Segesvári István készítette el 1793-ban Teleki Józsefnek Bod Péter tantárványának ajánlva.

⁷⁷ Sárospatak, 1667.

⁷⁸ Nagyszeben, 1736, 224.

⁷⁹ Bartók György: Descartes sorsa Magyarországon. In: *Szellem és Élet* (1938/3–4) 73.

⁸⁰ A barométer, gravitáció, áramlástan és vákuum (a horror vacui gondolat kidolgozója) kutatása terén kiemelkedően fontos kutatásokat. Továbbfejlesztette a mikroszkopot. A barokk kor legfontosabb fizikusai és matematikusai között tartjuk számon. Lásd F. Bertola: *Imago Mundi. La rappresentazione del cosmo attraverso i secoli*. Cittadella PD, Biblos, 1995.

1691)⁸² és Isaac Newton (1642–1727)⁸³ tapasztalataira támaszkodott. Műve nem egyszerűen elméleti megalapozású, hanem kísérleteket is bemutat könyvében. Meg volt győződve munkája újszerűségéről: *Győzött mégis a habozóban a közjónak szeretete és egyúttal az a meggyőződés, hogy Isten látja én gyűjtöttem meg elsőnek a kísérletező tudománynak fáklyáját a világnak ebben a szögletében.*⁸⁴

Ő volt az első erdélyi tudós, aki pneumatikus és mechanikus eszköztárat (például légszivattyút) vásárolt kollégiumi oktatása és kísérletei számára.⁸⁵ Tankönyvében azt állította a fiziko-teológiáról, hogy *a jó agy foglalkozzon vele.* A tankönyvvel az elmélet, a kísérlet, a dogmatika, a tapasztalat és a filozófia közötti kapcsolatot kívánta megteremteni. A szerző jelezte, hogy *semmi sem áldottabb, mint a tudás, semmi sem szentebb, mint a tanítás, semmi sem hoz tartósabb boldogságot, mint a tanulás.* Kísérleti eszközeit maga rajzolta le, majd a metszőnek, diákjának Borsai Pálnak adta. A könyv belső címlapja rézmetszetének bal oldalán a tógás Ratiót ábrázolta, jobb oldalán pedig nyugat-európai öltözékben maga a szerző jelképezi az *Experientiát*, aki távcsővel fürkészi az eget. A tankönyvben a szilárd testek mechanikája, folyadékok és gázok mechanikája, hangtan, hőtan, elektromosság, mágnesesség, fénytán és csillagászat elmélete van bemutatva. Tőke István tankönyve nem csak fizika. Ebben a természettudományok mellett a csillagászatot, földrajzot, természetrajzot és anatómiát (hallást, ízlést, tappintást, látást) tárgyalja. Műve olyan természettudományi enciklopédia, amelynek beosztása áttekinthető és ismertetése közérthető volt.⁸⁶ Művében a szerző a kor teológiáját-filozófiáját, és nem utolsósorban a biológiai ismeretek tárházát és az anatómiát (az emberi test szerkezetét, az agyat, a belső és külső érzékszerveket) ismertet-

⁸¹ A magdeburgi tudós két fémből készült félgömb közötti vákuumot, az elektromos kisüléseket és gravitációt tanulmányozta. Legnagyobb érdemeit a levegő mechanikai tulajdonságainak vizsgálatával és a légüres tér, azaz vákuum fizikájának megalapozásával szerezte, neki köszönhetjük a légszivattyú feltalálását is. 1650-ben csapos légszivattyút szerkesztett átfúratlan dugattyúval. A félgömbök közötti vákuum azok elválaszthatatlanságát idézte elő. Ennek bemutatására hozta Tőke a légszivattyút Nagyenyedre.

⁸² Angol kémikus. Lásd: A kémia tulajdonképpen a tizenhetedik században vált önálló tudománnyá, elsősorban Robert Boyle munkásságának köszönhetően, aki igen sokat tett azért, hogy eloszlassa a kémiát valami kétséges áltudománynak tekintő nézeteket. Boyle A kételkedő kémikus című könyvében a kísérleti megfigyelés és a kémiai reakciók kvantitatív módszerekkel történő tanulmányozásának fontosságát hangsúlyozza. Legmaradandóbbak az égéssel és a kalcinálással kapcsolatos úttörő jelentőségű kísérletei, valamint az a megállapítása, hogy a gáz térfogata fordítottan arányos a gáz nyomásával. In: Oláh György: *Életem a mágikus kémia – Egy Nobel-díjas önéletrajzi gondolatai.* Better – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 2002 és John Gribbin: *A tudomány története 1543-tól napjainkig.* Akkord Kiadó, Budapest 2004.

⁸³ Angol fizikus, csillagász, optikus, teológus, matematikus és filozófus. Megalapozza a klasszikus mechanika tudományát és a tömegvonzás elméletét. A heliocentrikus világkép meghonosítója. Az integrál és differenciálszámítás matematikai számításainak kidolgozója. Mélyen vallásos életet élt, amelyben Istent tekintette a világmindenség alkotójának és fő mozgatójának. Lásd: Paul Strathern: *Newton.* Elektra Kiadóház, Budapest 2001 és Simonyi Károly: *A fizika kultúrtörténete a kezdetektől 1990-ig.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1998.

⁸⁴ Szilády Zoltán: i. m. 493.

⁸⁵ Balogh Pál: A filozófiai műveltség állapota Magyarországon Bacontól Kantig. In: *Philosophiai pályamunkák I.* kötet. Pest 1835, 56. Vö. P. Szathmáry Károly: i. m. 318. és Bartók György: i. m. 71–73.

⁸⁶ Szilády Zoltán: i. m. 494.

te. A magyarok körében elsőként lett a kartézianizmus híve, emiatt őt tartják a magyarság első vérbeli, elkötelezett Cartesius-követőnek.⁸⁷ Tőke 1736-ban Szebenben kiadott *Dogmatico-experimentalis* fizikakönyvének kartézianus szellemisége a Debreceni Református Kollégium tanári karát is zavarba hozta. Maróthi György (1715–1744) wolfiánus debreceni professzor az általa részletesen tanulmányozott tankönyv lapjaira feljegyezte: *[Descartes] minden tekintetben egy új szekta feje lett [...] Ez a szekta szellem még élesebben kiviláglik Cartesius legtöbb követőjénél. Számukra szentségtörés kétségbevonni bármit, amit Cartesius szentesített.*⁸⁸ 1727-ben az egyik megüresedett nagyenyedi tanári állást Tőkének ajánlották fel. A katedrájáról való távozás hírére az összegyűlt diákok a szenior elnöklete alatt kérést intéztek a főkonzisztóriumhoz, hogy ne Tőkét válasszák, mert *méltán illetné, mint minden scientiakban universalis experientiajú embert, de addig gyakorolt katedrájára őkegyelmén kívül egész hazánkban arra készült embert nem találunk.*⁸⁹

1747-ben átvette Ajtai Abod Mihálytól a matematika és földrajz oktatását arra törekedve, hogy diákjai a memorizálás régi szabályai szerint sajátítsák el tudásukat. Első lépésként letiltotta a publikus orációkat és a tanulmányzáró disszertációkat, amelyeket Ajtai vezetett be.⁹⁰ A két tanár közötti nézeteltérést Hermányi Dienes József is megörökítette, amikor egy 1758-ban Nagyenyeden lezajlott könyvbörze Cartesius kötetének vásárlásával kapcsolatban, így jellemezte Tőke Istvánt, hogy az *carteziana filozófiát tanít, míg szerinte Ajtai a filozófiát nem szereti.*⁹¹ Coccejanus-kartézianus meggyőződésének az 1751-ben tartott zsinaton is hangot adott, ahol professzortársa, Ajtai Abod Mihály ellenében a coccejanus tanokat védte.⁹² Az enyedi kollégium történetének egyik Pápai Páriztól ismert variánsát Szigeti Gyula István egészítette ki, majd Vásárhelyi Tőke István állította össze.⁹³ Későbbi tanítványa és követője, Benkő Ferenc azt állította, hogy: *a Kollégiumban sok szomorú változásairól szép renddel feljegyezte W. Tőke István Professzor az 1738-ban maga által bővített Protocollumban.*⁹⁴ Vásárhelyi Tőke István 1761 decemberében nagy megpróbáltatáson ment át, amikor hasonló nevű fia Leidenben egyetemi tanulmányai végzésének ideje alatt elvesztette józan ítélőképességét, majd 1764. november 8-án a leideni Cecília-kórházban elhunyt.⁹⁵ Lakása a Miriszló utca, vá-

⁸⁷ Vörös Imre: Descartes és Newton a 18. századi magyar irodalomban. In: Gurka Dezső (szerk): *Matézis, mechanika, metafizika. A 18–19. századi matematika, fizika és csillagászat eredményeinek reprezentációja a filozófiában és az irodalomban.* Gondolat kiadó, Budapest 2016, 168.

⁸⁸ Tóth Béla: *Maróthi György.* Debrecen 1994, 189. Vö. G. Szabó Botond: *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”.* Debrecen 1996, 31.

⁸⁹ Szilády Zoltán: i. m. 494.

⁹⁰ Dóczy Örs: i. m. 86.

⁹¹ Hermányi Dienes József: i. m. 65–67.

⁹² Zoványi Jenő: i. m. 111.

⁹³ Rác Emese: „eredeti Kútfeje a nagyenyedi iskola történéseinek” Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi kollégiumtörténete és kéziratos változatai. In: *Erdélyi Múzeum* (2015/3) 36–39. szerint a Vásárhelyi Tőke István által összeállított kötet van a Protestáns Teológia kéziratárában: *Illustris Collegii Bethleniani Albensis Origo, Progressus, Status.*, Ms. 88.

⁹⁴ Benkő Ferenc: i. m. 10.

⁹⁵ Bozzay Réka: Erdélyi diákok a leideni egyetemen a 17–18. században. In: *Egyház-társadalom és művelődés Bod Péter korában.* 2012. 71–72.

rospiac felőli részén volt, az utca túloldalán a vár oldalában levő kollégiumi épület régi emeleti auditóriumuma és könyvtára földszinti részén.⁹⁶ Kertje, amelyet főleg felesége gondozott a Felenyed felé menő Várszeg (Varcagás) utcában volt.⁹⁷ 1767. február 15-én az enyedi kollégium tanári kara kérte a főkonzisztóriumot, hogy Vásárhelyi Tőke István filozófiatanárt *nem is előregedett állapottyára nézve*, hanem mert *megcsökkent a Philosophiae studium helyettesítse más tanárral.*⁹⁸ 1767-ben nyugalomba vonult, majd 1768-ban elhunyt.

Bod Péter lelkészi-teológusi mivoltát leginkább Szigeti Gyula István (1678–1740) professzornak köszönhetette, ahogy azt maga is jelezte: *a teológiaiakban pedig Szigeti Gyula István, a hírneves teológus tanította.*⁹⁹ Szigeti Gyula István Szigeti György (1645–1705) református esperes fia. 1678-ban Máramarosszigeten, mások szerint Visken született.¹⁰⁰ 1688-ban öt évig Szatmáron, majd 1693-tól Nagyenyedden tanult. Bod így emlékezett egykori tanára diákkorának tanáraitól: *Tanítottak abban az időben az Enyedi Kollégiumban a jó emlékezetű tudós emberek, Kolozsvári István, Pápai Ferenc, és Enyedi István, akiknek vezetése alatt a szükséges nyelveket s mind a hasznos Tudományokat annyira megtanulta nagy szerénységgel, hogy mind tanítói előtt kedvességet és mind mások előtt nyerne magának nagy tisztességet.*¹⁰¹ 1704-ben a nagyenyedi pusztítások elől menekülve nagybányai rektor lett. 1705-ben külföldre ment, az odera–frankfurti egyetemre iratkozott be, majd az 1707–1708-as tanévet Franekerben töltötte. Ruardus Andala (1665–1727) németalföldi professzor vezetése alatt a *Szentlélek munkájáról (Operationibus Spirituum)* disputált, majd azt továbbfejlesztve disszertációt is publikált. Bod Péter szerint disszertációját a lipcsei Acta Eruditorum is hasznosnak találta közlésre.¹⁰² 1708-ban hazatérve előbb a felsőbányai iskola meghívását elfogadva az oktatásnak szentelte életét. Később színérváraljai, majd 1711-ben szatmárnémeti lelkész lett. 1712-ben felsőbányai lelkésznek hívták, ahonnan Az Erdélyi Reformatum Supremum Konsisztórium az 1713-ik esztendőben Hivatalt adott néki az enyedi Kollégiumban való professzorságra, hogy ott az ifjúságot tanítaná a jó Tudományokra és szoktatná a Kegyeségre.¹⁰³

Meghívása nem zajlott egyszerűen. Elsősorban amiatt, mert gróf Wesselényi István, gróf Teleki László és gróf Bethlen László kollégiumi főgondnokok kérését a felsőbányai reformátusok 1713. május 19-én elutasították: *alázatosan értettük most közelebb és nevezetesen az Nagyenyedi szép hírrel-névvvel tündöklő Nagyságos Református Kollégiumnak egyik érdemes és hasznos professzora a bölcs Istennek keze által lenyomatattván s megerőttetlenítetvén Ő kegyelme helyébe Professzorságra kívánnyá Nagyságotok sok tövissek közé vettetett Ref. Ecclésiánkból Tiszteletes lelkipásztorunkat, Tiszteletes Szigeti István Uramat [...] találjon Nagyságotok azon Professzorságra más szubjektumot Tiszteletes Szigeti István uram helyett [...] kérjük Nagyságotokat ne kívánja Nagyságotok is*

⁹⁶ Orbán János: i. m. 256.

⁹⁷ Hermányi Dienes József: i. m. 36.

⁹⁸ EREK – Fkzt. Lvt. 1767/6.

⁹⁹ Bod Péter: *Önéletírás*, 75.

¹⁰⁰ P. Szathmáry Károly: i. m. 315.

¹⁰¹ Bod Péter: *Szmirnai szent Polikárpusz*, 176.

¹⁰² Uo. 177.

¹⁰³ Uo. 178.

Ekkleziánkat ő kegyelmétől megfosztatni s árvául maradni, találjon Nagyságotok másat azon szent munkára Professzorságra.¹⁰⁴ Másodsorban maga Szigeti Gyula István mint a nagyenyedi kollégium régi-új ismerőse több meglepő okra hivatkozva próbálta visszautasítani a számára is váratlan, de felelősségteljes felkérését: Bízvást fogok arra az hivatalra Értelmem és Constitutiom szerint való alkalmatlanságának demonstrációjához. Értelmemet ami nézi. Tanulásimnak idején se itthon, se bújdosztomban én efféle hivatalról én ingyen sem álmodván, annál inkább meg nem intettetvén, haza érkezésem után pedig elsőben a szorgos Schólai szolgálat azután pedig az igen sanyarú életem miatt vasta lectura által arra a Theologiai Facultasra mely szükségképpen abban a hivatalban megkívántatik, szert nem tehettem. Constitutiomat pedig ami illeti. Én éles és gyors elmével nem bírok, felette elmés és szakadatlan munkára éppen alkalmatlan vagyok. Még idegen országban érzettem, munkásabb és tartósabb elmélkedéseim között, elmémnek hirtelen való eltompulását és néminemű vertigot, a mi néműnek valami részecskejének érzésétől néha mostan is nem vagyok üres, és megújulásától tartok. Azért, hogy ilyen állapotban lévén, magamat hirtelen megszorongassam és éjjelnek, nappalnak eggyé tévésével elmémet reparályam, hogy annak az hivatalnak gyakorlására megkívánható habitust szerezhessenek magamnak, ennek én elégtelennek esmerem magamat, és ha mégis arra adnám, úgy tetszik veszedelmesen kockáztatnám magamat is, dolgomat is. Volnának egyéb okaim is. Nincsen énnekem tekintetem és gravitásom, nincs nálam prudentia ad moderamen, az Ekkleziám állapotja félelmesebb minthogy kibontakozhatnám belőle [...] oda életemmel is adós vagyok, ahhoz az híres Collegiumhoz, való kötelességem is szorongat, annál inkább, hogy Nagyságotok Méltóságának accesiójával is segítettik. De a tőlem kitelhetőbben kívül valamit nem ígérhetek. Merészkedtem volna kisebb Schólához kötelezni magamat ez előtt, mely lőtt volna mintegy próbahelye nagyobra alkalmas vagy alkalmatlan voltomnak, de ilyen állapottal eleget találok egy közönségesebb Ecclésiában is amiben gyakorollyam és foglallyam az én tehetségemet. Ami pedig az én csekélységemtől kitelhető, annak a szép Társaságnak javára eddig is kész volt, miképpen hogy mostan is minden napon Isten előtt kívánságaimmal megjelenni meg nem szűnök, kérvén, hogy Ő felsége rövid időre mutassa ki, arra a szép hivatalra kit választott légyen és a nagyságotok búzóságáért és a jónak munkájában való hívségéért a Nagyságotok Tutorságára bízattatott Ecclesiákat és Kollégiumokat hálaadások által Nagyságotokra és Nagyságotok Úri házaira áldást szállítson. Kinek Kegyelemességében ajánlom Nagyságotokat és Nagyságotok kezén forgó munkát is. Méltatlan és legkisebb szolgálja Szigeti Gyula István mp. Felsőbánya 1713. május 19.¹⁰⁵ Végül a meghívásnak eleget tett.

Hivatalát 1714-ben foglalta el, amelyet 24 évig gyakorolt: mellyekbe tanította nem csak a Szentírásbeli tudományokat, hanem a filozófiának is némely részeit, és azokat a tudományokat, amelyek szükségesek mind a Politián a jó Hazafiának, mind az Ekkleziában a jó lelkipásztornak, hogy ki-ki a kötelességét tehesse.¹⁰⁶ Tudósként, keveset publikált. Szerinte: könyv elég van, holta után nem könyveket hanem jó tanítványokat akarok hagyni.¹⁰⁷ 1714–1737 között az enyedi kollégiumban id. Campegius Vitringa és Ruardus Andala hatása alatt tanított. Bod élesen kiemelte

¹⁰⁴ EREK- Fkzt. Lvt., 1713. május 19., 1713/8.

¹⁰⁵ EREK- Fkzt. Lvt., 1713. május 19., 1713/9.

¹⁰⁶ P. Szathmáry Károly: i. m. 315. Vö. Bod Péter: Szmirmai szent Polikárpuz, 178.

¹⁰⁷ Uo. 179.

szigorú tanári modorát: Az igazgatásban volt kemény fenyítéket tartó, amely meg is kívántatott abban a háborús időben, mint valami zavaros vízben nevedezett szilaj ifjúság között.¹⁰⁸ Tanárát értelmesnek, kegyesnek, szerénynek és szigorúnak tartotta, aki mind jó példával, s mind okos igazgatásával, igen szépen rendbe szedte a Kollégiumot, kívánta onnan kiirtani a mások munkájukkal élő heréket, rossz erkölcsűeket, becsülni, előmozdítani a serényen tanulásban forgolódókat és jó erkölcsűeket. Emellett nagy oltalmazója volt a tiszta tudománynak, utalója és el nem szenvedője a haszontalan újjításnak: a Teológiát igen tisztán és fundamentuson tanította mindenek felett.¹⁰⁹ Püspök korában Bodnak a zenét Claude Goudimel (1514–1572) módszerének erdélyi meghonosításával tanította.¹¹⁰

1734-ben az erdélyi egyházkerületnek főjegyzőjévé választották, majd 1737-ben ő lett Erdély református püspöke: Ugyanabban az esztendőben, mivel a teológia tanára, Szigeti István, a superintendensi hivatalba lépett elő, a kollégiumban bizonyos változások történtek. Engem Szebenbe küldöttek ki a kollégium dolgainak beszerzésére a reformátusok nagytekintetű consistoriumánál.¹¹¹ Az egyház-diplomáciai feladatokkal felruházott Bod Szigeti Gyula István püspöki szolgálatának erényét abban látta, hogy nehéz „zavaros” időkben fiatal generációkat eredményesen oktathatott a Mennyei tudományok tanítása által.¹¹²

Püspöki tisztsége miatt Szigeti tanári állásáról és rektorságáról (1717–1737) lemondott. Püspöksége három évének nehezítő tényezői között sorolta fel Bod a pestisjárványt, a törökellenes háborút és tragikusnak tekintett letartóztatását.¹¹³ Erről így írt *Önéletírásában*: A háborút pestis követte és néhány református mágnásnak letartóztatása, ami mind nem kevés rémületet okozott.¹¹⁴ 1738-ban annak hírére, hogy II. Rákóczi Ferenc fia, Rákóczi József Törökországból Erdélybe készül betörni,¹¹⁵ több vezető református egyházi személlyel együtt 1738-ban Lobkowitz János György Keresztély (1686–1755) herceg, osztrák tábornok parancsára, lakásán elsőként letartóztatták.¹¹⁶ Erre 1738 virágvasárnapja előtti szombaton került sor egy „kompanya” gyalogos és lovascsapat kíséretében, miután a házkutatás során személyes leveleit is lefoglalták.¹¹⁷ Gyulafehérvári fogságából csak 1739. január 15-én szabadult.¹¹⁸ Bod Péter így emlékezett meg erről: 1738-dik esztendőben elfoga-

¹⁰⁸ Uo. 178.

¹⁰⁹ Uo. 178–179.

¹¹⁰ Uo. 179. o. Lásd még Gustave Reese: *Music in the Renaissance*. W. W. Norton & Co., New York 1954.

¹¹¹ Bod Péter: *Önéletírás*, 76.

¹¹² Bod Péter: *Szmirnai szent Polikárpusz*, 175.

¹¹³ Uo. 179.

¹¹⁴ Bod Péter: *Önéletírás*, 77.

¹¹⁵ Rákóczi József hatalomra kerülési kísérlete és a Porta. Forráskritikai vizsgálatok. In: Tamás Edit (szerk.): *A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára*. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 45. Sárospatak 2003, 241–294.

¹¹⁶ Zsupos Zoltán: *A székely írásról*. Budapest 2015, 12–18.

¹¹⁷ Bod Péter: *Szmirnai szent Polikárpusz*, 179.

¹¹⁸ A kivizsgálás iratcsomóit lásd MOL, Erdélyi kormányhatósági levéltárak, *Gubernium Transylvanicum levéltára, Gubernium Transylvanicum (in politicis), Ügyiratok (F 46), 1738/544. vö.* Bod Péter: *Szmirnai szent Polikárpusz*, 180.

tatott s kemény fogságban tartatott, de midőn sok vizsgálódás után is ártatlannak találtaték, elbocsátatott. Ártatlansága mindenfelé Novellák és Pátensek által nyilvánvalóvá tétetett.¹¹⁹ Ez a meghurcoltatás mélyen megrázta Bod Pétert, a héber nyelv akkor még frissen megbízott, fiatal tanítóját. Első művét ez a vallási meghurcoltatás inspirálta, *Kősziklán épült ház ostroma* címmel lefordította Kocsi Csergő Bálint latin nyelven írott opusát. A fogságából szabadult püspök 1740. húsvét első napján esett ágynak, majd rövidesen elhunyt.

Tanítványa volt az *enyedi kollégium jeles tanárainak, Ajtai A. Mihálynak*.¹²⁰ Ajtai 1704. szeptember 29-én született Szárazajtnán.¹²¹ Előbb Marosvásárhelyen tanult. Enyedre 1719-ben került, de csak 1722-ben jegyezte be magát a matrikulába, mint hébert tanuló diák.¹²² Szászvárosi tanulmányai alatt alaposan elsajátította a német nyelvet. 1727-ben a Bethlen családnál, majd a Teleki-házban nevelősködött. 1732-ben külföldre utazott, 1734–35-ben Franekerben tanult, majd ugyanazon évben az odera–frankfurti akadémiát választotta. 1733-ban védte meg teológiai disszertációját Németországban. 1734-ben ismételten a franekeri egyetem diákjai között találjuk.¹²³ 1735-ben tért vissza; ekkor gróf Teleki Józsefné született Bethlen Kata udvarában lett lelkész, ahol 1737-ig tartózkodott.¹²⁴ 1737 novemberében a nagyenyedi kollégiumba tanárnak választották meg, ahol 1738. január 15-én foglalta el a tanszékét, és a keleti nyelveket, a régiségtant és a történelmet, azaz *classica-litteratúrát* tanította, ahogy Bod Péter jelezte: *az azon nyelvekre tartozó régiségekkel egyetemben [...] hivatala szerint tanította az Római Görög és Sidó régiségeket*.¹²⁵ Bod erről így ír: *Béállítatott az Hivatalba a Nyelvek és Antiquitások taníttatásokra Boldog Asszony Havának IX. napján 1738 esztendőben*.¹²⁶ Bod Péterre kétségkívül latinos és történelmi régiségek iránt érdeklődő műveltségével hatott. Ajtai volt azon erdélyi tanárok egyike akik 1744-ben a református tanintézmények számára a korábban is használt és a lipcsei tudós társaság által is értékelt *Latin Grammatikát* adott ki.¹²⁷ Bod latin nyelvű görög régiségtan kurzusára is elismerően emlékezett: *mely írás ha a világ eleibe menne úgy lehet ítélni hogy lenne egy plenum et perfectum Antiquitatum Graecarum Systema melyhez hasonló nem forgott a tudósok kezekben*.¹²⁸

¹¹⁹ Bod Péter: Az Isten vitézkező Anyaszentegyháza állapotjának, és világ kezdetétől fogva a jelen való időig sokféle változásinak Históriaja mely az Isten magyar népének hasznára egyben szedegetett és a dolgok nagyobb megvilágosíttatásáért, a világ négy fő mappáival kiadattatott, Basileában, Imhof Rudolf János és a fia által 1777, 487.

¹²⁰ Bod Péter: *Önéletírás*, 77.

¹²¹ Kertész József: *Hazajáró lelkek - nagyenyedi képek*. Budapest 1929.

¹²² Jakó Zsigmond – Juhász István: *i. m.* 138.

¹²³ Szabó Miklós – Szögi László: *i. m.* 49.

¹²⁴ P. Szathmáry Károly: *i. m.* 229.

¹²⁵ Bod Péter: *Magyar Athenas*, 3. vö. Bod Péter: *Önéletírás*, 77. és Benkő Ferenc: *i. m.* 12. aki idézi Ajtai arcképe alatti megjegyzést, hogy a filozófia, történelem és görög nyelv tanára volt Nagyenyeden 1738–1776 között.

¹²⁶ Bod Péter: *Magyar Athenas*, 2.

¹²⁷ Uo. 3. vö. *Grammatica latina*, Nagyszeben, 1744. A lipcsei Acta Eruditorum 1747-ben kitűnőnek nevezte a grammatikát. Rövid idő alatt az erdélyi iskolában kézikönyvvé lett. 2. kiadása 1750-ben, 3. 1759-ben Brassóban; későbbi kiadása 1766-ban Kolozsváron jelent meg.

¹²⁸ Bod Péter: *Magyar Athenas*, 3. Vö. Krizbai Jenő: *Ajtai Abód Mihály*, 94. és P. Szathmáry Károly: *i. m.* 208.

Több, szegény sorsú tanuló neveléséhez biztosította az anyagi fedezetet. Tapasztalva az erdélyi és a magyarországi kollégiumok közötti oktatási színvonal különbségét, egységes oktatási terv kidolgozásához fogott.¹²⁹ Egységes oktatási rendszerét a *Cellariana methodus* Christoph Cellarius (1636–1707), Gesner N. által a hannoveri egyetemen alkalmazott módszerére alapozta, melynek hármas célja a mondattan oktatása, a beszédkézség kialakítása és a retorika oktatása volt.¹³⁰ Ajtai tervezetében az archaikus, köztársaság kori latin szerzők műveinél nagyobb hangsúlyt kaptak a principátus kori szerzők alkotásai, mert a *praeceptorok sem értik már a pura Latinitást, amelyet soha nem tanultak volt*, jelezve ezzel a latin nyelv gyakorlati alkalmazásának szükségességét, valamint a bécsi adminisztráció archaikus példákra épülő centralizáló törekvéseivel szembeni szellemi ellenállás színlelés nélküli támogatását.¹³¹ Ajtai a *praeceptorokat* is *classisokba* szedte, leírta, *hogy magok is tanulják és a' gyermekekkel tanultassák, meg hagyám, ugyanis a praeceptorok nem tudták korábban, hogyan kell az auctort olvasatni, hogy a gyermeknek épületes legyen.* Ajtai megjegyezte, hogy: *a Cellarianum methodum publice tanítám, mind a publicus mind a privatus praeceptoroknak.* Nem kétséges tehát, hogy a nagyenyedi kollégium, de Erdély történetében is ez volt az első közötti alapos iskolapedagógiai előadás. Ajtai 1744-ben kiadott, nagy sikernek örvendő Grammatikája megszerkesztésében ugyancsak Cellarius didaktikai útmutatásaira alapozott. Azonosult, a Bod Péterre is kétségkívül jelentős hatást gyakorló új kor-szellemmel, hogy a latin klasszikusok megértését szolgáló nyelvtant anyanyelven is lehet oktatni. Ezért magyarította Cellarius művét.¹³² A Christian Wolff (1679–1754) hallei tanár nevével fémjelzett wolffianizmus híveként nagy hangsúlyt fektetett a matematika oktatására is. Új pedagógiai módszerei miatt bepanaszolták a főkonzisztóriumnál, aki a *panaszok és az incriminációk miatt a Supr. Consistorium 1744-ben Generalis Visitatiót deputála: T. T. Deáki József püspök, Pelsőczy János generalis notarius és Zágoni György uram.*¹³³ A bizottság meghagyta Ajtainak, hogy írjon egy nyelvtankönyvet Cellarius módszere szerint, amelyet a püspök ígérete szerint Szebenben nyomtattak ki. 1747-ben Vásárhelyi Tőke István közbenjárására megfosztották tanszékvezetői hivatalától és megakadályozták módszertani könyvének újranyomtatását. Óráit Vásárhelyi Tőke István vette át: *Wesselényi Ferentz curator uram Ajtai óráit concedalá Tőke uramnak, aki kihánnnyá az auctorokat, exterminalá a Geographiát és a Mathesist, a stílusgyakorlatot pedig újra a régi memoritergyakorlat váltotta fel.* Nehézségei ellenére 1748-ban kidolgozta az egységes oktatási tanrendet, amelyet *Methodus Studiorum*nak nevezett el. Ajtai 1760-ban a kollégium

¹²⁹ Dóczy Örs: i. m. 81.

¹³⁰ A *Cellariana methodus*, Christoph Keller filológiai tankönyveit használta fel, aki Cicero *Epistolae ad familiares*, Iulius Caesar, Cornelius Nepos, Eutropius, Silius Italicus műveinek kiadása terén a földrajz, a történelem és a keleti nyelvek művelésével hosszú időre meghatározta az enyedi mellett a leideni klasszikus nyelvek oktatását.

¹³¹ Dóczy Örs: i. m. 82.

¹³² Christoph Cellarius: *Grammatica Latina Linguae Hungaricae accomodata.* (h. és év nélkül)

¹³³ Dóczy Örs: i. m. 85.

rektora lett.¹³⁴ 1769-ben őt bízták meg a Marosvásárhelyen létrehozott oktatási reformmal megbízott tanügyi bizottság vezetésével, amelynek módszertana a *Methodus Docendi*, Ajtai enyedi korábbi tapasztalataira a *Methodus Studiorum*ra épült.¹³⁵ Tanítási módszerében az általa összegyűjtött könyvtárra, görög-római régiségekre, numizmatikai értékekre épített. A tárgyak bemutatását klasszika-filológiai elemzésnek vetette alá, amelyet kitűnő retorikai és teológiai alátámasztással tett érdekessé diákjai számára.¹³⁶ Ajtai külön módszert alkalmazott a nemesi származású diákok tanítására, azaz a *Nobilitas institutiojára*, azt gondolva, hogy a nemes ifjaknak *más tzellyok vagyon, amint Betlen Gábor Fejedelem dispositiójában is aperte meg vagyon*. A kintlakó, többnyire nemesi származású diákok (extraneusok) számára a földrajz, történelem és természettudományok tanulmányozását hangsúlyosabb formában oktató módszert alkalmazott. Tette ezt a későbbi *cursus honorum*, azaz társadalmi karrier jobb teljesítésének reményében. A *Geographicum* és *Mathematicum studiumokat majd fel állítám, és annyira vivém, hogy a' gyermekek jobban tudják vala mint a' régi Deákok állította*. A retorikát kétségtelenül a lelkipásztorok homiletikai képzésének alátámasztására az utánzások (*per imitationes*), a felnagyítás (*amplificationes*), a díszítés, a kiszínezés (*ornatus*), a beszédgyakorlatok (*praxis*) módszereivel oktatta. Teljesen újszerű volt az is, hogy tantárgyát magyarul ismertette úgy, hogy a diákoknak évente egy nyilvános beszédet (*publica oratiot*) és a tanulmányok lezárásakor az adott tantárgyból (*datis materiis*) disszertációt kellett bemutatniuk.¹³⁷ Történelmi bemutatóit, például az egyiptomi múmiák elkészítéséről tartott beszédében, átszótték a kitűnően előadott magas szintű tudományos ismeretei, hogy azok *három ezer esztendőig is rothadás nélkül megmaradnak*.¹³⁸ A kollégium érme gyűjteményének megalapozója volt, amelynek érdekében alapos gyűjtőmunkát végzett.¹³⁹ Benkő Ferenc későbbi tanár Ajtai örökségeként vette át az *arany, ezüst és réz római pénzeket, római téglákat, szobrokat, domborműveket, amelyekről Bod mint a kollégium könyvtárosa megállapította: feles számú réz, ezüst és arany emlékezetre vert pénzekkel ékesítette*.¹⁴⁰

A felvilágosodás korának nagy témái átszótték temetési prédikációit is. Bod Péterhez hasonlóan elutasította az új módi köntöst, amelyet lélektani, bölcsészeti, történelmi és természettudományi példákkal igazolt:¹⁴¹ *Így járt szent hallgatóim a religio, tiszta szűz, ádami mezítelenségben adaték ki a Krisztustól és az apostoloktól, de annak utána addig öltözgeték, addig gondolának új módi köntösöket néki, hogy egészen*

¹³⁴ Hermányi Dienes József szépprózai munkái. In: *Régi Magyar Prózai Emlékek*, 9. S. Sárdi Margit (szerk.). Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, Budapest 1992. 646.

¹³⁵ Pálfi József: *Reformatum felsőoktatás Erdélyben*. Debrecen–Nagyvárad 2008, 128–129. Vö. Krizbai Jenő: *Ajtai Abód Mihály*, 91. Jakó Zsigmond – Juhász István: i. m. 31.

¹³⁶ Krizbai Jenő: *Ajtai Abód Mihály*, 91.

¹³⁷ Dóczy Örs: i. m. 83.

¹³⁸ Krizbai Jenő: *Ajtai Abód Mihály*, 93.

¹³⁹ A *Ns. N. Enyedi Reformatum Collégyum rövid Historiája 1817*, MS. 59. o. Ebben megjegyezte Benkő, hogy Ajtai „a numismathica collectiot is felállította.”

¹⁴⁰ Bod Péter: *Magyar Athenas*, 3. vö. Vita Zsigmond: A Nagyenyedi Kollégium Múzeuma. In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Bukarest 1957, 616–617.

¹⁴¹ Benkő Samu: A felvilágosodás meggyökerezésének néhány sajátossága az erdélyi magyar művelődésben. In: *Korunk évkönyv*. 1973. 106.

testétől fogva talpig béköntösözék, orcáját is befedezék, annyira, hogy a sok módi köntös miá az anyja is azt a tiszta szűzet meg nem esmerné.¹⁴² A felvilágosodásra oly jellemző és teológiai közhelynek számító székszis járta át temetési beszédének exordiumát: *Változik az idő, s az idővel minden [...] nincsen semmiben állandó valóság [...] Az öröm a szomorúságnak sebesen járó postája.*¹⁴³ Igazi pedagógusként a társadalmilag igazságtalan, változó és egyben múlandó világ számára igazi, maradandó értéként a tudást ajánlja, amelyet egyedül az iskola, a kollégium adhat: ott egy törvényt követnek mindenkivel szemben [...] mindenkinek egy a státusa – aki jobban tanul, szebben, nemesebben viseli magát, az az első [...] Nagy emberek a mások követéséből lettek olyanokká, azért is olvastak a régieknek életeket és históriájukat.¹⁴⁴ A 18. századi vallási viszonyokat a felekezeti békeség mentén toleranciával kezelte. Véleményét Bod is osztotta, mert korát ő maga is vallása fölött mocskolódo székulum jellege miatt elítélte. Kortársaihoz hasonlóan kritikusan viszonyult a naturalista filozófiához, amely szerinte: *minden rongyos fontsikáját a’ relligio’ nyakába hányá, és a’ szűz relligiot idegen köntösben öltözteté’*, aminek következménye, hogy a vallások ki egyiket defendálja, ki másikat, ki gallérát kapja, ki újját szagatja, kinek mitsoda módi tetszik, azért kardoskodik.¹⁴⁵ Pedagógiáját a Biblia szövegének előítéletek nélküli vizsgálatán alapuló, a tiszta vallást a hozzáadásoktól mentes és ezáltal is egységre törekvő kritikus attitűd hatotta át.¹⁴⁶ Szerinte mindaz, ami elválasztja egymástól a híveket, az a köntös amit a vallásra, azaz a nuda religióra, a helyes keresztyén tanításra helyezett rá a később kibontakozó egyháztörténeti pártoskodás. Irénikus pedagógiája által a nagyenyedi kollégiumra is hatással volt a toleráns felvilágosult református teológiát képviselő svájci Jean Le Clerc, Jean Alphonse Turretin és a németalföldi Hugo Grotius, akiknek műveit a kollégium könyvtára is őrizte.¹⁴⁷

Tanártársához, Borosnyai Nagy Zsigmondhoz hasonlóan 1763-ban és 1766-ban hiába folyamodott az anglikán egyház vezetőihez, az enyediek számára támogatást már nem eszközölhetett ki.¹⁴⁸ Ennek ellenére *proximus curatorként*, azaz gondnokként a kollégium gazdasági életét megerősítette, rendszeresítette annak jövedelmeit, és a Debrecennel való vagyoni vitában ő védte meg fejedelmi adományként bírt régi tulajdonait.¹⁴⁹ Bod Péter történészi érdeklődésére kétségkívül a mohácsi vész (1526-ig) tárgyalt magyar történelmi előadásaival hatott, amelyeket *Rövid út, mely a régi királyok viselt dolgaiba utasít* címmel adott elő. Ebben a magyarok (szkíták, hunok) bejövételét és a magyar koronát és ahhoz társuló uralkodói szimbólumok történetét tárgyalta Petrus Ransanus, Antonio Bonfini és

¹⁴² Ajtai Abod Mihály: *Halotti beszélgetés*, 1747.

¹⁴³ Ajtai Abod Mihály: *Halotti beszélgetés gróf Bánffy Katalin, Boros-Jenői gr. Székely Lászlóné utolsó tisztességtétele alkalmával, a kolozsvári szomorú gyászos háznál*, 1746. jan. 9-én. Kolozsvár 1747.

¹⁴⁴ Ajtai Abod Mihály: *Halotti magyar oráció Gróf Széki Teleki III. Sándor úrfi ő nagysága utolsó tisztessége alkalmosságával*, 1767. júl. 5.

¹⁴⁵ Túri Tamás: A pura religio felekezeti egységet szorgalmazó megfontolásai Ajtai Abod Mihály Halotti beszédeiben. In: Balázs Mihály – Bartók István (szerk.): *A felvilágosodás és előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*. Szeged 2016, 278.

¹⁴⁶ Uo. 280.

¹⁴⁷ Uo. 287.

¹⁴⁸ Kurucz György: *i. m.* 23.

¹⁴⁹ P. Szathmáry Károly: *i. m.* 208–209.

Thuróczi János alapján. Martin Schmeitzel segítségével külön elemezte a koronázás szokását, azaz *pompáját*.¹⁵⁰ 1775. február 6-án vonult nyugdíjba. Halálakor, 1776. november 16-án Baricz János nagyenyedi lelkész tartotta fölötte magyar nyelven a gyászbeszédet a nagyenyedi templomban.

Értékes és Bod Péter által is nagyrabecsült könyvtárát, amelyről azt állította, hogy *ahhoz hasonló Könyves Ház még eddig Erdélybe soha nem volt*,¹⁵¹ és éremgyűjteményét a kollégiumra hagyta. Végrendeletében alapítványt tett évi tíz diák taníttatására. Benkő Ferenc méltatása szerint *sok jó tetteiért egyebekben is méltán nevezethetik a Collegium második Fundatorának, mert mind a tanulásra, mind a jövedelemre nézve a mostani boldog állapotban helyeztette a Kollégiumát, amelyért második Fundatorának méltán nevezetik*.¹⁵² Latin nyelvtankönyvét, a *Grammatica latinát* (Nagyszeben, 1744) az erdélyi iskolákban sokáig használták. Latin nyelven írt görög régiségtana kéziratban maradt ránk.¹⁵³

Bod által is említett Borosnyai Nagy Zsigmond (1704–1774) a nagyenyedi kollégium címzetes tanára volt.¹⁵⁴ Tanulmányait Vízaknán kezdte el, majd 1717-ben Nagyenyeden folytatta. Tógátusként köztanítója lett a fiatalabb diákoknak. 1730-ban Oderafrankfurtban, 1731-ben Leidenben, 1734–1735-ben Franekerben, majd Utrechtben járt teológiára.¹⁵⁵ Külföldi, a *nagy Gamálieleknek lábaiknál* való tanulmányútja 7 évig tartott.¹⁵⁶ Tanulmányai közben 1735-ben Angliában töltött be fontos diplomáciai szerepet, amelyben az erdélyi reformátusok sérelmeit az angol diplomácia segítségével ismertette II. György angol királynak.¹⁵⁷ Ekkor intézhette a kollégium „angol pénzének” sorsát is.¹⁵⁸ Bod Péterhez hasonlóan a németalföldi Leidenben véglegesítette hosszúra nyúlt, de eredményes külföldi tanulmányait, amelyeket 1736-ban nyilvános egyetemi vitával zárt le.¹⁵⁹ Németalföldi tanárai, a sok időt igénylő tanulmányai és diplomáciai küldetéssel megszakított abszolútó-

¹⁵⁰ Ajtai Abod Mihály: *Rövid út mely a régi királyok viselt dolgaiba utasít*. Teleki Könyvtár Marosvásárhely (a továbbiakban BT), Ms., 1456/a. szám; a koronáról lásd 102–136. Ajtai Abod Mihály: *A magyar nemzetnek viselt dolgai a hunoktól Zápolyáig*. BT, Ms., 46. szám.

¹⁵¹ Bod Péter: *Magyar Athenas*, 3. vö. Vita Zsigmond: *A Bethlen-kollégium könyvtára a XVIII. század közepén*. In: Hadházi Ferenc (szerk.): *A Bethlen Kollégium emlékkönyve*. Nagyenyed-Kolozsvár, Budapest 1995. 156. és P. Szathmáry Károly: *i. m.* 209.

¹⁵² Benkő Ferenc: *i. m.* 19.

¹⁵³ *Antiquitates Graecae et Hebraicae, Origines Antiquitates Graecae et Hebraicae, Praeces communes, sive publice in coetu recitandae*.

¹⁵⁴ Bod Péter: *Önéletírás*, 77.

¹⁵⁵ Zoványi Jenő: *i. m.* 92.

¹⁵⁶ Bod Péter: *Magyar Athenas*, 50–51.

¹⁵⁷ Kurucz György: *i. m.* 20–22.

¹⁵⁸ Zoványi Jenő: *i. m.* 92. Az angol pénz kieszközlőjének Pápai Páriz Ferencet és fiát a későbbi nagyenyedi tanárt, Imrét tekinti a szakirodalom. In: P. Szathmáry Károly: *i. m.* 312. A pénzösszeget 1716. március 23-án gyűjtötte Anglia, amelynek tőkéje abban az időben 11 000 font volt. Ebből építették az ókollégiumot. Lásd Vita Zsigmond: *A Bethlen-kollégium könyvtára...*, 110. vö. Jankovics József: *A Pápai Páriz család angol kapcsolatainak történetéhez: Ifjú Pápai Páriz Ferenc londoni levelei*. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae: Acta historiae litterarum Hungaricarum* 12. 1972, 139–154.

¹⁵⁹ Postma Ferenc: *Borosnyai Nagy Zsigmond levele Utrechtből (1736. május 31-én)*. In: Für Lajos (szerk.): *Ráday Gyűjtemény évkönyve IX*. Budapest 1999, 361–367.

riuma után határozottan kérték, hogy az erdélyi diákok tanulmányaik befejezése után hazaindulva rögtön az otthoni egyház szolgálatába álljanak.¹⁶⁰ 1737. október 18-án érkezett Nagyenyedre, ahol elfoglalta azt a tanári állást, amelyre már odera–frankfurti tanulmányainak ideje alatt a diákok *megegyezett sufragiuma szerint* meghívást kapott.¹⁶¹ Bod erre így emlékezett: *Az Hazába jövén 1738 esztendőben béállítatt az Enyedi Kollégiumban a Szent Írás szerint való tudományknak tanításokra.*¹⁶² Feleségével, Baczovai Pál Ilonával professzorsága 8-ik évében kötött házasságot.¹⁶³ 1738-ban Rákóczi József havasalföldi tevékenységének támogatójaként őt is letartóztatták, ahonnan közbenjárás után, a vádaktól felmentve szabadulhattott.¹⁶⁴ Ajtai Abod Mihállyal együtt a református egyházkormányzásba a paritásos (zsinatpresbiteri, lelkészi-világi) rendszert szerették volna bevezetni, amelynek hangoztatását 1744-ben a főkonzisztórium megtiltotta. 1746-ban Bod Péterhez is üdvözlő verset írt.¹⁶⁵ A magyar coccejanizmus kiemelkedő képviselőjeként külföldön *De coccejanismo hungarico* címmel tartott nyilvános vitát.¹⁶⁶ Műveit a temetési beszédek mellett¹⁶⁷ a teológiai szimbolika,¹⁶⁸ dogmatika,¹⁶⁹ homiletika¹⁷⁰ és kortörténet¹⁷¹ hatása alatt írta. Diákjai elsősorban teológiát tanultak tőle.¹⁷² Bod külön megemlítette az *Apostoli Hit formáiról* írt disszertációit, amelyek közül 1736-ban a negyedikkel szerezte meg teológiai doktori titulussát, abból az alkalomból, hogy megemlékeztek a 100 éve alapított Utrechti Akadémia megalapításának centenáriumára.¹⁷³

1736-ban megjelent teológiai imádságelméleti kézikönyve: *Az igaz keresztyén ember papi tisztiról, annak pedig legnemesebb részéről, úgymint a könyörgésnek tudományáról irt rövid tracta, amely a pietizmus erdélyi hatását mutatta.* Ebben a 18. század legjelentősebb¹⁷⁴ euchetikai jellegű alaposan kidolgozott kézikönyvében a házi istentiszteletek gyakorlatát ismertette. Bod tanára imádságoskönyvét, Borosnyai

¹⁶⁰ Bozzay Réka: *i. m.* 67.

¹⁶¹ Zoványi Jenő: *i. m.* 92.

¹⁶² Bod Péter: *Magyar Athenas*, 52.

¹⁶³ Hermányi Dienes József: *i. m.* 37.

¹⁶⁴ Bod Péter: *Szmirnai szent Polikárpusz*, 180.

¹⁶⁵ Bod Péter: *Szent Írás értelmére vezérlő Magyar Leksikon*, 258–265. Köszöntő vers. Borosnyai a teológiai szimbolikát a bibliai hermeneutika egyik alappillérenek tekintette.

¹⁶⁶ Zoványi Jenő: *i. m.* 93.

¹⁶⁷ Borosnyai Nagy Zsigmond: Jeremiás próféta siralmas éneke, gyászbeszéd gr. Székely Lászlóné gr. Bánffy Kata felett. Kolozsvár 1747. Temetési oráció Kemény Kata felett. Kolozsvár 1747.

¹⁶⁸ Uo. *De prima symboli apostolici adoratione I-II-III.* Franeker–Utrecht 1735–1736., *De prima symboli apostolici origine et perfectione.* Franeker 1736., *De libris ref. ecclesiae symbolice.* Kolozsvár 1745.

¹⁶⁹ *Summa doctrinae de Deo Spiritu Sancto.* Amsterdam 1736.

¹⁷⁰ *Az igaz keresztyén embernek papi tisztiról, annak pedig legnemesebb részéről úgymint a könyörgés tudományáról.* Amsterdam 1736.

¹⁷¹ *Disputatio historica ad illustriora quadam scriptorum antoquorum de Domino nostro Jesu Christo testimonia.* Franeker 1735.

¹⁷² Borosnyai N. *Sigmond Theol. Doctor.* In: Benkő Ferenc: *i. m.* 12.

¹⁷³ Bod Péter: *Magyar Athenas*, 52.

¹⁷⁴ Szigeti Jenő: *Imádságos könyvek – ponyván.* In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica*, XIII. (2008/1) 145.

külföldi tanulmányútjának gyümölcsként tekintette.¹⁷⁵ A keresztyén köteles Isten beszédét olvasni, magyarázni, énekelni és imádkozni – vallotta homiletikai elvként.¹⁷⁶ Akár oktatási elvnek is tekinthetjük, hogy 1736-ban megjelent könyvében a tízparancsolat, az Úr imádsága (a Miatyánk) és az apostoli hitvallás (Hiszekegy) ismeretét tartotta a vallásosság minimumának: *Minden idvezülni kívánó igaz Keresztyén ember tisztibe áll, hogy ez hármat könyv nélkül tudja, és azoknak magyarázattyát jól értse, sőt minden Tselédes Gazdának s Gazda-Asszonynak, mint a maga házában lévő Isten Papjának kötelességibe jár, hogy ezekre nem tsak a maga gyermekeit; hanem minden tselédit, aki az ő számadása alá bízott, megtanítsa.*¹⁷⁷

Az igazi keresztyén lelkületet remélte a lelkészeketől: *Kívánnám, hogy Édes Nemzetünkben az Apostoli Nemes Vallásunkban [...] valóban való keresztyének lennének, mindenek tudók és tanítók e méltóságos név erejét. Lennének Istentől tanítottak és másokat is tanítanának az Idvesség útjára, hogy tudnának imádkozni mind magokért, mind másokért s így másokat is taníthatnának imádkozni s így Isten eleiben kedves és kellemetes áldozatot vinni [...].*¹⁷⁸ Bod Péterre enyedi tanulmányai alatt 1737–1740 között jelentős pedagógiai hatást gyakorolt. 33 évig tartó nagyenyedi működése idején munkatársaival a Bethlen-kollégium felvirágzását hűségesen és eredményesen készítette elő az ellenreformáció támadásainak ellenében. Tevékenyen részt vett tanítványai értekezéseinek kiadásában, külföldi kapcsolatai révén¹⁷⁹ pedig gyűjteményekkel gazdagította a kollégiumot.¹⁸⁰ Nem tévedünk, ha azt állítjuk hogy Bod Péter homiletikai képzését, prédikációinak stílusát leginkább ő formálta. Borosnyai barokk metaforikus szóhasználata meglepően hasonlít a Bod Péteréhez. Az imádságról így írt: *a könyörgés mennyei lajtorja (1. Móz. 28), aranylánc (Mt. 15,25), mennyek kultsa (nyit – zár), csatorna (általa az ég harmatja és a föld zsírja száll hozzánk), Istent győző eszköz (Jákób imája), hasznos orvosság (Jairus imája), szívből szálló galamb, igaz áldozat.*¹⁸¹ Oktatási módszerére jellemző lehetett a régi memorialiter kívülről tanulás alkalmazása. Szülői, a vízaknai lelkész édesapja örökségként említette, hogy: *a maga házából nem tsak oskolát tsinált, tanítván mindennap bennünket a tisztességes tudományokra szüntelen; hanem templomot is tsinált, mindennap reggel, s este, étel előtt s étel után könyörögnünk kellett az Úr imádságát, azonkívül az Apostoli Hitnek formáját és a Tíz parancsolatokat elmondottuk, a Bibliát nem tsak olvastuk, hanem a Sz. Históriaikat könyv nélkül el kellett mondanunk. A rövidebb zoltárokat könyv nélkül minden nap el kellett énekelnünk, minden hosszabb zoltárból pedig, avagy tsak a két első verset könyv nélkül a maga nótája egyes rendiben, néha ötvennyit is el kellett énekel-*

¹⁷⁵ Bod Péter: *Magyar Athenas*, 51.

¹⁷⁶ Borosnyai Nagy Zsigmond: Az igaz keresztyén ember papi tisztiről, annak pedig legnemesebb részéről, úgymint a könyörgésnek tudományáról irt rövid tracta. Amsterdam 1736, 146.

¹⁷⁷ Uo. 265–266.

¹⁷⁸ Uo. 15–16.

¹⁷⁹ Élénk kapcsolatot ápolt Hieronymus Simon van Alphen (1665–1742) utrechti professzorral. In: Péter Eredics: *Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen ins Ungarische in den Frühen Neuzeit*. Debrecener Studier zur Literatur 14, Peter Lang Kiadó, Frankfurt am Main 2008, 20., 101.

¹⁸⁰ Pótor Imre: *Tanulmányok Egyházunk múltjáról*. Vásárosnamény 2002, 24–25. Vö. Az új Kollégiumban Borosnyai ajándéka egy kalamáris ládával és sok pénzzel. In: Benkő Ferenc: *i. m.* 46.

¹⁸¹ Borosnyai Nagy Zsigmond: *Az igazi keresztyén...*, 14.

nünk.¹⁸² Az, hogy ez tanult példaként családjára is vonatkozott és nem utolsósorban diákjaira is, lányának, Borosnyai Nagy Ágnesnek édesanyja Borosnyai Nagy Zsigmondné, született Baczovai Pál Ilona halálának alkalmából írt megemlékező búcsúverséből tudjuk: saját gyermekkoráról, édesapja nevelési elvárásairól vallott benne: *Még kiseded koromban Oskolába adtál, / Kegyes Tanítókat számomra fogadtál, / Kiket sok költséggel érettem tartottál, / És a' kegyességben ekképpen formáltál / Minden reggel, 's estve Te imádkoztattál, / Bibliát-is velem gyakran olvastattál, / Sóltárokát osztán Könyv nélkül mondattál, / Ékesen éneklést töllem meg-kivántál, / Hogy a' Catéchésist tanulyam kivántad / Mind a' kettőt, vellem el-is mondattattad, / Így igaz Vallásban elmémet fundáltad, / Idvességemet-is ekképpen munkáltad. / El sem felejtetted, hogy meg tanits fonna, / Külömb és sok féle módokon varrani, / Ezek után szöni; fütni, mosni, főzni, / Oskolából Haza midön kellett jöni.*¹⁸³ Édesapjához hasonlóan fia, Borosnyai Nagy Márton orvos is gyarapította a kollégium könyvgyűjteményeit, amelynek az általa adományozott kötettszáma 176 példányból állt és az adományozó nevét – Borosnyaiana – théka nevét viselve.¹⁸⁴

Bod Péter tanulmányainak végén, mintegy azok hitelesítéseképpen, megpályázta a nagyenyedieknek felajánlott 4 leideni ösztöndíj egyikét. Bár a szászvárosi református partikula rektorának, majd Hunyad vármegye jegyzőnek is hívta, Bod Péter tanuló szeretett volna lelkész lenni: *A szászvárosi egyháztól meghívást kaptam az 1739. évben az ottani virágzó iskola vezetésére. [...] A szászvárosiak igyekeztek a szék nyilvános jegyzői tisztére is meghívni és abba beállítani, de én már az egyházi szószekre szenteltem magam.*¹⁸⁵

Ehhez a szándékához meg kellett szereznie tanárai és püspöke jóváhagyását, amelyet 1740. január 26-án jó szívvel adtak: *Nem lehetett nem ajánlanunk őt az Isten dicsőségét szerető és terjesztetni kívánó szenteknek ilyen okokon. Ugyanis mind a természetnek, mind a kegyelemnek ajándékival Istentől megajándékozottván oly serényen és nagy előmenetelekkel tanúságit collégiumunkban folytatta, hogy mind előttünk, mind mások előtt kedvességet és dicséretet nyert magának, és méltónak ítéltetett, hogy szép tudományára s kiváltképpen ritka szelíd, alázatos, kegyes és feddhetetlen erkölcsére nézve a külső országokon lévő academiákra tudományának öregbítése végett kiküldettetnék és ottlévő nevezetes alumniával is felsegíttetnék. A N. Enyedi Collégiumnak Professora: Vársárhelyi Tőke István, Borosnyai N. Sigmond, Ajtai A. Mihály [...] Approbálja e szándékot és ajánlja a kegyes kezeknek segítségének Szigeti Gyula István Erdélyi Reformata Eklesiák Superintendense.*¹⁸⁶ Azok, akik küldték, pontosan tudták, hogy a nagyenyedi oktatás által letett alapok elégségesek ahhoz, hogy a nyugati akadémiákon építeni lehessen azokra új, felsőbb szintű tudást. Bod Péter számára a nagyenyedi tanul-

¹⁸² Uo. 145–146.

¹⁸³ Borosnyai Nagy Ágnes: *Kegyesség oszlopa* [...] = *Hólt-elevennek Meg-élesztésére készítettett jó illatu drága kenet* [...] Pál Ilona [...] Borosnai N[agy] Sigmond [...] *Élete Kedves társának* [...] emlékezetét magában foglaló [...] versek, [Nagyenyed], 1770. Vö. V. László Zsófia: *Nőoktatás és könyves műveltség a 17–18. században*. In: Papp Júlia (szerk.): *A zoltártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a Magyar női művelődés történetéből*. Budapest 2014, 108–109.

¹⁸⁴ Vita Zsigmond: *A Bethlen-kollégium könyvtára...*, 157.

¹⁸⁵ Bod Péter: *Önéletírás*, 77.

¹⁸⁶ Uo. 78–79.

mányok a leideni pedagógia tökéletesre szabott hazai előképét jelentették. Korában a teológiai szimbolika, a toleráns gondolkodásmód, a fiziko-teológia, az egyháztörténet, és összehasonlító filológia Nagyenyeden ugyanúgy jelen volt, mint Nyugat-Európa bármely más egyetemén. A történelem viharaiiban élő 18. századi magyar református diákok nem egyszerűen a tudásvágy, hanem a kitartó és következetes hit vezette az önmegvalósítás felé. Az a meggyőződés vezette, hogy visszatérése után a közösségi jót, a tudományok hasznosítását otthon is legmagasabb szinten művelni fogja.

Mi célból ment el Bod Péter Leidenbe? Meg volt arról győződve, hogy ott: *a Hazának és Isten Házának szolgálatjára formáltassanak jó emberek*. Számolt azzal, hogy egyetemi szintű minősítéshez, jelentősebb egyházi karrier kiépítéséhez, és akadémiai fokozathoz csak külföldi tanulmányok révén lehetett hozzájutni.¹⁸⁷ Bod ezt így fejtette ki: *lassanként magasabb dolgokra készültem [...] és óhajtottam a tanulmányok kedvéért a külföldi akadémiákat meglátogatni*.¹⁸⁸

Leideni tanulmányai után kapcsolata nem szakadt meg szeretett kollégiumával, hiszen magyarigeni lelkészi szolgálata idején a kollégium vicekurátorai között ott láthatjuk a magyarigeni Danczkai Józsefet, Bod Péter hűséges gondnokát.¹⁸⁹ Nem is tehetette ezt másképp, ugyanis az 1763-ban Nagyenyeden létrejött és 1774-ig működő kollégiumi nyomda adta ki a református püspökök életrajzát: *Smirnai Szent Polikárpusát* (1766), a sírfeliratok gyűjteményét: *Hungarus Tymbaules-t* (1764), *Erdélyi Fénikset* (1767), valamint a *Szent Hylarius* második kiadását (1768).¹⁹⁰ Tudós személyét annyira fontosnak tartotta az őt felnevelő kollégiuma, hogy halála után beszerezte kéziratának jelentős részét, amelyeket a *belső théka* üvegvitrinjébe a nagy alapítók és újralapítók relikviái mellé helyezte.¹⁹¹

¹⁸⁷ Benkő Samu: *Sorsformáló értelem*. Bukarest 1971, 90.

¹⁸⁸ Bod Péter: *Önéletírás*, 77.

¹⁸⁹ Benkő Ferenc: *i. m.* 18.

¹⁹⁰ Vita Zsigmond: *A Bethlen-kollégium könyvtára...*, 112.

¹⁹¹ Bod Péter a Magyar Nemzet belső és külső állapotjáról írott Históriaja, három darabban [...] tudós és igen munkás Bod Péternek kéziratait a Maradékitól a Bibliothéka megnyeri. Az új Kollégium ritkaságai között Borosnyai ezüst kalamárisa mellett Benkő Ferenc jelezte, hogy megkaptam Bod Péter kéziratait. In: Benkő Ferenc: *i. m.* 39., 46., 98.

Keresztesi József történetírói munkássága

Keresztesi (Szabó) József (Veszprém, 1748 – Szalacs, 1812) a veszprémi „árva” eklézsia gyermekeként látta meg a napvilágot a 18. század derekán. Alma materei Felsőórs, Mezőkeresztes, Miskolc, Sárospatak, majd Debrecen voltak. Tanulmányait a kor szokása szerint két évig megszakította és Hajdúböszörményben rektorosodott. Munkájával elnyerte a hajdúságiak tetszését, ezért a harmadik esztendőre is felajánlották a tanítói állást, de Keresztesi azt már nem vállalta. Ezt követően egy esztendőre – 1779–1780 – hollandiai peregrinációba ment. Előbb a franekeri akadémián, majd Utrechtben subscribált, itt fejezte be tanulmányait. Azt, hogy melyik professzornál mit tanult, Naplójának¹ útleíró részében pontosan lejegyezte. Hazatérését követően az „árvaságból kikelő” váradi eklézsia előjárói hívták meg, hogy szervezze újra és újjá a gyülekezetet, és kezdje el a templomépítést. Váradi prédikátori szolgálatát számtalan akadályoztatás miatt csak 1784. január 1-jén tudta megkezdeni. Közben kilenc hónapra a létavérsi eklézsiaába kapott kinevezést. Váradon három és fél esztendőt töltött, majd 1787 májusától a szalacsi eklézsiaába ment, ahol élete végéig szolgált és alkotott. Közben az érmeleléki egyházmegye tanácsbírája (assesora) volt, s halálának esztendejében választották esperessé.

A korábbi esztendőkben többször is leírtam már, illetve előadásaimban megjegyeztem, hogy Keresztesi azon tudós, polihisztor lelkipásztoraink közé tartozik, akivel meglehetősen mostohán bánt az utókor. Pedig több ezer oldalnyi, főként kéziratos munkássága számtalan kuriózumot rejteget ma is a kutatók számára. Munkái közül alig néhány jelent meg nyomtatásban. Leginkább a Naplójának két kiadása vált igazán közismertté, a teljes kézirat azonban sohasem jelent meg. Naplója sokkal több, mint személyes vonatkozású adatközlés, ugyanis egyszerre kor- és egyháztörténeti adattár, illetve a korszak talán leggazdagabb külföldi

* Dr. Pálfi József (Székelyhíd, 1967) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben végezte (1987–1992) teológiai tanulmányait. 1992 és 1994 között a Nagyvárad-olaszi Református Egyházközség segédlelkésze volt. 1994–1999 között a Sulyok István Református Főiskola első ifjúsági lelkészeként tevékenykedett, majd 1997-től a főiskola lelkipásztora és az Arany János Kollégium bentlakásának igazgatója volt. 1999-től a Nagyvárad-réti Református Gyülekezet megválasztott lelkipásztora és a Partiumi Keresztény Egyetem (PKE) oktatója, ahol általános vallástörténetet tanított. Doktori fokozatot 2009-ben szerzett a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen. 2011-től a PKE tanszékvezető tanára, és megszervezte a vallástudomány magiszteri és a diakónia alapképzés szakot. 2011–2015 között a PKE szenátusának elnöke, majd 2016 tavaszától pedig a PKE rektora.

¹ *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén.* Keresztesi József, egykorú eredeti Naplója. Kiadja Ráth Mór, Pest 1868. A második kiadás 1882-ben látott napvilágot minden változtatás nélkül.

útleírása. Emellett nyomtatásban megjelent még néhány prédikációja² és a már nyomtatott formában alig fellelhető nyelvészeti munkája.³

Keresztesi sokirányú munkásságot fejtett ki. Egymás mellett sorakoznak egyháztörténeti, énekköltészeti, numizmatikai, irodalmi, nyelvészeti, poétikai munkái. Az Országos Széchenyi Könyvtárban és a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban egy-egy vaskos kéziratos kötet őrzi prédikátori munkásságának összegyűjtött igehirdetéseit. Munkáinak egy-egy szegmensét az elmúlt években több tanulmány keretében is ismertettük. Életéről viszonylag keveset publikáltunk. Ezt azonban azzal pótoljuk, hogy a teljes életrajzát és a munkásságáról szóló nagy-monográfiát reménység szerint rövidesen nyomtatott formában is kiadjuk, megjelentetjük.

Az egyház- és irodalomtörténet határvonalain

Tanulmányunk Keresztesi munkásságának azzal a szegmensével foglalkozik, amely őt mint az egyházi és irodalomtörténeti, valamint a nemzeti történetírás elkötelezett művelőjét mutatja be. Az, hogy az adott korban, a három tudományterület az ő munkásságában még szorosan összefonódott, sőt számtalan ponton metszette egymást, egyáltalán nem meglepő. Badics⁴ szerint a magyar nyelvű tudományos szakirodalom a 18. század utolsó negyedében „még nagyon félénken jelent meg”, és bármely szakterületen is jelentek meg ezek a munkák, nagyobb részük *fordítás vagy átdolgozás, s ha eredeti is, nem annyira önálló kutatás és felfogás, mint szorgalmas gyűjtés és jó szándékú kompiláció eredménye*. Keresztesi nem írt olyan művet, amelyik nyomtatott formában meg is jelent volna – kivéve Naplójának egyes részleteit – ám, az az anyag, amit összegyűjtött, továbbküldött és rendszerezett még ma is nagyon értékes forrásanyag. Megmaradt kéziratait, miként már többször is megjegyeztük, Szakács József egykori, szalacsi iskolarektor mentette meg az utókor számára. Ezek nagyobb részt ma is megtalálhatóak a Ráday Kézirattár egyik kolligátumában.⁵ A gyűjteményből most csak azokat fogjuk ismertetni, amelyek konkrétan a témánkhoz tartoznak.⁶

A 18. századi történetírásnak szinte bármelyik területét is kezdjük vizsgálni, szinte kivétel nélkül minden esetben hiányérzetünk támad. A század évtizedei-

² Lásd: Pálfi József: Az eklézsia tanítója. Keresztesi József igehirdetése I. In: *Kálvini vonások a magyarok lelki arcán*. Konferenciakötet (Nagyvárad, 2014. november 20–22.). Szerk. Pálfi József., Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, DRHE – Partium Kiadó, Debrecen – Nagyvárad 2015, 335–353.

³ Keresztesi József: *A bárkai nyelvből ágaztatott Magyar nyelv*. Pozsony 1844.

⁴ Badics Ferenc: Tudományos irodalmunk. A magyar történetírás és irodalomtörténet. In: *A magyar irodalom története*. (Szerk. Badics Ferenc) Kiadja az Athenaeum Irodalmi és nyomdai Rt. Első kötet, Budapest 1906, 879–891.

⁵ Ráday Kézirattár K. 1. 28. *Keresztesi József Apróbb Munkái*. Leírta Szakács József.

⁶ (1) Néhai Tiszteletes Bod Péter MAGYAR ÁTHÉNÁS nevű könyvének TOLDALÉKJA mellyet... öszve-szedegette Keresztesi József N. Váradon 1786. Eszt. Karátson havában, 207–242. (2) De Rep. Hung. Litteraria (optime merite Viri) Clarissimi ac doctissimi (Petri Bod)...excitavit Josephus Keresztesi In Ecclesia Helv. Conf. M.Varadiensis primus post deductuan Tolerantiam Christianam V. D. Minister MDCCLXXXVII,243–310. (3) A Tiszántúl való ref. szuperintendensek, püspökök életéről... 311–350.

ben a magyarság élete kifelé és befelé is folyamatosan és nagyon gyorsan változott. Közben pedig nemcsak a nemzet, de a református egyház életfeltételei is jelentősen megváltoztak. A korszak megismerését, teljes feltérképezését igencsak megnehezíti az a tény, hogy még mindig sok az olyan korabeli aktor és munka, amelyet egyáltalán vagy alig ismerünk, akiknek a munkássága alig kutatott vagy feldolgozott. A Keresztesi József is ezek közé tartozik. Természetesen a helyén kezeljük a dolgokat, mert nem akarunk többet gondolni és tulajdonítani Keresztesinek, mint amennyit lehet és kell. Éppen ezért nem is soroljuk sem a nemzeti, sem az irodalom, sem az egyházi történetírás legelső soraiban állók mellé. Ám az, amivel ő járult hozzá ezek gyarapításához, azt nem szabad sem elhallgatnunk, sem mellőznünk.

Conspectus Historiae Hungaricae...⁷

Először a magyar *nemzeti történetírás* tárgykörébe tartozó eddig feltáratlan és ismeretlen kéziratát említjük meg. Mindeddig nem sikerült a nyomára bukkanni, és a címnél egyebet nem tudunk, nem ismerünk. Erre a munkájára a Szakács József által összeállított magyar nemzet történetét összegyűjtő irodalomkatalógusban bukkantunk.⁸ Tudomásunk szerint Keresztesinek ez az egyetlen olyan önálló munkája, amely teljes mértékben magyarságtörténeti tematikájú. Azt azonban rögtön hangsúlyoznunk kell, hogy szinte minden kéziratában találkozunk rövidebb-hosszabb megjegyzésekkel, kommentárokkal, konkrét adatokkal, utalásokkal, amely a magyarság történetével foglalkoznak. Ahol csak lehetett vagy tehette, mindig kitért a hosszabb-rövidebb ismeretek közlésére, gyűjtésére, áthagyományozására. A nemzet történelme iránt tanúsított szeretete, a fellelhető és átmenthető források kutatása, adatolása, az összefüggések megismerése, meglatása, az literátori munkásságának egyik legmarkánsabb jellemzője volt.

Nem akarunk elfogultak lenni, és tudjuk, hogy nemcsak Keresztesire volt jellemző ez az adat- és forrásgyűjtés iránti elkötelezettség. Mondhatjuk, hogy örökségként kapta és vitte tovább ő is. Sinayról tudjuk, hogy „gyűjtésre lelkesítette és oktatta a tanuló ifjakat is”. Az indíttatást minden bizonnyal Sinaytól kapta ő is, aki egykor tanította, akivel aztán később szoros és jó kapcsolatban maradt.⁹ Ugyanitt jegyezte meg Révész azt is, hogy volt a birtokában egy olyan latin nyelvű, 438 oldalas kézirat, amely a legrégebb időktől, a 15. századig tárgyalta a magyar nemzet történetét. *A magyar nemzet történetei...* címet viselő munkát Sinay egyik tanítványa másolta le, és ez a manuscriptum került Révész tulajdonába. Az eredeti hollétéről azonban ő sem tudott. Azt már csak az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy egykori kortársának, Péczeli Józsefnek is volt egy olyan

⁷ Keresztesi Josephi *Conspectus Historiae Hungaricae A primis Pannoniae populis - usque ad Andream Venetum, Reg Hung.* MS. [JSz?] Keresztesi József: Magyarország történetének áttekintése Pannónia első lakóitól Velencei [III.] Andrásig, Magyarország királyáig [?]. Ő volt az utolsó Árpád-házi királyunk.

⁸ Ráday Kézirattár K. 1. 113. Catalogus Auctor

⁹ Révész Imre: Sinay Miklós magyar történetbúvár emlékezete. In: *Századok* (1868) 217–226. és 296–309.

magyarságtörténeti munkája, amely ugyanezzel a korszakkal foglalkozott. Megjegyezzük, hogy mindkettő a pannóniai kezdetektől az Árpád-házi királyok kihalásáig, illetve Velencei (III.) Andrásig vezette a történelem fonalát.¹⁰

Irodalomtörténet

A korábbi megállapításnak megfelelően ismét megjegyezzük, hogy a korra jellemző módon a nemzeti, az egyház- és az irodalomtörténet-írás számtalan ponton metszette egymást az ő munkáiban is. Irodalomtörténeti vonatkozású kutatásai mögött is, természetesen másokat nem kizárva, elsősorban a Sinaytól kapott indíttatásokat kell sejtenünk. Sinay nemcsak a história, de a *klasszikafilológia terén is széles körben és magas színvonalon* állott.¹¹ Nem csoda hát, ha a diákjaira komoly hatást gyakorolt. Sinay személyes forráskutató hajlamát a holland Offerhaustól tanulhatta.

A szakirodalom a magyar irodalomtörténet 18. századának első két harmadát a hanyatlás,¹² a beszűkülés szürkébb korszakaként tartja számon. Tény, hogy a szatmári békekötést követően a magyarság politikai, különösen pedig az ország nagyobb hányadát kitevő protestánsok egyházpolitikai és társadalmi helyzete, a korábbi időkkel szemben teljesen ellentétes irányú fordulatot vett. A bécsi udvar az ország előljáróit egyre erőteljesebben kapcsolta magához a maga politikai, katonai, gazdasági összefüggéseivel és az egyáltalán nem elhanyagolandó szellemi, kulturális és művelődési atmoszférájával. A kialakult, új status quóban létrejött egység nem a magyar nemzet egysége volt, hanem az idegen hatalomé, amely a „nem magyar dinasztíának való alárendeltetés közössége: alattvalói sorsközösség” volt.¹³

A birodalmi centrumban a korszak nemzetközi diplomáciájának – latin – nyelve mellett a „fény századának”, Európa-szerte elterjedt művelődéshordozó nyelve, a francia állt az első helyen. A magyar ekkor teljesen háttérbe szorult, és főleg az udvarban forgolódók nem voltak igazán büszkék rá. Nem is csoda, hogy hosszú évtizedeken keresztül, alig született valamilyen irodalmi, vagy tudományos igényű alkotás magyar nyelven. A 18. század közepén a magyar irodalom állapotára a szétszórtság volt a jellemező és a század közepéig „többnyire valamely más diskurzushoz (oktatás, politika, vallás, a hétköznapi életet meghatározó szokások hagyományrendszere) kapcsolódva, annak terében létezett.”¹⁴ A század utolsó harmadára azonban jelentős elmozdulás mutatkozott, és több olyan központ is (pl. az oktatási centrumok) létezett, amely kivívta magának azt, hogy az

¹⁰ Péczeli József: *A Magyarok Története az Ázsiából kijövetelüktől fogva az Árpád ház kihalásáig*. 1. kötet 1837.

¹¹ Tóth Béla: *A Kollégium története a XVIII. században*. In: *A Debreceni Református Kollégium története*. Kiadja Magyar Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1988, 66–142.

¹² Horváth János: *A magyar irodalom fejlődésmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976, 29.

¹³ Horváth János: *Irodalomtörténeti munkái II*. Osiris Kiadó, Budapest 2006, 579.

¹⁴ Jankovits László – Orlovsky Géza: *A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig*. Gondolat Kiadó, Budapest 2007, 644–645.

„irodalmi működés bázisává” válhasson.¹⁵ A század közepétől, de főként annak az utolsó harmadától hazai literátoraink az irodalom számára is keresték az újabb és újabb terek létrehozásának lehetőségeit, módjait és formáit és ehhez megfelelő intézményrendszereket is akartak teremteni. Ilyenekre gondolunk, mint a tudós társaságok, folyóiratok, az iskolák diáktársaságai, az irodalmi szalonok, a könyvkiadók és mecénatúrák stb.¹⁶

Az 1754-es esztendő több szempontból is áttörést hozott. Ekkor már származástól függetlenül is lehetett jelentkezni a különböző értelmiségi pályákra, amelyeket az 1781-es toleranciarendelet a felekezeti hátrány eltörlésével még kívánatosabbá tett. Mária Terézia 1760-tól hívta életre a magyar királyi testőrséget, amelyben számtalan magyar fiatal kapott lehetőséget. Az udvarnál nevelkedő fiatalok a kor európai szellemiségét és műveltségét – a német mellett főként a franciát – is magukba olthatták. Az európai művelődés szintje hamar rádöbbenette a fiatal magyarokat arra, hogy sajátjuk ahhoz képest milyen elmaradott, és ennek érdekében tenni kellett valamit. A magyar nyelv művelése és a magyar nyelven történő művelődés egyre inkább létkérdéssé vált. A latinnyelvűség kötelei lerázásának hosszú korszaka ez. Belső nyelv(tan)i forradalom vagy háború bontakozott ki lassan, amelyet a nyelvújítók és az azt ellenzők vívtak egymással.

II. Józsefnek 1784-ben kiadott birodalmi érdekű rendeletével a német nyelvet akarta teljes körű hivatali (közügyek, közigazgatás) nyelvvé megtenni. Ez azonban széles körű ellenhatást váltott ki országszerte. Az elnémetesítő politika még jobban felébresztette az anyanyelvhez való ragaszkodást. A vármegyék néhány éven keresztül megtett panaszos felterjesztéseik egy ideig úgy tűnt, hogy hiábavalóak, ám a császár a halála előtt kevéssel, még 1790-ben visszavonta azt. Ekkorra azonban a hatását már visszavonhatatlanul megtette a magyarság életében, olyannyira, hogy 15 esztendő múlva az 1805. évi országgyűlésen a magyar nemcsak a hivatalos nyelv szintjére emelkedett, de az évtizedek óta vágyott és tervezett magyar tudós társaság megalakításra és tervének kidolgozására is utasítást adott.

A következőkben két, alapvetően irodalomtörténeti tárgyú munkáját mutatunk be. Sajnos egyik sem jelent meg nyomtatásban, viszont beépült más, egyéb kiadványokba.

Bod Péter *Athenasának Toldaléka*

Kereszteti is azok közé tartozott, akik a 18. század második felében a nemzet szellemi értékeinek – az utókor számára való – írás általi meg- és átmentését, megőrzését feltétlen kötelességének tekintette. Éppen ezért folyamatosan és következetesen gyűjtött, adatolt, rendszerezett és írt. Amikor azonban személyes hozzájárulását kérték, akkor nem habozott rendelkezésre állni. A Bod Péter korszakos jelentőségű irodalomtörténeti munkájához, az *Athenasához* írt *Toldalék* címében azt fogalmazta meg, hogy munkája avégre született meg, hogy ezzel a

¹⁵ Gintli Tibor: *Magyar irodalom*. Akadémiai Kiadó Zrt., Budapest 2011, 319.

¹⁶ Részletesen lásd: Gintli Tibor: *i. m.* 319.

„köz hasznára” tudjon lenni. Ezt a kéziratban maradt munkáját is, a többihez hasonlóan, Szakács József másolta le, amely most a Ráday Gyűjtemény Kézirattárában lévő kolligátumban található meg.¹⁷

Mielőtt rátérnénk a kézirat ismertetésére meg kell említenünk, hogy Keresztesi egyik tanára, Varjas János is írt értékes életrajzi és könyvészeti bejegyzéseket Bod Péter *Athenasá*hoz. Héthy Zoltán szerint ezek az értékes és érdekes, illetve forrásértékű bejegyzések időben 1767 és 1785 között keletkeztek.¹⁸ Arról azonban nem tudunk, hogy Keresztesi ismerte volna Varjas bejegyzéseit.

Keresztesi ismerte az 1766-ban megjelent *Athenast* és pontosan látta, annak a jelentőségét. Bod saját munkájának hosszú barokkos címében azt írta, hogy „a mostan élőknek s ezután következendőknek tanúságokra” való tekintettel „szedegette”, gyűjtötte össze az 528 magyar író és tudós életrajzi adatait, munkáit. Ezzel a munka célját is egyértelművé tette. Majd a hazáját és magyar nemzetét megszólító *Kegyes Olvasó*hoz írt előszavában rögtön nemzete védelmére kelt, hangsúlyozva, hogy nemzetünk más nagy nemzetekhez hasonlóan, korábban sem nélkülözötte a tudós, művelt embereket, ám a baj az, hogy a sok költözés és hadakozás miatt több a csataemlék, mint az írásban fennmaradt dokumentum. Így az utókor számára alig maradt fenn valami. Keresztesi, Bodhoz hasonlóan, az előddel egyetértve és őt követve a közhasznót szolgáló célt tartotta szem előtt. Másfelől a múlt értékeinek felmutatását tartotta fontosnak, illetve a felsorakoztatott értékekkel követendő példákat akart állítani a kortársak elé. Keresztesi úgy járult hozzá az első magyar nyelvű irodalmi lexikonhoz, hogy az általa írt *Toldalékban* mintegy 67 címszó magyarozatát írta meg, ezzel is továbbfejlesztve a magyar közművelődés, irodalom- és könyvtörténet ilyen jellegű, első mérföldkönek számító alkotását. A *Toldalék* rövidebb-hosszabb ismertetésére korábban többen is kitértek.¹⁹ Az általunk ismertek közül, csak Harsányi István jegyzetelte ki teljes egészében a kéziratot.²⁰ Ezeket az alábbiakban ellenőriztük, és összevetettük az eredetivel.

A *Toldalék* elkészítésének alapgondolata Szerencsi Nagy István (1728–1789) győri református prédikátor nevéhez fűződik, aki több korabeli művelt kortársát kereste meg, azzal a céllal, hogy segítsék őt munkájának véghezvitelében. Szerencsi 1787-ik esztendőre tervezte a bővített kiadást, mintegy 2000 példányban

¹⁷ Ráday Kézirattár K. 1.28. Keresztesi József apróbb munkái, Néhai Tiszteletes Bod Péter Magyar Athenás nevű Könyvének Toldalékja, melyet Midón különös Királyi engedelem mellett N. Győri Reform. Prédikátor Szerencsi Nagy István illendő Bővítéssel 2szor ki akart volna adni, betsületes Levéllel mások közt e végre megkerestetvén a köz haszonért öszve szedegetett Keresztesi József N. Váradon 1786 Eszt. Karátson havában. (207–242. old.)

¹⁸ Héthy Zoltán: Varjas János debreceni professzor jegyzetei Bod Péter Magyar Athenasához. In: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1974*. A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai LV. Debrecen 1975, 827–832.

¹⁹ Gulyás József: Keresztesi József. In: *Teológiai Szemle* (1927/5–6), 356–365., Harsányi István: Bod Péter Athenasának eddig ismeretlen toldaléka 1786-ból. In: *Irodalomtudományi Közlemények* (1928/1–2), 81–95., Szilágyi Ferenc: „Az Ész világa mellett...”. *Tanulmányok a magyar felvilágosodás irodalmáról*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest 1998, 34–40., Bellágh Rózsa: Keresztesi József és a Magyar Athenas toldaléka. In: *Magyar Könyvszemle*, (1995/1), 90–94.

²⁰ Harsányi István: *i. m.* 81–95.

megjelentetni, de korai halála ebben megakadályozta. Miután másokhoz hasonlóan Szerencsi Keresztesit is megkereste, ő készségesen állt e szándék mellé. Harsányi megpróbálta felkutatni a gondolat előzményeit, főként azt, hogy mi lett a Szerencsi által összegyűjtött anyaggal, azonban nem jutott eredményre. A Keresztesi-féle kézirat is csak azért maradt fenn, mert Szakács ezt is lemásolta. Szilágyi Ferenc, a Magyar Múza 1787. évi VI. számában, a Szacsvey Sándor által közölt *Tudósítás* alapján rámutatott, hogy Szerencsinek nagyobb formátumú tervei is voltak, amelyek során több, korabeli klasszikusnak számító munkát is szeretett volna bővített, javított formában az olvasó, érdeklődő publikum elé bocsátani. Szerencsinek a Magyar Múzsához eljuttatott levélből egyfelől az is kiderül, hogy a Bod Péter Athenasa mellett még Horányi, Weszprémi, Wallaszky, Seivert, Hanner, Czvittinger alpműveit is tervbe vette hasonló módon megjelentetni. Másfelől pedig az, hogy a kor érzékeny témájának számító vallási (felekezeti), illetve nemzetiségi szempontjain, a tolerancia jegyében túllépet.

Előbb Harsányi, majd Szilágyi is rámutatott, hogy Szerencsitol függetlenül, a kolozsvári Szathmári Pap Mihály (?–1812) is tervbe vette egy ilyen jellegű bővítésmény vagy toldalék elkészítését. A két, egymástól függetlenül tervbe vett munka, a Szathmári-féle *Új Magyar Athenas* utóélete, miként a Szerencsi által összegyűjtött nagy mennyiségű és értékű *Redivivus* sorsa is csak egy bizonyos időpontig ismeretes. A Keresztesi-kéziraton kívül az összes többi összegyűjtött és már-már nyomtatásra előkészített anyag fellelési helye, a jelen pillanatig a ködbe vész. Az Athenashoz írt *Toldalékjában* 1787. január 2-ai dátumozással a következő megjegyzéseket tartotta fontosnak hozzáfűzni: I. *Itt semmi sem íratik, ami bizonyos kútfőből nem vétetett volna, és meg nem lehetne mutatni bővebben is.* II. *Némely régi Magyar Versek citáltak, azért hogy az Olvasó tudja a.) hogy azon Könyvek kéznél voltak, b.) hogy ezeknek a maiakkal való összevetésekből a Poesisnak kipalléroztatása meg tessék.* III. *Néhol a Genealógia is feljegyeztetik, mert ezzel, mint sok Familiáknak használó dologgal az ilyen munka betesebbé tétetik. Bár mindenütt ezt lehetne követni.* IV. *A különös történetek meg iratnak azért, mert ezek nem mindenütt találtak, figyelmeztést okoznak.* V. *Két vagy három titulus hosszabbatska, de ezek bizonyos okokért rövidebbek nem lehetnek, mellyekkel, ha a Közhaszonra valamit szolgálhat, örömének és fáradsága jutalmának tartja, és magát többekre ígéri.* Nagy Váradon, 1787. d. 2. Januarii, Keresztesi József.

Keresztesi amellet, hogy rendkívül lelkiismeretesen végezte el a munkát, ugyanakkor precíz, a korabeli tudományos kritériumoknak is sietett megfelelni. Pontosan követte az eredeti mű vonalvezetését. Nemcsak megtoldotta vagy bővítette az egyes szócikkeket, hanem ahol konkrétabb, pontosabb ismeretei voltak ott korrigálta is őket, illetve újakkal is hozzájárult. Minden név előtt megjegyezte, hogy az általa használt kiadásban, az általa bővíteni kívánt szócikk (titulus) hányadik oldalon található. Megjegyzéseiben fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy mindent személyesen ellenőrzött, a hivatkozott kéziratokat, könyveket, dokumentumokat látta, olvasta, kezébe vette. Könyv- és kéziratgyűjtő szenvedélye legalább akkora volt, mint az állandóan olvasó, kutató, ismerni, tudni és művelődni akaró szomszár. Levelezéséből majd látni, hogy csak egy töredékét sikerült eddig feltérképezni annak, hogy milyen széles körű kapcsolatrendszere volt a

korabeli művelt világ képviselői körében. Adatainak bázisa elsősorban saját bibliotékája, felesége révén családi hagyatéka (aki Miskolci Csulyak-leszármazott volt), a debreceni kollégium könyvtára, Teleki Sámuel gróf²¹ személyes könyvtára, bejáratos volt a váradi Római Katolikus Jogakadémiára is, de a levelezése alapján joggal feltételezhetjük, hogy különböző „parokiális vagy lelkipásztori kis-könyvtárakba” is. Bellágh vizsgálata alapján az is kiderült, hogy némely olyan általa megemlített munka, amely ma már nincs meg, akkor még megtalálható volt.²²

A következőkben felsoroljuk azokat a szócikkeket (66 név és egy szócikknél, ahol hét olyan könyvet sorol fel, amelyeknek nem ismert a szerzője), amelyekhez személyes munkájával járult hozzá. 1. Ambrosovszky Mihály, 2. Apafi Mihály, 3. Baranyi László, 4. Barta Boldisár, 5. Batsáni János, 6. Beregszászi Pál, 7. Bogáti Miklós, 8. Debreceni Fóris István, 9. Diószegi Bónis Mátyás, 10. Diószegi Kis István, 11. Domokos Márton, 12. Erdődi Lajos, 13. Eszéki István, 14. Felvinczi Sándor, 15. Fejér Antal, 16. Fodor Pál, 17. Görgei Pál, 18. Herczeg János, 19. Hunyadi Szabó Ferenc, 20. Illei János, 21. Kabai Bodor Gellért, 22. Kenesei Péter, 23. Kismarjai Veszelin Pál, 24. Kolumbán János, 25. Kosárvári Mátyás, 26. Köleséri Sámuel, 27. Lanque János, 28. Litteráti Ambrus de Gercien, 29. Madari János, 30. Miklós Sámuel, 31. Miskoltzi Chuliak István, 32. Miskoltzi Chuliak Gáspár, 33. Nánási István, 34. Nevetlen könyvek (7 darab) fel kell sorolni, 35. Ónadi József, 36. Patai Sámuel, 37. Pathai János, 38. Patzóth Ferencz, 39. Polgári Mihály, 40. Ráskai Gáspár, 41. Sárvári János, 42. Simoncsics Incze, 43. Szántai Póts István, 44. Szelek György, 45. Sz. Benedeki Mihály, 46. Szenczi A. Pál, 47. Szeremlei Sámuel, 48. Szilágyi Márton, 49. Szilágyi Sámuel, 50. ifj. Szilágyi Sámuel, 51. Szilágyi Márton, 52. Szirmai Antal, 53. Szirmai László, 54. Taxoni János, 55. Temesvári István, 56. Tsatári János, 57. Tsatári Ferenc, 58. Tsizi István, 59. Tsúzi Cseh Jakab, 60. Tzirják Mihály, 61. Tököli Miklós, 62. Vásonyi Márton, 63. Vajdakamarási Lőrincz, 64. Veres Balás, 65. Viski Pál, 66. Zimányi Lajos, 67. Teleki Sámuel.

De Republica Hungariae Litteraria...

Keresztesi Bod Péter kiterjedt munkásságához akár felkérés nélkül, ügyszere-
tetből is hozzájárult. Így történt ez a Bod Hungarus Tymbauleséhez, illetve
Hungarus Tymbaules Continuatushoz²³ írt *toldaléka vagy pótlása* esetében, amelyet
szintén Szakács József másolt le és mentett át az utókornak.²⁴ Keresztesi pótléka a

²¹ Megj. Keresztesinek Bod Péterhez hasonlóan nagyon jó és közeli kapcsolata volt a Teleki családdal, Teleki (II.) Józseffel és (II.) Lászlóval, a legközvetlenebb és legelőbb természetesen Teleki Sámuellel volt.

²² Bellágh Rózsa: *i. m.* 90–94.

²³ Hungarus tymbaules, seu grata ac benedicti Hungarorum quorundam principum heroum magnatum toga et sago domi militiaeque insignium, virorum eruditione ac prudentia clarorum, feminarum honestatis fama, ac pietatis studio illustrium ex epitaphiis renovata memoria quam ex cineribus excitavit. [Nagyenyed], 1764. Hungarus tymbaules continuatus. Seu ... Hungarorum ... principum, heroum ... ex epitaphiis renovata memoria. [Nagyenyed], 1766.

²⁴ Ráday Kézirattár K. 1.28. Keresztesi József apróbb munkái, De Republica Hungariae Litteraria optime meriti Viri Clarissimi ac Doctissimi PETRI BOD dum viveret in Ecclesia H. G. M. Igeniensi Transsylvaniae V. D. Ministri HUNGARUS TYMBAULES Continuatus seu Grata et Benedicta

Bodéhoz hasonlóan, miként már a címből is kiderül jeles, hazájukat szerető, azért konkrétan is cselekvő férfiak és nők sír- és emlékiratainak sorba szedett gyűjteménye. Olyan műfaj volt ez, amellyel a magyar nemzet jeles embereinek jó hírnevét öregbíteni és emlékezetét megőrizni akarták.

Ezek az összegyűjtött és lejegyzett hosszabb-rövidebb sírfeliratok, sírversek nemcsak egyszerűen életrajzi, hanem kortörténeti dokumentumok, történelmi, egyház- és irodalomtörténeti adatok is. Ez esetben nem írt előszót, bevezetést vagy legalább is Szakács nem tesz róla említést. Nem fogalmazta meg munkájának célját, apropóját. Itt a hosszú cím után, mindössze egy jelíges latin nyelvű idézet találunk (Ovidius Amor. L. III. Eleg. 8.), majd következnek sorban, a prózában és versben olvasható latin nyelvű írások. A négy fasciculusnyi (fasciculus octavus, fasciculus nonus, fasciculus decimus, fasciculus undecimus) pótlásban olvasható 95 sírverssel, Keresztesinek minden bizonnyal hasonló véleménye és szándéka lehetett, mint Bodnak, aki azt írta saját műve Előszavában, hogy ez a munka *a sötétből világosságra hozott nagy és nemes nevetek foglal magába. Méltatlanság lenne, hogy örök feledés fedje azokat, kik a hazát hírükkel töltötték be, korukat jeles tettekkel ékesítették s hon, mint csatatereken, mint a kisebb csillagok közt a hold, akként fénylettek. Az ősök példája halkán a velőig hat... régi könyvekről és könyvekből ezeket azért írtam ki, hogy mintegy hamvaikból feltámasztván, emléküket tiszteltessek, s az utódok ebben, mintegy tükörben, látván nagy elődeiket: nyomokban járásra búzdúljanak...*

H. Tymbaules Continuatus Fasciculus Octavus, contineo Epitaphia Principum, Comitum, ac Baronum, procique Seculi XVI.

1. Mladini (1348) 2. Nicolai Zrínyi (1566), 3. Laurentii Újlaki (1500), 4. Ludovici II. (1526), 5. Emerici Zápolya (1487), 6. Joannis Thurzó (1508), 7. Joannis Thurzó (1520), Aliud Eiusdem, 8. Stanislai Thurzó (1540), 9. Alexii Thurzó (1543), 10. Joannis Thurzó (1558), 11. Alexii Thurzó (1594), 12. Alexii (tertii) Thurzó (1600), 13. Stanislai Várallyi (1548), 14. Francisci Réwai (1553), 15. Joannis Lévai (1553), 16. Thomae Nádasdi (1562), 17. Joannis Sigismandi (1571), 18. Christophori Báthori (1581), 19. Stephani Báthori (1576), Aliud, Aliud, 20. Petri Farkas (1571), 21. Antonii Verantii, (1573), 22. Georgii Draskovics (1587), 23. Michaelis Csetneki (1588), 24. Stephani Csetneki (1594), 25. Nicolai Istvánfi (1594),

Fasciculus Nonus continent Epitaphia Seculi XVII.

1. Nicolai Pálfi de Erdőd (1600), 2. Martini Pethe de Hevess (1605), Aliud Eiusdem, 3. Christophori Warkócz (1520), 4. Pauli Székely de Doba (1572), 5. Sebastiani Thököly (1607), 6. Stephani Thököly (1651), 7. Martini Thököly (1641), 8. Gábrriel Báthori de Etsed (1613), 9. Sigismundi Rákóczi de Felső Vadász(1608), 10. Ludovici Rákóczi (1612), 11. Sigismundi Rákóczi (1621), 12. Paulli Rákóczi (1636), 13. Christophori Thurzó de Bethlenfalva (1614), Aliud Eiusdem, In Vexillo

Hungarorum quorundam Principum, Heroum, Magnatum Toga et Sago, Domi Militiaeque insignium, Virorum Eruditione ac Prudentia clarorum, Feminarum Honestatis Fama et Pietatis studio illustrium Ex EPITAPHIIS RENOVATA MEMORIA quam Ex cineribus excitavit JOSEPHUS KERESZTESI In Ecclesia Helv. Conf. M. Váradensi primus post reductam Tolerantiam Christianam V. D. Minister MDCCLXXXVII.

Eiusdem, 14. Stanislai Thurzó, de Bethlenfalva (1625), 15. Adami Thurzó (1635), 16. Francisci Forgács (1615), Ad Lectorem, 17. Stephani Máriassi (1516), 18. Francisci Máriassi (1649), In Vexillo, 19. Paulli Máriassi (1610), 20. Sigismundi Mariássi (1612), 21. Andreae Mariassi (1658), 22. Joannis Máriassi (1674), 23. Caspari Illyésházi (1648), 24. Nicolai Zrinyi (1665), 25. Adami Erdődi, de Mogyorókerék (1668), 26. Francisci Csáki de Keresszeg (1670).

Fsciculus Decimus: Continent Epitaphia Seculi XVII:

1. Petri de Perény (1416), 2. Catharinae Thurzó (1535), 3. Helenae Zrinii (1546), Annae Marjássi (1592), 4. Susannae Dóczy (1596), Aliud Eiusdem, 6. Máriae Gyulaffi de Rátóth (1522), 7. Mariae Drugeth de Homonna (1623), 8. Susannae Erdődi (1633), 9. Elisabethae Péchi (1631), 10. Sigismundi Péchy de Újfalú (1631), 11. Stephani Görgei (1619), Renovat, 1651. 12. Sigismundi Holló de Krompach (1661), 13. Joannis Holló de Krompach (1663), 14. Ladislai Berthóti de Pethenz (1679), 15. Nicolai Balogh Episcopi (1689), 16. Michaelis Váradi (1590), 17. Joannis Chuliak Miskolczi (1584), 18. Stephani Chuliak Miskolczi (1645), 19. Annae Szentandrás (1589), 20. Dorotheae Pelbárt (1607), Stephani Szent András (1609), 22. Georgii Szixovii (1610), 23. Georgii Szikszovii (1617), 24. Joannis Sambuci (1584), 25. Francisci Frangepan (datum nélkül).

Fasciculus Undecimus, Continent Epitaphia Seculi XVIII:

1. Emerici Thököly de Késmárk (1705), 2. Helenae Zrinyi (1703), 3. Evae Thököli (1716), 4. Joannis Sigrái (1718), 5. Michaelis Eszterházi de Galántha (1721), Iosephi Eszterházi (1721), 6. Francisci Gyulai de Maros Németi (1728), 7. Samuelis Köleséri de Köles-ér (1732), 8. Sigismundi Cháky de Keresszeg (1738), 9. Martini Borosnyai (1738), 10. Francisci Lónyai (1760), 11. Andreáe Hermán (1764), 12. Sigismundi Szepesi de Négyes (1767), 13. Joannis Rhédei de Kis Rhede (1768), 14. Adami de Bethlen (1772), 15. Antonii Grassalkovics (1771), 16. Soeietatis Jesu (1783), 17. Georgii Sombori (1772), 18. Catharinae Péchy de Pétsújjfalu (1786), 19. Nicolai Sinai (1808).

Huc usque Rever. Jos. Keresztesi.

Egyháztörténet

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy amikor Keresztesi esetében egyháztörténetről beszélünk, akkor elsősorban a református egyház történetéről van szó. Számára elsődlegesen ez volt a prioritás. Ezt látta elesett, le- és elmaradt állapotban, és ennek akarta gazdag szellemi értékeit összegyűjteni és az utókor számára átmenteni. Történelemszemléletének, egyháztörténeti írásainak sajátosságait, jellemzőit, mentalitásának gyökereit ott találjuk jeles elődje, Bod Péter gazdag hagyatékában.²⁵ Olyan önálló egyháztörténeti munkáról nem tudunk, amelyet ő írt, és esetleg megjelent volna, olyanról viszont igen, amely kéziratban

²⁵ Gudur Kund Botond: *Istorical Bod Péter (1712–1769)*. Editura Mega, Cluj-Napoca 2008.

maradt fenn. A következőkben két kéziratban maradt egyháztörténeti vonatkozású munkát fogunk megemlíteni.

A Tiszántúl való református Superintendensek vagy püspökök életéről való kevés TARTÓZÁS...

Keresztési következő - Tóth Ferencnek a tiszántúli református püspökök életéről írt munkájához - pótlásokkal, toldalékokkal elkészített történeti tárgyú munkáját szintén Szakács József szorgalmának és lelkiismeretességének köszönhetjük. Ez a korábbiakban már említett kolligátumban található.²⁶ A negyvenoldalas munka első lapjának belső oldalán olvasható *Jegyzésben* azt hangsúlyozta, hogy erre a munkára, őt személyes levélben kérte fel Tóth Ferenc, pápai professzor.²⁷

A *Jegyzés* után megnevezte a hat fő forrását is: 1. Gelei Katona István: Praeconium Evangelii, Alba Iuliae, 1638., 2. Pósházi János. Igazság Istápjá vagy Catechismusi Tanításaiban, Patak, 1669., 3. Szatmár Némethi Mihály: Négy Evangélisták szerént való Dominikák, Kolosvár, 1675., 4. Páriz Pápai Ferenc: Rudus Redivivum, Cibinii, 1684. 5. Ember Pál: Hist. Eccl. Ref. in Hung. et Transilv., Trajecti, 1728., 6. D. Veszprémi István: Biogr. Medicor. Tom. IV, p. 366. 367. Bár az általa meg nem nevezett források közé tartozik Bod Péter Magyar *Athénása*, mégis többször hivatkozik rá, konkrétan megnevezve azt. Egész munkásságából kiderül, hogy arra ő mindig kényesen odafigyelt, hogy a forrás, a megfelelő hivatkozási hely legyen feltüntetve. A Tóth Ferencnek írt válaszleveleiben erre többször is utalt.²⁸ Jól ismerte a korabeli munkákat, az egyházi gyűlések, a zsinatok helyét, időpontját, témáit, tárgysorozatait és döntéseit is. Több oldalt szentelt Szilágyi Sámuelnek, Szathmári Paksi Istvánnak és Sinai Miklósnak.

A tárgyalt neveket, mint címszókat a következő sorrendben olvashatjuk: 1. Hevesi Mihály, 2. Bogáczi Demeter, 3. Méliusz Juhász Péter de Horhi, 4. Hodászi Lukács, 5. Keresszegi István, 6. Tornai István, (Nógrádi Mátyás a kézirat végén tér vissza), 7. Diószegi Kis István, 8. Szilágyi Tönkö Márton, 9. Zoványi P. György, 10. Vecsei János, 11. Tatai Csirke Ferencz, 12. Szilágyi Sámuel, 13. Szathmári Paksi István, 14. Sinay Miklós, 15. Hunyadi Ferencz, 16. Vecsei Sámuel, 17. Benedek Mihály, 18. Nógrádi Mátyás.

Az utolsó két oldalon, 1808. július 20-án, még néhány ponton korigálta Tóth korábbi munkáját is, amelyhez a következő javításokat írta *in 8. Jegyzetek által*: -

²⁶ Ráday Kézirattár K. 1. 28. *Keresztési József apróbb munkái*. A Tiszán-túl való Superintendensek, vagy PÜSPÖKÖK Életéről való kevés TARTÓZÁS, mellyet nem kevés kurkászással szedegetett össze Keresztési József a Szalacsi Ref. Ekklésiának 21 esztendő L. Tanítója 1808-dik Esztendőben. 311-349.

²⁷ „A Pápai Reform. Collégiumban Theológiát tanító Professzor T. T. Tóth Ferencz Ur, minek utána a Túl a Dunai Ref. Püspökök életét le írta 1807-ben, az világ eleibe botsátotta 1808-ban, ezt a czélt tette magának, hogy a Tiszán-túl élt Reform. Püspököket is le írván, életeket ki adja. E végre több betses leveleivel engemet is meg keresvén barátságosan kért, sőt kényszerített, hogy szándékában tehetségem szerént segítsem és előmozdítsam, mellyet én, noha e Télen beteges voltam, amint lehetett, e következő Jegyzésekben tselekedtem. Szalatson 1808-nban, Febr. És Martius Hónapokban. Keresztési József.”

²⁸ Quart Hung. 1043. III. kötet.

*Jobbítás vagy hozzá adva.*²⁹ 1. VIII. II. 1776 helyett 1766. 2. a 19 oldalon és még más-
hol is a Bod Péter nevét tisztázza, mely szerint a könyvben használt Bod György
név nem helyes, mivel György a tudományos világban nem ismert személy. 3. a
81. oldalon a papszenteléskor énekelt ének utolsó verse úgy kezdődik, hogy *Szent
vagy Uram Szent a Te Neved*. Ezt azzal támasztja alá, hogy így olvasható ez az ő tu-
lajdonában lévő Komjáti Kánonok egyik példányának végén is. 4. a 104. oldalon
Czeglédi Pálnak tulajdonítja azt a nevezetes éneket, amelynek a címe: *Christushoz
készülék szerelmes szüleim*, amely hasonlóságot mutat Czeglédi Pál édes Pannájával.
5. a 137. oldalon a veszprémi superintendentiális gyűlésnek Csúzi Cseh Jakab pré-
dikációját küldte el. A 6. a 196. oldalon Gyöngyösi Istvánról és nem Pálról van szó.
A Pápára küldött anyag mellé még a következőket csatolta: 1. a Szilágyi Sámuel
püspök életére vonatkozó adatok kapcsán azt az iratot, amellyel Keresztesi József-
fet a váradi eklézsia prédikátorává nevezte ki, az 1783. augusztus 12-vel keltezett
Formatast, azaz az őt Váradra kinevező dokumentumot. 2. a Professzori Eklésiai
Archivumban található két *Siralmat*, úm. a) a Magyar Sion Siralmát, b) Veszprémi
Siralmát, és c) a veszprémi vár alá írt Magyar Strófákat. 3. néhai Sinai Miklósról
írt epitaphiumát.

A teljes anyagot a *Huc usq. Rever. D. Jos. Keresztesi* záradékkal fejezte be.

A Protocollum

Ez a kézírata a Nagyvárad-olaszi Református Egyházköztség tulajdonában lévő
Protocollum, amelyet 1784. január 1-jétől kezdett el vezetni. Ez a kézíratos történe-
ti leíró és jegyzőkönyv néhány oldalt leszámítva szinte teljesen az ő munkája. A
Protocollum teljes címe: *A. O. A Nagy Váradi Reform. Eklésiának PROTOCOLLUMA,
mellyet Midőn Ama hatalmasan Uralkodó Római Császár és Magyar Orsz. Királya a Fels.
II-dik Józseftől kegyelmesen meg-engedettett Vallásbeli szabadságnak kedves
Gyűmöltseivel, ezen Eklésia is 123 esztendőig tartott Lelki Éhsége után - MDCCLXXXIV-
dik Eszt. Első napján élni kezdett volna. Készítettett a végre, hogy ebbe.*

A kéziratot feltehetően csak utólag 1792-ben kötötték be. Állagát tekintve
minden szempontból nagyon jó állapotban van ma is. A bekötött keményfedelű
borítón egy utólag, fekete ceruzával és kézzel írt római I-es olvasható. Így lehe-
tett II-es vagy esetleg még több is. A kettes számú *Protocollum* megléte felől
Csernák Béla is megerősít bennünket, aki Lengyel József nagyvárad-olaszi lelkész
bejegyzésére hivatkozik, illetve idézi azt.³⁰ A hátoldalán nincs felirat. Az oldalán a
következő felirat olvasható: *Történeti leíró és Jegyzőkönyv a Nváradi Ref. Egyháznak.
1557-1792.*

Az első lap első oldala a címoldal, belső oldalán a mottó olvasható: „Orba
Parente suo quicunque Volumina tangis, His saltem vestra detur in Urbe locus.”
Alatta kiolvashatatlan és lehúzott szöveg. Ez alatt szintén lehúzva a Josephus
Keresztesi név, de ez kivehető.

²⁹ Tóth Ferenc: *A Túl a Dunai Ref. Püspökök életére*. Győrben 1808.

³⁰ Csernák Béla: *A református egyház Nagyváradon, 1660-1885*. Kiadja a Királyhágómelléki Refor-
mátus Egyházkerület, Nagyvárad 1997, 37.

A kézirat 109 fólió (218 oldal), de az utolsó számozott lapon a 165. oldalszám szerepel. A számozást illetően, az egyenetlenség abból adódik, hogy az oldalszámozás és a lapszámozás többször is keveredik, az az a recto és verso számozás sok esetben nem következetes. A lapok számozása második lapon kezdődik 1-es sorzámmal. A *Protocollum* kilenc részből áll, miként a címdoldalon is olvasható „tartalomjegyzék”-ből ki is derül. Pontosan átszámoltuk és a következőkben, a megfelelő részeknél, a cím után zárójelben az eredeti számozást feltüntetjük.

Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a korabeli *Protocollum*októl főként abban különbözik, hogy Keresztesi ebbe nem írt anyakönyvi adatokat. Erre vonatkozóan egy másik „könyvet” kezdett meg: A NAGY-VÁRADI Reformata Ekklesiának MATRICULÁJA... címmel.

A következőkben csak a fejezetek címeit, illetve oldalszámait soroljuk fel, amelyek valójában a kézirat tartalmát is közlik. I. rész: A' régi Váradi Ekklesiának állapítja; Papjainak s Professorainak neveik, és annak el-pusztulásáról (1–15). II. rész: A Nagy Váradi Ref. Ekklesia' másodszori fel-állításának Históriaja (16–54). III. rész: A Nagy Váradi Ref. Ekklesiának másodszori fel-állítására tartozó Írások, Adnexumok (55–73). IV. rész: A Nagy- Váradi Refta Ekklesiában lett közönséges Végzések 1784^{től} fogva (79–100). V. rész: A Nagy-Váradi Ref. Ekklesiában Pénzbeli jövedelme, Költsége, és Curátorainak Szám-adásaikról (101–140). VI rész: Az ÚR' Asztalához tartozó edényei, és más Jóságai a' N. Váradi Refta Ekklesiának (141–147). A hatodik rész lapjaiból csak a 147-en nem az ő kézirása szerepel. A fejezet első négy oldalán (1) Ezüst, Réz, és Őn, régibb s újabb edények leírása olvasható. A következő három oldalon (2) Abroszok, Keszkenők, stb. A VII. rész: A Nagy Váradi Refta Ekklesiában, másodszori fel-állása után szolgáló Lelki Pásztoroknak Neveik, 's életeknek rövid le-írása (149–153). VIII rész: A Nagy Váradi Reformata Ekklesiának ismét fel-állása után, 1784dik esztendőnek első napjától fogva, a Szenteknek. Vasár- napokon és Innepeken való Alamisnái, az Ekklesia közönséges szükségeire, és az Agentiára nézve így vóltanak, a'mint ezeket, hites CURátorok előtt mindenkor, hitelesen fel-jegyzette Keresztesi József ezen Gyülek. L. Tanítója (155–164). IX. rész: Az ÚR-vatsorájával esztendőnként Hatszor való élésre. Kenyeret és Bort szolgáltatattak ezek (109).

A Napló

Keresztesi önéletírása, azaz a *Naplója*, *Krónika* (lásd az 1. számú lábjegyzetet) néven került be az utókor köztudatába, amely két kiadást ért meg. A nyomtatásban megjelentetett *Krónika* a teljes műnek csak alig kétharmada. A teljes önéletírás sohasem került kiadásra. Azok a kiadások, amelyek a 19-ik században kétszer is napvilágot láttak a Szakács József által készített másolatot használták fel és nem az eredetit. A kétszer is kiadott anyagot S. Hoffer Endre jelentette meg, de önkényesen megrövidítve. Ennek a nyomtatásban, egymás után kétszer is megjelent műnek a teljes címe: *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén*. Keresztesi József egykorú eredeti naplója Kiadja Ráth Mór, Pest, 1868. Ugyanezt változtatások nélkül 1882-ben másodszor is kiadta. Hoffer az *Előszó* végén megjegyzi, hogy ez a mű „Szakács Józsefnek 1821 és 1822-ik években saját kezűleg vett másolata nyomán, a kevésbé közérdekű és szerzőnek szorosab-

ban családi körülményeit illető helyek kihagyásával készült példány után rendeztetett”.

A teljes kézirat valójában több volt egy egyszerű napi, vagy időszakos diáriumnál, itineráriumnál, sőt talán még az emlékirat műfajánál is. A munka teljes terjedelmét tekintve talán a korszak legnagyobb formátumú műve. Tartalmát tekintve is igen színes és változatos skálán mozog. Olvashatunk benne életrajzi adatokat, nagyon gazdag peregrinációs útleírást, kortörténeti adatolást, egyháztörténeti és a magyarságtörténeti dokumentálást, szépirodalmat és poétikát, családi krónikát, országgyűlési beszámolókat, adomákat, szokásokat stb. Akár azt is mondhatnánk, hogy olyan kultúrtörténeti, művelődéstörténeti kútfőt írt és hagyományozott az utókorra, amelyet méltó lenne teljes terjedelmében megismertetni az igényes közönséggel.

Keresztesi József eredeti kézírata, bár hiányos formában, de ma is megtalálható Kolozsváron. A mű, több kézirattal együtt 1918-ban került az Erdélyi Múzeum-Egylet tulajdonába. A possesszori bejegyzésben ezt olvassuk: „dr. Szabó György Nagyvárad i orvos és sebész tudor szemorvos. Nv. Fő utca 273. Bartsház”. Az 1920-as esztendő követően a már említett Kolozsvári Egyetemi Könyvtár tulajdonába került. Az itt található eredeti kézirat nem a teljes mű. Kelemen Lajos egykori főkönyvtáros megállapítása és bejegyzése szerint az A, a B és a D ívek teljes egészében hiányzanak. Ezt a megállapítását részben cáfolnunk, illetve pontosítanunk kell, mert hosszabb, több és átfogóbb vizsgálat után kijelenthetjük, hogy sokkal több ív hiányzik az elejéről. Az eredeti kéziratot összevetettük, és megvizsgáltuk a budapesti Ráday Könyvtár kéziratárban megtalálható, egyetlen példányban megmaradt másolattal.³¹ A manuscriptum címe: *Keresztesi József Életének Rövid Lajstroma, mellynek I-ső Része: Ifjúságát, életének 29-ik esztendejéig, II. Része Akadémiai útját, s más Országokon való járását, III-dik Része Ettől fogva életének részét foglalja magában. Az eredeti Kéz-Írásról leírta Szakács József, Szalacsi Rektorságábann. 1821. és 1822. eszt.* Keresztesinek azt a munkáját tovább nem részletezzük, tekintettel arra, hogy lassan elkészül kiadásra a teljes mű.

³¹ Ráday Kézirattár K.1.27/1. (1–2 Rész), Keresztesi József Életének Rövid Lajstroma Az eredeti Kéz-Írásról leírta Szakács József, Szalacsi Rektorságábann. 1821. és 1822. eszt. 1–350. **Illetve**. Ráday Kézirattár K.1.27/2. (3. Rész): Keresztesi József Életének Rövid Lajstroma Az eredeti Kéz-Írásról leírta Szakács József, Szalacsi Rektorságábann. 1821. és 1822. eszt. 1–464.

Az erdélyi románok reformációja napjaink történetírásában

Az erdélyi románság és a reformáció kapcsolatának historiográfiája azon témák közé tartozik, amelyet különböző korban és különböző történeti iskolákban eltérő módon értelmeztek. Jelentősége napjainkban is vitatott téma. E tanulmány arra tesz kísérletet, hogy bemutassa a legújabb kutatások eredményét e témában, figyelembe véve a legkülönbözőbb álláspontokat.

A 16. századi románság általános helyzete

A 16. század közepéig az erdélyi román társadalomhoz vajmi kevés jutott el a humanizmus és a reneszánsz hatásából. Ez magyarázható egyrészt azzal, hogy a románságnak nem volt olyan társadalmi elitje, aki képviselhette volna őt, illetve akinek jelentős érdekei lettek volna az állam vezetésében, másrészt pedig nem voltak olyan anyagi forrásai, amelyek lehetővé tették volna a nagy példányszámú és változatos könyvek kinyomtatását. A románság akkulturációja pedig még a leggyengébb nyugati szintet sem ütötte meg, ugyanakkor a hívek tömegeit különösen nem érdekelte a megváltás gondolata.

Az erdélyi románok reformálásának szándéka egy nagyobb tervnek volt a része, amely az egész keleti, ortodox egyházat célozta meg.¹ Ennek ellenére az erdélyi reformátorok minimális energiát fektettek a románok megtérítésébe. Az erdélyi románok alaktalan, ismeretlen embertömeget alkottak a fejedelemségen belül, így megtérítésük semmi előnyt nem jelentett volna a helyi reformáció ügyének. Sőt a nagyrészt írástudatlan, babonákkal sűrűn átszótt hit fogságában élő románok megtérítése tetemes anyagi befektetést igényelt volna, hogy tankönyveket nyomtassanak és osszanak szét köztük, és iskolákat nyissanak és tartsanak fenn tanításukra, mivel a missziós törekvéseknek csak így lehetett volna érvényt szerezni. Ezenkívül pedig a bel- és külpolitikai helyzet sem kedvezett, hiszen a fejedelemség fennmaradásáért küzdött, amikor a Habsburg, vagy a Török Birodalom hódító szándékának elkerüléséért lavírozott.

A románok reformációjával kapcsolatosan, tudományosan jól megalapozott, újszerű kutatásában Ana Dumitran történésznek az a megállapítása, hogy a reformáció célja az volt, hogy mind az ortodox, mind a katolikus vallású románokat megnyerjék az új egyháznak. A katolikus románok ez irányban fogékonyabbak-

* Lukács Olga (Szilágyilompért, 1966), történelem (2004) és teológia (2016) tudományok doktora. A kolozsvári BBTE Református Tanárképző és Zenepedagógia Kar docense. Kutatási területe: 19. századi egyháztörténelem; református iskolatörténet; felekezeti kapcsolatok.

¹ Ld. Holban, Maria: En marge de la croisade protestante du groupe de Urach pour la diffusion de l'Évangile dans les langues nationales du Sud-Est Européen – l'épisode Wolff Schreiber. In: *Revue des Études Sud-Est Européennes*. II/1–2. 1964, 129.

nak bizonyultak, valószínűleg ők segítették a román közösség megreformálását célul kitűző felekezeti politika kialakítását is. Dumitran véleménye szerint a román katolikusok abban reménykedtek, hogy a szász és a magyar protestáns egyházak mintájára megalakuló román protestáns egyház létrejötte az alkotmányos rendbe való betagozódás lehetőségét fogja eredményezni, valamint egy olyan intézményesített egyház megalakulását, amelyben saját nyelvüket használhatták volna.²

A románok vallásos életében is történtek változások a 16. században. Ennek legkézenfekvőbb bizonyítékai a megjelentetett vallásos iratok román fordításai. Amennyiben ezeket az iratokat tekintjük a hittérítés fegyvereinek, maga a román „reformátori” püspökség is hamarabb keletkezhetett volna, hogy hivatalos keretet adjon a térítésnek. Mivel azonban a románokat 1566-ban kezdték el református hitre téríteni, ha annak az évnek az eseményeit is figyelembe vesszük, úgy tűnik, hogy a reformáció a románok körében inkább az unitárius hittel szemben elszenvedett vereség miatti kárpótlás akart lenni, különösen ha arra gondolunk, hogy amint az unitarianizmus konszolidálódott, úgy a románok szellemi fejlődése egyre kevésbé foglalkoztatta a korábbi hittérítőket, és ismét magukra hagyták őket, hogy az elkezdett reformációt ők maguk folytassák a saját szükségleteik szerint.³

Az 1566-os szebeni országgyűlés felhatalmazta Gheorghe de Sângeorz szuperintendenst arra, hogy az összes román fölött rendelkezzen. Ugyanakkor megbízta azzal is, hogy térítse át őket „az igazi keresztyén hitre”, akik már több mint két évtizede kapcsolatba kerültek az új tanokkal. Ugyanis létezett a Luther *Káténak* két fordítása (Szeben 1544 és Brassó 1560),⁴ és az *Evangeliumok* két román nyelvű fordítása (Filip Maler szláv-román fordítása, amelyet 1551–1553 között nyomtattak Szebenben, illetve a Coresi-féle 1561-ben publikált változatok).⁵ Ilyen előzmények után a

² Dumitran, Ana: A 16. századi román református püspökség. In: *A püspöki intézmények kialakulása és fejlődése Erdélyben 1740-ig*. I. Presa Universitară, Kolozsvár 2010, 119–151.

³ Ana Dumitran: Contribuții la istoria raporturilor etno-confesionale române-maghiare: Episcopatul românesc reformat din secolul XVI. In: *Studii și Articole de Istorie*. LXVIII. 2003, 39–50.

⁴ Bianu, Ioan-Hodoș, Nerva: *Bibliografia românească veche, 1508–1830*, Vol. IV. 4. sz. Ezt a kátét Johannes Benkner brassói prolgármester adatta ki Coresi nyomdájában *Întrebare creștinească* címen János Zsigmond Zápolya és Sava de Geoagiu-Lancrăm erdélyi ortodox püspök tudtával és beleegyezésével, Havasalföld metropolitájának, Efremnek címezve. A szakemberek nem tudták pontosan megállapítani, hogy milyen forrásanyagot használtak fel a szerzők, milyen munkákból történt a fordítás, és azt sem, hogy ki vagy kik fordították, bár lutheránus és zwingliánus hatást véltek felfedezni. Részletesebben erről ld. *Catehismul lui Coresi*. A szöveget gondozta, a filológiai és nyelvészeti tanulmányt írta, az indexet összeállította Alexandra Roman Moraru. In: *Texte românești din secolul al XVI-lea*. (szerk.) Gheție, Ion. Bukarest 1982.; Gheție, Ion, Mareș, Alexandru: *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*. Bukarest 1994, 55–64.; Jakó Zsigmond: *Pe urmele catehismului românesc din anul 1544*. In: *Revista Bibliotecilor*. XXIII. (1970/11–12.); Demény Lajos – Demény Lídia A.: *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea. Studii, articole, comunicări*. Bukarest 1986., a *Tipografia chirilică de la Sibiu la mijlocul secolului al XVI-lea și prima carte apărută în limba română; Încă o dată despre începuturile tiparului în limba română* c. fejezetek.

⁵ BRV vol. I. 10. és 12. sz. Johannes Benkner brassói polgármester adatta ki hittérítés céljából. A nyomtatásban megjelent változatokhoz különböző térségekből származó fordításokat használtak fel, többek között Luther bibliafordítását is. Részletesebben erről lásd: Dimitrescu, Florica (szerk.): *Tetraevangelul tipărit de Coresi (Brașov, 1560–1561) comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănăști*

román református püspökség megalakulását értelmezhetjük úgy is mint az erdélyi románok reformálásának természetes következményét. Crăciun Maria és Șerban Papacostea szerint a püspökség működésének első éveiben a reformáció erőteljesebb méreteket öltött a románság körében, még Philip Melancthon is tudott róla.⁶

Már Luther érdeklődését is felkeltette az, hogy a görögkeletiek nem fogadják el a pápa fennhatóságát, nem hisznek a purgatóriumban, nincs náluk cölibátus, és kovászos kenyérral osztanak úrvacsorát. Luther nem tartotta eretnekeknek a görögkeletieket, és ahogy később az irénikusok, úgy ő sem zárta ki őket Krisztus egyetemes egyházából. Melancthon 1559-ben egy wittenbergi görög diákja, Demetriosz Misszosz révén elküldte II. Jozsefát konstantinápolyi pátriárkának az Ágostai hitvallás görögre fordított szövegét. 1573-ban David Ungnad, a bécsi udvar konstantinápolyi követeként, arra kérte a tübingeni protestáns professzorokat, hogy küldjenek az Oszmán Birodalom fővárosába görögül tudó diákot, akit ő majd felkészítene arra, hogy prédikáljon a görögöknek. Martin Crusius Stephan Gerlachot küldte Ungnadhhoz Konstantinápolyba, akit még a pátriárka, II. Jeremiás is fogadott. A sikeren felbuzdulva Crusius 1574-ben levélben felvetette II. Jeremiásnak a lutheránus és kálvinista, valamint az ortodox egyház uniójának gondolatát. A pátriárka válasza nem volt elutasító, ezért a tübingeni teológusok újabb két levelet írtak, amelyekben immár komoly teológiai kérdéseket (keresztség, szentségek, szabad akarat, jó cselekedetek, úrvacsora, hit általi üdvözülés, egyházi szertartás kérdése stb.) feszegettek. Ekkor azonban kitört a vita, ugyanis II. Jeremiás pátriárka nem értett egyet a protestáns hitelvekkel, s ennek következtében Crusiusék⁷ is elhatárolódtak 1581-ben a pátriárka nézeteitől.⁸

A román történetírók közül néhányan azt hangoztatják, hogy egyes korabeli dokumentumok tanúsága alapján az új tanok hívei többnyire a román katolikusok közül kerültek ki: 1564-ben egy országgyűlési határozat szerint a karánsebesi templomot együtt használták a *Romanae religionis hívei* és az *evangelij professores*.⁹

(1574). Bukarest 1963.; Párhuzamos román és szláv nyelvű könyv, amely a négy evangéliumot tartalmazza. A szebeni protestánsok nyomtattatták ki hittérítés céljából. A román fordítást a szláv szöveg alapján készítették, de ellenőrzői a Luther Márton német bibliafordításával is egybevetették, ami lehetővé tette, hogy a szövegbe lutheránus hatás is belekerüljön. Részletesebben erről lásd: *Evangeliarul slavo-român de la Sibiu. 1551-1553*. A bevezető filológiai tanulmányt Emil Petrovici akadémikus, bevezető történelmi tanulmányt Demény Lajos írta, Bukarest 1971.; Mârza, Eva: *Un fragment din Evangeliarul slavo-român de la Sibiu (1551-1553)*. In: *Limba Română*, XXVII, (1978/2), valamint Demény Lajos és Demény Lídia A.: *i. m.*

⁶ Papacostea, Șerban: *Moldova în epoca Reformei. Contribuție la istoria societății moldovenești în veacul al XVI-lea* In: *Studii. Revistă de istorie* XI (1958/4) 60.; Crăciun, Maria: *Protestantism și ortodoxie în Moldova secolului al XVI-lea*. Cluj-Napoca 1996, 38.

⁷ Vö. Kecskeméti Gábor: *Egy alig ismert 16. századi humanista: a körmöcbányai Paulus Rosa*. In: *Irodalomtudományi közlemények* (2017/111) 639-664; Uő. „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: A magyarországi retorikai hagyomány a 16-17. század fordulóján. In: *Irodalomtudomány és Kritika, Tanulmányok*. Universitas, Budapest 2007.

⁸ Ld. Wendebourg, Dorothea: *Reformation und Orthodoxie: Der ökumenische Briefwechsel zwischen der Leitung der Württembergischen Kirche und Patriarch Jeremias II. von Konstantinopel in den Jahren 1573-1581*. Göttingen 1986, 37.

⁹ Hurmuzaki, Eudoxiu – Iorga, Nicolae: *Documente privitoare la istoria românilor*. II/5, București 1911, 559.

Bogdan Ivanov¹⁰ szerint az 1544-ben kinyomtatott *Kátét* nem minden ortodox vallású hívő vetette el, voltak olyanok is, akik kedvezően fogadták, és „szent do-lognak” tartották. Összegzésképpen megállapítható, a korabeli forrásértékű iratok szellemisége azt tükrözi, hogy jól körülhatárolható igény van az erdélyi román nyelv részéről az anyanyelv liturgikus használatára és a vallásos irodalom román nyelvre való fordítására. Ezt erősíti Coresi kiadványainak elő- és utószava, és fellelhetjük ezt az igényt a nyomtatványok különböző nyelvváltozataiban is, amelyből talán arra is lehet következtetni, hogy a különböző földrajzi régiókban készült fordítások már a román könyvkiadás megjelenésekor is léteztek és használatban voltak.¹¹

Gheorghe de Sângeorz szuperintendens 1567-ben összehívta a zsinatot, ahol felkarolta az „igaz hitet”, és kötelezővé tette a román nyelv egyházi használatát. Kezdeményezése nem hozta meg a kívánt sikert, így az intézményes támogatás ellenére az 1568-ban Tordára összehívott országgyűlés a román kálvinista püspökség kudarcát állapította meg, mivel számos *országbeli román nem vetette alá magát a kálvinista püspöknek, hanem a régi papjaira hallgatott.*¹² Ennek ellenére a román püspöki tisztséget betöltő Tordas Pál és Mihály is tovább folytatta a kálvinista hittérítést, sőt kísérletet tettek még az ortodoxia megreformálására is: sürgették az „írásos alapokat nélkülöző” ortodox tanok eltávolítását, a szentek imáadásának betiltását, a halotti imák megszüntetését. Kezdeményezték a kálvini tanoknak megfelelő katekizmus kötelezővé tételét és a román nyelvű misék bevezetését.¹³

A román történészek¹⁴ az 1568-as országgyűlés határozatainak értelmezésével kapcsolatosan a tolerancia hiányát emelik ki. A tolerancia hiányának okát a római katolikus egyház vallási türelmetlenségének folytatásában látják, és úgy gondolják, hogy az országgyűlésen a rendek azt kívánták elérni, hogy az erdélyi románokat szakítsák el a román társadalom többi részétől, mivel a román fejedelemségekkel való egyházi kapcsolat fenyegette az erdélyi fejedelemség polgári rendjét és békéjét.¹⁵ Ezen kritika ellenére a román történészek elfogadják azt, hogy a román nemzeti identitás megteremtésére az első kísérletet a román református püspökség tette meg azzal, hogy a románok protestáns egyházat hoztak létre, amely a későbbiekben a magyar és szász protestáns egyházakkal működött volna együtt.¹⁶

¹⁰ Ivanov, Bogdan: Az erdélyi ortodox püspökség a reformációtól a karlóczai békéig. In: *A püspöki intézmények kialakulása és fejlődése Erdélyben 1740-ig*. I., 2010, 13–38.

¹¹ Adalbert Wurmloch lelkész nyilatkozata szerint. Vö. Bianu, Ioan – Hodoş, Nerva: *Bibliografia românească veche. 1508–1830*. I/22, Bukarest 1903.

¹² Păcurariu, Mircea: *Istoria Bisericii româneşti din Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş*. Cluj-Napoca 1992, 126.

¹³ Uo.

¹⁴ Többek között Ion-Aurel Pop, Alexandru Moraru, Vasile Leb, Bogdan Ivanovra gondolunk.

¹⁵ Dumitran, Ana: *i. m.* 146.

¹⁶ Dumitran, Ana: *Episcopatul românesc reformat din secolul al XVI-lea*. In: *Evoluţia instituţiilor episcopale în Bisericile din Transilvania. Partea I. De la început până la 1740*. Presa Universitară, Cluj-Napoca 2010, 127–131.

Szintén ennek a történeti iskolának a képviselői fogalmazták meg a következő kérdéseket: vajon ennek az egyháznak a megalakulásában mekkora szerepe volt a románok római eredetének öntudata? A római eredetnek volt-e a 16. század utolsó évtizedeiben ideológiai ereje? A katolikus és protestáns iskolákban, a nyugati szellemiségű oktatás révén elsajátított latin ismerős mivoltának volt köszönhető-e az, hogy a kálvinista románok a latin ábécét kezdték használni, és a *Szászvárosi Ószövetség* kísérszövegeiben népvükét „rumân”-ról „român”-ra cserélték? Biztos választ nem lehet adni egyik kérdésre sem. Ana Dumitran olvasatában a katolikus és protestáns románok latin nyelvismerete, a románok római eredetének öntudata, sőt még ennek az öntudatnak az ideologizálása is, még ha az nem is szándékosan ment végbe, már ebben a korszakban vitathatatlan ténynek számít.¹⁷

Ezeket a körülményeket figyelembe véve nem csoda tehát az, ha a román református püspökségnek nem sikerült az 1566-ban meghatározott irányvonalat tartania. Mivel a románok közötti reformáció csupán a püspökök kinevezésére szorítkozott, és ezeknek a hatóságok nem nyújtottak hathatós és folyamatos segítséget, és mivel arra sem volt lehetőség, hogy a reformációt karizmatikus egyéniségek támogassák, így a reformáció felülről lefelé történő kényszerű bevezetése már eleve kudarcra volt ítélve.¹⁸

Köztudott, hogy a többszörös felekezetsváltás gyakori jelenség volt a 16. században, mint ahogy az is feltételezhető, hogy felekezetsváltást a társadalmi és politikai előnyök megtartása határozhatta meg. A 16–17. században a románoknak még nem volt motivációjuk arra, hogy kálvinistákká váljanak, és ragaszkodjanak e hithez abban a korban, amikor az unitarianizmus előretörése virágkorát élte.¹⁹

Megállapíthatjuk, hogy 1566-ig, a román református püspökség megalakulásának évéig, a protestantizmusra áttértek nagy része a lutheránus vallást követte. Ennek ellenére az „evangélikus” jelzőt nem ajánlatos minden esetben a lutheri tanok követőjeként értelmeznünk, mivel a 16. században a románok reformációjában mind a lutheri mind a kálvinista vonást felfedezzük. Néhány példa: „evangélikusoknak” hívják 1564-ben a karánsebesi románokat is, akik ekkor kapják meg a templomuk használati jogát a katolikusokkal közösen.²⁰ (Sintén „evangé-

¹⁷ Uo. 150.

¹⁸ Valószínű, hogy az alázatos, oláh eredetű unitárius Gheorghe Crăciun a maga apokaliptikus és látomásos jellegű prédikációival több hívet tudott toborozni magának, mint a román szuperintendensek tudós filologizálása. Saját hitvallás hiányában, egy „doktor” vagy teológus segítségével a román kálvinizmus csupán egy jelentéktelen és szokatlan reformkísérletté vált. Éppen ezért tekintik és fogadják el olyan nehezen egyáltalán reformációnak a történészek. A román reformációnak nem sikerült dogmatikai, teológiai stb. szempontból új értékrendszert teremteni, de ennek ellenére felélesztette az erdélyi románok hitét, és valószínűleg az ortodox értékrendszer alapjaira helyezte azt.

¹⁹ Dumitran, Ana: i. m. 148.

²⁰ Szilágyi Sándor: *Monumenta Comitum Regni Transylvaniae/Erdélyi Országgyűlési Emlékek* (EOE). II. Budapest 1876, 224.

likus” a Sava püspök által 1570-ben, a román kálvinizmus hivatalossá tétele után négy évvel, megtagadott hitvallás is.²¹

Az ortodoxok a 17. században, ugyanúgy mint a korábbi században, megtűrt felekezetnek számítottak, nem rendelkeztek alkotmány által biztosított státussal, létjogosultságuk kizárólag a fejedelem jóakaratótól függött, „amíg a fejedelem és az ország lakossága jónak látja.”

A fejedelemség korabeli románok vallásosságával és a román reformációval kapcsolatosan több vélemény is született az idők folyamán. Egyik legújabb vélemény Ana Dumitran történészé, aki úgy véli, hogy a 17. század a „keleti ortodoxia reneszánszának” évszázada volt. Ha nem is ment végbe teljesen a keleti kereszténység köreiből a nyugati típusú reformáció, ennek ellenére különböző modernizációs igény fogalmazódott meg az ortodoxok körében is. Példa erre: az egyházi szerkezet átalakulása, a nemzeti nyelvek előretörése az egyházi szertartásokban és könyvekben, a hitviták és az egyházi román értelmiségi réteg megjelenése stb. Ezeket a megvalósulásokat nevezi Dumitran „ortodox reformációnak.”²² Ezzel a megfogalmazással Ana Dumitran továbbvitte Nicolae Iorga már 1938-ban hangzott gondolatát, amely szerint az erdélyi román reformáció sokkal bonyolultabb jelenség annál, semmint hogy a magyarosítás kifejezéssel le lehetne írni: *Soha nem mondtam, hogy a reformáció magyarosítás lett volna. Csak azt mondtam: volt kálvinista propaganda, és ez nekünk használt. Ugyanakkor nem beszélhetünk a magyar kálvinisták azon különleges vágyáról, hogy minket civilizáljanak. Sem ez, sem az. Egészen más jellegű történelmi folyamat.*²³

Cirill Lukarisz pátriárka körüli tézisek és antitézisek

Bethlen Gábornak az ortodoxok iránti érdeklődése szintén a vitatott témák egyike. A történészek véleményét három csoportba tagolhatjuk: egyesek, s elsősorban az ortodox történészek,²⁴ Bethlen Gábor és a fejedelmek intézkedéseiben egyértelmű kálvinista prozelitizmust, s azzal együttjáró magyarosítást látnak, amellyel szemben teljes elzárkózást tanúsított a hitét megőrizni szándékozó román ortodoxok erdélyi tömege. A második tábor, főleg a magyar történészek tábora, az ortodox vezetők részéről nyitottságot, s a reformáció iránti fogékony-ságot vélnek felfedezni. A harmadik csoport pedig a Nagy Levente-féle irányvonal, akik politikai megfontolást látnak Bethlen Gábor részéről, akinek egyre nagyobb érdeke volt Lengyelországban, ahol a Habsburg monarchiának már 1596-ban sikerült Brestben létrehoznia a ruténok között a katolikus uniót, s fenntartása és érdeke elsősorban politikai színezetű volt. Másrészt viszont – Nagy Levente

²¹ Veress, Andrei: *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*. I. Cluj-Napoca 1929, 292.

²² Dumitran, Ana: *Religie ortodoxă - religie reformată*. Editura Nereamiae – Cristian Matos, Cluj-Napoca 2004, 74–75, 345–354.

²³ Iorga, Nicolae: *Lupta științifică împotriva dreptului românesc*. București 1938, 18; Miskolczi Ambrus: *Eszmék és téveszmék*. Bereményi Könyvkiadó–ELTE BTK Román Filológiai Tanszék, Budapest 1994, 91.

²⁴ Ioan-Aurel Pop, Ioan Vasile Leb, Aurel Jivi.

meglátásában – a kálvinista reformáció elvi alapokon tartózkodott az erőszaktól, s a református fejedelmek és a református püspökök szándéka nem a románság alávetése vagy a magyarság szupremációjának megszerzése volt, hanem az integrálás, elsősorban nem nemzeti, nyelvi, etnikai, hanem a vallási és az előbb említett okok miatt, politikai vonatkozásban. Véleménye szerint az integrálás szándéka – időben is – egybeesik az irénikus mozgalom fénykorával. Ugyanis, német hatásra, s elsősorban a Heidelbergből hazaérkezett reformátorok nyomására, 1606–1620 között alakult ki az a nézet, hogy valójában csak egy egyház van, ezért felesleges a különböző felekezetek közötti vita.²⁵

A következőkben röviden ecseteljük az ortodox történészek érveit Bethlen Gábor ortodoxokkal kapcsolatos intézkedéseiről. Meglátásuk szerint az ország kálvinista magyar fejedelme, Bethlen Gábor (1613–1629) bizonyos fokú jóindulatot tanúsított az ortodox hitűekkel, így a románokkal szemben is. Ez irányú értelmezést első ízben Zenovie Pâclișeanu fogalmazott meg, aki részletesen ismertette Bethlen Gábornak az erdélyi románok irányába tett pozitív intézkedéseit.²⁶

Pâclișeanu azt is megemlíti, hogy Bethlen fordította le elsőként a teljes Szentírást román nyelvre, amelyet azonban nem sikerült kinyomtatnia.²⁷ A román egyháztörténész fő mondanivalója az, hogy Bethlen nemcsak az erdélyi, hanem a Kárpátokon túli románokat is kálvinistává akarta tenni, és a három országot egy protestáns Daciába szeretne egyesíteni. Ezt a koncepcióját elsősorban a konstantinápolyi pátriárka, Cirill Lukarisz²⁸ által Bethlennek írt levél (1629. szeptember 2.) részletes elemzésével igyekezett bizonyítani.

²⁵ Nagy Levente: Az erdélyi irénizmus és a román reformáció, avagy Bethlen Gábor esete Kirill Lukarisszal. In: *Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*. Miskolci Egyetem BTK, Miskolc 2011, 292–304.

²⁶ Zenovie Pâclișeanu: Legăturile românilor ardeleni cu Reformațiunea în veacul al XVI. și XVII-lea. In: *Cultura Creștină*, I. 1911. Nr. 16.

²⁷ Pâclișeanu, Zenovie: *Biserica românească și calvinismul sub principile Gavrilă Bethlen*. Kolozsvár, *Cultura Creștină*, 2/1912–1913, 64–70. Arról, hogy Bethlen lefordította a Bibliát román nyelvre, Redmeczki T. János számolt be: A felséges Bethlen Gábornak [...] ötrédbéli Isten anyaszentegyházával cselekedett jótéteményeiről [Kassa, 1622], Makkai László (szerk.): *Bethlen Gábor emlékezete*. Európa Könyvkiadó, Budapest 1980, 579.

²⁸ Lukarisz a keleti ortodoxia egyik legismertebb és egyben legellentmondásosabb alakja. 1570-ben született Kréta szigetén. Tanulmányait Padovában és Velencében végezte, majd 1595-ben az alexandriai pátriárka, Meletie Pigasz syncellusa lett. Ebben a minőségében küldték Lengyelországba, hogy az ortodox rutének katolikus unióját megakadályozza. 1596-ban a breszti zsinaton, ahol végül is kimondták a lengyelországi rutének unióját, Lukarisz is részt vett, és természetesen hevesen ellenezte azt. 1601–1620 között alexandriai pátriárka volt, közben többször is megfordult a román vajdaságokban. 1615 őszén Târgoviștén kiadott egy enciklikát, melyben hat pontban összefoglalta a keleti ortodoxia hittételeit, és egyben előre kiátkozta azokat, akik elfogadják a katolikus újításokat. 1620-ban konstantinápolyi pátriárkává választották, állítólag a szászországi protestánsok által gyűjtött pénz segítségével. 1620-tól ötször veszítette el pátriárkai székét és ötször szerezte azt vissza. 1638. június 29-én a szultán emberei már azon a hajón megfojtották Lukariszt, mely száműzetése helyszínére vitte volna. Lukarisz megjelent műveit még életében vita kísérte. Legnagyobb vihart természetesen hitvallása kavarta. A *Confessio fidei reverendissimi Domini Cyrilli patriarchae Constantinopolitani 1629-ben jelent meg latinul Genfben*. Ebben nyíltan protestáns elveket hirdetett: a keresztény egyház feje nem a pápa, hanem Jézus Krisztus, csak két szentség van, az eukharisztia és a keresztség, a purgatóriumot koholmánynak minősítette, az ember hit által és

Pâclișeanu elmélete komoly hagyománnyá nőtte ki magát, és a román kutatók nagy része a mai napig a magáénak vallja. A Bethlen-féle dáciai királyságra vonatkozó terve, néhány korabeli híresztelésre megy vissza. 1624-ben a konstantinápolyi velencei és angol követek azt a hírt terjesztették, hogy Bethlen a császár és a pápa támogatásával a három fejedelemség (Erdély, Havasalföld, Moldva) egyesítésével új királyságot kíván létrehozni. Itt mellékesen szeretnénk megjegyezni, hogy e teóriát egyes magyar történészek is képviselik,²⁹ míg mások bebizonyították e hírnek a hamisságát.³⁰

Továbbá, a román történészek szerint, Bethlen Gábor Cirill Lukarisz ökumenikus pátriárkához fordult azzal a kívánságával, hogy valamilyen módon törvényesítse a román néppel kapcsolatos terveit. A fejedelmet az is bátorította e tervében, hogy a pátriárka egyes protestáns körökben nagy elismerésnek örvendett. Bethlen Gábor közölte az erdélyi románok kálvinista hitre történő áttérítésének tervét, és a magas rangú egyházi vezető megértését, valamint támogatását kérte ez ügyben, továbbá felfedte politikai terveinek egyéb indokait is.³¹ A kálvinista fejedelem Bethlen Gábor (1613–1629) és Cirill Lukarisz konstantinápolyi pátriárka (1572–1638) közti, az erdélyi ortodox románok kálvinista hitre történő áttérítésének jóváhagyását célzó párbeszédnek köszönhetően született meg a kor egyik legfontosabb, az erdélyi románok egyházi státusára vonatkozó dokumentuma.

Bár csupán a pátriárka 1629. szeptember 2-án adott válasza ismert, ennek ellenére leszűrhető Bethlen fejedelemnek a terve.³² Bethlen Gábor 1628–1629 évi tervei jól ismertek. A fejedelem szeretett volna bekapcsolódni egy lengyelelles orosz–svéd–török koalícióba. Bethlen végső célja a lengyel korona megszerzése lett volna. A velencei követ jelentéseiből kiderül, hogy Bethlennek ezt a tervét Lukarisz is támogatta, főleg azért, mert abban bízott, hogy ha Lengyelországban protestáns király lesz, akkor az megfékezi az ottani ortodoxok kárára terjeszkedő katolikusokat.

Ion-Aurel Pop szerint viszont Bethlen nem a dáciai királyság miatt szerette volna az erdélyi románokat kálvinistává tenni, hanem azért, hogy megszüntesse

nem cselekedeteiből igazul meg stb. Már a kortársakban is felmerült a kétely, hogy a Confessiót valójában nem Lukarisz írta.

²⁹ Bethlen protestáns Dáciája nem a román történészek leleménye. Sokan a magyar kutatók közül is magukénak vallották ezt az elképzelést: Jancsó Benedek: *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota*. Lampel Róbert, Budapest 1899, 502.; Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*. MTA Történelmi Bizottsága, Budapest 1879.

³⁰1627 végén Pázmány Péter egyik levelében bukkan fel az az információ, hogy Bethlen a Portától azt kérte: engedje át neki a két vajdaságot, majd nyilvánítsa őt Dacia királyának. Makkai László szerint Bethlen dáciai királyságára vonatkozó megállapítások koholmányok, és csak a Habsburg diplomácia terjesztette azokat Bethlen lejáratásáért. A Román Tudományos Akadémia által nemrég kiadott tízkötetes reprezentatív összefoglalás még azt írja, hogy 1627-ben Bethlen kész tervvel rendelkezett a „három román ország” egyesítése ügyében. Pázmány levele II. Ferdinándhoz, Nagyszombat, 1627. december 28. Hanuy Ferenc (s.a.r.): *Pázmány Péter Összegyűjtött levelei*. I. Budapest 1910, 669.

³¹ Vö. Pop, Ioan-Aurel: Patriarhul Chiril Lucaris și românii din Transilvania. In: *Magazin Istoric*. Mai, 2000.

³² Ivanov, Bogdan: *i. m.* 28.

az ország vallási sokszínűségét, mert azok a legboldogabb országok, ahol az alattvalók vallása megegyezik a fejedelem vallásával. Pop szerint azért nem sikerült Bethlennek a terve, mert az erdélyi és a Kárpátokon túli románokban ekkor már nagyon erős volt az etnikai és vallási összetartozás tudata, és az erdélyi románok nem akartak elszakadni a vajdaságbeli hittestvéreiktől.³³

A levél tartalmát az alábbiakban ismertetni fogjuk, de előtte szükséges bemutatnunk a az ortodox történészek álláspontját. A fejedelem úgy vélte, hogy a kálvini hit felvételével a román papok részesülhetnének a könyvek nyújtotta felvilágosodásban, és hogy a papok Kálvin új tanaira történő áttérését meglepéssel fogadná Svédország királya (II. Gusztáv Adolf, Cirill Lukarisz csodálója), a brandenburgi választófejedelem és a német protestáns hercegek is. A fejedelem számára megírt válaszleveléből viszont kiviláglik Cirill Lukarisz pátriárka valódi véleménye a kálvinizmusról, amely az ortodox történétírók szerint rendkívüli módon különbözik a neki tulajdonított reformátor „ízű”, és Genfben az 1629-es, valamint 1633-as évben kiadott *Confessio* című műben megfogalmazottól.³⁴

Ezzel a fenti véleménnyel polemizál Lukács Tamás, akinek meggyőződése, hogy a konstantinápolyi ökumenikus pátriárka azontúl, hogy kész volt reformokat foganatosítani az egyházban, egyértelmű közeledést mutatott a reformáció iránt.³⁵ Neki tulajdonítja a *Confessiót*, s levonja azt a következtetést, hogy Cirill Lukarisz pátriárka tisztában lehetett azzal, hogy a műve miatt sok megpróbáltatásban lesz része a jövőben. A reformáció tanainak felkarolása elsősorban az ügy politikai vonzatai miatt jelentett számára veszélyt.

A vallási szempontból alapvetően türelmes török hatóságokat nem zavarta a képtisztelettől elforduló református tanítás, az osztrák császárt és a francia királyt azonban aggasztotta egy angol-holland-német-erdélyi-görög protestáns tengely lehetősége. Emiatt a két hatalom, a pátriárka belső ellenzékével és egy illegitim ellen-pátriárkával karöltve igyekezett megfosztatni Cirill tisztségétől.³⁶

A Cirill Lukarisz levelét Szilády Áron és Szilágyi Sándor közölte 1869-ben.³⁷

A levélben arról van szó, hogy Bethlen már többször írt Lukarisznak és követei révén is megkereste őt, azért, hogy az erdélyi románok megreformálásában a pátriárka segítségét kérje. Lukarisz válaszából értesülünk arról, hogy miként látta

³³ Pop, Ioan-Aurel: Patriarhul Kirill Lukaris despre unitatea etno-confesională a românilor. In: Andea, Avram (szerk.): *Studii de istorie medievală și premodernă: Omagiu profesorului Nicolae Edroiu, membru corespondent al Academiei Române*. Presa Universitară Clujeană. Cluj-Napoca 2003, 315–321.

³⁴ Mindezek ellenére, továbbra is komoly vita tárgyát képezi a pátriárka életműve. Ortodox szerzők tollából napvilágot látott olyan vélemény, miszerint a *Confessio Fidei* valójában hamisítvány, amelyet a pátriárka nevével adtak ki ismeretlen protestáns szerzők. Ám ez az álláspont nem ad magyarázatot arra, hogy a hitvallással kapcsolatban miért nincsen még nyoma sem bármiféle tiltakozásnak vagy visszavonásnak a pátriárka részéről. Egy másik vélemény szerint Cirill csupán saját politikai pozícióinak erősítéséért és a protestáns hatalmak diplomáciai védelmének elnyeréséért fogalmazta meg a *Confessiót*. Ld. Niculescu, Alexandru: Avatarurile protestantismului românesc – Reforma, Reformele. In: *Revista Literară Vatra* (2005/9–10) 168–173.

³⁵ Lukács Tamás: Egy elfeledett reformátor: Cirill Lukarisz (1572–1638), a „protestáns pátriárka”. In: *Confessio* (2004/4) 83–88.

³⁶ Uo. 88.

³⁷ Szilády Áron – Szilágyi Sándor: *Török-magyarokori állam-okmánytár*. Budapest 1869, 137–140.

az erdélyi románok vallásügyi helyzetét Bethlen. A fejedelem szerint a román papok tudatlansága és tanulatlansága már-már a fejedelmi hatalmat veszélyeztette. Ezért Bethlen titkos ajánlattal fordult a pátriárkához.

Mivel azonban az az ajánlat, amelyet fenséged eme jóakarátának bére fejében mintegy kitűzött, avagy az, amelyet a lehetőleg titkosan írott leveleiben ránk bízott, olyasvalami, hogy azt világosan megérteni képesek nem vagyunk, de, sőt, ha legvilágosabban volna is följegyezve, azt megérteni főpátriárkai tisztünk még sem engedné meg – ebből könnyen beláthatja fenséged, hogy mi az effajta dolgokhoz nyílt segítségünket semmiképpen sem nyújthatjuk. [...] Hogy pedig fenségednek ez ügyet illető ajánlata sokkal könnyebben remélhetne célt érni azzal, ha Genadius [1627–1634 körül gyulafehérvári román püspök; szerz. megj.], azon vidékek püspöke, még oly csekély biztatást is kapna tőlünk, azt természetesen értjük, valamint azt is, hogy ugyanazon Genadiust könnyűszerrel rá lehetne venni a hallgatásra, azután meg a cselekvésre, ha csak mi nem hallunk semmit és szemet hunyunk, hanem hát a titkoknak is meg van igen gyakran az ő fatumok.³⁸

A következő részből kiderül, hogy Bethlen azt szerette volna, hogy az erdélyi románok csak és kizárólag a kálvinista vallást vegyék fel. Ezt azonban Lukarisz, a többi felekezet ellenállása miatt, megvalósíthatatlannak tartotta, hiszen a legnagyobb akadály az erdélyi és a vajdaságbeli románok együvé tartozásának kérdése volt.³⁹

A levél hitelességét Nagy Levente cáfolja, és a következő tényekkel támasztja alá: Bod Péter magyarul és latinul megírta az erdélyi románok egyház- és vallástörténetét, számos oklevelet közölt Bethlen Gábor és a Rákócziak korából. Nagy Levente meglátásában, ha meglett volna Bodnak Lukarisz levele, minden bizonynyal említette, illetve használta volna. Azonban létezik egy fontos tény: Kemény oklevél-hamisításainak nagy részét az erdélyi románok rovására követte el. Különösen megszorodtak ezek a hamisítások az 1848–1849. évi forradalom után, amikor a román felkelők feldúlták gerendi kastélyát.⁴⁰

Ezeknek a hamisításoknak egyik legfőbb jellegzetességük, hogy Kemény János olyan eseményeket konstruált a múltból, amelyek valójában nem történtek meg, de a 19. századi román értelmiségiek gyenge lábakon álló elképzeléseit támogatták. Egyik ilyen tézisük a román értelmiségieknek az volt, hogy az erdélyi magyar arisztokraták nagy része elmagyarosodott román kenéz. Ennek igazolására kevés oklevél állt rendelkezésükre, így aztán Kemény „kitalált” néhány erdélyi román kenéz famíliát, és el is látta őket kiváltságokkal.

³⁸ Lukarisz latin nyelvű levelét Jancsó Benedek fordításában idézem: Jancsó Benedek: *i. m.* 504–505.

³⁹ Rezachevici, Constantin: *Viața politică în primele trei decenii ale secolului al XVII-lea: Epoca lui Radu Șerban, a Movileștilor și a lui Gabriel Bethlen.* In: Cârdea, Virgil (szerk.): *Istoria românilor.* Editura Enciclopedică, București V/2003, 94; Pop, Ioan-Aurel: *i. m.* 315–321.

⁴⁰ Mályusz Elemér: Gróf Kemény József oklevél-hamisítványai. In: *Levéltári Közlemények*, LIX/1988, 198–215; Uő. Kemény János „könyvhamisításai,” *MKSZ*, 1993, 192–197.; Ld. még Fazekas Sándor: „Ez szomorú gyász hír megvitelére”: Mindszenti Gábor emlékiratáról. In: *Irodalomtudományi Közlemények* (2003/107), 243–260.; Mészárosné Varga Bernadett: Sárvári Gergely 1570-es, ismeretlen munkájáról (Hiteles-e „Az szent vallásnak védelmezése” című mű leírása?). In: *MKSZ*, 2007, 96–104.; Szentmártoni Szabó Gábor: Antonio Bonfini és cenotafiuma Óbudán. In: *Napút*, 7/2009, 98–101.

Kemény másik vesszőparipája a románok tudatlanságának és tanulatlanságának kipellengérezése volt, ezért kitalált egy 1808-ban felállított román nyelv-művelő társaságot és hamisított is annak nevében egy csípősen ironikus alapító okiratot.⁴¹ A Lukarisz-féle levél ugyanilyen séma szerint épül fel. Ironikusan és eltúlozva ecseteli az erdélyi románok tudatlanságát, majd visszavetíti a 19. századra jellemző állapotot a 17. század elejére: az erdélyi és a vajdaságbeli románok etnikai és vallási összetartozását. Ugyanakkor figyelmen kívül hagyja a 17. századi viszonyokat: így például az irénizmust, vagy azt, hogy Lukarisz a levél szellemével homlokegyenest ellenkező nézeteket képviselt 1629-ben. Elképzelhető viszont, hogy nem a teljes levelet, hanem csak egyes részeit hamisította Kemény, hisz ez is bevett módszere volt.⁴² Megnyugtatóan csak akkor lehetne tisztázni az ügyet, ha előkerülne Lukarisz eredeti levele.⁴³

Összegzés

A román történetírás a reformációval kapcsolatosan többnyire Nicolae Iorga nyomdokain halad, amelynek lényege: az ortodox románság nem tanúsított semmilyen szervezett ellenállást a reformáció hittérítési próbálkozásaival szemben, amelyek általános értelemben kudarcnak bizonyultak. Nicolae Iorga a kudarc okát abban látta, hogy valójában a magyar kálvinizmus túlságosan bonyolult, rideg és megvető vonásainak tudható be az idegen tanok ösztönös elutasítása, úgy a teológiailag kevésbé művelt román papok, mind a világi emberek részéről.⁴⁴

Tény azonban, hogy a románok egy „alaktalan”, ismeretlen embertömeget alkottak a fejedelemség területén. Nem volt reprezentatív társadalmi vezető rétegük, nagyrészt írástudatlan, babonákkal sűrűn átszőtt hitben éltek. A románok „megtérítése” hatalmas anyagi befektetést igényelt volna. Iskolákat kellett volna alapítani és fenntartani, ebben a formában pedig semmi előnyt nem jelentett volna a reformáció ügyének.

⁴¹ Vö. Nagy Levente: Kemény József „Román Nyelv-művelő Intézete”. A hamisítás és mítoszteremtés divatjához. In: Miskolczy Ambrus (szerk.): *Mítoszok nyomában...: Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon*. ELTE Román Filológiai Tanszék, KSH Levéltára, Budapest 2004, 189–211.

⁴² Nagy Levente: *i. m.* 303.

⁴³ Uo. 301.

⁴⁴ Nicolae, Iorga: *Lupta științifică împotriva dreptului românesc*. București 1938, 18.

Egy húsvét Szász Domokossal, avagy: a keresztáldozat és feltámadás kérdése két prédikációban

Szász Domokos mint prédikáló lelkész

Szemerjai Szász Domokost (1838–1899) építő munkájáról jegyzi az utókor. Az általa létesített teológiai fakultás impozáns épülete az elmúlt 120 év során betelt étellel, lelke van. Lelkipásztorok nemzedékei kerültek ki innen a gyülekezeti szolgálatra, akik ezt a helyet tekintik szellemi otthonuknak. Már elmúlt az emléke annak a balszerencsés lépésnek, amely szinte csőd közeli állapotba sodorta az erdélyi egyházkerületet. Bartók György talán ebből az esetből tanulva hangsúlyozta az egyházi vagyon felügyeletének felelősségét és fontosságát,¹ és Vásárhelyi János erre célozva merült rezignált hallgatásba.² Az építő püspökről kimerítő publikációkat közölt Nagy Géza és Buzogány Dezső.³ Feltáratlan maradt viszont a liberális teológus életműve, források közlése és kritikai vizsgálata. Ezenbelül rendkívül izgalmas kérdés, hogy miről prédikált a 19. századi lelkész püspök, és milyen üzenetet hallhatott ki belőle egy korabeli református gyülekezet. Szász Domokos hátrahagyott prédikációit halála után bátyja, Szász Károly – dunamelléki püspök – rendezte sajtó alá.⁴ Két kötetben negyven egyházi beszédet találunk, amelyek az egyházi év struktúráját követik: adventtől adventig. Különnyomatokban maradt az utókorra a zsoboki templom felszentelése alkalmából mondott prédikáció (1880) és a kolozsvári földészek zászlóavató ünnepélyén megtartott szónoklata (1887). Ezek a már említett gyűjteményes kötetben is megtalálhatóak, ugyanakkor lehetőséget teremtenek a variánsok szövegkritikai elemzésére.

Általánosságban elmondható, hogy Szász Domokos logikusan felépített beszédeket szerkesztett, gyakran alkalmazta a hárompontos szerkezetet. Választékos szókészletű, igényes rétor tisztelhetünk benne, akinek a prédikációit a mai

* Geréb Miklós 1984-ben született Tasnádon. Tanulmányait a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben (2007) és a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen (2009) végezte. Érdeklődési területe: protestáns egyháztörténelem, liturgika.

¹ Állam és egyház kapcsolatát taglaló írásában szigorúan kiköti, hogy az egyházi vagyont nem szabad politikai agitációkra, pártlapok létesítésére, nyereszkeskedésre használni – továbbá névtelenül ugyan, de megfogalmazott egy Szász Domokost célzó kritikát is: [...] *börze-játékot ne folytassanak, vagyoni spekulációkkal az egyház jövedelmeit kockára ne tegyék.* Bartók György: *Vallás és élet. Egyház és állam.* Különnyomat az Erdélyi Protestáns Lapból. Kolozsvár 1906, 76.

² Vásárhelyi János: *Erdélyi református püspökök az utolsó évszázadban.* A nagyenyedi Bethlen Kollégium nyomdája, Nagyenyed–Kolozsvár 1946, 33.

³ Lásd: Nagy Géza: *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás története.* Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár 1995, ill. Buzogány Dezső: *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás létrejöttének rövid története.* In: Kozma Zsolt (szerk.): *Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948.* Kolozsvár 1996, 5–28.

⁴ *Néhai Szász Domokos erdélyi ref. püspök, kolozsvári lelkész hátrahagyott negyven egyházi beszéde két kötetben* címen jelenik meg Budapesten 1902-ben az első kötet Szász Károly püspök előszavával, majd 1903-ban a második Molnár Lőrinc előszavával. Továbbiakban: Szász Domokos: *Beszédek.*

teológus ifjúságnak is tanítani lehetne – elsősorban átláthatósága és szabatos fogalmazása miatt. Előszóval használt olyan hangulatfestő szavakat, ill. szókapcsolatokat (pl. csal-álm, élv-vadász, vesztegető pazar, stb.), amelyek a prédikációk nyelvezetét sajátosan „szászdomokosivá” teszik. Beszédeit tanulmányozva rögtön az elején megcáfol egy liberális teológusokkal kapcsolatos sztereotípiát: nála a textus nem csak mottó, nem a szószerkeztetése emelkedés apropójaként szolgál, hanem az etikai mérce kategorikus imperatívusza. Néha két alapigét is megjelöl. Jóllehet a nyomtatásban is megjelent negyven egyházi beszéde közül a gyűjteménykötet 23. számú prédikációja az egyetlen, ahol szóról szóra haladva magyarázza a textust, beszédeit gazdag igearzenál vértel, ami annak bizonyítéka, hogy Szász Domokos mély és alapos bibliaismerettel bír, átlátja a bibliai könyvek összefüggéseit, képes párhuzamot vonni és applikálni egyes bibliai történeteket, a saját mondanivalójához igazítani őket.⁵ A továbbiakban vizsgáljuk meg közelebbről két egyházi beszédét – egy nagypénteki, valamint egy húsvéti prédikációt!

A szenvedéstörténet értelmezése az *Elvégeztetett* c. prédikációban

A gyűjteményes kötet 10. számú prédikációja nagypéntekhez kapcsolódik. Címében Krisztusnak a kereszten mondott utolsó, egyben messiási művét összegző szava jelenik meg: *Elvégeztetett*. Két textust rendel mellé a szerző: Jn 17,4 (*Én dicsőítettelek téged e földön, elvégeztem a munkát, amelyet rám bízál, hogy végezzek.*⁶) és Jn 19,30 (*Miután Jézus elfogadta az ecetet, azt mondta: Elvégeztetett! És fejét lehajtva kibocsátotta lelkét.*). A prédikációt szenvedélyes hangvételű imával vezet be: Jézus mindent elvégzett, a megváltást már végrehajtotta, ellenben nekünk, halandóknak még sok a tennivalónk. Azért fohászokodok, hogy legyen erőnk munkálkodni, amíg nappal van, mert nem tudjuk, mikor köszönt ránk az éjszaka. Akkor mi is elmondhatjuk majd: elvégeztetett! Nem ez az egyetlen eset, ahol Szász patetikus imádságot szőtt bele a prédikációba. A nyomdai tördelés nem különbözteti meg ezeket a fohászokat a törzsszövegtől, ezért nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy a prédikáció elején vagy végén, önálló liturgiai elemként hangoztak el, vagy a prédikáción belül képzelte el eredetileg is a szerző, és így retorikai fordulatként kell értelmezni őket.

Szász kifejti, hogy egy haldokló felett a legnagyobb elismerés, ha életére mint elvégzett munkára tekinthet. Jézus belenyugodott Isten végzésébe, ezért az emberi nemzet minden bűnéért szenvedett. Feladata egy olyan intézmény létrehozása volt, amely kibékít Istennel, továbbá segít, hogy *rendeltetésünk felől tisztába jöjjünk*, amely megtanít lelkesedni a lényeges dolgokért, hinni, remélni egy jobb és szebb életet.⁷

⁵ Az objektivitás kedvéért megjegyezzük, hogy bizonyos esetekben pontatlanságot fedezhetünk fel a prédikációkban. Ezek talán a sietségből adódó figyelmetlenségből származhattak, de nem zárható ki a „félremagyarázás” sem. Pl. a 27. számú prédikációban a magyar szabadság és a bibliai exodus történet párhuzamba állítása kissé erőltetettnek tűnik, mivel a magyarok nem egy idegen országból vándoroltak haza. A 38. sz. prédikáció (ami két kiadásban is ránk maradt) 1887-i szövegében Galileo Galilei vértanúságát dicséri, aki a máglyán sem vonta vissza tanait, holott a híres tudós házi őrizetben fejezte be életét. A nyilvánvaló figyelmetlenségből eredő elírást az 1903. évi kiadás már korrigálja.

⁶ A szentírási idézeteknél az Újjonnan Revideált Károli szöveget használom.

⁷ Szász Domokos: *Beszédek*, I., 73.

Jézus nem töredékében végezte el a rábízott munkát, hanem amennyire az ő korában szükséges és lehetséges volt. Jézus egy addig teljesen ismeretlen Istent mutatott meg az embereknek, s ezzel felébresztette az alvó lelkeket. Ez a korszakalkotó felfedezése abban érthető meg, hogy magát a menny és föld urának nevezte. A világosság ragyogott, a pásztor szólt, a keresztfá állt – nem volt szükség egyébre. Bárki odamehetett hozzá. Nem volt szükség többet tenni, de nem is lett volna lehetséges, ugyanis: *A Jézus által szerzett üdvösséget senkire sem lehet ráerőszakolni. Háládatos szíveknek kell azt önként magukévá tenni. Ez pedig csak lassan történhetik meg. Az emberi nemzet nem léphet át, mintegy varázsütésre, egy jobb, nemesebb állapotba. Csak lassanként fejlődik oda, hogy beléphet az Isten országába. Minden nagynak a földön kezdete kicsiny. Ami késő századok számára termi meg gyümölcseit, észrevétlenül szülemlik, s aminek lassankint el kell terjedni a föld minden részébe, eleinte csak ott, a kis Galileában, egy ács mesterember hajlékában jelentkezik. A Jézus csak az alapot vetette meg, az épület felépítését a jövendőnek kellett bevégezni.*⁸

Szász ezen a ponton megkérdezi a hallgatóitól, hogy vajon mindent elvégeztek, amit Isten a polgári, egyházi, családi és egyéni élet terén rájuk bízott? Majd kifejti: a keresztfá alatt erre a kérdésre csak nemleges válasz adható. A prédikáció második egységében rámutat arra, hogy Jézus utolsó szavában öröm és hála van, hiszen megnyugvással hajthatta álomra fejét: nemcsak egy napi munkáját teljesítette, hanem egész élete hivatását – megalapította Isten országát, elhintette a magvakat. Jézus a szenvedések nyomán kiszabadult a földi hatalmak béklyójából, és lelke ezután szabadon emelkedett: milyen boldog lehetett akkor a kereszten! Munkája gazdagon megteremte gyümölcseit. Szász idézi a lókusokat, amelyekben Jézus az Atyához fűződő bensőséges kapcsolatáról vall. Ebből arra a megállapításra jut, hogy Jézus és az Atya két teljesen külön identitás. Jézus, mint ember nyilvánvalóan hálás volt az Atyának azért, hogy munkáját a földön elvégezhetette. Arra biztat, ne feledjük, hogy Isten segít bennünket is életünk célját megvalósítani.⁹

Mitől és miben liberális ez a prédikáció?

Krisztus szenvedéstörténetét a helyettes elégtétel tanából kiindulva érthetjük meg. A Canterburyi Anselmus nevéhez fűződő teológiai tanítás hatása érezhető a Heidelbergi Káté gondolatvilágában is.¹⁰ Szász Domokos kilép a megváltástan ortodox értelmezési köréből, amikor Krisztus szenvedésében egyoldalúan az emberi tényezőkre helyezi a hangsúlyt, s azáltal próbálja a hallgatóit Jézussal közelebbi kapcsolatba hozni úgy, hogy empátiát ébreszt bennük a haldokló ember iránt. A halál megmásíthatatlan tényével szemben egyedül az elvégzett munka adhat megnyugvást a léleknek. Ez a gondolat alkotja a prédikáció gerincét. Jézusban az a csodálatos és követendő, hogy maradéktalanul elvégezte a rábízott feladatot. Jutalma az elvégzett munka jutalma: egy befejezett, rendezett életet hagyhatott maga után a földön. Felismerhető benne Immanuel Kant (1724–1804) moráletikájának a hatása.

⁸ Szász Domokos: *Beszédek*, I., 75.

⁹ Uo. 77–79.

¹⁰ Vö. 12–18. kérdés-felelet.

Kant összekapcsolta az erkölcsi értéket és a lélek halhatatlanságát. Úgy gondolta, hogy amikor kötelességei tudatosulnak benne, az ember egy magasabbrendű érték hordozója lesz. Istent a legfőbb jó ősképeként tekintette, s így módon az élet legmagasabb fokú megélése nem más, mint akaratumk szabad-ságával a jóra való törekvés. Mivel a jól végzett munka a mindennapokban nem jelent automatikusan boldogságot, ezért Kant feltételezte, hogy lennie kell egy Istennek, aki igaz bíróként kezeskedik arról, hogy az erkölcsös emberek jutalma ne maradjon el, és ezt a jutalmat a lélek halhatatlanságával azonosította.¹¹ Kant nyomdokain Albert Ritschl (1822–1889) már a természetet meghódító ember archetípusaként tekintett Jézusra, aki feltétlen engedelmességével példát mutatott az embereknek, és kiszabadult a természet vad, mechanikus világából. Minél több ilyen típusú ember születik, annál nagyobb, folyamatosan gyarapodó közösség jön létre, ez azonosítható Isten országával, amely fokozatosan átformálja, etikai értelemben megváltja a világot.¹² Szász Domokosnál visszaköszönnék ezek a gondolatok, mivel Jézust úgy ábrázolja, mint akinek a feladata Isten országának hirdetése, megalapozása, és ezzel munkája elvégzettnek tekinthető. Jézus feladatának beteljesítése már az utókor feladata és felelőssége. A világ átformálása emiatt lassú, folyamatosan tökéletesedő folyamatként történik meg.

Miről győz meg minket Idvezítőnk feltámadása? – Szász Domokos húsvéti prédikációja

A kötet 11. számú prédikációja Mt 28,5–7 verseire épül: *Az angyal így szólt az asszonyokhoz: Ti ne féljete! Mert tudom, hogy a megfeszített Jézust keresitek. Nincs itt, mert feltámadt, amint megmondta. Jöjjetek, nézzétek meg a helyet, ahol feküdt. És menjetek gyorsan, mondjátok meg tanítványainak, hogy feltámadt a halálból, és íme, előttetek megy Galileába, ott majd meglátjátok. Íme, megmondtam nektek.* Szász először felidéri a nagyheti eseményeket: a jeruzsálemi bevonulástól a passióig. Jézus nagypénteki szenvedése megéri az igehallgató közösséget, úgy hogy a szenvedés átélése folytán az ember együtt szenved Jézussal. Szász nem akar a feltámadás igazságának bizonyításával bajlódni, mert úgy érzi, az csak ártana a gyülekezetnek. Az ige szó szerinti hitelének vizsgálata helyett inkább az emberek lelkére gyakorolt hatását akarja felmutatni, érzékeltetni. A feltámadás első tanulsága számunkra, hogy Isten minden igaz ügyet oltalmaz. Még akkor is, ha úgy tűnik, hogy az önérdék megvalósításáért minden elképzelhető eszköz felhasználható, mindezek ellenére Isten igazsága legyőzhetetlen. Ha mindenki elpártol tőle, Isten akkor is gondoskodik róla, hogy legalább egy ember – akár élete árán is – diadalra vigye az igazságot: *...ez, kedves Atyámfiai, az igazság halhatatlansága. [...] Az igazság szellemi hatalom, s mint ilyen: testi fegyverekkel legyőzhetetlen.*¹³

¹¹ Halasy-Nagy József: *Történeti bevezetés a filozófiába*. Pantheon Irodalmi Intézet Rt., Budapest 1942 (reprint kiadás), 153–154.

¹² *The Westminster Dictionary of Christian Theology*. (ed. Alan Richardson, John Bowden), The Westminster Press, Philadelphia, USA 1983, 326.

¹³ Szász Domokos: *Beszédek*, I., 84.

A feltámadás meggyőz minket arról is, hogy Isten a szenvedések által meg akar tisztítani bennünket. Nem minden szenvedés származik Istentől, némelyeket ugyanis magunknak szerzünk. De léteznek olyan esetek, amelyek nem a saját hibánkból keletkeznek: ilyen pl. egy közeli szerettünk elvesztése, vagy amikor egy jó ügyért fáradozunk, de a jutalom helyett gyanúsítással, rágalommal illetnek: *Nekünk is szenvednünk kell, s nem szabad kételkednünk abban, hogy szenvedéseinkben Istennek velünk bölcs és jó céljai vannak. Nekünk is szenvednünk kell, mert csak a szenvedések által vetkezhajjuk le lassanként az óembert, s öltözhajjuk fel az újat, mely Istennek akaratajával táplálkozik. Nekünk is szenvednünk kell, oly erős hittel, oly tiszta szeretettel, oly ártatlanul – miképp Idevíztőnk szenvedett! Erre azonban csak úgy lehetünk képesek, ha van szívünkben élő reménység az örökéletbe! Még magát Idevíztőnket is csak ez a remény tartotta fenn.*¹⁴

A prédikáció végén Szász idézi a Jn 14,1–3 verseit: *Jézus megígérte, helyet készíten tanítványai számára Atyja házában, ahol sok lakóhely van. Jézus halála és feltámadása az a „talizmán”, amely megvéd az élet háborúságai közepette. Iránytű, ami mutatja a helyes irányt. Mentőcsónak, amiben átvészelhajjuk az élet árvizeit. Reménység, amely Vesta-tűzként ég a szívekben, és soha ki nem alszik. A kételkedés és a tagadás is bűn. A kételkedés rongyai helyett a hit, remény és szeretet ünnepi ruháját öltjük magunkra, mert csak így lehetünk az örökélet örökösei.*¹⁵

Liberális válaszok a feltámadásra

A liberális teológia és (új)ortodox hitfelfogás közötti első jelentős nyílt konfrontációra 1862-ben került sor, amikor Ballagi Mór lapjában, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* parázs vita alakult ki arról, hogy a feltámadás történeti tény-e, vagy sem. A vitában Szász Domokos is megszólalt, aki ekkor „a keresztyénység épületének szegletkövét” látja a feltámadás tanában, és kijelentette, hogy Jézus születése, tanítása, valamennyi csodája, halála eltörpül a feltámadás mellett.¹⁶ Hogy mi történt 1862 és 1872 között, ma még tisztázatlan a kutatás előtt, mindenesetre tíz évvel később, a Protestáns Egyletben megtartott előadásában Szász Domokos már ellenkező álláspontot képvisel: *És hiszek az örök életben, lelkünk végnélküliségében, a haladás és fejlődés végtelen fokozatain át; hiszem, hogy az élet célja Isten, aki tökéletes lény, s kihez hasonlóvá kell lennünk. Hiszem, hogy a feladat már kezdetét vette, hogy a jelen élet részét képezi az örökkévalónak, mely századokról századokra, örökkévalóságról örökkévalóságra terjed és emelkedik.*¹⁷

Ebben a prédikációban Szász Domokos elhatárolódik a feltámadás tudományos vizsgálatától, helyette az emberek lelkére gyakorolt hatását vizsgálja: *Ha megpróbálnám bizonygatni, hogy Idevíztőnk valósággal feltámadott, úgysem érnék célt,*

¹⁴ Szász Domokos: *Beszédek*, I., 87.

¹⁵ Uo. 88.

¹⁶ Márkus Mihály: *Teológiai irányzatok*. In: Dr. Bartha Tibor – Dr. Makkai László (szerk.): *Studia et acta 5., Tanulmányok a magyarországi ref. egyház 1867–1978 közötti történetéből*. A Magyarországi Ref. Egyház Zsinati Irodája, Budapest 1983, 155–189., 166.

¹⁷ Szász Domokos: *A confessiók kérdése főtékintettel az úgynevezett Apostoli Hitformára*. Kocsi Sándor nyomdája, Pest 1872, 225.

sem magammal, sem veletek! Éppen annyi volna, mintha azt mondanám a gyöngye szeműnek, nézzen a napba, megvakulna tőle – inkább azt kérdelem tőle: nem érzed-e e sugárnak jótékony melegét? [...] igen, Atyámfiak, e mai ünnep nem az okoskodásoknak, hanem a hitnek ünnepe; ma egy mustármagnyi hit többet ér, mint a tudás minden kincsei.¹⁸

A fenti idézet – lényegében – felér egy beismerő vallomással: jól érzékelteti Kant filozófiájának a teológiai gondolkodásra gyakorolt hatását. Kanttól tudjuk, hogy a vizsgálódás csakis a tiszta ész határai között mehet végbe, Isten pedig kívül esik ezen a területen, ezért ésszel nem kutatható. Helyette az ember kerül a tudományos vizsgálódás és érdeklődés középpontjába, s a vallás abból a szempontból válik érdekessé, ahogyan az ember életére és a társadalom egészére hat.¹⁹ Legyőzhetetlen Krisztus helyett ebben a prédikációban a legyőzhetetlen igazságról olvasunk, amiből arra következtethetünk, hogy Szász Domokos nemcsak kantianus, de hegeli nézeteket is vallott. Hegeltől eredeztethető ugyanis az a gondolat, hogy az abszolút szellem a történelem sodrában, a folyamatos történelemben, tézisek és antitézisek harcában bontja le korszerűtlen formáit, és építi fel adekvátabb önmagát. Így a történelem egy örökös haladás a tökéletesség felé.²⁰ Szász már 1872-i előadásában utalt rá, hogy egyetért Órigenésszel, ami megmagyarázza a haladásba vetett hit átvételét Hegel dialektikus rendszeréből.²¹ Kovács Ábrahám hívja fel a figyelmet, hogy a liberális teológia istenfogalma ebben a megközelítésben teljesen eltér a keresztyén istenképtől.²²

Következtetések

Ahhoz, hogy felmérjük a liberális teológia hatását a mai erdélyi református egyházban, ismernünk kell a 19–20. század liberális gondolkodóit. Szász Domokos életműve feldolgozásra vár, s a további kutatások célja megérteni azt, hogy mit és hogyan tanított lelkészként, majd pedig püspökként. A prédikációk különösen fontos dokumentumok, mivel ezeket a gyülekezet hallgatta, és így véleményformáló erőnek minősülnek. A fent bemutatott két egyházi beszédben az látható, hogy Szász Domokos ugyan korának megfelelően, de a református egyház hitvallásaitól eltérően, szinte „heterodox” módon gondolkodott Krisztus szenvedéséről és feltámadásáról.

¹⁸ Szász Domokos: *Beszédek*, I., 83.

¹⁹ Vö.: Sawyer, Frank: *A teológiával párbeszédben Kant idealizmusától Nietzsche nihilizmusáig*. Filozófiai perspektívák IV. kötet. A Sárospataki Ref. Kollégium Teológiai Akadémiájának kiadványai sorozat 17. szám, Sárospatak 2000, 20–24.

²⁰ *The Westminster Dictionary of Christian Theology*, 326.

²¹ Szász Domokos: *A confessiók...*, 20.

²² Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság, A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*. Magyar Vallástudományi Társaság, L'Harmattan Kiadó, Budapest 2010, 114–117.

„Összekötőnek szántam működésemet múlt és jelen, jelen és jövő között”

Id. dr. Varga Zsigmond teológiai professzor pályafutása,
irodalmi hagyatéka és ifj. dr. Varga Zsigmonddal
kapcsolatos emlékfüzete

2016 augusztusában Marosdécsén a helyi református gyülekezet kopjafát és emléktáblát állított id. dr. Varga Zsigmond debreceni egyetemi tanár, rektor, a vallástörténeti tanszék alapítója születése 130., halála 60. évfordulója alkalmából.¹ A kettős évforduló kapcsán tanulmányomban önéletrajzi visszaemlékezései figyelembevételével áttekintően bemutatom a néhai tudós teológus pályafutását és szerteágazó irodalmi hagyatékát, majd kiemelem az egyik írását, amely hatásait tekintve különösen becsesnek bizonyult a XX. századi református egyháztörténet-írásunk szempontjából.²

Céltudatos pályakezdés (1886–1913)

Varga Zsigmond 1886. február 5-én született Marosdécsén. Szülőfaluja a Nagyenyedtől Tordára vezető közút mellett, a jeles iskolavárostól tizenegy kilométer távolságra fekszik. Apja saját birtokán gazdálkodó székely földműves volt.

* Dr. Baráth Béla Levente (Debrecen, 1971) teológus-történész, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem (DRHE) professzora. 1996-ban a Debreceni Református Theológiai Akadémián kapott teológus diplomát, 1996/97-ben segédlelkész volt Sárospatakon, majd a DRHE egyháztörténeti tanszékének és kutatóintézetének munkatársa lett. 1999-ben a Kossuth Lajos Tudományegyetemen középiskolai történelemtanári, 2001-ben a DRHE-en vallásstanári oklevelet kapott. 2004-ben szerzett PhD fokozatot és 2011-ben habilitált. Tudományos érdeklődése meghatározó témakörei a tiszántúli és tiszáninneni régiókra. Írásaiban ismételten visszatér olyan témákhoz, mint: egyház-kormányzói törekvések a dualizmus kori Tiszántúlon; egyházi szerepvállalás a térség köz- és felső-oktatásában; a magyar protestantizmus nemzetközi kapcsolata; a vallási tolerancia problémája; az egyháztörténet-írás historiográfiája.

¹ A címként választott idézet megegyezik a kettős évforduló kapcsán a marosdécsei református templom kertjében állított emléktáblán szereplővel. Forrása: Varga Zsigmond: *Mi az igazság? Válasz Zoványi Jenő akadémikus, céhbéli és dilettáns egyháztörténet írók 22-24. lapjain olvasható fejtegetéseire.* Debrecen 1943, 17.

² Varga Zsigmond életrajzának összeállítására, illetve munkássága egy-egy szeletének értékelésére több feldolgozás vállalkozott. Ezeket összegzően közli a következő, interneten keresztül is elérhető adattár: Kovács I. Gábor (szerk.): *Hit - tudomány - közélet. A debreceni tudományegyetem református hittudományi kara (1914-1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása.* Összeállították: Kovács I. Gábor – Takács Árpád, Budapest 2014, 142–145. (*Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848-1944.*), <http://mek.oszk.hu/14700/14774/14774.pdf>. (letöltés dátuma: 2016. december 16.). A bibliográfiai adatokat itt, a jelenleg rendelkezésemre álló jobb forrásbázisok alapján, a pályaképhez igazított tematikus átrendezéssel, kiegészítve, pontosítva közlöm újra.

Iskoláit a szülőfalujában levő református elemi iskolában kezdte, ahol az összevont osztályokkal csupán egyetlen tanító foglalkozott. Szellemi képességeivel és az olvasás iránti élénk érdeklődésével kezdettől fogva kitűnt tanuló társai közül. Két év elvégzése után lelképásztora, Ferenc Sámuel és tanítója, Péter István azt tanácsolták szüleinek, hogy a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégiumban taníttassák tovább.³ Az, hogy ők egyedüli gyermekük taníttatására határozták el magukat, a korabeli viszonyok között korántsem volt magától értetődő döntés. Tisztelegve szülei áldozatkészsége előtt, Varga Zsigmond élete alkonyán írt visszaemlékezésében, ezt nevezte élete döntő fordulatának.⁴

Az Erdély ősi alma materében töltött tíz tanév döntő módon alakította szellemi irányultságát. Kortárs visszaemlékezések szerint szembetűnő volt az idegen nyelvek és azonbelül a bibliai nyelvek tanulásában mutatott gyors előhaladása. Itt talált rá élete nagy példaképére az iskola korábbi jeles diákjában, alapítványtevőjében, Kőrösi Csoma Sándorban. A nagy tudós hatása mutatkozott meg szorgalmában, munkabírásában, tanulmányi fegyelmében, orientalisztikai érdeklődésében, a magyarság gyökereinek feltárása iránti kitaró buzgalmában. Középkorokos éveiben kezdett el rendszeresen pályamunkákat írni. Azt, hogy a klasszikus nyelvek mellett a németet is magas szinten elsajátította, teológus éve alatt írt dolgozatai igazolják.

Tanulmányi fejlődését egyetemi éve is töretlenül biztosították. 1904 és 1908 között Kolozsváron a Református Theológiai Akadémián és a Ferenc József Tudományegyetemen párhuzamosan folytatott tanulmányokat. A kolozsvári lelkészképzés történetének abban a kiemelkedő korszakában volt az intézmény hallgatója, amikor a tanári kart olyan nevek fényjelezték, mint a jeles bibliafordító Kecskeméthy István⁵ és a későbbi dunamelléki püspök Ravasz László. Diáktársai sorából ifj. Révész Imrét, Makkai Sándort, Vásárhelyi Józsefet, Tavasz Sándort, Mátyás Ernőt említhetjük. A teológia pezsgő szellemi légkörében Varga Zsigmond gyorsan megtalálta helyét. Másodéves korában görög nyelvi versenyt nyert, később pedig a legkülönbözőbb témakörökben kiírt pályázatokra nyújtott be dolgozatokat.⁶

Miután sikeresen abszolválta az első lelkészképesítő vizsgát, az 1908/09 tanév őszi szemeszterében a berlini, a tavasziban a genfi egyetemen, majd 1909/10-ben ismét Berlinben folytatta tovább teológiai, keleti nyelvészeti és vallástudományi tanulmányait. 1910-ben hazatérve Kolozsváron letette a második lelkész-

³ Varga Zsigmond: *Az őskereszténység világa, élete és hőskora*. A Debreceni Református Theológiai Akadémia Bibliái Theológiai és Vallástörténeti Tanulmányi Füzetek, 3., Debrecen 1994, 6.

⁴ Uo.

⁵ Róla írott nekrológja mutatja Varga Zsigmond szoros szakmai és emberi kötődését: Dr. Kecskeméthy Csapó István. In: *LE* 31 (1938)/21, 163–164.

⁶ Teológiai tanulmányai során a következő címekkel nyújtott be pályadíjakra kiírt dolgozatokat: 1906/07: *A hit kősziklája bevezetetlen, A magyar nyelvű (eredeti és fordítások) szocialista irodalom vallásellenes iratainak ismertetése és bírálata*, 1907/08: *Az artikuláris helyek története, Az új testamentumi prófétizmus beható ismertetése, A prófétizmus kálvini irányának dogmatikai jelleme s ennek nyilvánulásai a XVI-ik század hitvallási irataiban*.

képesítő vizsgát,⁷ majd a Stipendium Bernardinum ösztöndíjával az 1910/11. tanévben az utrechti egyetem beiratkozott hallgatója lett. Helyettes lelképásztorként 1911 őszen és telén a kolozsvári Felsővárosi Református Egyházkörben végzett szolgáltatásokat.

Arról, hogy Nyugat-Európa neves tanintézeteiben pontosabban kiktől és mit tanult, később saját maga foglalta össze: *hallgattam világhírű tudósokat: az assyrológus Frd. Delitsch-et, az egyiptológus Ad. Ermant, a syrologus E. Sachaut, az arabologus Th. Houtsma-t, a hebrologus L. H. Strackot, Hugo Gressmant, Freiherr Baudissint, az újszövetségi papyrologust, Ad. Deissmann-t, vendéghallgatója voltam Ad. Harnack-nak és Wilamowitz-Moellendorff-nak a páratlan klassika filologusnak.*⁸ Későbbi munkássága tükrében egyértelműnek tetszik, hogy szemléletmódjára közülük Delitsch gyakorolta a legnagyobb befolyást. Az ő hatására lett az összehasonlító vallástörténeti módszer elkötelezett alkalmazója és vált a magyar teológiatörténetben a vallástörténeti iskola legmarkánsabb képviselőjévé. A vallások múltját kutatva keresztyén teológusként koncentráltan a Biblia és általánosságban Isten Igéje kiteljesedésének alaposabb megértésére törekedett. BibliKateológiai tanulmányai az összehasonlító vallástörténeti módszert Varga Zsigmond az igehirdetés szolgálatát segítő, egyeztető törekvéssel alkalmazta. Ezeket a törekvéseit nem módosította a dialektikateológia térnyerésének hatására radikálisan átalakuló szakmai környezet sem.⁹ Élete végéig következetes maradt eredeti kutatói célkitűzései tervszerű megvalósításához.

Külföldi tanulmányútjai során a bibliai nyelvek mellett több új élő és holt nyelvet is magas szinten sajátított el.¹⁰ Ezekben az években gyűjtötte össze a hazatérését követően, rövid időn belül megszerzett tudományos fokozataihoz szükséges disszertációk anyagát. 1911-ben előbb a budapesti tudományegyetem bölcsészettudományi karán, sémi összehasonlító nyelvészetből kapott bölcsészdoktori oklevelet summa cum laude minősítéssel. Disszertációja, amelyet Goldzieher Ignác professzor témavezetése mellett készített el *Az Ótestamentumi zsoltárköltészet assyr-babyloni megvilágításban* címet viselte.¹¹ November 6-án, doktorrá avatása után két nappal, a Kolozsvári Református Theológiai Akadémián teológiai magán-

⁷ Kolozsvári teológiai tanulmányai lezárása kapcsán írt dolgozatai közül fennmaradt: *Az „egyházi hatalom” lényege és természete. II. lelkészsképesítő vizsgai dolgozat, egyházjog.* Az üres lapok teleírva más jegyzetekkel, így pl.: *Jézus élete és műve, Pál apostol élete.* Marosdécse 1909, 41. Kéziratot füzet a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában (a továbbiakban TtREK) R 2689 jelzet alatt.

⁸ Varga Zsigmond: *Mi az igazság...*, 17.

⁹ Ez utóbbi teológiatörténeti tendenciát jelentős tényezőnek kell tekintenünk Varga Zsigmond vallástörténeti és bibliKateológiai munkásságának meglepően csekély hatásában, állapítja meg Karasszon István: *Az óizraeli vallás. Vázlatok.* A Budapesti Református Teológiai Akadémia Bibliái és Judaisztikai Kutatócsoportjának kiadványai 6. Budapest 1994, 5–6.

¹⁰ Nyelvismeretét korabeli források alapján Kovács I. Gábor: *i. m.* 143. pontosítja, eszerint a német, angol, holland, francia, román mellett, gyakorlott volt a latin, görög, héber, arámi, asszír, sumér nyelvekben is.

¹¹ Goldzieher és munkássága iránt tanúsított nagybecsülésének bizonyítéka 70. születésnapja kapcsán írt köszöntése: *Debreceni Protestáns Lap* (a továbbiakban DPL) 41 (1920)/26–27, 104–105.

tanári vizsgát tett az ó- és újszövetségi bibliai tudományokból.¹² Ehhez benyújtott és megvédett értekezésének címe a *Vallásos világnézet és történeti kutatás* volt.

1912-ben magyar állami ösztöndíjasként Londonban, Párizsban és Berlinben tett újabb tanulmányutat. Ebben az időszakban a kor vezető szakmai műhelyei, a British Múzeum, a Louvre és a berlini Vorderasiatisches Múzeum ókori keleti anyagának tanulmányozásával foglalkozott.

Elhúzódo peregrinus évei során kezdett el hazai folyóiratokban publikálni. A kolozsvári Református Szemle mellett 1909-ben a pozsonyi kiadású Theologiai Szaklap, 1911-ben a debreceni Lelkészegyesület is megjelentette írásait.¹³ Ezek többnyire az egyházi és tudományos közélet jeles eseményeiről tudósítottak, és látni engedték szerzőjük egyéni álláspontját. Gyors egymásutánban kerültek ki a nyomdából a fentebb említett nagy terjedelmű szaktanulmányai is.¹⁴

Debreceni teológiai tanár és a Nagykönyvtár munkatársa (1913–1944)

1913 februárjában a kolozsvári teológia rendkívüli oktatóként fogadta tanárai közé.¹⁵ 1913 őszén – távlatos szakmai célkitűzéseket szem előtt tartva – Baltazár Dezső püspök és Dégenfeld József főgondnok meghívására Debrecenbe költözött. Erre azután került sor, hogy 1912-ben figyelemfelkeltő javaslatot fogalmazott meg a szervezés alatt álló új tudományegyetem tanszéki struktúrájával kapcsolatban. A Lelkészegyesület hasábjain amellett érvelt, hogy a régészeti feltáró munka eredményei nyomán látványos fejlődésnek indult közel-keleti történeti kutatások és tudománypolitikai szempontok egyaránt indokoltá teszik azt, hogy ez a szakterület az új egyetem bölcsész és hittudományi karán is önálló tanszéket kapjon. A két tanszék közül az első legyen a sémi nyelv és irodalomé s helye legyen a *philosophiai kar*, a második a *vallásbölcsészettől elkülönített vallástörténet tanszéke a teologiai kar kebelében reservált helyel*.¹⁶

¹² Teológiai magántanári vizsgájáról, mely egyben a kolozsvári teológia létrehozása óta az első magántanári vizsga is volt, külön tudósításban számolt be a *Református Szemle* (a továbbiakban RSz) 3 (1911)/45, 752.

¹³ Egy nap Wittenbergben. In: RSz 1 (1908)/44, 761–762; Három papyrus lelet Elefantinében és az Ótestamentum. In: RSz 2 (1909)/1, 6–9.; Kálvin János hazájából. In: RSz 2 (1909)/25, 404–406., (1909)/26, 429–431.; Egy eltemetett advent. In: RSz 2 (1909)/48, 785–787.; Berlin egyháztársadalmi tevékenységéről. In: RSz 3 (1910)/1, 9–12.; Tudomány az egyházban. In: RSz 3 (1910)/15, 231–234.; A teologiai tudományok renaissance-a. In: RSz 3 (1910)/32, 504–507.; „Az őskeresztyénség prófétai jelleme” [saját könyvét ismerteti]. In: RSz 3 (1910)/35, 555–557.; Hit és történet. In: RSz 3 (1910)/51, 834–838.; Az utrechti Stipendium Bernardinum 150 éves fennállásának jubileumi ünnepélye. In: RSz 4 (1911)/27, 430–437.; Külföldi jubileumok és egyházi bajaink. In: *Lelkészegyesület* (a továbbiakban LE) (1911)/19, 6–8.; Az „Úri Imádság” a történeti kutatások világában. In: *Theologiai Szaklap* 7 (1909)/4, 290–298.

¹⁴ Az őskeresztyénség prófétai jelleme. Kolozsvár 1910, 367. Az *ótestamentumi zsoltárköltészet assyr-babyloni megvilágításban*. Kolozsvár 1911, 96. *Vallásos világnézet és történeti kutatás. Összehasonlító vallástörténeti tanulmány*. Kolozsvár 1911, 230. *Írás és nyelvtörténeti adalékok az ókori keleti népek művelődéstörténetéhez*. Kolozsvár 1913, 197.

¹⁵ Az 1912/13. tanév második félévében a kolozsvári teológián tartott előadásairól lásd RSz 6 (1913)/5, 75.

¹⁶ Varga Zsigmond: Néhány ajánló szó két tanszéknek a debreceni egyetemen leendő szervezése érdekében, I. rész. In: LE 5 (1912)/17, 358–360.; II. rész. In: LE 5 (1912)/18, 380–382.; A teológiai képzés aktuális kérdéseivel kapcsolatban később is több figyelemreméltó cikket publikált: Lelkész-

Varga Zsigmond Debrecenben eleinte a kollégiumi Nagykönyvtár munkatársaként, majd – a működését 1914 őszén megkezdő – Lelkészképző Intézetben egyaránt alkalmazást kapott. Igaz, az utóbbi munkahelyen az első tanévben csak óraadó lehetett. Oktatói munkájának elismerését jelzi gyors szakmai előmenetele. Tanári állásában 1915-ben véglegesítették, majd docensi kinevezést kapott. Székfoglaló előadását 1916. december 9-én tartotta meg *A bibliai őstörténetek újabb kritikai megvilágítása* címmel. Héber nyelvgyakorlatok vezetése mellett az ókori keleti népek vallástörténetét, arabot és németet egyaránt tanított a lelkészjelölteknek.¹⁷ Ezekben az években született meg tudományos munkásságának egyik meghatározó dokumentuma *Az ókori keleti népek művelődéstörténete, különös tekintettel a Bibliára* című monográfia, amelyet a Református Egyházi Könyvtár sorozat 12. és 13. köteteként jelentetett meg.¹⁸

Ahogy a háborús hátszágban szolgálatot teljesítő lelkipásztorokra általánosságban, úgy Varga Zsigmondra is fokozott terhek hárultak a civil társadalmi élet hagyományos struktúráinak fenntartásában. 1915 márciusától az év végéig a Debreceni Protestáns Lap főmunkatársaként dolgozott, majd 1916-tól 1919-ig Lencz Gézával együtt szerkesztette a Debreceni Lelkeszi Tárat. Az egyházi sajtó sokoldalú munkásaként teológiai tanulmányok mellett a legkülönbözőbb témákban jelentetett meg írásokat. Egyaránt publikált aktuális ügyeket tárgyaló vezércikkeket,¹⁹ lelkipásztorsai szolgálatát közvetlenül segítő ígéhirdetéseket, vagy

képzésünk tudományossága. In: *DPL* 35 (1915)/30, 465–468.; A református lelkészképzés ügye. In: *DPL* 37 (1917)/14, 97–100.; A lelkészjelöltek kötelező tanítói oklevele. In: *DPL* 50 (1930)/1–2, 15–17.; A lelkészi továbbképzés kérdése. In: *Sárospataki Református Lapok* 27 (1932)/1, 1–3., (1932)/2, 9–10.; A Debreceni Egyetem megalapítása miatt ekkor újjászervezés alatt lévő debreceni református lelkipásztorképzés ügyéhez, melynek munkatársaként a püspök és a főgondnok Varga Zsigmondra is számítottak lásd Baráth Béla Levente: *Az egyetemalapítás és a lelkészképzés reformja*. In: uő: „Föld-begyökerezés és égbe fogózás...” *A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenységének tükrében (1911–1920)*. Sárospatak 2014. (Nemzet, egyház, művelődés 10) 97–109.

¹⁷ Ezeknek az éveknek az oktatói munkájához kapcsolódó publikációi: *Az ótestamentum a legújabb kutatások világában*. In: *PSz* 26 (1914)/2, 115–129.; Ismertető részletek az izlam vallás hitrendszereiből. In: *DPL* 34 (1914)/45, 713–714. Lefordította és kiadta Merkel, R. F.: *A buddhizmus és az újtestamentum* című tanulmányát. Debrecen 1915, 20.; A vallástörténeti kutatások legújabb iránya: jellemzése és irodalmi szemléje. In: *Protestáns Szemle* (a továbbiakban *PSz*) 27 (1915)/1, 52–69.; Igazolható-e Zoványi Jenő reformációi felolvasásának az ótestamentumra és a vallástörténet újszövetségi eredményeire vonatkozó része? In: *DPL* 38 (1918)/16, 130–132.; Vallástörténeti irodalom. In: *DLT* 19 (1922) LXXXI–LXXXIII.

¹⁸ Pápa, I. köt. 1915. XXXII+512p., II. köt. 1918. XXVIII+644p.

¹⁹ A pünkösdi lélek. In: *DPL* 35 (1915)/21, 321–323. A protestáns nagygyűlések és teendőik. In: *DPL* 35 (1915)/38, 593–595.; A keresztyénség, mint ideál. In: *DPL* 35 (1915)/42, 957–959.; Lencz Gézával közösen: *Értesítés. Debreceni Lelkeszi Tár* (a továbbiakban *DLT*) 13 (1916)/1, külön lapszám nélkül; Amit vet az ember, ugyanazt aratandja. In: *LE* 9 (1916)/29, 477–478.; Beszámoló és záróbeszéd a debreczeni protestáns irodalmi kör 1917. évi április 21-én tartott felolvasó estélyén. In: *DPL* 37 (1917)/18, 137–138.; Az élet kenyerere. In: *DPL* 37 (1917)/28, 225–226.; Választójogi demokrácia. In: *LE* 10 (1917)/23, 269–271.; Vagyon-e mibennünk Szentlélek? In: *DPL* 38 (1918)/20, 165–166.

Írásaival ellátott és vezetett szakirodalmi szemlélő rovatokat: Szelényi Ödön: Modern vallástudomány. In: *DPL* 35 (1914)/6, 90–91.; Lencz Géza: A keresztyénség előállása. In: *DPL* 35 (1914)/12, 166–169.; A mi programunk. In: *DPL* 35 (1915)/15, 234–236. [A periodika *Szemle* rovata kapcsán fogalmazza meg szempontjait]; A Biblia. In: *DPL* 35 (1915)/16, 249–250.; Az újabb bibliakutatások jellemzői. In: *DPL* 35 (1915)/18, 283–285., (1915)/20, 314–316., (1915)/24, 378–379., (1915)/26, 410–

felolvasásra szánt népszerűsítő vallástörténeti tanulmányt.²⁰ Kitartóan szemlélte a teológiai szakirodalmat, ennek részeként például a háborúhoz kapcsolódó német és angol nyelvű egyházi munkákat.²¹ Gyakorlati egyházi tevékenységének része volt a Debrecenbe került sebesült katonák lelkipogondozása, amely során a monarchia hadseregének katonaságát és a hadifoglyok sokaságát jellemző anyanyelvi sokszínűség miatt szintén jól hasznosíthatta kiterjedt nyelvtudását.²²

1916-ban alapított családot. Felesége Erdős Johanna, egy neves debreceni tanár dinasztia sarja lett. Házasságukból két gyermek született, Zsigmond 1919-ben, Mária pedig 1921-ben látta meg a napvilágot. Apósa Erdős József, a debreceni teológiai tanári kar doyenje, az egyetem teológiai kar újszövetségi tanszékének professzora lett. Meg kell említeni sógorát, Erdős Károlyt is, aki apjához hasonlóan a bécsi egyetem protestáns teológiai fakultásán szerzett doktori fokozatot, és lett a debreceni lelkészképző intézet, majd a hittudományi kar tanára.²³

Varga Zsigmond 1920-ban a Magyar Tudományos Akadémia által kiírt pályázaton *A sumir kérdés története a sumir nyelv részletesebb feltűntetésével* című tanulmányával Fáy-díjat nyert. E látványos elismerés dacára azt kell megállapítanunk, hogy a sumér és urál-altaji ősrökönység tárgykörében kitartóan folytatott kutatásai – melyek során nyelvészeti és összehasonlító vallástörténeti megközelítési módokat egyaránt alkalmazott – kezdettől fogva erőteljes szakmai kritikát, sőt éles elutasítást váltottak ki. E tárgykör kapcsán kialakított álláspontja, noha publikációinak egy jól körülhatárolható köre kapcsolódik ide, nyilvánvalóan negatívan befolyásolta irodalmi munkássága egészének megítélését.²⁴

411.; A nevezetesebb bibliafordítások ismertetése. In: *DPL* 35 (1915)/33, 522–524.; A nevezetesebb bibliai feldolgozások jellemző ismertetése. In: *DPL* 35 (1915)/601–603.; Az ókori keleti kutatások hatása a theologia különböző ágaira, s azoknak egymáshoz való értékviszonyára. In: *DLT* 13 (1916) I–XIX.; Az ótestamentumi bevezetéstán, szövegkritika és archeológia irodalma és problémái. In: *DLT* 13 (1916) LXXVI–CIV.; Az ókori keleti emlékek theologiai értékesítésének kínálkozó vezérszemponjtjai. In: *PSz* 29 (1917)/7–8, 690–705.; Az ókori kelet legújabb tudományos irodalma a Bibliával való vonatkozásban. In: *DLT* 15 (1918), I–VI; XI–XV.; Írt nekrológot: Dr. Batta István. In: *DPL* 37 (1917)/44, 365–366.

²⁰ A húsvét igazsága, Ján 14:19b. In: *LE* 9 (1916)/17, 273–275.; Jézus, a mi bölcsességünk, igazságunk, szentségünk és váltságunk – karácsonyi – IKor 1:30. In: *DLT* 13 (1916), 415–423.; Az evangélium Istennek hatalma – nagypénteki – Róm 1,16. In: *DLT* 14 (1917) 113–122.; Menjünk Betlehembe. Karácsonyi beszéd, Luk 2,8–17. In: *DLT* 14 (1917) 450–459.; A Jézus királysága, Ján 18,37–40. In: *DLT* 16 (1919) 145–152.; A váltság útja a vallások történetében. Vallásos tárgyú, felolvasásra vagy előadásra szánt értekezés intelligens városi gyülekezetekben. In: *DLT* 17 (1920)/1–2, 42–60.; Imhol az ember, Ján 19:1–5. In: *DLT* 17 (1920)/3–4, 109–114.

²¹ A német theologiai tanárok háborús tudományos irodalmi működésének ismertetése. In: *DPL* 35 (1915)/51, 982.; A német gyakorlati igehirdetés és a világháború. In: *DPL* 35 (1915)/52, 1121–1123.; Az egyház és állam egymáshoz való viszonyának kérdése Németországban a háború után. In: *DPL* 36 (1916)/6, 67–68.; A világháború és az angol igehirdetés. In: *DPL* 36 (1916)/21, 249–250.; A német háborús igehirdetés legteljesebb gyűjteményei. In: *DLT* 15 (1918) VII–X., CLXVIII–CLXX.

²² Az első világháború időszakának református egyházi életét és lelkesítő tevékenységi köreit, konkrétan Debrecen vonatkozásában részletező új kutatások eredményei: Baráth Béla *Levente* (szerk.; lekt.; bev.). *Az I. világháború református tábortelepeinek lelkészeire, tanáraitra és diákjaira emlékezve. Tanulmányok*. Debrecen, 2014. (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai; 17).

²³ Erdős József életrajzi adatait közli Kovács I. Gábor: *i. m.* 52–55., Erdős Károlyét ld. uo. 56–58.

²⁴ A sumir kérdés mai állása és problémái. In: *Erdélyi Múzeum* ú. f. 8 (1913)/4, 229–248., (1913)/5, 273–356., (1913)/6, 381–411.; Sumír régészeti tanulmányok. In: *Archeológiai Értesítő*, 1914, 203–221.;

Oktatói és kutatói kiteljesedését egyaránt elősegítették a húszas évek elején történt előléptetései. 1920-ban a Nagykönyvtár igazgatójává, majd 1921-ben harmincöt évesen a Debreceni Egyetem Vallástörténet és Rokontudományai Tanszék nyilvános és rendes egyetemi tanárává nevezték ki.²⁵ Mindkét tisztséggel számos további oktatásügyi megbízatás járt együtt. 1920-tól többek között tagja lett a Debreceni Református Kollégium felsőoktatási tanácsának, és a hittudományi alapvizsga bizottságnak. Különböző egyetemi vezetői tisztségekben is szinte folyamatosan helyt kellett állnia. 1944-ig négyszer volt a Theologiai Fakultás dékánja, hatszor prodékánja, az 1933/34-es tanévre az egyetem rektorává, 1934/35-ben rektorhelyettesévé választották meg.²⁶

E helyen érdemes megemlíteni, hogy a Debreceni Egyetem történetének több emlékezetes eseménye is kapcsolódott Varga Zsigmond intézményvezetői tevékenységéhez. Ehhez részben az adott történelmi háttérrel, hogy az ő rektori tanévében csúcspontot ért el a nagy gazdasági válság következményei miatt a magyarországi felsőoktatás átszervezéséről kialakult oktatáspolitikai vita. A kényszerű költségvetési megszorítás végrehajtása során a Tisza István Tudományegyetemet érintő támadások közvetlen rektori beavatkozását tették szükségessé.²⁷ Két évvel később a hittudományi kar dékánjaként kezdeményező szerepet játszott Makkai Sándor – a politikai ellehetetlenítés miatt lemondásra kényszerülő erdélyi püspök – magyarországi egyetemi tanári meghívásában. Ezzel kapcsolatban a Fekete

Új adatok az ural-altaji népek ősvallásához. In: *PsZ* 27 (1915)/3–4, 191–204.; *Az előzsi nyelvprobléma újabb megvilágításban*. Debrecen 1914; Válasz Zolnai Gyula bírálataira. In: *Magyar Nyelvőr* 44 (1915)/6, 266–268.; Sumír (babyloni) örökség az ural-altaji népek vallási életében. In: *Theologiai Szemle* (a továbbiakban: *ThSz*), 1 (1925)/1, 23–60., (1925)/2, 137–153., (1925)/4, 310–364.; *Ötezer év távlatából. I. A sumír nyelv vita története. II. Sumír nyelvtan. III. Sumír-ural-Altaji ősrökség*. Debrecen 1942, 428.; Debrecen neve és a sumír kérdés. In: *DPL* 63 (1943)/8, 72–73.; *Az ősmagyar mitológia szumír és ural-altaji öröksége*. Debrecen 1956, 295. Gépírat a Debreceni Egyetemi Könyvtárban MS 93/1 jelzet alatt.

Varga Zsigmond ez irányú munkásságának értékét megkérdőjelező irodalomhoz: Zolnai Gyula: Tudománytalan nyelvhasználatok. In: *Magyar Nyelvőr* 44 (1915)/4, 151–163. 194–206.; Uő: Felelet a tudománytalan nyelvhasználatok ügyében. Uo. 268–271. és Komoróczy Géza: *Sumér és magyar?* Bp. 1976, 18., 30–32., 104., 124., 125., 133., 164.

²⁵ Karasszon István: *i. m.* 6. Az ekkor létrehozott tanszéket, tárgykörére tekintettel egészen sajátos jelenségként jellemzi: „E tanszék diszpozíciója már önmagában is mutatja, hogy a létrejött mögött meghúzódó egyoldalú koncepció jogos kritikát fog kiváltani; megjegyzendő, hogy ebben a formában unikumnak számít az egész világon.”

²⁶ Kovács I. Gábor: *i. m.* 143. adatai alapján a debreceni tudományegyetem hittudományi karának dékánja volt: 1923/24, 1924. november 15–1925, 1929/30, 1935/36; pro dékánja: 1924–1924. november 15., 1925/26, 1928/29, 1930/31, 1936/37, 1938/39. A Debreceni Egyetem rektora: 1933/34. prorektora: 1934/35. tanévekben; Egyetemi közéleti tevékenysége kapcsán ráháruló megnyilatkozásait szintén több publikáció örökítette meg: Egyetemi tanévnyitó imádság. In: *DPL* 43 (1923)/43–44, 214–215.; Tisza István. In: *DPL* 44 (1924)/43, 322–323.; [Emlékbeszéd], Köszönet a konvent előtt. In: *LE* 26 (1933)/38, 265.; Melius Juhász Péter szobrának leleplezésén tartott ünnepi beszéd. In: *Vasárnap* 21 (1934)/24, 193–195.

²⁷ Kerepeszki Róbert: A Debreceni Tudományegyetem hallgatóinak emlékirata az egyetem megcsonkítása ellen (1933). In: *Gerundium* 1 (2010)/1, 109–121.

Károly által részletesen feltárt ügymenet tényei jól érzékeltetik Varga Zsigmond folyamatosan fenntartott, bizalmas erdélyi kapcsolatrendszerét.²⁸

Negyedszázadot átívelő Nagykönyvtár-igazgatói működése során az állomány gyarapítása, rendezése, tárolási körülményeinek javítása kapcsán egyaránt eredményes – bár utólag több ponton kritikával illetett – tevékenységet folytatott.²⁹ A könyvtár történetéhez kapcsolódó ismeretterjesztő írásai szintén meghatározó részévé váltak irodalmi hagyatékának.³⁰ Életművének ebből a részéből legmaradandóbbnak mégis azoknak az emlékhelyeknek a kialakítását tekinthetjük, melyek napjainkig formálják a Nagykönyvtár kiállításainak arculatát. Ezek eltervezésére és kivitelezésére a kollégium alapításának 400. évfordulóján rendezett nagyszabású ünnepségek kapcsán került sor. Az 1938-ban átadott kollégiumtörténeti kiállítás részeként jött létre a Csokonai-szoba, illetve a lépcsőház és az Oratórium előtti tér falfelületein a Gáborjáni Szabó Kálmán rajztanár-festőművész által kivitelezett seccók sora.³¹

Számos egyházi közéleti megbízatást is ellátott. 1932-ben tagja lett a Nagykönyvtár és a Debreceni Egyetemi Könyvtár együttes kezelése ügyében kiküldött bizottságnak, majd a Révész Imre bizottságnak. 1933-tól részt vett a tiszántúli egyházkerületi közgyűlés és több ez által kiküldött választmány munkájában. 1934-től a Debreceni Református Kollégium igazgatótanácsának és az intézőtanácsnak szintén tagja lett. Ezek mellett szerepet vállalt olyan jelentős szakmai

²⁸ Fekete Károly: A református Hittudományi Kar. Orosz István – Barta János (szerk.). In: *A Debreceni Egyetem története 1912–2012*. Debrecen 2012, 126.

²⁹ Fekete Csaba – G. Szabó Botond: *A Kollégium Nagykönyvtára – A könyvtár a XX. században*. In: Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest 1988, 445–447.

³⁰ *A Debreceni Református Főiskola Nagykönyvtára írásban és képekben*. Debrecen, 1934. I. kötet szöveg III+228p. II. kötet: képek 103.; *A kollégiumi Nagykönyvtár és a vele kapcsolatos múzeum kialakulási története és egyetemes művelődéstörténeti jelentősége*. Debrecen, 1945 (A Debreceni Kollégium története, 4). 377.; *A kollégiumi duplum-könyvtár*. In: *DPL* 41 (1920)/43, 167–168., (1920)/44, 174–175., (1920)/45, 178–179.; *A debreceni kollégiumi anyakönyvtár*. In: *DPL* 41 (1921)/15, 72–73., (1921)/16, 82–83., (1921)/19, 91–92., (1921)/21, 106–107., (1921)/27, 115–116.; *A debreceni kollégiumi Nagykönyvtár helyzete*. In: *DPL* 47 (1927)/19, 172–174.; *Ismeretlen unicumok a debreceni református főiskolai Nagykönyvtárban*. In: *Debreceni Szemle* 1 (1927)/5, 308–310.; *Debrecen református jellege*. In: *Vasárnap* 16 (1929)/2, 11–12.; *Magyar protestáns könyvtárpolitika*. In: *PSz* 38 (1929)/3, 160–167.; *A kollégiumi Nagykönyvtár*. In: *DPL* 50 (1930)/37, 314–316.; *A kollégiumi Nagykönyvtár szabadságharc-korabeli gyűjteménye*. In: *Vasárnap* 20 (1933)/52, 413.; *A magyarországi közkönyvtár értékes bibliai gyűjteményeinek ismertető leírása a XVI. század végéig. Kálvin és a kálvinizmus. Tanulmányok*. Debrecen 1936, 441–458. *A régi protestáns főiskolai könyvtárak jelentősége*. In: *Magyar Könyvszemle* 47 (1937)/3, 193–201.; *Érdekesség, hogy a Vasárnapban a harmincas évek elején közölt néhány egyháztársadalmi írást is: A kép*. In: *Vasárnap* 17 (1930)/13, 121–122.; *Ki hitte volna?* In: *Vasárnap* 17 (1930)/46, 422.

³¹ Hatvani István a természettudós, mint hívő keresztyén, *Vasárnap* 23 (1936)/30. 248–249., (1936)/31, 257., (1936)/32. 265–266. *A négy száz éves Kollégium. Az Arany János önképzőkör ünnepélyén – 1937. december 4. elmondott ünnepi beszéd*. In: *Vasárnap* 24 (1937)/52, 411–412., 25 (1938)/1, 3–4.; *A 400 éves Kollégium*. In: *Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának Értesítője az 1937/38. iskolai évről*. Debrecen, 1938. 3–7.; *400 éves Kollégium élete muzeális gyűjteményei tükrében*. In: *LE* 31 (1938)/39–40, 310–311.; *A négy száz éves Kollégium a jubileumi alkotások fényében*. In: *Debreceni Képes Kalendárium az 1940-ik szökő esztendőre*. Debrecen 1939, 120–122.; *Csokonai-szoba a Kollégiumban*. In: *Debreceni Képes Kalendárium az 1942-ik esztendőre*. Debrecen 1941, 73–75.

testületekben is, mint a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság és az Országos Református Lelkészegegyesület, az előbbi 1936-ban választmányi tagjává is megválasztotta.

A húszas évek közepén, a vallástörténet és bibliKateológia, mint fő szakterületei tárgykörében kifejtett publikációs tevékenységében két évig meghatározó volt, hogy szerkesztőségi főmunkatársként szerepet vállalt a Theologiai Szemle elindításában.³² Egyetemi oktatómunkáját és az ehhez kapcsolódó irodalmi tevékenységét leginkább mégis egy magyar nyelvű vallástörténeti monográfia megírására tett erőfeszítése reprezentálja. A torzóban maradt mű első köteteit *Általános vallástörténet* címmel 1932-ben jelentette meg, ezt követték a bibliai vallástörténet bevezető és ószövetségi részei 1938-ban.³³ Ennek kapcsán maga is kezdettől fogva hangsúlyozta a vállalkozás sajátos jellegét: *Tisztában voltam vele, hogy évtizedek mulasztásait kell pótolnom és olyant kell alkotnom, mely esetleg hosszú időig egyedülálló kalauz marad.*³⁴ Összefoglalásának vallástudományi alapvetésű megközelítésmódját jól jellemzi következő megállapítása: *Vallás és kultúra tehát végeredményben úgy viszonylanak egymáshoz, mint cél és eszköz. A cél az Isten országának megvalósulása itt a földön, az eszköz pedig minden, amivel emberi értelem, szorgalom a megvalósulását előmozdíthatja, gyorsíthatja vagy éppen előidézheti... A keresztyén vallással harmonikus összeműködésben így nyer állandó értéket és így dicsőül meg az emberi kultúra.*³⁵

Vallástörténeti kompendiuma hosszú távú hatását jelzi, hogy közvetlen tanzéki utódja, Pákozdi László Márton, illetve az ő munkatársai ezt szintén tankönyvként hasznosították. Ennek nyomán évtizedekkel később elkészült egy kivonatos, az egyetemi tanulmányokhoz könnyebben hasznosítható változata.³⁶ Még később, 1994-ben a bibliai vallástörténet újszövetségi részének szánt *Az őskeresztyénség világa, élete és hőskora* című kéziratának egy része is megjelent nyomtatásban.³⁷ Leg-

³² E periodika hasábjain főleg szakirodalom-ismertető munkáját folytatta tovább: *Encyclopaedia of Religion and Ethics*. Ed. by James Hastings, John A. Selbie. Vol. I–XII. Edinburgh, 1908–1921. In: *ThSz* 1 (1925)/1, 85–87.; *Religionsgeschichtliche Bibliographie im Anschluss an das Archiv für Religionswissenschaft*, Leipzig – Berlin, 1922–1923. In: *ThSz* 1 (1925)/2, 177–178.; *Folyóiratok szemléje, ThSz* 1 (1925)/2, 180–181., (1925)/3, 282–283. *Bilderatlas zur Religionsgeschichte*, Leipzig – Erlangen, 1924., In: *ThSz* 1 (1925)/3, 279.; Pataky Arnold: *A bibliai Jeruzsálem az ásatások megvilágításában*. II. rész: A XIX. és XX. században végzett jeruzsálemi ásatások története, Székhelyadó értekezés, Budapest, 1924. In: *ThSz* 1 (1925)/3, 283–284.; *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der alteren Kirche*, Hrsg von Hans Lietzmann, 24. Bd. 1925, 1–4. Heft. In: *ThSz* 1 (1925)/4, 396–398.; Riem, Johannes: *Die Sintflut in Sage und Wissenschaft. Mit zwei Zeichnungen und einer Weltkarte*, Hamburg, 1925. In: *ThSz* 1 (1925)/5–6, 539–540.; Rauch, Franz: *Völkerkundlich-Religionswissenschaftlicher Anhang zu den katholischen apologetischen Religionslehrbüchern*, Graz, 1925. In: *ThSz* 2 (1926)/3–6, 969.; Jean, Ch. P.: *La littérature des babyloniens et des assyriens*. Paris, 1924. és Erman, A.: *Die Literatur der Aegypte*. Leipzig, 1923. In: *ThSz* 3 (1927)/5–6, 376–377.

³³ *Általános vallástörténet. I. Bevezetés a vallástörténetbe. II. A vallásos élet jelenségvilágának átnézete. III. A vallás történeti élete*. Debrecen 1932. I. köt. VII+310p. 2. köt. 868p; *Bibliai vallástörténet. I. Bevezetés a bibliai vallástörténetbe. II. Az ószövetségi vallás története*. Debrecen 1938, 713.

³⁴ Varga Zsigmond: *Előfizetési felhívás. DPL* 52 (1932)/16, 118.

³⁵ Varga Zsigmond: *Általános vallástörténet...* 1. köt. 83.

³⁶ Pávich Zsuzsanna: *Általános vallástörténet 1–2–3. Egyetemi jegyzet*. Budapest 1971.

³⁷ *Az őskeresztyénség világa, élete és hőskora*. Debrecen 1953, 531. Autografált gépirat a Debreceni Egyetemi Könyvtárban MS 93/2 jelzet alatt. Az I–II. része nyomtatásban is megjelent a Debreceni

újabbban, az általános vallástörténet előszavában, a vallástörténet oktatásának a teológusképzésben betöltött elvi és módszertani szempontjairól megfogalmazott unikális nézeteit ismertette és gondolta újra Hodossy-Takács Előd.³⁸

Egyetemi oktatói tevékenységének számos további írott emléke is fennmaradt.³⁹ Tanári működése eredményeire mutatnak rá tanítványai visszaemlékezései is. Ezek szerint tárgyait nagy hévvel, magával ragadó módon adta elő. Imponáló volt számukra, hogy a könyvtárra menő szakirodalmat könyveiben és előadásaiban nemcsak elsorolta és ismertette, de a könyvek mindegyikével szemben értékelően állást is foglalt. Az általa közvetített tudásanyag, a biblikus teológián túl, módszereit tekintve is megtermékenyítő hatással volt rájuk. Kimutathatóan formálta olyan elismert tudományos munkásságot kifejtő diákjai szemléletmódját, mint Pákozdy László Márton, Csikesz Tibor, Vasady Béla, Pap László, Bucsay Mihály.⁴⁰ Utóbbi például a következő sorokkal tisztelgett emléke előtt: *Azt tanul-tam tőle, hogy nem szabad elveszni a részletkérdések valamelyikében, hanem a tudományág egész körét át kell fogni. Példát adott valamennyiünknek arra, hogy az egészséges tudományos munka egyszer a türelmes részletkutatás, másszor a globális összefoglalás és kiértékelés egymást váltogató lépésein át halad előre.*⁴¹

Református Theologiai Akadémia Bibliai Theologiai és Vallástörténeti Tanulmányi Füzetei III. számaként. Debrecen 1994, 281.

³⁸ Hodossy-Takács Előd: A vallástörténet oktatásának helye a keresztyén teológiai képzésben: Varga Zsigmond gondolatainak érvényre juttatása napjainkban. In: Baráth Béla Levente, Gonda S. László (szerk.): *Orando et laborando. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem évkönyve a 471. tanévről.* 2008/2009. DRHE, Debrecen 2010, 67–73.; Uő: A vallástörténet és bibliai teológia tanszéke. In: Pákozdy László Márton: *Szövetség és hűség. Tanulmányok.* Budapest 2010, 10–13.

³⁹ Tudományos szakterületéhez szorosabban kötődő további közleményei ebből a korszakból: A διάδημα és στέφανος használata az Újtestamentumban. In: *ThSz 2* (1926)/3–6, 924–930.; Lencz Géza Máté evangéliumának fordítása. In: *LE 22* (1928)/2, 11–12.; Dávid Antal: Bábel és Assur, *PSz 37* (1928)/2, 127–129.; Mester János: Kelet nagy gondolkodói. In: *PSz 37* (1928)/4, 264–266.; Farkas Pál: A buddhizmus etikája a negyedik nemes igazság alapján. Vallástörténeti tanulmány. Debrecen 1932. In: *ThSz 8* (1932)/2–6, 533–534.; *Megszólal a múlt. Egy könyv margójára.* A „Debrecen” kelet-magyarországi napló ismertetése. Debrecen, 1934. 8.; *Véleményes jelentés Zsíros József magántanári habilitatio iránt benyújtott kérelméhez mellékelt tudományos munkálatairól.* Debrecen 1935, 9.; *Mi az igazság? Válasz Zoványi Jenő: Akadémikus, céhbeli és dilettáns egyháztörténet írók, Budapest. 1943. 22–34.1. olvasható fejtegetéseire.* Debrecen 1943, 19.

Egyetemi előadásait több kéziratban ránk maradt jegyzet is megőrökíti: *Vallástörténeti jegyzetek I–VI.* Debrecen 1926–1930, 933., kéziratok füzetek a TtREK-ban R 2682 jelzet alatt. *Ószövetségi exegézis.* 1927/28. 2. félév magyarázatai után jegyezte Szentjóby Szabó Zoltán. Debrecen, 1928. XIX+124p., sokszorosított. *Újszövetségi exegézis.* 1927/28 2. félév magyarázatai után jegyezte Szentjóby Szabó Zoltán. Debrecen, 1928. *Ószövetségi exegézis.* 1928/29 I. félév magyarázatai után jegyezte Papp Gábor. Debrecen, 1928. XIX+106p., sokszorosított (a Debreceni Egyetemi Könyvtárban 2-5456 jelzet alatt). *Újszövetségi exegézis.* 1928/29 1. félév magyarázatai után jegyezte Papp Gábor. Debrecen 1928, 212., sokszorosított (a Debreceni Egyetemi Könyvtárban 2-5456 jelzet alatt.) *Fejezetek az egyiptológia köréből.* Debrecen 1943, 158., kéziratok füzet a TtREK-ban R 2683 jelzet alatt. Egyik visszaemlékezése szerint egyetemi oktatómunkája során a vallástörténeti tanszék tárgyai mellett rendszeresen adott sumerológiát és assziriológiát is: Varga Zsigmond: *Az őskeresztyénség világa...*, 3.

⁴⁰ Bucsay Mihály: Varga Zsigmond (1886–1956). In: *Református Egyház 8* (1956)/10, 225–226.

⁴¹ Uo. 225.

A halála előtti másfél évtized tehertételei (1944–1956)

Élete derekán súlyos tehertételt jelentett egy idegsorvadással járó betegség elhatalmasodása. Ennek következtében végtagjai lassan, fokozatosan bénultak le és veszítette el beszélőképeségét. A kór idővel teljesen ellehetetlenítette munkahelyi kötelezettségeinek ellátását. 1942. november 26-án előbb könyvtárigazgatói tisztéről volt kénytelen lemondani, majd 58 éves korában, 1944. január 1-jétől professzori állásából is kérte nyugdíjazását.⁴²

A II. világháború utolsó időszakában további megrázó veszteségek sorozatát hozta magával Varga Zsigmond számára. Házát bombatámadás érte, majd Debrecen katonai megszállása idején megmaradt bútorait széthordták, levelezését elégették, könyveit kidobálták a sárba. A legnagyobb traumát azonban fiának eltűnése jelentette. Ifj. dr. Varga Zsigmond 1944-ben a Bécsi Egyetem protestáns teológiai fakultásának ösztöndíjas hallgatója és a bécsi református magyarok megbízott lelkipásztora volt. A Varga család, a háborús viszonyok miatt, csak hosszú hónapok elteltével értesült halála tényéről és a vele történtek néhány részletéről: arról, hogy Zsigmondot 1944. október 18-án elfogták és internálták. A bécsi vizsgálati fogság után a mauthauseni, majd a guseni kényszermunka-táborba hurcolták, ahol 1945 márciusának első napjaiban életét veszítette. A nyugalmazott professzornak majd csak további, évekig tartó kutatással sikerült a fiával történt tragikus események számos további részletére fényt derítenie.⁴³

A Rákosi-diktatúra időszakában megmaradt vagyonát is államosították, egy ideig még nyugdíját is megvonták tőle. 1952. február 24-én keltezett, leányának írt levelében ezekről így számolt be: *Krónikaszerűleg írom le az utolsó napok eseményeit, úgyamint ránk zúdultak. A Szabad Nép febr. 19. sz. hozta az Elnöki Tanács „egyes házingatlanok állami tulajdonba vételéről” sz. rendelkezést. Azonnal láttam, hogy ez reánk is vonatkozik. Mivel 3 napos bej. idő volt előírva, bejelentettem a Komlóssy út 50 sz. házunkat. Másnap már jött is a hivatalos bizottság, és átvette a házat. [a ház egy részének ingóságaival együtt] Még fel sem ocsúdtunk e szomorú meglepetésből, amikor febr. 23-án megjött a hiv. értesítés, hogy 1952. márc. 1.-től a nyugdíjam megszűnt. Folyósítását megszüntették. [...] Természetesen fellebbeztünk. Úgyhogy [...] a legsúlyosabb megpróbáltatásoknak nézünk elibe. Sem szántóföld, sem ház, sem nyugdíj nincs. Így állunk. Már semmi értékem nincs, amit pénzzé tudnék tenni, de vigasztalódom Ézs. 40,27 kkv. Lk 9,58 szavaival és a 90. zsoltár örök igaz tartalmával. [...] hívő lélekkel viseljük a ránk szakadt súlyos pörölycsapásokat és senkit sem okolunk érte, és semmit sem zúgolódunk. Legföljebb önmagunkat hibáztatjuk, kik az égi örök kincsek helyett nyomorult földi eszközökbe vetettük reményeinket. [...] Milyen kegyelmes volt az Úristen bátyádnak, hogy ő mindezeket nem élte meg. Megszakadt volna a szíve szegénykének!⁴⁴ Ilyen körülmények ellenére, a háború utáni*

⁴² Varga Zsigmond erdélyi egyházi elismertségét jól érzékelteti, hogy a nyugdíjba vonulását megörökítő debreceni teológiai kari jegyzőkönyv kivonatát megjelentette a *Református Szemle*. Dr. Varga Zsigmond nyugalomba vonulása. In: *RSz* 37 (1944)/9, 141–142.

⁴³ Varga Zsigmond: *A Krisztus szolgálatában megdicsőült ifj. Dr. Varga Zsigmond okleveles lelkész emlékezete*. Debrecen 1949.

⁴⁴ Az idézet forrása, a levél szövegének első közlési helye: Hodossy-Takács Előd: Id. dr. Varga Zsigmond professzor, mint fia emlékének első ápolója. In: *Református Tiszántúl* 22 (2014)/1, 14.

évtizedben is kitartóan folytatta tudományos munkáját. A szájhagyomány útján megőrzött történet szerint: *amikor beszélni már nem tudott, és csak egyik karja mozgott valamennyire, egy ujjal gépelve még mindig dolgozott.*⁴⁵ Ez a rendkívüli erő kifejtés kellett ahhoz, hogy 1953-ban be tudja fejezni a bibliai vallástörténet újszövetségi részének szánt *Az őskeresztyénség világa, élete és hőskora* című művét,⁴⁶ majd 1956-ban, nem sokkal halála előtt *Az ősmagyar mitológia szumir és ural-altaji örökségét.*⁴⁷

70. születésnapja alkalmából számos tanítványa és szolgatársa kereste fel, a Debreceni Református Theologiai Akadémia tanári kara pedig testületi határozattal köszöntötte fel. Ezen jeles alkalom kapcsán Pákozdy László Márton az országos egyházi hetilapban méltató cikket közölt róla.⁴⁸ Az őt útnak indító erdélyi reformátusság hivatalos lapja szintén megemlékezett erről a születésnapjáról.⁴⁹ Pár számmal később szintén mindkét lap nekrológját is közölte.⁵⁰ Varga Zsigmond 1956. április 18-án hunyt el.

Exkurzus: Fia mártírhalála kapcsán kiadott emlékfüzete és ennek hatásai

A rendelkezésemre álló információk szerint elsőként 1945. július 10-én a Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlése, Révész Imre püspök jelentése alapján emlékezett meg nyilvánosan ifj. dr. Varga Zsigmond internálásáról és haláláról. Már ekkor kinyilvánították, hogy *mihelyt ifj. Varga Zsigmond földi élete végének körülményeiről részletesebb értesülései lesznek és egyéb tekintetben is lehetőséget talál rá, emlékezetének megőrkítéséről méltóképpen fog gondoskodni.*⁵¹ A tehetséges fiatal debreceni református lelkipásztor haláláról szóló híreket hivatalos úton beszerzett információk alapján majd csak 1946 áprilisában tudták megerősíteni, amint arról a debreceni lapok gyászrovatai is tanúskodnak.⁵²

Ezeket a híradásokat három évvel később, 1949-ben követte id. dr. Varga Zsigmond *A Krisztus szolgálatában megdicsőült ifj. dr. Varga Zsigmond okleveles református lelkész emlékezete* címmel, önálló füzetben 22 oldalon megjelentetett emlékfüzete. Ebben a baráti-ismerősi körnek szánt – kis példányszámban, a szerző magánkiadásában megjelentetett – kiadványban, fia emlékének megőrzése céljával részletesen ismertette élettörténetét, rövid szemelvényeket közölt írásából, le-

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ *Az őskeresztyénség világa, élete és hőskora*. Debrecen 1953, 531. Autografált gépirat a Debreceni Egyetemi Könyvtárban MS 93/2 jelzet alatt.

⁴⁷ *Az ősmagyar mitológia szumir és ural-altaji öröksége*. Debrecen 1956, 295. Gépirat a Debreceni Egyetemi Könyvtárban, MS 93/1 jelzet alatt.

⁴⁸ Pákozdy László Márton: Varga Zsigmond 70 éves. In: *Az Út* 9 (1956)/10, 4.

⁴⁹ Lásd a *Református Szemle* hasábjain közölt rövid tudósítást. In: *RSz* 49 (1956)/8, 274.

⁵⁰ Pákozdy László Márton: Varga Zsigmond (1886–1956). In: *Az Út* 9 (1956)/18, 3. Nagy Géza: Varga Zsigmond. In: *RSz* 49 (1956)/9, 303–305.

⁵¹ A hitelesített jegyzőkönyvi kivonat teljes szövegét közli: Kormos László (szerk.): *Egyháztörténeti források a Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltárban a II. világháború végén*. Debrecen 1994, 211–212.

⁵² Lásd (név nélkül): Ifj. Dr. Varga Zsigmond: Egy magyar református lelkész vértanú halála. In: *DPL* 66 (1946)/5, 16.

veleiből és a vele kapcsolatos kortárs beszámolókból.⁵³ Az emlékfüzet tartalmi felosztása a következő: a) Hazai iskoláztatása, b) Szénior korában, c) Tanuló és emberi jelleme, d) Külföldi tanulmányúton, e) Ahogyan Svájcot megismerte, f) Az internálótáborban, g) A megdicsőítő halál.

A kiadvány címlapja pontosabban így határozza meg a nyomtatvány eredeti célközönségét: „Halála 4. évfordulóján fájdalmas visszaemlékezésül azoknak, akiket szeretett és akik őt szerették”.⁵⁴ A füzet szélesebb érdeklődői kör számára sokáig csak nehezen, vagy egyáltalán nem volt elérhető. Id. Varga Zsigmond tudatos törekvése nyomán ez az írás nem maradt meg egy általános, szubjektív visszaemlékezés szintjén, mert az elhunyt utolsó éveivel és halálával kapcsolatban általa és családtagjai által éveken keresztül folytatott szisztematikus adatgyűjtő munka eredményeit is pontosan dokumentálta. Nem csoda, ha az utóbb megírt hosszabb-rövidebb lélegzetvételű visszaemlékezések kezdettől fogva erre a kiadványra épültek.⁵⁵ Az elmúlt évtizedek megemlékezéseit átolvasva az a benyomásunk támadhat, hogy évtizedek múltával, a személyes tapasztalatok hiánya miatt egyre inkább megfogja az olvasókat a szöveg írója által dokumentált sok apró életszerű részlet, és a fia tragikus sorsának Istenben elrejtett mélységeit kutató apa személyes indíttatása.

Fontosnak tartom, hogy a szöveg kései utóéletéről is megemlékezzek, hiszen majd három és fél évtizedig tartó meglehetősen általános hallgatás után erősödtek fel a mártír teológusra emlékeztető hangok. Ebben a folyamatban fontos eseményt jelentett 1980. november 26-án, a Bécsi Egyetemen a nemzetközi antisziszta naphoz kapcsolódóan Albert Stein, a protestáns teológiai fakultás egyházjog professzora által tartott előadás ifj. Varga Zsigmondról. Ennek a megemlékezésnek az érdekessége, hogy a professzor korábban Nyugat-Németországban több koncentrációs perben is bíraskodott, tehát jogász praxisának tükrében kutatta fel és értékelt újra a vele kapcsolatos legapróbb feljegyzéseket is. Az ekkor tartott megemlékezés során a bécsi teológiai fakultás – immár Stein kutatásai alapján is megerősítve – emlékezett egykori hallgatója vértanúságára. A fakultás területén ekkor került ünnepélyesen elhelyezésre ifj. dr. Varga Zsigmond ma is jelen lévő portréfotója.

1981-ben az egyháztörténész Peter Karner gondozásában az előző évi előadás szövegét további dokumentumok kíséretében önálló kiadványként jelentették

⁵³ Id. dr. Varga Zsigmond: *A Krisztus szolgálatában megdicsőült ifj. Dr. Varga Zsigmond okleveles református lelkész emlékezete, Életrajzi kerete, foglalata*. Debrecen 1949, 22. Az apa emellett a fentebb említett, sokáig kéziratban maradt újszövetségi bibliteológiai munkájának előszavában is megörökítette fia emlékét.

⁵⁴ Az emlékfüzet összeállítása kapcsán a hozzátartozók által összegyűjtött hivatalos iratokat, személyes dokumentumokat, hiteles szemtanúk beszámolóit és személyes visszaemlékezéseket tartalmazó dokumentumok gyűjteményt id. Varga Zsigmond a Nagykönyvtár kéziratárában helyezte el.

⁵⁵ Ezek között lehet megemlítenem az 1964-ben a Református Egyház hasábjain Bottyán János által közölt megemlékezést. Lásd Bottyán János: Ifj. dr. Varga Zsigmond. In: *Református Egyház* 7 (1964)/5. 112–114.

meg.⁵⁶ Az emlékbeszéd megőrökíti, hogy Stein felhasználta az id. Varga Zsigmond-emlékfüzetnek egy Gyenge Imre szuperintendens által készített, kéziratos fordítását. Érdekességként említhető meg, hogy az egyébként teljesen német nyelvű kiadvány mellékletében fotómásolatban, magyarul újra közölve lett az 1949-es füzet is. A Theologiai Szemlében Stein előadása magyar fordításban is megjelent.⁵⁷ Erdélyben a Református Szemle olvasói ugyanekkor, a bécsi megemlékezés kapcsán olvashattak először ifj. dr. Varga Zsigmond mártíriumáról. Tőkés István a Reformiertes Kirchenblatt hasábjain 1981-ben közölt tanulmány alapján készítette el megemlékezését.⁵⁸

1995-ben ifj. dr. Varga Zsigmond egykori debreceni teológustársa, Költő Gyula a Református Egyházban közölt megemlékezésében javaslatot tett arra, hogy Varga Zsigmond halála napját, március 5-ét egyházunknak a XX. századi magyar református mártírok emléknapjává kellene nyilvánítania.⁵⁹ Ez a kezdeményezés tudtommal azóta sem talált visszhangra.

Az Ausztriai Helvét Hitvallású Evangélikus Egyház 1997. november 18-án német és magyar kétnyelvű márvány emléktáblát állíttatott a mauthausen-guseni koncentrációtábor krematóriumának falán. A megemlékezést, amelyen a Magyarországi Református Egyházat Kocsis Elemér tiszántúli nyugalmazott püspök képviselte, a zsinat is határozatban örököltette meg.⁶⁰ Az ekkor készült beszámolókból értesülünk arról, hogy az ausztriai reformátusok Peter Karner szuperintendens és Németh Balázs lekipásztor szervezésében már évekkel az emléktábla-állítása előtt is rendszeresen tartottak megemlékezéseket a guseni koncentrációs tábornál kialakított emlékhelyen. Ennek az emléktábla-állításnak a kapcsán Peter Karner megjelentetett egy kis német nyelvű prospektust ifj. dr. Varga Zsigmond személyéről és sorsáról. Ennek az ausztriai eseménynek a kapcsán a Református Szemlében is megjelent egy újabb tanulmány ifj. dr. Varga Zsigmondról.⁶¹

Ilyen előzmények után került sor arra, hogy halálának 60. évfordulója alkalmából a Debreceni Református Hittudományi Egyetem a 2004/05. tanévet ifj. dr. Varga Zsigmond-emlékévként nyilvánította. A tanév során többféle módon is igyekeztek kiemelni a feledés homályából a mindössze 26 esztendőit élt lekipásztort. A 2004 őszi Berekfürdőn tartott teológiai csendesnapokon indult a megemlékezésorozat előadással, majd az évnyitó rektori beszéd hirdette meg az emlékévet. November közepétől a Kollégium Oratóriumának bejárata mellett meg lehetett tekinteni az ifj. dr. Varga Zsigmond életét bemutató kamarakiállítást.

⁵⁶ Stein, Albert: *Pfarrer Varga Zsigmond: Märtyrer des Fasismus* [Gedenkredeanlässlich des Tages der antifaschistischen Universität 26. November 1980 in der Evangelisch-Theologischen Fakultät] Peter Karner. Wien 1981.

⁵⁷ Stein, Albert: Ifj. dr. Varga Zsigmond emlékezete. In: *ThSz* ú. f. 24 (1981)/2, 100–103. A bécsi egyházjog professzor emlékbeszéde Fűkő Dezső fordításában magyarul.

⁵⁸ Tőkés István: Dr. Varga Zsigmond református lekipásztor. In: *RSz* 74 (1981)/4, 258–261.

⁵⁹ Költő Gyula: Ifj. Dr. Varga Zsigmond (1919–1945). In: *Református Egyház* (1995)/4, 95–96.

⁶⁰ Kocsis Elemér guseni emléktábla-avatásról és ifj. dr. Varga Zsigmond életéről írt munkáját lásd: Emléktábla Ausztriában ifj. dr. Varga Zsigmond tiszteletére. In: *Református Tiszántúl* 5 (1997)/4, 2–4.

⁶¹ Kocsis Elemér: Ifj. dr. Varga Zsigmond, a vértanú lekipásztor. In: *RSz* 94 (1998)/2, 103–106.

A Tiszántúli Református Egyházkerület 1945. évi közgyűlési határozatának megvalósítása érdekében a DRHE gyűjtést szervezett, hogy a teológia egykori kiváló széniora a Kollégiumban is méltó emléket kapjon. Az ősz során többször hirdettek meg perselyes adakozást erre a célra. A Debreceni Református Kollégium Igazgatótanácsa pedig 2005. januári ülésén jóváhagyta, hogy Györfi Lajos szobrászművész készítse el a domborművet. Az Igazgatótanács arról is döntött, hogy a dombormű leleplezése 2005. május 21-én a Kollégiumi Baráti Kör éves találkozóján emlékünnepe keretében történjen meg.

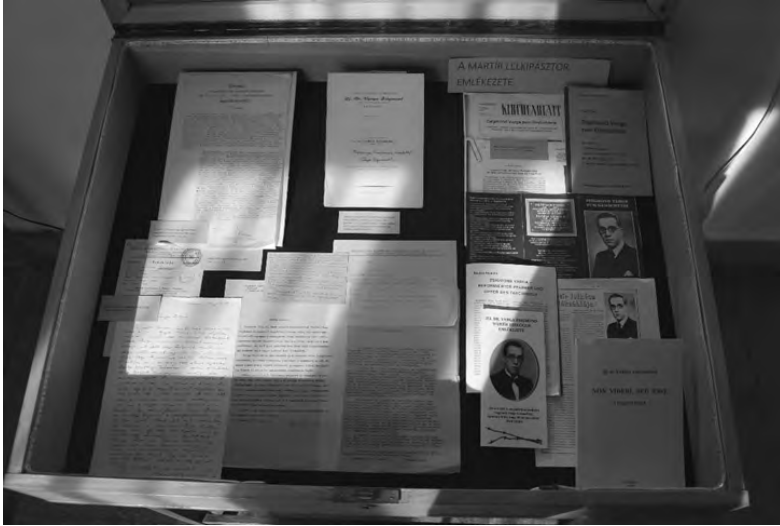
Emléktábla a Debreceni Református Kollégiumban, amelyet ifj. dr. Varga Zsigmond halálának 60. évfordulóján, 2005 tavaszán lepleztek le. A dombormű Györfi Lajos szobrászművész alkotása, felirata az apa emlékfüzete által megörökített jelmondatot is tartalmazza: „Non videri, sed esse”

A Debreceni Lelkészképzésért Alapítvány Kuratóriuma úgy döntött, hogy ifj. dr. Varga Zsigmondnak a teológus Közlönyben megjelent és kéziratban maradt írásaiból megjelentet egy válogatást *Non videri, sed esse* címmel.⁶² A Fekete Károly szerkesztésében megjelent kötet célja az volt, hogy ne csupán bölcsészdoktori disszertációja legyen elérhető, hanem terjedjenek azon gondolatai is, amelyeket a gyülekezeti közösség megélésével kapcsolatban írt, aztán kerüljenek nyilvánosságra olyan dokumentumok is, amelyek gazdag életrajzi adalékkal szolgálnak életéhez, valamint legyenek olvashatók életes ígéhirdetései is. A 60. évforduló további eseménye volt, hogy a Debreceni Zsidó Hitközség és Határon túli Testvérközösségei VII. tanácskozásán ifj. dr. Varga Zsigmondot Poszthumusz Tolerancia-díjban részesítették.

⁶² Varga Zsigmond: *Non videri, sed esse: válogatott írások*. Debrecen 2005. Az egyetemi emlékév eseményeiről írt beszámolót lásd: Fekete Károly (szerk.): *Non videri, sed esse! Ifj. dr. Varga Zsigmond emlékezete*. In: *Református Egyház* 57 (2005)/11, 255–257.

2005-ben a Bécs-belvárosi református templomban szintén sor került egy márvány emléktábla átadására, mely több második világháborús áldozat mellett ifj. dr. Varga Zsigmondról is megemlékezett.⁶³

2014-ben újabb megemlékezésorozatra került sor a debreceni hittudományi egyetemen, ennek kapcsán konferencia, kiállítás és utazószeminárium szervezése és film készítése mellett megvalósult id. dr. Varga Zsigmond emlékfüzetének digitalizálása és CD-n történő sokszorosítása is.

Id. dr. Varga Zsigmond emlékfüzete és az ennek hatására írt megemlékezések gyűjteménye. Tárló fotó a szerző által a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen rendezett 2014. évi kiállításról

⁶³ Legutóbb német nyelven Németh Balázs publikált róla írást *Zsigmond Varga - reformierter Pfarrer und Opfer des Faschismus* címmel a *Kritisches Christentum. Beiträge zu Kirche und Gesellschaft* című periodika hasábjain (2010)/Januar-Februar, 29–32.

Berekméri Árpád Róbert*

Az 1922. évi egyetemes egyházi adó bevezetése és közvetlen következménye a Marosi Református Egyházmegyében

Az I. világháború és az impériumváltás szakítópróba elé állította az erdélyi magyar történelmi egyházak vezetőit és tagjait. A létfenntartás mindennapos gondjai mellett ugyanis szembe kellett nézniük a magyar identitás és kultúra fennmaradását biztosító anyanyelvű oktatás megőrzésének nehézségeivel. Ezáltal egy olyan küzdelem részesei lettek, amelynek során – annak anyagi háttérétől eltekintve – sokszor az egyház iránti elkötelezettség kérdése is mérlegre került.

A román állam diszkriminatív lépései

Az első világháború utáni korszak hatalmi átrendeződése nyomán az erdélyi magyar felekezeti iskolák az anyanyelvi oktatás alapvető intézményeivé váltak. A magyar nyelvű állami iskolahálózat fokozatos leépítése folytán a kisebbségi oktatás a felekezeti iskolák keretén belül valósult meg. Ennek folyamatos működését a gyulafehérvári Határozatok III. 1., illetve az 1919. december 1-jén Románia által aláírt kisebbségi egyezmény 9. és 11. pontja volt hivatott biztosítani.¹ A kisebbségi egyezményben foglaltak alapján a kisebbségek iskola-létrehozási és -fenntartási joga mellett a román államnak hozzá kellett járulnia ahhoz, hogy felügyelete alatt a „székely és szász községeknek [...] vallási és tanügyi kérdésekben helyi önkormányzatot engedélyezzen.”² A szerződés a határozott előírások ellenére nem biztosított védelmet a román jogszabályokkal szemben, s ezt a lehetőséget a román állam teljes mértékben ki is aknáztta.³ A román törvények a felekezeti iskolá-

* Berekméri Árpád Róbert (Szászrégen, 1974), 2003-tól az Erdélyi Református Egyházkerület marosvásárhelyi fióklevéltárának munkatársa. Egyetemi tanulmányait a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen végezte, ahol 2013-ban mesteri oklevelet is szerzett. Jelenleg a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Református Vallástanárképző Fakultás Doktori Iskolájának hallgatója. Kutatási területe: a II. világháború erdélyi vonatkozásai, valamint a Marosi Református Egyházmegye 1914. és 1945. közötti története.

¹ Berekméri Árpád Róbert: A marosvásárhelyi református elemi és polgári leányiskola helyzete a gyulafehérvári nemzetgyűlést követő átmeneti időszakban. (1918. december–1920. május). In: Pál Antal Sándor et al. (szerk.): *A történetíró elhivatottsága. Emlékkönyv Szabó Miklós születésének 80. évfordulójára*. Mentor kiadó, Marosvásárhely 2012, 27.

² Barabás Endre: *A magyar iskolaiügy helyzete Romániában 1918–1940–1941*. Kecskemét 1944, 8.

³ Jól szemlélteti a fennálló helyzetet a Református Szemle 1921. január 15-i számának vezércikke, amelyben a cikkíró az alábbiakat sorjázza: „Jelenleg azonban még csak egy csekély hányadát sem bírjuk annak a jogállapotnak, amellyel a magyar impérium alatt a nemzetiségi egyházak dicsekedtek. Az állam még egy fillér anyagi támogatást sem adott az egyházaknak, bár mindazokat az ellenszolgáltatásokat, amelyek a segély egyenértékét tették, per fas et nefas (minden úton-módon – sz. m.) igyekszik behajtani. Felekezeti iskoláinkat bezáratja, helyiségeit elrekviráltatja román iskolai

kat az üzleti célokat szolgáló magánintézményekkel egy kategóriába sorolták. Ennek a későbbiekben mélyreható következményei lettek, amelyek az 1925. évi magánoktatási törvényben csúcsozodtak ki.⁴ A tanügyi intézmények önkormányzati jogosultsága is számos kívánnivalót hagyott maga után, főleg a Kormányzótanács 1920. május 8-i megszüntetését követően. Az Averescu-kormány, a kolozsvári székhelyű Közoktatásügyi Főtitkárságon keresztül az egységes, nemzeti oktatás fokozott ütemű kiépítése mellett, a nemzeti érdeket sértő felekezeti oktatás elsorvasztását kívánta megvalósítani.⁵ Ez a tendencia a békeszerződések ratifikálását követően vált egyre nyilvánvalóbbá.⁶

A Constantin Anghelescu vezette közoktatási minisztérium egy sor olyan diszkriminatív intézkedést hozott, amely érzékenyen érintette az egyházi kerekék között zajló oktatást. Megtiltották, hogy a felekezeti iskolába más felekezetű gyermek iratkozhasson be, vagy más felekezetű tanító taníthasson. Ugyanakkor megvonták a magyar felekezeti iskolák állámsegélyét, a tanítók nyugdíjigényét pedig elutasították. A magyar tanárokat és tanítókat román nyelvvizsga letételére kötelezték, sikertelen vizsga esetén állásukból elbocsátották.⁷ A tanítókat ért sérelmek mellett az erdélyi magyar felekezeti oktatás számára a legnagyobb érvágást mégis az 1921. évi földreform jelentette. A július 26-i törvény alapján végrehajtott reform a magyar egyházakat azon alapvető gazdasági forrásaitól fosztotta meg, amelyeknek nagy részét a magyar kultúra és oktatás javára fordították.⁸ A felekezeti oktatás megszűnésének veszélyére való tekintettel kellett a református egyháznak is ebből a súlyos gazdasági helyzetből mihamarabb kiutat találnia.

Az Erdélyi Református Egyházkerület törekvései a felekezeti oktatás fenntartására

Az egyházi népiskolai hálózatnak minden körülmények közötti fenntartását a református egyház kiemelt kérdésként kezelte. Már a július 2-án megtartott egyházkerületi közgyűlés kimondta, hogy a továbbiakban minden anyaegyház köteles iskolát fenntartani, s e kötelezettség alól csupán az Igazgatótanács adhat ideiglenes felmentést az egyházmegyék indokolt javaslatára. Ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy 1918 előtt a magyar állam kezelésébe átadott iskolákat, amelyek időközben a román állam tulajdonába kerültek, a sajátjának könyveli el, s a szerződések lejárta után igyekszik azokat akár jogi úton is visszaszerezni. A megnövekedett iskolahálózat keretében tevékenykedő ideiglenes oktatók végle-

célokra – a szülőket fenyegetésekkel kényszeríti, hogy gyermekeiket ne felekezeti, hanem állami iskolába járassák [...]” N.n: 1921. In: *Református Szemle* XIV (1921/1) 2.

⁴ Berekméri Árpád Róbert: *i. m.* 36.

⁵ Diószegi László – R. Süle Andrea (szerk.): *Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989.* (A továbbiakban: *Hetven év*) Magyarországi Kutató Intézet, Budapest 1990, 23.

⁶ Erdély hovatarozását eldöntő trianoni békeszerződést Magyarország 1921. július 26-án ratifikálta és iktatta törvényei közé. Bővebben lásd: Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés.* Osiris kiadó, Budapest 2007, 145–159.

⁷ Diószegi László – R. Süle Andrea: *i. m.* 24.

⁸ Köpeczi Béla (szerk.): *Erdély rövid története.* 2. kiadás. Akadémiai kiadó, Budapest 1993, 587.

ges elhelyezését pedig erkölcsi kötelességének tartotta.⁹ Az agrárreform bevezetése előtt hozott reményteljes döntések kivitelezése a reform következményeinek ismeretében már kérdésessé vált. Elsősorban a népiskolai tanítók fizetésének folyósítása okozott gondot. Az anyagi források elvesztése, illetve az állami segély megvonása miatt az Igazgatótanács – a többi felekezettel egyetértésben – arra kényszerült, hogy a tanítók fizetésének megnövelésére vonatkozó 1922. évi tervezetét felfüggeszse. A fizetéseket továbbra is az 1920/21. tanévre előírt módon határozták meg. Arra azonban lehetőséget adtak, hogy azok az egyházközségek, ahol erre megfelelő pénzügyi keret volt, az új fizetési alap szerint fizethessék a tanítójukat.¹⁰ A tanítói fizetések mellett sok helyen az iskola fenntartásához szükséges költségek előteremtésekor is fennakadások mutatkoztak. Egyéb lehetőség nem lévén az egyházi vezetés ebben a kérdésben is a hívek áldozatkészségében bízott.

A fentiek tükrében nem meglepő tehát, hogy a felekezeti oktatás, illetve annak fenntartásáért hozott áldozatvállalás súlyának tudatosítása volt Nagy Károly püspök háromszéki körútjának alapvető célja. A helyi közösségek körében – 1921. augusztus 25. és szeptember 4. között – szervezett értekezleteken az egyházfő elsősorban az anyanyelvi oktatást felvállaló autonóm felekezeti iskolák előnyeit hangsúlyozta.¹¹ Ugyanakkor arra is rámutatott, hogy az új demokratikusabb, a tanítónak és népnek több jogot és irányítást biztosító intézmények fenntartási költségei nem fogják meghaladni az állami intézményekét, a befizetett összegeket pedig követhető módon, a célnak megfelelően használják fel. Az állami iskola mellett döntő közösségekkel szemben pedig, a felekezeti iskolát fenntartó gyülekezetek tagjait mentesítik az egyenes adó 5%-át képező iskolai pótdadó alól, ami egyházközségenként jelentős megtakarítást eredményezhet. A püspök a találkozások során a közösségeket határozott döntés elé állította: *Fizetni tehát mindenképpen kell! A kérdés csak az: akarunk-e öntudatosan áldozni oda, ahonnan legdrágább kincsünk, jövőnk: gyermekeink lelki épülését várjuk, a mi mestereinktől és ahol pénzünket szemmel tarthatjuk és felhasználása felett mi rendelkezhetünk, vagy [...] sokkal többet be az államgépezet homályos és feneketlen tartályába, ahol aztán pénzünknek utána nézni se jogunk se módunk nincs [...].*¹² A fent elhangzottak egyértelművé tették, hogy a fokozatosan halmozódó iskolai deficitet csak újabb terhek kivetésével lehet majd pótolni.

Az egyházkerület, hogy álláspontját nyomatékosítsa, körlevélben utasította az egyházközségek iskolaszékeit, hogy minden nehézség ellenére tegyék meg a szükséges lépéseket ahhoz, hogy az iskolák az 1921/22. tanévben működésüket szabályszerűen megkezdjék. Minden erőfeszítés ellenére azonban ezt nem lehetett mindenütt megoldani. Az iskolákban uralkodó állapotokat jól érzékelteti a 4790. számú körlevél, miszerint az Igazgatótanács a bekért iskolai költségvetések átvizsgálásakor olyan segélykérésözönnel nézett szembe, amelynek kielégítésére

⁹ N. n.: Egyházkerületi közgyűlésünk. In: *Református Szemle*. XIV (1921/13) 117.

¹⁰ *Református Szemle* XIV (1921/16) 173.

¹¹ A püspök, a meghívott lelkészek, tanítók és presbiterek jelenlétében többek között Brassóban, Uzonban, Zabolán, Kovásznán, Kézdivásárhelyen, illetve Baróton tartott értekezletet az iskolaügyről.

¹² A püspök egyházlátogató körútja Háromszéken. In: *Református Szemle*. XIV (1921/18) 186–187.

megfelelő anyagi forrásokkal nem rendelkezett. Ez az állapot valószínűleg a többi felekezet esetében is fennállt, ugyanis a körlevél arról is említést tesz, hogy a Felekezeti Tanácsban¹³ a magyar történelmi egyházak képviselői elkezdtek kidolgozni azokat a közös lépéseket, melyek az iskoláknál felmerülő szükségleteket voltak hivatottak fedezni.¹⁴ Az állami segély igénylésére az 1921/22. tanévben is volt még lehetőség, de a magyar felekezetek kérelmét a román kormány továbbra sem vette figyelembe. Ezért az 1921. november 17-i igazgatótanácsai gyűlés határozata alapján a főhatóság újabb sürgősségi előterjesztést nyújtott be a közoktatási minisztériumhoz, ami azonban nem járt eredménnyel. Az állami visszaélést a hívek közömbössége is tetézte. Az Igazgatótanács kénytelen volt arra utasítani a lelkészeket, hogy az egyetemes adózás értekezletének döntéséig igyekezzenek a híveiket felvilágosítani és az iskolai terhek hordozására buzdítani.¹⁵ Mivel látványos eredményt ez a felszólítás sem hozott, az adózás kérdésére az egyházkerületnek kellett sürgősen megoldást találnia.

Kezdeti lépésként az 1921. július 2-i egyházkerületi közgyűlés, a kézdi egyházmegye indítványára, az egyetemes adó reformjához szükséges adatok beszerzésére egy adóügyi bizottság felállítását rendelte el. A határozatot a november 17-i közgyűlésen megerősítették, majd a 8026. számú körlevélben tették közzé. A határozat értelmében az egyházkerület részéről kinevezett három tag¹⁶ mellett az adóügyi bizottságba minden egyházmegye egy-egy tagot delegált, akik 1922. január 9-től az egyetemes adóval kapcsolatos továbbképző kurzuson kellett részt vegyenek. Az adóval kapcsolatos adatokat, javaslatokat és észrevételeket az egyházmegyék 1921 decemberéig Megyaszai Mihályhoz, a kézdi egyházmegye főjegyzőjéhez kellett eljuttassák.¹⁷

Az egyetemes egyházi adó bevezetése és a marosvásárhelyi adóértekezlet¹⁸

Az egyetemes egyházi adóra vonatkozó részleteket az Erdélyi Református Egyházkerület 1922. július 15–17. között megtartott rendes közgyűlése tárgyalta. Ezt megelőzően a kérdést a püspöki szék is megvitatta. A július 13-i fórumon a

¹³ A Felekezetközi Tanács a magyar történelmi egyházak közös érdekeit, az új hatalmi-politikai berendezkedéssel szemben képviselő szervezet volt. A tanácsot gróf Majláth Gusztáv római katolikus püspök kezdeményezésére 1918-ban hozták létre. Alapító jegyzőkönyvét két évvel később, a négy történelmi egyház képviselői, 1920. június 24-én Kolozsvárott írták alá. Munkáját egy szintén felekezetközi bizottság koordinálta. A Felekezetközi Tanács tevékenységére vonatkozóan lásd még László Loránd: A Felekezetközi Tanács megalapítása és szerepkörei a két világháború között. In: *Református Szemle*. 104 (2011/6) 742–748.

¹⁴ Pályázatok, hivatalos hirdetések és körözüvények. In: *Református Szemle*. XIV (1921/18) 191.

¹⁵ Igazgatótanácsunk üléséből. In: *Református Szemle*. XIV (1921/22–23) 259.

¹⁶ Az adóügyi bizottság tagjai Hegyi Péter udvarhelyi, Megyaszai Mihály kézdi és Tőkés József sepsi egyházmegyei főjegyzők voltak.

¹⁷ *Református Szemle*. XIV (1921/24) 287–288, 292.

¹⁸ Az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári központi levéltárának költöztetése miatt az értekezleten felvett és az Igazgatótanácsnak elküldött jegyzőkönyvet nem volt lehetőségem áttekinteni, ezért az alábbiakban a Református Szemlében közzétett kivonatra voltam kénytelen hagyatkozni.

püspök – a román kormánynak a felekezeti oktatás ellehetetlenítésére tett törekvéseit ismertetve – aggodalmát fejezte ki az iskolák jövőjét illetően. Ugyanakkor felszólította az espereseket, hogy teljes odaadással törekedjenek ezen intézmények, s az általuk foglalkoztatott tanerők helyzetének javítására. Továbbá kifejtette, hogy a Felekezetközi Tanáccsal történt megállapodás értelmében – ugyanazon adókulcs szerint – minden felekezetenél egyetemes egyházi adót fognak kivetni, amely a felekezeti iskolák további működését lesz hivatott biztosítani.¹⁹ A püspöki tájékoztatást követő megbeszélésen született megállapodás kimondta, hogy az adó kivetése előtt az összes felekezeti népiskolának és alkalmazottainak szükségletét pontosan meg kell állapítani, majd annak megfelelően kell az adót a gyülekezetek létszamarányában kivetni.²⁰ A felekezeti iskolával rendelkező gyülekezetek iskolafenntartási terhére pedig bele kell számolni az adóba. A megállapított összeget az egyházközösségek maguk szedik be, a személyi szükségletre (pl. a tanítók fizetésére) felhasznált részt pedig nem kell a kerületnek beszolgáltatni. Az egyetemes adót már 1922-ben be kellett vezetni, a begyűlt összegek így az 1922/23. iskolai évben már felhasználhatók lettek volna.²¹ Az Igazgatótanács a püspöki szék döntését elfogadta, és azt az 1922. augusztus 27-i körlevelében fogalmazta meg, illetve tette közzé.

A szívélyes hangnemben megírt püspöki körlevél az adakozásra történő buzdítás mellett néhány alapvető pontosítást is tartalmazott. Elsősorban azt, hogy a közszükségletek²² fedezésére kirótt összeg fejenként 30 lejt tett ki, amit minden év november 15-ig, negyedéves részletekben kellett a kerülethez beküldeni. A személyi kvóta meghatározásakor az 1910-es népszámlálási adatokat vették alapul, ami azért nem volt mérvadó, mert az egyházközösségek lélekszáma a háborús veszteségek, illetve a repatriálások miatt jelentős mértékben módosult. A gyülekezetenként meghatározott összegek begyűjtésének módját,²³ a törvényes keretek fenntartásával az egyházközösségek hatáskörébe utalták. Ugyanakkor az adót csupán a tanítók készpénzfizetésének kiszolgáltatására lehetett havonkénti rész-

¹⁹ Az 1922. július 25-ei felekezetközi emlékeztetőben az alábbiakat olvassuk: „Az iskolai költségek fedezésére, más már nem lévén minden egyház megfelelő szervétől döntés provokálandó az egyházi (kultúr) adó bevezetésére, amely központilag lesz kezelendő. Az adózás egységes elvek, kulcs alapján mindenütt egyidőben.” Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár. A Felekezetközi Tanács iratai. I. 9/1922. 41. 5341.

²⁰ Valójában hozzászólások voltak, melyek rendjén Vásárhelyi Boldizsár kolozsvári esperes például azt javasolta, hogy az adót minden magyar emberre, de az egyéni teherbíró képesség arányában vessék ki. Ugyanakkor vegyék figyelembe az iskolafenntartó gyülekezetek helyi teherviselését is, amelyet számoljanak bele a kivetendő adó összegébe. Sófalvy Károly dési esperes pedig azt javasolta, hogy minden gyülekezetnek a saját hatáskörébe tartozzon a kivetett adó behajtása, vagy a meghatározott összeg más módon történő előteremtése.

²¹ Az Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsvárt 1922. július hó 15., 16. és 17. napjain tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Az erdélyi református egyházkerület Igazgatótanácsának 4774–1922. számú hivatalos kiadványa. Kolozsvár 1922, 104–105.

²² A közszükségletek nem csak az iskolafenntartásra, hanem a szegény tanulók segélyezésére, az árvák és elhanyagoltak, illetve a szórványban élők gondozására is kiterjedtek, ami sok esetben félreértésre adott okot.

²³ Az egyházközösség az adott összeget közvagyonának jövedelméből, szorgalmi jövedelméből vagy az adóképes tagjaira kivetett adóból szerezhette be.

letekben felhasználni.²⁴ A körlevelet szeptember 17-én minden szószékről kötelező módon felolvasták, majd ezt követően presbiteri gyűlés keretei között vitatták meg. Az egyetemes adó kivetése ezzel lényegében véget ért. A beszedett pénzszegek november 15-ig kellett az egyházkerület kasszájába beérkezzenek. A meghatározott ütemtervet azonban egyetlen egyházmegyében sem sikerült betartani. Több egyházközségben az adót a hívek ellenállása miatt hosszú ideig be sem tudták vezetni. Az helyi ellenállásnak elsősorban szociális és gazdasági okai voltak, de egyes presbitériumok a befizetett összegek fölötti önrendelkezés jogát sem voltak hajlandók az egyházkerületnek átengedni.

Az egyetemes adó kivetésére vonatkozó püspöki körlevél számos félreértést szült. Nem mindenhol értelmezték helyesen annak lényegét és végrehajtási módját. E félreértéseket volt hivatott tisztázni a 7896. számú püspöki körlevél,²⁵ az október 9-én, Nagyenyeden tartott esperesi,²⁶ valamint az október 12-én, Marosvásárhelyen összehívott adóértekezlet.

A marosvásárhelyi találkozót Kovács László esperes kezdeményezte, azzal a reménnyel, hogy a püspök személye, valamint az adóügyben kifejtett határozott álláspontja, az adó kivetése kapcsán a marosi egyházmegyében felmerült feszültségeket is enyhíteni fogja. Az értekezletet a Vártemplomban megtartott istentisztelet vezette be, a nyílt vitára pedig a Református Kollégium dísztermében került sor Nagy Károly püspök, Makkai Sándor egyházkerületi főjegyző, illetve a magyar történelmi egyházak képviselőinek jelenlétében.²⁷ Megnyitóbeszédében a püspök a felekezeti oktatás fontosságát, valamint az egyháznak az erdélyi magyar kultúra fenntartásában vállalt szerepét hangsúlyozta, majd az egyetemes egyházi adó bevezetésének alapvető céljára, tudniillik az állami támogatás nélkül maradt tanítók személyi szükségleteinek fedezésére hívta fel a figyelmet. Tóthfalusi József marosvásárhelyi lelkipásztornak az evangélikus egyház adózási rendszerről szóló értekezését követően dr. Balogh Endre egyházmegyei világi képviselő javaslata váltott ki hevesebb vitát. Az egyetemes adóra vonatkozó egyházkerületi rendeletről elhangzott felvilágosító beszéde végén a képviselő felkérte az értekezlet résztvevőit, hogy határozottan foglaljanak állást az egyetemes egyházi adózás szükségessége mellett, és úgynevezett propagandabizottságok bevonásával tegyék hatékonyabbá az adó beszolgáltatását az egyházközségekben. A javaslatot támogató dr. Hajdú István képviselő az adózókkal való közvetlen kapcsolattartás fontosságára hívta fel a figyelmet, míg a kibédi presbitérium képviselője a köznépnek az adóval szembeni ellentétes magatartását emelte ki. Az értekezleten felvett jegyzőkönyv ugyan nem említi, de Jaross Béla plébános határozott fellépéséből kiderül, hogy az adózás elkerülése végett, a gyülekezetek tagjai közül egyesek kitéréssel is fenyegetőztek. Erre reflektálva a plébános kijelentette, hogy az

²⁴ Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban. (A továbbiakban IgTanLvt.) I. 138/1901. I/27. 5563.

²⁵ IgTanLvt. I/138./1901. I/51. 7896.

²⁶ Uo. I/138./1901. I/29. 6177.

²⁷ Az értekezleten a római katolikus egyház részéről Jaross Béla plébános, az evangélikus egyház részéről pedig Beyer Filöp lelkipásztor volt jelen. Az unitárius egyház képviselőtéről az összefoglaló nem tesz említést.

egyházukat elhagyó híveket „egyetlen más magyar egyház be nem fogadná, s magát vele be nem szennyezné.”²⁸ A Balog Endre által előterjesztett javaslatot, több támogató hozzászólást követően, az értekezlet résztvevői végül egyhangúan elfogadták. Záróbeszédében a püspök hangsúlyozta, hogy az önfenntartás megvalósítása mellett a magyarság a politikai életben is harcoljon a jogaiért, és elsősorban azokat a képviselőjelölteket támogassa, akiknek a programjában megtalálható a felekezeti oktatás melletti határozott kiállás is. Ugyanakkor megígérte, hogy minden téren támogatja a világi képviselők közül összeállított propagandabizottságok tevékenységét, sőt, ahol szükséges lesz, kerületi bizottságok kiküldését is javasolni fogja. Végül pedig reményét fejezte ki, hogy a hívek adakozókészsége olyan mértékű lesz, hogy a felekezeti oktatás ügye nem fog csöddel végződni. A köszönőbeszédet követően az értekezlet imával és az „Erős várunk nekünk az Isten” kezdetű ének eléneklésével zárult.²⁹

Az egyetemes adó következménye a Marosi Református Egyházmegyében

A marosvásárhelyi értekezlet pozitív töltete ellenére az egyetemes adózás ügye a Marosi Református Egyházmegyében sem váltott ki nagy lelkesedést. Az adózás tárgyában 1922 utolsó, illetve 1923 első hónapjaiban összehívott presbitergyűlések és közgyűlések egy része heves vitába, esetenként nyílt ellenállásba torkollott. Ezt történt többek között Backamadarason,³⁰ illetve Kibéden.³¹ Több egyházközségben, mint például Székelyabodon, illetve Mezőpaniton³² különböző terhekre hivatkozva a végletekig próbálták az adó kivetését elodáztatni, másutt, így Sóvárádon is, a megfelelő adókulcs leszögezése jelentett akadályt.³³ Ezzel szemben voltak olyan egyházközségek (Bede, Galambod, Jedd, Koronka), ahol a helyi közösség felmérte a felekezeti oktatás jelentőségét, és nem gördített akadályt az egyetemes adó bevezetése elé. Az 1923. május 17-én megtartott egyházmegyei tanácsülés számvevői jelentései szerint az egyházmegye alsó számvevői köréhez tartozó egyházközségek közül az egyetemes adót 18 fogadta el, 13 pedig elutasította. A felső számvevői körben nyolc egyházközség döntött az adózás mellett, 22 pedig ellenezte azt. Ugyanakkor az esperesi hivatalhoz 13 egyházközségtől nem érkezett jelentés, ami azt feltételezi, hogy az érintett lelkészek vagy nem tettek

²⁸ Mindezek ellenére több esetben előfordult, hogy az adó megtagadása miatt a református egyházból kitért híveket más felekezet befogadta. Ez történt 1924-ben Szentgericén, ahol a református egyházat elhagyó nyolc személyt az unitárius egyház fogadta be. EmeiLvt. 579/1. Esperesi jelentés az 1925-ben eszközölt egyházzvizsgálatokról.

²⁹ Egyházi adóértekezlet Marosvásárhelyt. In: *Református Szemle*. XV (1922/21) 382–385.

³⁰ A Marosi Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület marosvásárhelyi fióklevéltárában (A továbbiakban EmeiLvt.). A Backamadarasi Református Egyházközség gyűjtője. 188.

³¹ EmeiLvt. A Kibédi Református Egyházközség gyűjtője. 252.

³² A Mezőpaniti Református Egyházközség a Magyar Közoktatásügyi Minisztérium 66569/1902. rendeletének 10. § által megengedett [sic!] gazdasági ismétlő iskola építését tervezte. A beruházás magas költségeire való tekintettel kérte az egyetemes adó elengedését. EmeiLvt. Tanácsülési jegyzőkönyvek. IV/23. 24–25, 46.

³³ EmeiLvt. A Sóváradi Református Egyházközség gyűjtője. 188.

eleget kötelességüknek, vagy pedig féltek felterjeszteni a presbitergyűlések elutasító határozatait. Az adót elfogadó egyházközségek jelentései sem voltak minden esetben pontosak. Egyesek a közösség lélekszámához viszonyított adóösszeget, mások pedig a felekezeti iskola költségvetését igyekeztek az egyházközség „javára” módosítani. A fenti adatok birtokában az egyházmegyei tanács kénytelen volt szigorúbb intézkedéseket foganatosítani. Az adózó egyházközségek lelkészeit pontosabb jelentéstételre utasította, a renitens közösségekkel szemben főhatósági eljárást kezdeményezett, míg a jelentést elhanyagoló lelkészeket – nyolcnapos beküldési határidőt követően – bírsággal sújtotta.³⁴

Az egyházmegyei tanács határozott fellépése nem hozta meg a várt eredményt. Mivel az egyetemes adó ügyével szemben továbbra is jelentős volt az ellenállás, az Igazgatótanács az 1923. június 1-jén közzétett 3995. számú körlevelében további szigorításokat helyezett kilátásba.³⁵ A körlevél közzététele után született eredményekről július 31-ig kért az esperesektől részletes tájékoztatást. Minden szigorítás ellenére az egyházközségek egy részének magatartása továbbra sem változott. A marosi egyházmegyéhez időközben beérkezett és az Igazgatótanácshoz felterjesztett tizenegy jelentésből a főhatóság csupán a harcóit tartotta elfogadhatónak. A csíkfalvi, nyárádmagyarósi és a nyárádszeredai jelentéseket pontosítás miatt küldte vissza, a többi egyházközség jelentését a költségvetések pontatlansága miatt nem fogadta el. Az adót továbbra is megtagadó kibédi, marosszentannai, mezőbándi, kebeleszentiványi, valamint a szentgericei egyházközségek ellen fegyelmi eljárást javasolt. A felületesen elkészített jelentésekért, jegyzőkönyvi kivonatokért és költségvetésekért az Igazgatótanács az időközben lemondott Kovács László esperest tette – jogtalanul – felelőssé, és további határozott fellépést várt tőle. Elsősorban a felekezeti iskolával nem rendelkező egyházközségek költségvetésének bekérését sürgette.³⁶ A főhatóság ezt a kérést azzal indokolta, hogy a rájuk szabott egyetemes adó jogosságának megkérdőjelezésével ezek a közösségek az iskolát fenntartó egyházközségek helyzetét is veszélybe sodorták. Az időközben esperessé választott Tóthfalusi József³⁷ az 1923. augusztus 6-án megfogalmazott válaszlevelében utasította el az elődje ellen felhozott vádak: [...] vagyok bátor megemlíteni, hogy az egyetemes egyházi adó népszerűsítésének egyházmegyénkben mindig éppen Kovács László volt esperes atyámfia volt egyik legelső mozgatója, s ha több sikert nem tudott elérni, ez rajta kívül fekvő okokból történt. Ugyan-

³⁴ EmeiLvt. Tanácsülési jegyzőkönyvek. IV/23. 29–30.

³⁵ Hivatalos rész. In: *Református Szemle*. XVI (1923/16) 176. A püspöki körlevél értelmében azokhoz az egyházközségekhez, amelyeknél az egyetemes adó ügye valamilyen oknál fogva megreked, az egyházmegye köteles volt egy bizottságot kiküldeni, amely az adóketést az adott közösségen belül végre kellett, hogy hajtsa. A megszabott határidőt meghaladó egyházközségek ellen az egyházi bíróság eljárást indít, sőt ha szükség lesz rá, a főhatóság az állami bíróság segítségét is kéri fogja.

³⁶ EmeiLvt. Közigazgatási iratok. 577/3, a. 2.

³⁷ Tóthfalusi Józsefet 1923. június 23-án választották meg a Marosi Református Egyházmegye esperesévé. Berekméri Árpád Róbert: Tóthfalusi József (1869–1940). In: Pál-Antal Sándor és Simon Zsolt (szerk.): *Teremtő életek, marosvásárhelyi személyiségek*. Tanulmányok. Mentor kiadó, Marosvásárhely 2011, 37.

akkor arról is tájékoztatta az Igazgatótanácsot, hogy [...] a leiratban felsorolt egyház-
községeknek egyenként a megfelelő utasítást megadtam s 14 napos határidőre a teendő
lépések eredményéről benyújtandó jelentést bekértem. Gondom lesz rá, hogy utasításom ne
maradjon csupán írott papírlap. Egyidejűleg vagyok bátor beigazolni azt is, hogy az egy-
házmegyének egész területén az egyetemes egyházi adó kirovásának komoly munkába
vétélét elrendeltem [...].³⁸ Tóthfalusi József itt valószínű, hogy a 9. számú közgyűlési,
illetve a 981. számú esperesi határozatokra utalt, melyek közül az előbbi volt hi-
vatott pontos képet rajzolni az egyházmegye egyetemes adóügyének állapotáról.

A határozat lényegét az augusztusban tartott egyházmegyei tanácsülés elé
terjesztett esperesi jelentés tartalmazza: *Meg kell tudnunk, hogy melyik egyházköz-
ségben mikor, milyen feltételek mellett fogadták el az egyetemes egyházi adót. De nem csak
ezt kell megtudnunk, azt is, hogy egyáltalában tárgyalták-e, magyarázták-e? Szóval, hogy
a felelősség kit terhel? Meg kell tudnunk, hogy kik részéről milyen természetű felszólalások
történtek, vagy a megtagadásban részesek-e egyházi funkcionáriusok, presbiterek vagy
mások?* A jelentések beküldésére az esperes háromnapos határidőt szabott ki, a
késlekedőkkel szemben első ízben pénzbüntetést, majd fegyelmi eljárást helye-
zett kilátásba.³⁹ Erre a lépésre szükség is volt, mert a jelentés szerint, 1923 au-
gusztusában, az egyházmegye 26 egyházközségében még mindig nem teljesítet-
ték az egyetemes adó kirovását. Közülük a korábban említett Backamadaras és
Kibéd, valamint Havad,⁴⁰ Kebeleszentivány⁴¹ és Erdőszentgyörgy⁴² még ekkor is
határozott ellenállást tanúsított. A fenti egyházközségek képviselőit az esperes
Marosvásárhelyen, illetve Nyárádszeredában felállított tárgyalóbizottságok elé
idézte,⁴³ nem sok sikerrel. A backamadarasi presbitérium Incze Gerő tanító ellen
hozott fegyelmi bírósági ítélet megváltoztatásával próbálta megszarolni az egy-
házmegyét, Török Ferenc egyháztag a szabad vallásgyakorlatra hivatkozva kije-
lentette, hogy a vallást nem szükséges iskolában tanítani.⁴⁴ Az egyházmegyéhez
1923. augusztus 18-án beküldött jelentésében Dávid György kibédi lelképásztor az
alábbiakban írta le az egyházközségben uralkodó hangulatot: *Negatívum és intole-
ranciancia. A bizottsági tárgyalásra a megyebíró sem megy el, minekutána egy presbiter sem
akar elmenni, a megyebíró nem mer elmenni. Természetesen én sem merek majd elmenni,
látva és tudva a hangulatot, s pláne akkor, amikor még bolondnak is elneveztek az egye-
tetemes adó miatt [...] aztán meg a tettlegességtől is félek, olyan itt a hangulat.*⁴⁵ Az egye-
tetemes adó beszolgáltatása a pozitív döntést hozó egyházközségek esetében sem

³⁸ EmeiLvt. Közigazgatási iratok. 577/3, c.

³⁹ Uo. 3, d. 1.

⁴⁰ EmeiLvt. A Havadi Református Egyházközség gyűjtője. 50/9.

⁴¹ EmeiLvt. A Kebeleszentiványi Református Egyházközség gyűjtője. 186/16. Itt érdekes ki-
emelni, hogy az egyházmegyéhez beküldött jelentésében a lelkész az egyházközség tagjainak korlá-
tolt értelmi szintjére próbálta visszavezetni az adó kivetésének kudarcát.

⁴² EmeiLvt. Az Erdőszentgyörgyi Református Egyházközség gyűjtője. 187/17. Erdőszentgyör-
gyön az egyházi adó megtagadásának legfontosabb mozgatórugója Nagy József lelkész volt, aki a
római katolikus és az unitárius közösség adóellenes magatartásával próbálta leplezni hívei ellenál-
lását.

⁴³ EmeiLvt. Közigazgatási iratok. 577/3, d. 3.

⁴⁴ EmeiLvt. A Backamadarasi Református Egyházközség gyűjtője. 188.

⁴⁵ EmeiLvt. A Kibédi Református Egyházközség gyűjtője. 252.

volt teljesen akadálymentes. Ezekben a gyülekezetekben nyílt ellenállás csak elvétve fordult elő, és nem érintette a közösség egészét. Az egyházmegye fegyelmi bizottsága azonban ezeket sem tolerálta. Példának okáért 1923. szeptember 23-án hozott döntésével a mezőcsávási Pápai Sándor presbitert mentette fel tisztségéből és kötelezte az eljárási költségek fizetésére, az egyházi adó elleni izgatás miatt.⁴⁶

A fent sorolt számos negatív példa ellenére az egyetemes egyházi adó ügye a felekezeti oktatást szíven viselő egyházközségek jóvoltából nem végződött teljes csóddal. Az 1923/24-es iskolai évről készült tanügyi előadói jelentés szerint 36 egyházközség fizette be hiánytalanul az egyetemes adót (az iskolával nem rendelkező egyházközségek közül csupán Harcó tett eleget kötelességének), míg 31 egyházközség egyáltalán nem teljesítette a rászabott feladatot. A többi egyházközség esetében több-kevesebb adóhátralék volt tapasztalható. Az összesített adatok szerint az egyházközségek lélekszámának arányában, az egyházmegye gyülekezeteire kivetett 1 286 463 lejes egyetemes adóból 713 167 lej folyt be ebben az iskolai évben az egyházkerület kasszájába. Ez az összeg azonban egyáltalán nem volt elegendő arra, hogy megfelelő mértékben biztosítsa a 77 felekezeti iskola fenntartását, illetve az ezeknél alkalmazott 103 tanító megélhetését, ezért az egyházmegye felekezeti iskolahálózata továbbra is jelentős központi segítségre szorult. Mindezek tudatában joggal állapította meg az egyházmegye tanügyi előadója, hogy: *Ilyen körülmények között könnyű megjósolni az egyetemes iskolai adó jövőjét, a teljes fiaskót. Ám annál nehezebb elképzelni, hogy mi lesz ezután tanítóink, iskoláink sorsa?!⁴⁷*

A sorolt tényeket összegezve elmondható, hogy a román állam diszkriminatív politikája a református egyház vezetőségét kényszerhelyzet elé állította. A felekezeti oktatás, és ezáltal az erdélyi magyar kultúra életben tartása miatt jelentős felelősség hárult rá, amit a lehető legjobb módon igyekezett felvállalni. Az iskolaügy előmozdítása mentén hozott döntései azonban nem emelték népszerűségét, hiszen a hívek egy része – főleg az adózás kapcsán – az állam megnyomóító politikáját vélte ezekben felfedezni. Erre pedig a 20. század első felétől – a társadalmi viszonyok átalakulásával – egyre inkább tapasztalt egyházzal szembeni közömbösség is rátevéődött. Ez oda vezetett, hogy az egyetemes adó kivetését, a hívek egy része nyílt ellenállással, mások pedig közömbösen fogadták, pedig tanítók, papjaik (embertársaik) léte függött ettől. Nem volt ez másként a Marosi Református Egyházmegyében sem, ahol az egyetemes adó ügye csupán az 1940. évi újabb rendszerváltozással zárult le.

⁴⁶ EmeiLvt. Közigazgatási iratok. 577/6. 10.

⁴⁷ Uo. 579/2. Tanügyi előadói jelentés.

Hermán M. János*

A Temesvári Magyar Dalárda hágai aranyérme a férfikórusok 1928-as nemzetközi versenyén¹

A hollandiai utazás előkészítése

A Temesváron született Méliusz József² teológiai tanulmányi éveit kutatva, olyan eseményekkel találkoztunk, amelyeknek a jelentősége felkeltette az érdeklődésünket a Temesvári Magyar Dalárda története iránt.³ Méliusz József diákként, édesapja jussán csatlakozott az utazó kórushoz, és a dalárda nevezetes utazása alkalmával Szombati-Szabó István⁴ jeles költő és lugosi lelkipásztor hatására

* Hermán M. János egyháztörténész (Kolozsvár 1948). Elemi iskoláit Nagysármáson, a gimnáziumi tanulmányait Besztercén fejezte be. A teológiát és a doktorjelölti tanfolyamot Kolozsváron, Nagyszebenben és Bukarestben végezte 1966 és 1973 között. Külföldi tanulmányútra ment Amszterdamba, és az ottani Vrije Universiteit keretében három szemeszternyi időt töltött 1980–1981 folyamán. Dr. Ladányi Sándor vezetése alatt 1992 júniusában promovált a budapesti Károli Gáspár egyetemen, doktorátusvezetője volt dr. Kozma Zsolt professzor, a disszertáció témája: Johannes a Lasco (1499–1560) élete és munkássága. Lelkipásztori szolgálatot végzett 1973 szeptemberétől Mezőkeszűben és Magyarlégénben, 1976 és 1978 között Somkerék lelkésze, 1978–1983 között Újös és Fűzkút lelkipásztora. Családjával 1983 szeptemberében Hollandiába menekül, ahol Ouwsterhaule és Scharsterbrug lelkésze 1983–1988 között. Bruxellesben önkéntes magyar lelkési szolgálatot végez 1988 és 1992 között és a magyarságtudomány oktatója a groningeni egyetem finnugrisztikai szakán. Majd 1992–1993 között a budapesti Menekültügyi Szolgálat vezetője, 1993–1994 folyamán a londoni magyar református gyülekezet lelkipásztora, 1995 és 1999 között a komáromi Calvin János Akadémián egyházjogot tanít, 1999-től sajtóügyi tanácsos a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben. Egyháztörténetet tanított 2001 és 2013 között a Partiumi Keresztény Egyetemen és egy ideig a Sulyok István Teológiai Tudományok Intézetének volt az igazgatója. Kutatási területe: moldvai reformáció, a Hollandiába irányuló magyar diákperegrinatio, Bethlen Miklós életműve, Kuyper Ábrahám magyarországi hatása, a Heidelbergi Káté és annak recepciója Magyarországon, a magyar-holland egyházi kapcsolatok a huszadik században.

¹ Kilencvenedik születésnapja alkalmából a Hágában élő és szolgáló dr. Tóth Miklósnak ajánlom a dolgozatomat, kiváló tisztelettel: Hermán M. János. A tanulmány írásához használt források felkutatásáért és továbbításáért szíves köszönetet mondok Szekernyés János történésznek, Makkai Réka hágai könyvtárosnak, Makkai Zoltán szerkesztőnek, Fazakas Csaba, Gazda István, Gáll Zoltán Zsolt és Hermán M. Rebeka lelkipásztoroknak.

² Méliusz József családneve eredetileg Nelovánkovits volt. (Temesváron született 1909. jan. 12-én, elhunyt 1995 dec. 5-én Bukarestben).

³ A Temesvári Magyar Dalárdát 1903-ban alapították Szabolcska Mihály református lelkipásztor kezdeményezésére. 1920-ban egyesült a postások énekkarával. „...Temesváron nem kevesebb mint kilenc tekintélyes magyar énekkar működött. Számos temesvári kórust szervezett és vezényelt Wittmann Pál kántortanító.” Lásd: Jakabffy Elemér: A bánási magyarság húsz éve Romániában (1918–1938). 1939. <https://www.scribd.com/doc/147990273/> (Megnyitva 2015. okt. 26-án)

Szekernyés János: *Emeletes ház a Tigris utcában*. In: <http://hetiuj szo.ro/temesvar-kovei-479/> (Megtekintés: 2015. okt. 24). Mi úgy véljük, hogy előbb Londonban fordultak meg, és csak azután következett Párizs.

⁴ Szombati-Szabó István lugosi református lelkipásztor volt 1921-től haláláig. Debrecenben született 1888. január 1-én, 46 évesen Budapesten hunyt el 1934. július 3-án. A Dalárda elindulása előtt, július 17-én született az első gyermekük, Csaba-Ábel-Máriusz-István-Huba, akinek keresztapjával az Erdélyi Irodalmi Társaságot, keresztanyjával pedig a Királyhágómelléki Református Egyház-

1928-ban a katolikusból áttért a református egyházba. Méliusz nemsokára teológiai tanulmányokat folytatott Zürichben, Kolozsváron és Berlinben. Úgy véljük, hogy Szombati-Szabó István, részben közösségi felkérés nyomán csatlakozott a dalárdához. Angol⁵, francia, német és olasz nyelvtudásával, valamint lelkesi volta és fellépési adottsága mellett főleg a kapcsolattartásban segítette a kórust.

A dalárda hollandiai szerepléséről főleg a korabeli sajtóban kerestük az adatokat⁶, miközben olyan kérdéseink merültek fel, amelyeket érdemben a jól szervezett dalárda levéltárának az előkerülésével lehetne megválaszolni. Elsőképpen azt kellene megvizsgálni, hogy milyen előzmények, illetve kinek a közvetítése révén vette fel a hivatalos kapcsolatot a Temesvári Magyar Dalárda vezetősége Hágának a híres, Crescendo elnevezésű és fennállásának tizenötödik⁷ évfordulóját ünneplő énekkarával, valamint az igen tekintélyes szervezőbizottsággal. Magyar vonatkozásban a holland közönség emlékezetében még élt, legalábbis emlegették az újságok, hogy 1923-ban az úgynevezett kiváló kórusok kategóriájában a budapesti Budai Dalárda első díjat nyert Amszterdamban. Talán nem tévedünk, ha a dalárda művészi teljesítménye⁸ és a hely szellemének a felidézésekor a háttérből egyik támogatóként, éppen a Dalárdát alapító Szabolcska Mihály lelkipásztorköltőre gondolunk, aki többek között a Magyar Tudományos Akadémia tagja is volt.⁹ Szakmai téren azonban a katolikus teológus, az orgonista Járosy Dezső ze-

kerületet kérte fel. Szinte magától értetődik, hogy a hagyományos lelkipásztori közösségből kiemelkedő személyiség vonzó hatást gyakorolt a kezdetben a dadaizmusra is fogékony Méliusz Józsefre. Szombati-Szabó István hamvai 2013-ban a budapesti Farkasréti-temetőből a lugosi református templomkertben álló kopjafa mellé került: <http://hetiujso.ro/a-magyar-kultura-lovagja-cimmel-tuntettek-ki-szombati-szabo-istvant/> Lásd: *Heti Új Szó*. 2014. jan. 30-i számban: Magyar Kultúra Lovagja címmel tüntették ki Szombati-Szabó Istvánt. (Megnyitva: 2017. márc. 20.)

⁵ Szombati-Szabó István 1912–13-ban Edinburghban és Aberdeenben folytatta a Debrecenben elkezdett és befejezett teológiai tanulmányait. Például angolból fordítja le a Vallási Kisebbségi Jogok Amerikai Nagybizottsága megbízásából a *Vallási kisebbségek Erdélyben* című könyvet, amelynek eredeti címe: *Religious Minorities in Transylvania*. Lugos 1925, Hofman és Kronovitz nyomdájában. A Második Helvét Hitvallás és a Heidelbergi Káté mellett ez a mű is azonnal bekerült a Sziguránca, illetve később a Szekuritáté könyvtárába.

⁶ A Magyar Dalárda elindult Hollandiába. In: *Temesvári Hírlap*, 1928. július 3. – XXVI. évf. 143. szám. 9. (Továbbá lásd: Bach Gyula: Elindul a dalárda.) In: *Temesvári Hírlap*, 1928. augusztus 12., 26. évf. 178. szám, 1.

⁷ *Algemeen Handelsblad van vrijdag, 18 Mei, 1928, Avondblad, 2.*

⁸ A Temesvári Magyar Dalárdát, amely 1923-ban Kolozsváron az országos dalosversenyen I. díjat nyert, huszonnégy éven át (1905–1927) Gokler Antal (Zsombolya, 1859. 01. 17. – Temesvár, 1942. 05. 15.) vezényelte, így tehát az ő érdeme is, hogy a kórus 1928-ban a Hágában megrendezett nemzetközi énekkari seregszemlén elnyerte az egyik pálmát. Lásd: *Korall*, 14. (2013/51): http://epa.oszk.hu/00400/00414/00042/pdf/EPA00414_korall_2013_51_086 (Megnyitva: 2017. márc. 16.) Lásd még: A Magyar Dalárda fejlődése. In: *Temesvári Hírlap*, XXV. évf. 7. szám, 1927. január 11., 6.

⁹ Szabadkóműves kapcsolatainak (Szabolcska a temesvári Losonczy páholy tagja, 1908-tól magyar akadémikus) és rangos tekintélyének súlyára gondolva, mi elsősorban Szabolcska Mihály (Tiszakürt, 1862. szept. 30. – 1930. okt. 31. Temesvár) elkötelezett személyiségére gondolunk, aki debreceni kollégista korában egy évre genfi ösztöndíjat nyert, a következő tanévben pedig, 1891–1892-ben, Párizsban tanult. 1903-ban ő volt a Dalárda első elnöke, temesvári lelkész 1899–1926 között, tiszteletbeli esperes 1929. febr. 25-ig, amikor kibúcsúzott, és fia, dr. Szabolcska László lett az utóda. (Lásd *Nyírvidek*, L. évf. 48. szám, 1929, febr. 27., 1.) Ezután áttelepedett Magyarországra, Bu-

neesztétának, a Zenei Szemle főszerkesztőjének a nemzetközi kapcsolatrendszerére jöhet számításba, amely a nehézségek ellenére is olyan hatékonyan működött, hogy a Temesváron szerkesztett rangos folyóiratot Budapesten adták ki. A dalárda útjának az egyengetését Járosy kiváltképpen szolgálhatta. Nem véletlen, hogy a dalárda 1929-ben tartott, úgynevezett „díjavadó ünnepélyén” a holland himnusz és a köszöntőbeszéd elhangzása után Járosy Dezsőnek műsoron kívül adtak szót a színházban.¹⁰

Tény, hogy az általunk tárgyalt időszakban a magyar zenei élet hollandiai megjelenítése 1927-ben és 1928 elején, Kodály Zoltán nevéhez igen szorosan kapcsolódik. Kötetnyi irodalma van a Kodály-művek fogadtatásának Leidenben, Rotterdamban, Amszterdamban¹¹ és Hágában. Kodály jelen volt 1928 márciusában Amszterdamban¹², ahol a *Psalmus Hungaricus* vezényelte az amszterdami Concertgebouw-ban. Ezt már egy évvel korábban is megtette az őt felkereső Alfréd Tierie kérésére, aki az amszterdami Oratórium Egyesület karigazgatója volt. A holland kórus magyarul énekelte a zsoltár parafrázisának a szövegét. Úgy tudjuk, hogy két héten belül ötször adták elő a Psalmust, és háromszor a Háryszvitet. A *Nieuwe Rotterdamsche Courant* így ír a Zsoltárról: *Ez a mű, mely ma Hollandiában általános csodálat tárgya, lenyűgöző szépségével hatalmas monumentum gyanánt magaslik ki a mai zenei termés tehetetlen kísérletei közül. Mengelberg a jelenlevő komponista tiszteletére a Háryszvitet dirigálta. A kompozíciót leírhatatlan lelkesedés köszöntötte, mely ovációvá fokozódott, s nem is ült el, míg a szerzőt a karzatról a pódiumra nem kényszerítette, hogy ott fogadja Mengelberg és zenekara ünneplését.*¹³

Kodály műveinek sikerét még véletlenül sem akarjuk úgy tekinteni, mint ami egymagában maga után vonhatta a temesvári magyar kórus fél évvel későbbi fellépését, az viszont kétségtelen, hogy a művészeti szervezés és a hangversenyirodák érdeklődésének a megnyerésére előnyt jelentett a magyar művész hírneve, akire úgy néztek Hollandiában, mint Magyarországnak gényűsére.¹⁴ Egyszer talán arra is fény derül, hogy a magyar és a holland zenei életben kik lehettek a jó bizonyossággal szolgáló összekötők, akik ajánlásaikkal segítették elő a képzett Dalárdával való találkozást.

dapesten élt, az utolsó hazalátogatásakor éppen Temesváron halt meg. A templomban felravatolt koporsója mellett a Temesvári Magyar Dalárda énekelt.

¹⁰ Lásd *Déli Hírlap*, VI. évf. 52. szám, 1929. márc. 6., 6.

¹¹ Kodály 1927. április 20–22. napjain a *Psalmus Hungaricus* vezényli Amszterdamban, és ez egyben az első karmesteri bemutatkozása is.

¹² „Kodály Zsoltárát legutóbb Rotterdamban mutatta be Cornelis és Hágában von Anrooy zenekara. Márciusban újból háromszor dirigálta Kodály Amszterdamban Mengelberg zenekarával; a tenor-szólót Székelyhidy Ferenc énekelte; a kórus a Koninklijke Oratorium Vereniging tagjaiból állt, akik a Zsoltárt ezúttal is, mint a múlt évben, magyarul énekelték. A *Psalmus* előadásainak most is frenetikus sikerük volt.” Lásd: *Zenei Szemle*. Főszerkesztő: Járosy Dezső. XII (1928/III-IV) Budapest 113.

¹³ Lásd *Zenei Szemle*, i. m. 113.: http://db.zti.hu/mza_folyoirat/pdf/ZSz_1928_XII_03-04.pdf (Megnyitva: 2017. márc. 21-én)

¹⁴ Figyelő. Kodály-művek külföldön. Lásd: *Zenei Szemle*, i. m. 113. (A hágai napilap, a *Het Vaderland* egyik számát idézi.)

Temesvár és a Bánság népe előzetesen az olimpiai játékok szókinszéhez kapcsolódva értesült a helyi sajtóból az *olimpiai dalosverseny*¹⁵ mibenlétéről: Az olimpiász legérdekesebb része a nemzetközi verseny utolsó hete, az augusztus 18-tól 26-ig tartó hét volt, amikor a „nagy kaliberű” és nemzetközi színvonalat reprezentáló férfi énekkari egyesületek mérték össze erejüket. Erre az utolsó hétre esett a Temesvári Magyar Dalárda „mérkőzése” is. A dalosversenyre 85, vagy talán 87 egyesület jelentette be részvételi szándékát több mint hatezer taggal. Az indulás előtt a kórus aug. 11-én a színházban a versenyre előkészített programot mutatta be Temesvár közönségének. Az augusztus 11-i újságban beharangozták, hogy Hollandiában már számos lapban ismertették a dalárda történetét, és még azt is tudják, hogy nemrégiben „Cluj” városában nyertek díjat: *A holland himnuszon kívül a Dalárda még a „Rákos nimfájához” című dalt is fogja énekelni, és hogy ennek a szövegét hollandra is lefordították.*¹⁶ A nemzetközi énekverseny Waszink kultuszminiszter elnöksége alatt zajlott, a szervezést a Mannenzangvereening Liedertafel Crescendo vállalta, a lebonyolítás pedig a hágai Koninklijke Zoologische Botanisch Genootschap termeiben történt. Ezek a valós hírek Hollandiában jóval korábban kerültek be az újságokba, úgy hogy már 1928 januárjában jelentkeztek dalárdák Belgiumból, Németországból, Franciaországból és Lengyelországból. A rangos hollandiai fogadóbizottság tagjai között még a királynő hivatala is képviseltette magát a kabinet főnöke által.¹⁷

Magáról az utazásról a riporterek színes beszámolókat küldtek a temesvári lapoknak az otthon maradottak tudósítására, és hogy átélhessék a páratlan vállalkozás fáradalmait, szórakozásait és a váratlan kihívások megoldásait. Ilyen címek alatt tudósítottak: *A Magyar Dalárda elindul Hollandiába*¹⁸; *Úti kalandok Budapesttől a holland határig*;¹⁹ *Holland fürdőzés. Ahol az emberek kabátokban és estélyi ruhákban strandolnak*,²⁰ *Amszterdami jegyzetek. Köszönés, udvariasság és egyébek.*²¹ A számos történetből kettőt szeretnénk kiemelni. Freund Leo híres énekművész kijátszotta a román vámosok éberségét, és magával vitte az úti, vagyis a kézi felhúzású gramofonját, így aztán zenekari és mindenféle hangversenyi felvételeket és énekszámokat hallgathattak.²² Utrechtbe érkezve, az állomáson két leányka fogadta a Dalárdát és rövid német beszélgetés után az egyik nemcsak hollandul,

¹⁵ Az olimpiai dalosverseny. In: *Temesvári Hírlap*, XXVI. évf. 179. szám, 1928. aug. 10., péntek, 11. Lásd még: Hatezer résztvevő. In: *Déli Hírlap*. 1928. aug. 9. számában, 6.

¹⁶ P. R. szignóval, valószínűleg Pallós Rudolf: A nemzetközi énekolimpiász megkezdődött Hágában. In: *Temesvári Hírlap*, XXVI. évf. 180. szám, 1928. aug. 11., szombat, 11.

¹⁷ A díszbizottság elnöke Mr. M. A. M. Waszink, az oktatási, művészeti és a tudományt érintő ügyek minisztere. J. J. G. van Voorst tot Voorst báró, a Holland Parlament Alsóházának az elnöke. Mr. J. B. Kan, belügyminiszter. Mr. J. Kalf J., az Algemene Handelsblad igazgatója. Mr. G. G. van de Hoeven, az N. R. C. igazgatója. Mr. G. C. W. van Tetes, a királynő kabinetfőnöke. Jhr. Mr. Ch. Ruys de Beerenbrouck, a Holland Parlament Felsőházának volt elnöke. A rotterdami polgármester és mr. J. A. N. Patijn, Hága polgármestere. Lásd *Haarlem's Dagblad* 1928. jan. 18., 11.

¹⁸ *Temesvári Hírlap*, XXVI. évf., 143. sz. 1928. júl. 3., 9.

¹⁹ Kalotai Gábor riportja. In: *Temesvári Hírlap* XXVI. évf., 1928. aug. 25.

²⁰ Kalotai Sándorné. In: *Temesvári Hírlap* XXVI. évf. 1928. szept. 27.

²¹ Kalotai Sándorné. In: *Temesvári Hírlap* XXVI. évf. 1928. 78. szám, 1928. aug.

²² In: *Temesvári Hírlap* XXVI. évf. 185., 1928. aug. 18., szombat, 7.

hanem magyarul is elmondta az ünnepi köszöntőt, és átadták Horváth Antal elnöknek a biztató ajándékukat: egy pántlikával átkötött babérkoszorút.²³ (Utrechtben rejtélyesnek tűnt és derűt okozott a szervezők mihez tartási távirata, amin ez állott: *Megérkezés 10 óra 10 perckor. Fogadás. Zenekar kísér be az Állatkertbe.*)

A hágai megérkezés aztán mai mértékkel mérve is felülmúlt minden képzeletet. A Temesvári Magyar Dalárda vezetőségi választmánya, a kísérek és a kórustagok (összesen ötvenen),²⁴ akik otthon augusztus 15-én szálltak vonatra, pénteki napon, 1928 aug. 17-én érkeztek meg Hágába, hogy a csak hírből ismert nemzetközi énekkari fesztivál keretén belül megméretkezhessenek a versenyben maradt belföldi és külföldi énekkarokkal. Fénykép maradt fenn arról, ahogyan a hollandiai szervezők fogadóbizottsága, és egy hatalmas tömeg várja a hágai vasútállomáson a temesvári énekkart.²⁵ A Liedertafel Crescendo te 's-Gravenhage elnökének, Loeffen úrnak a Bertha nevű kislánya hatalmas virágcsokrot nyújtott át Szegő Ferenc országos karnagy feleségének. Az előtérben látható még a Dalkör elnöke, Horváth Antal, mellette áll (talán?) az énekkar zászlóőre. A megérkezésről szóló holland újsághírek kiemelik, hogy a romániai kórus kizárólag magyarokból áll. (Kávéházi csemege, hogy az egy órával korábban beérkező vonat megállásának pillanatában a fúvószenekar rázendített a Radetzky-indulóra,²⁶ de a magyar kórus Utrechtben lekéste ezt a szerelvényt. A fogadóbizottság és a hullámzó tömeg az utrechti telefonálás után türelmesen várakozott.)

Több újságban is ezrekről, sőt tízezrekről írtak, mert akkora embertömeg szerette volna látni a Dalárdát. A hágai vasútállomáson egy kis magyar csapat várta a kórust: szülők, újságírók, magyarokkal rokonszenvező lelkek. A peron végén pedig egy hatalmas katonazenekar fújta a Rákóczy-indulót és fényképezők meg filmesek nagy számban készítették felvételeiket. C. D. Wesseling, a Crescendo főtitkára németül köszöntötte a temesváriakat, többek között ezt mondta: *Az önök dalosversenyének jó híre és kitűnő szereplése már régen megelőzte Önöket!*²⁷ Amire dr. Wiener Mór jogász szintén németül válaszolt a kórus részéről: *Bízunk abban, hogy az önök királyi rezidenciáján jól fogjuk érezni magunkat, s mindannyiunk szeretetteljes kívánságát tolmácsolom, akkor midőn háromszoros éljennel köszöntöm a holland népet s a holland testvéreket.* A megérkezésről szóló tudósítások közül mi a következőt idézzük: *A Temesvári Magyar Dalárda felvonulása Hágában a nagy városi koncertházba, egyike volt a legszebb látványosságoknak, amit a holland főváros valaha látott. A hatalmas zenekar különböző lobogókkal az élre állt, mögöttük sorakozott zárt sorokban a*

²³ Hofbauer Margit mondta a beszédet, a másik kislány neve Benschop Lidia volt. Holland szülőktől származó gyermekek, a Dalárdával utazó Kőszegfalvyné unokái. Lásd *Temesvári Hírlap*, XXVI. évf. 192. szám, 1928. aug. 26., 9.

²⁴ A Dalárda hetven személyt számláló, 1928. december 7-re elkészült fényképes tablója a világhálón: <https://www.facebook.com/374108772638806/photos/a.377391472310536.74090.374108772638806/377392568977093/?typ> (Megnyitva: 2017. márc. 21.)

²⁵ Lásd: *Leidsch Dagblad* 69. jrg./nr.20991. Zaterdag, 18. augustus 1928, 2.

²⁶ *Haagsche Courant*, 1928. aug. 17., 13.

²⁷ Kalotai Gábor: A Temesvári Magyar Dalárda az első hangversenyen holtversenyben Amszterdammal az első helyre került. In: *Temesvári Hírlap*, XXVI. évf. 187. szám, 1928. aug. 21., kedd, 10. Koltai szerint a Dalárda a következő számokat készítette elő a döntő fellépésre: *Rákos nimfája, Suomi dal, Temetésre szól az ének, Milyen szép a dal, Szerenáda, Elmegyek én.*

magyar daloscsapat, együtt a holland előkelőségekkel, akik a város részéről megjelentek, utánuk nyomult a tömeg. Az utcán sorfalat állott a nép, a pályaudvartól a koncertépület bejáratáig. Néhány percre a város legforgalmasabb helyén megállt a forgalom. A hatalmas tömeg egyre éltette a magyar dalos vendégeket. Látszott rajtuk, hogy végtelenül meg vannak hatva attól, hogy ilyen messziről eljönnek hozzájuk, versenyt vívni velük.²⁸

Hágai aranyérem

A hangversenyek színhelye a hágai állatkert területén található épületegyüttes volt, illetve az impozáns koncertház, ahol 1928. aug. 19-én vasárnap este a temesvári kórus első díjat nyert a kiváló együttesek kategóriájában.²⁹ Aznapra a holland vasúti igazgatóság különvonatokat állított be a Németországból bejelentkezett kétezer érdeklődő utaztatására.³⁰ A szemtanú szavaival ecseteljük a győzelmet a fél nyolckor kezdődő fellépésről, kiemelve, hogy mindenki hálás volt azért, hogy a temesváriak nem elsőként léptek fel: *Csak egyetlen ember lép ki a színpadra. Délceg, daliás alak. Biztosan tartja kézben a hatalmas zászlót. Pontosan a szín közepén mereven, a közönséggel szembe fordulva, megáll. A publikum szájátva bámulja, mintegy csodás látomást. Most a zászló tartó katonás léptekkel a rivalda elejére siet, s két kézre fogva, könnyedén meghajtja a zászlót Hollandia népe előtt. Leírhatatlan az a hangos meglepetés, ami ebben a pillanatban kitör a közönség soraiban. Ilyet ők még sohasem láttak! De ez még semmi. A rendből is kapnak egy kis ízelítőt. Kettős sorokban, mint egy hadsereg, vonult fel a temesvári magyarok dalárdája. Csupa szmoking, fehér páncél ingmellel, fehér kesztyű. Egy balra át és egy jobbra át, s egyetlen pillanat alatt már kész tabló van előttünk. A hollandusok nem bírják tovább türtőztetni magukat és kitör a taps és a lábdobogás. [...] Néhány frappáns részét a „Dilexi”-nek mesterien hozza ki a kórus. Minden nüanszot elsőrangúan érzékeltet. A pianója egyenesen gyönyörű. Abszolút élvezetet adnak.³¹ Ez a kötelező énekari szám, vagyis a 114-ik zsoltár, a holland Henri van Nieuwenhoven³² szerzeménye volt: *Dilexi, quoniam exaudiet Dominus vocem orationis meae...* (116. zsoltár: Szeretem az Urat, mert meghallgatja esedezéseim szavát. Más számozásban a 114. zsoltár). Amikor ezt elénekelték, a zeneszerző az énekarhoz szaladt és gratulált nekik, megjegyezve, hogy szebben és árnyaltabban adták elő, mint a holland énekarok. A szakember Klank Jenő beszámolója³³ másfajta részleteket is közöl. Megtudjuk, hogy a temesváriak a holland himnusz hangjaival köszöntötték a vendéglátóikat, majd a román királyhimnuszt énekelték el. Következett a már említett kötött szám, azután pedig egy szabadon választott kardal hangzott el, nevezetesen a Rákos nimfája. Fülnek nehéz mű, de a magyar énekes csapat ma felülmúlja önma-*

²⁸ *Temesvári Hírlap*, XXVI. évf. 192. szám, 1928. aug. 26., 9.

²⁹ Az „A” kategóriában a „Zanglust” nevű rotterdami férfikórus nyerte az első díjat.

³⁰ Lásd: *Amersfoortsch Dagblad/De Eemlander*, 1928. aug. 23., 6.

³¹ Kalotai Gábor: A Magyar Dalárda diadala. A hollandusokból összeállított zsűri a Temesvári Dalárdának ítélte az első díjat. In: *Temesvári Hírlap* XXVI. évf. 193. szám, 1926. aug. 28., kedd, 7.

³² A Breda városában élő zeneszerző, Henri van Nieuwenhoven volt a bírálóbizottság elnöke, továbbá: J. J. Hagens, Amszterdam; P. Kallenbach, s’Hertogenbosch; W.F.Kools, Den Haag.

³³ Klank Jenő: A Temesvári Magyar Dalárda hágai első díja. In: *Temesvári Hírlap*, XXVI. évf. 215. szám, 1928. szept. 23., vasárnap, 4.

gát, s csodálatos színeket hoz ki Lányi³⁴ muzsikájából. A holland közönség szívből, percekig tapsol a Temesvári Magyar Dalárdának, mely felejthetetlen élményt nyújtott az este neki. Egy német karmester (Haagische Mannengesangvereinigung) véleménye szerint, aki hallott a Szegő Ferenc vezényelte Temesvári Dalkör 1925-ös marosvásárhelyi első díjáról³⁵, a magyar karmester azért emelkedett a társai fölé, mert megérezte a szöveg kívánta hangulatot, és ez esetben zoltárról lévén szó, a mélységes vallási áhítatot. Az egyik holland újság kiemelten jelzi, hogy a kötelező énekszám előtt a magyar kórus azzal hódította meg a szíveket, hogy elénekelt az akkori holland himnuszt, a közismert *Wien Neêrlandsch bloed door d'ad'ren vloeit - Akinék ereiben holland vér folyik* kezdetű nemzeti dalt.³⁶

A Temesvári Hírlap³⁷ tehát részletesen tudósított az izgalommal telített fellépésről: A zsűri végül is arra az álláspontra helyezkedett, hogy az amszterdami-aknál az erőt (százhuszan voltak), nálunk pedig a kidolgozásbeli finomságot kell honorálnia, és éppen ezért úgy döntött, hogy két teljesen egyforma nagy aranyérmét és 350 holland forintot oszt ki közöttük. Az eredmény kihirdetése után, 23 óra 35 perckor a dalárda ismét felvonult a pódiumra, elénekelt a mottóját és hálájuk kifejezésére dr. Skuteczky Miksa jogász lendületes beszédet mondott az elnökség és a zsűri előtt.³⁸

A díjosztást követően az elnök pompás virágcsokrot nyújtott át Loeffen Berthának,³⁹ a Liedertafel Crescendo⁴⁰ elnöke lányának. A jubiláló Crescendo tagjai és a dalárda népe ezek után átvonult egy szomszédos terembe, ahol Szegő karmester egy bordalt vezényelt és következtek a beszédek, míg a végén, éjszaka egy óraker még csárdást is tanítottak a vendéglátóknak.⁴¹

³⁴ A holland újságírók kikeresték a szöveg szerzőjének, Kölcsey Ferencnek is a nevét. Lásd: „Rakos Nymphajahoz, woorden van Kolcsey, muziek van Ernst Lanyi.” In: *Het Vaderland*, 1928. aug. 16., 3.

³⁵ Az 1921-ben megalakult Romániai Magyar Dalosszövetség az első országos versenyt 1923-ban Kolozsváron szervezte, 1925. szept. 7-én pedig Marosvásárhelyen, ahol a Kultúrpalotában léptek fel az énekkarok. Lásd: Györfi Dénes cikkét a *Szabadság* 2013. máj. 8.: „A magyar dal országos ünnepe Erdélyben a két világháború között.” Világhálón megtekintve. 2017. márc. 18-án: <http://archivum2.szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szabadsag/template/print,PrintScreen.vm/id/89693/mainarticle/false> (Megnyitva: 2017. március 18.)

³⁶ „Wien Neêrlands bloed”: zenéjét Johann Wilhelm Wilms (1772–1847) szerezte, a szöveget Hendrik Tollens (1780–1856) írta. Ez volt a himnusza az úgynevezett „Verenigd Koninkrijk der Nederlanden” államalakulatnak. Belgium leválása után az úgynevezett „Koninkrijk der Nederlanden” hivatalos himnusza maradt 1832-től 1933-ig. A régi himnusz énekléséről szóló hírt a *Haagsche Courant* nevű lapban olvashatjuk, nr. 13. 964 sz. Maandag 20 Augustus. 1928. esti kiadás, 4.

³⁷ A Magyar Dalárda hágai első díja. In: *Temesvári Hírlap* XXVI. évf., 215. szám, 1928. szept. 23., 4.

³⁸ Kalotai Gábor: A Magyar Dalárda győzelme. In: *Temesvári Hírlap* XXVI. évf. 189. szám, 1928. aug. 23., 3.

³⁹ In: *Utrechts Nieuwsblad* 36. jaargang, (1928/95), 21. augustus, 5.

⁴⁰ A Liedertafel Crescendo karnagya G. C. Wilmink, a vezetőségi választmány elnöke pedig A. M. Loeffen. Tiszteletbeli vezetőségi tagok: Pieter Drooglever Fortuyn, a Staten Generaal tagja és rotterdami polgármester; Dr. J. Th. de Visser református lelkész, a Staten Generaal tagja; Mr. J. A. N. Patijn református jogász, Hága polgármestere; Mr. Dr. S. J. R. de Monchy, Arnhem polgármestere.

⁴¹ *Temesvári Hírlap* XXVI. évf. 194. szám, 1928. aug. 29., 5.

Másnap az ügyvezető elnök táviratot küldött báró Ambrózy Antalnak, a dalárda díszelnökének: *Első díjat nyert dalosok üdvözlik szeretett elnöküket.*⁴² Temesvár lakossága⁴³ így értesült először a polgárai sikeréről. Hétfőn este a dalárda szerezéssel tisztelte meg a hágai Patijn főpolgármestert.⁴⁴ Lampionokkal vonultak fel, a kíséretet hatvantagú postászenekar⁴⁵ szolgáltatta. A polgármester lakása előtt (Statenlaan) a temesvári Pogatschnigg Guidó szerzeményét énekelték: *Mi a szép dal, Dal a dalról*, Szabolcska Mihály verse alapján. Folytatták a szintén Temesváron munkálkodó Révfy Géza magyar népdalfűzérével, amelyeket Révfy a Joanovich Sándor szövegeire szerzett. Negyvenhat énekes dalolta: *Valahonnan idehallszik...* Két országgyűlési képviselő és a polgármester felesége is lelkesen integetett az ablakból. Amikor a polgármester az ajtóba állott, elhangzott az ilyenkor szokásos köszöntő, amelyet ez alkalommal Szombati-Szabó István mondott. Úgy látták szépnek, jónak, hatásosnak és illőnek, hogy ez most magyarul hangozzon el. (A beszédet természetesen Pallós Rudolf, a Temesvári Hírlap hollandiai tudósítója fordította hollandra. A beszéd kéziratos szövegét a Lugosi Református Egyházközség levéltárában őrizték sokáig Higyed István lelkész idejében.) *Polgármester úr, [...] messze földről jöttünk ide, és nem akarunk innen távozni anélkül, hogy ne tegyünk asztalára egy csokorba kötve, kultúránknak legszebb virágait, egy pár dalt [...] Mi egész szívvel érkezünk meg Hollandiába, de már csak fél szívvel távozzunk innen, mert a másik felét itt hagyjuk és soha nem fogjuk visszakérni...* Ezután a tisztelgőket beinvitálták és fogadás következett a polgármester lakásának a termeiben.

A továbbiakban a dalárda hollandiai fellépéseiről szóló szűkszavú összefoglalókban a következő szereplésekről csupán általánosságban történik említés. Szerencse, hogy a Temesvári Hírlap a már idézett szeptember 23-i számában közli, hogy a vasárnapi hágai siker után kedden Utrechtben, szerdán Amszterdamban, azután pedig Scheveningenben tartottak hangversenyeket. (A Temesvári Hírlap aug. 21-i számának a 10. oldalán emellett Rotterdambot is említik.⁴⁶ Hollandiai sajtóhír szerint a dalárda Rotterdamban aug. 23-án lépett fel az úgynevezett Seinpost-theater épületében.⁴⁷) Hágától pénteken, augusztus 24-én búcsúztak, vonattal in-

⁴² A Temesvári Magyar Dalárda vezetőségi elnökének tisztére a Szabolcska Mihály visszavonulása után Ambrózy bárót választották az 1926 és 1932 közötti évekre. Távirat szövegét lásd: *Temesvári Hírlap* XXVI. évf. 189. szám, 1928. aug. 23., 3. Ambrózy Andor ismertségére, kapcsolatrendszerére, a hollandiai úthoz szükséges szervezési készségére a közéleti megbízatásainak a súlyából következtetünk. 1927-ben megválasztották az Evangélikus Lutheránus Egyház egyházkerületi felügyelőjévé. Az 1920-as években az Országos Magyar Párt alelnöke és a bányászati tagozat elnöke, bankigazgató. Kezdeményezője és támogatója a temesvári Magyar Ház felépítésének. Lásd még: A Magyar Dalárda nagy hangversenye a magyar kultúrház javára. 1927. február 4. XXV. évf. 26. szám, 6.; Járossy Dezső: A Magyar Dalárda ünnepi hangversenye. 1927. február 10. XXV. évf. 31. szám, 6.

⁴³ Temesvár akkori polgármesterének a neve: Dr. Lucian Georgevici, aki 1927. szeptemberétől 1929. január elejéig állott a város élén.

⁴⁴ Később nagykövet Rómában és Brüsszelben, Hollandia külügyminisztere 1937–1939 között.

⁴⁵ Beszélgetés a Temesvári Magyar Dalárda egyik kísérelőjével a dalárda hollandiai sikeréről. In: *Temesvári Hírlap* XXVI. évf. 197. sz. 1928. szept. 1., 6.

⁴⁶ Ez a tervezett rotterdami előadás elmaradt. Lásd: DE MAASBODE, 60. jaargang, nr. 22025, vrijdag, 24 augustus, 1.

⁴⁷ Lásd Amersfoortsch Dagblad/De Eemlander 1928. aug. 23., 6.

dultak hazafelé egy kis angliai kitérővel. Higyed István⁴⁸ szerint, aki még látta a Szombati-Szabó István feljegyzéseit, augusztus 24-én este behajóztak és Londonba indultak, ahol aug. 25–28. között időt töltött a dalárda. Hazafelé megálltak Párizsban, meglekintették a Louvre Múzeumot, a versaillesi palotát, és szeptember elsején megállás nélkül haladtak Svájcra át. A temesvári magyar lapok nem számoltak be a hazautazás alatti kisebb kirándulásokról. Sajnálatos, hogy Higyed István, Szombati-Szabó István életének és munkásságának a tudora, az általa ismert Szombati-Szabó-féle írárok és levelek alapján nem közölte a hazautazás állomáshelyeit, mint ahogy nem tett említést a dalárda közérzetéről és a körülményekről sem.

Méliusz József svájci tanulmányútja

Említettük már, hogy Méliusz József⁴⁹ 1928-ban édesapját⁵⁰ kísérte Hollandiába, aki a Temesvári Magyar Dalárda egyik legrégebbi, aranylírával⁵¹ kitüntetett énekes volt és egyben a dalárda vezetőségének is tagja. Családi és személyi részleteket nem ismerve a diák Méliusz József azon döntéséről, hogy Budapesten érettségizzen 1928-ban, arra gondolunk, hogy a vizsga előtt állók vagy már azt többször megpróbálók így védekeztek a romániai tanügyi hatóságok azon szabálya ellen, hogy minden egyes tárgyból románul kellett vizsgázni a Bukarestből buktatásra kiküldött, szigorú biztosok előtt. Magától értetődő volt, hogy a temesvári piaristák reál gimnáziumában végzett diák a műszaki egyetemre iratkozzon be, de amilyen hirtelen tette, éppen olyan gyorsan váltott is egy másféle tuda-

⁴⁸ A Temesváron született és ugyanott elhunyt dr. Higyed István lelkész (1929. júl. 22. – 2013 aug. 24.) doktori dolgozatának címe: *Szombati-Szabó István*. Lugos 1995. A lugosi református parókián megtekinthető disszertáció 160. oldalán lévő szöveg szó szerint egyezik a *Szomorú, szerelmes igris* 108. oldalán található leírással a Temesvári Magyar Dalárda 1928-as hollandiai útjáról. Gáll Zoltán Zsolt lugosi lelképásztor a megkeresésünkre átvizsgálta a lugosi református egyházközségi levéltárat, de egyetlen Szombati-Szabó István-féle kéziratot sem talált a levéltár megmaradt anyagában. Higyed István: *Szomorú Szerelmes igris. Szombati-Szabó István*. Excelciór kiadó, Temesvár 2002, 122, 35. lábjegyzet szerint a hágai polgármestert köszöntő beszéd lelőhelyéről ez áll: „Kézírtos vázlata a lugosi református egyháznál”.

⁴⁹ Méliusz József az érettségi után a Budapesti Műegyetemre iratkozott be, de a református teológiai tanulmányok kedvéért műegyetemi tanulmányait megszakította. Zürichben az 1928–1929-es tanévre iratkozik be, az 1929–1930-as tanévtől már a Kolozsvári Református Teológia hallgatója volt. A berlini Friedrich Wilhelm Egyetem Teológia Fakultásának hallgatója volt az 1930–1931-es tanévben. Kolozsváron fejezte be a teológiai tanulmányait 1932-ben. Sorkatonai szolgálatát Bukarestben töltötte 1933-ban. Lelkészi képesítést nem szerzett, így lelkészi szolgálatot sem vállalt. Másfél évtizeden át újságíró, író, szerkesztő. 1947–48-ban művészeti vezérfelügyelő Kolozsváron, 1948–49-ben rendező az Állami Magyar Színházban. 1949 novemberében letartóztatták, koncepciós politikai perben elítélték, 1955-ig börtönben raboskodott. Szabadulása után mint író és fordító tartott kapcsolatot a színházzal. Lásd Borcsa János: *Méliusz József*. Monográfia. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár 2001. Méliusz főbb műveinek felsorolását és méltatóinak névsorát lásd: <http://www.banaterroa.eu/magyar/M/meliusz/meliusz.htm> (Megnyitva: 2015. okt. 24.)

⁵⁰ Nelovánkovits Miklósról lásd Szekernyés János: *Emeletes ház a Tigris utcában*. In: <http://hetiuj szo.ro/temesvar-kovei-479/> (Megnyitva: 2015. okt. 24.)

⁵¹ Szávai Géza: Kísérlet egy versre. www.szavaigeza.hu/Torzmagyar/cseppben_a_tenger.pdf (Megnyitva: 2016. márc. 17) Szávai eleveníti fel, hogy a *Temesvári Hírlap* hasábjain jelent meg a következő nyilatkozat 1932-ben: „A Magyar Dalárda hitet tesz a Nelovánkovits-család magyarsága mellett.”

mány, a teológia irányába vélhetően a „helikonista” költő lekipásztor, Szombati-Szabó István hatására.⁵² Méliusz ezt a lépését tíz év múltával sem bánta meg, amikor feleségével felkeresi egyetemi tanulmányainak a színhelyét, és amelyről így vall emelkedetten: *Fiatal életem egy gyönyörű esztendejét, talán a legszebbet köszönhetem Zürichnek. A romantika, a tanulás és a humanista eszmélkedés esztendeje volt az az év. A romantika elpárolgott, mint a Zürichbergről reggelente felszálló lilás köd. A tanulásnak néha hasznát vehetem. A humanizmus ellenben átvészelte bennem azokat az időköt is, amikor osztályom igazi arcával való találkozásomban, osztályom eszményeivel együtt a humanizmust is faképnél véltem hagyni. És ma talán Zürichnek mondom köszönetet, Zwinglinek: Rotterdami Erasmus tanítványának, a leghumanistább reformátornak, akinek akaratos, változtató szellemével naponta találkoztam az egyetem falai között, — néki e késői köszönettel talán valóban tartozom is — hogy az emberi nem és a társadalom kisémmizettjeinek jobb jövőjében rendíthetetlenül hiszek.*⁵³ További kutatást igényel az, hogy tisztázzuk, a dalárda hazafelé tartó csoportjától melyik svájci állomáson búcsúzott és szállott ki Méliusz Nelovánkovits József, és milyen biztatások és ajánlások birtokában.

A Temesvári Magyar Dalárda utazásának hozadékai, a kutatás mielőbbi feladatai

Úgy véljük, hogy a dalárda tagjai számára az volt a főnyeremény a művészeti teljesítmény mellett, hogy a díjnyertes énekkaruk minőségi példát mutatott fel a kisebbségben élő bánági magyarság⁵⁴ missziót betöltő szolgálatáról. Nyilvánvaló volt előttük, hogy egy-ilyen formátumú nemzetközi dalverseny hatékony hivatkozási alapul szolgál a népek, a városok, intézmények és az énekkarok közötti kapcsolatok építésében.⁵⁵

⁵² A Temesvári Református Egyházközség levéltárában, az áttértek és kitértek vagy a konfirmáltak anyakönyvében nyoma kellene legyen Nelovánkovits József 1928-as hitbéli fordulatának. Azt sem zárjuk ki, hogy a lugosi egyházközség anyakönyveibe jegyezték be ezeket a kötelező adatokat.

⁵³ Méliusz József: Vissza a tett színhelyére. In: *Korunk*. Kolozsvár 1937/XI, 939. epa.niif.hu/00400/00458/00321/pdf/EPA00458_Korunk_1937_11_0939-0944.pdf (Megnyitva: 2017. márc. 17.)

⁵⁴ Érdeemes lenne megírni ennek a Dalárdának az aprólékos történetét. Az 1930-ban felavatott Temesvári Magyar Házban gyakorolhattak 1930-tól, de 1938 áprilisában már a próbákra való összegyülekezést sem engedélyezték a román állami hatóságok. A Kossuth Rádió híradása 2015. dec. 19-én: „Visszaszerezhető a Temesvári Magyar Ház, ezt egy napokban született bírósági döntés teszi lehetővé. Az épületet Bánág központjában a múlt század első felében a város magyarsága építette és használta, egészen a kommunista államosításig. Az 1989-es rendszerváltás után azonban nem került vissza jogos tulajdonosához, hanem az épületben működő pártlap kiadója tette rá a kezét. A közel 25 éves pereskedésben a bíróság nem ismerte el jogutódként az 1990-ben alakult Magyar Ház Részvénytársaságot, de idén előbb első fokon, pár napja pedig másodfokon is pozitív döntés született, mert kimondta, hogy az ingatlant valamikor létrehozó Magyar Ház Névtelen Társaság nem szűnt meg.” Beke György dokumentum értékű írása: *A Magyar Ház csatája*. In: *Kortárs*, 45. évf. (2001) 2–3. szám

⁵⁵ Klank Jenő: A nemzetközi dalosverseny jelentősége. In: *Temesvári Hírlap*, XXVII. évf. 57. szám. 1929. március 10., 10. (Klank Jenő hitoktató a Temesvári Magyar Dalárda alelnöke volt.)

Kiemeljük, hogy 1928-ra esik a hivatalosan is lezáruló holland–magyar gyermekmentő akció, amelynek során 1920-tól kezdődően harmincezer gyermeket utaztattak Magyarországról az őket váró és befogadó hollandiai családokhoz. Ma már nehezen tudjuk visszaadni az akkori, a magyarok hollandiai jelenlétével kapcsolatos, kétoldali hangulati jelentéseket, de a fennmaradt újsághírekben a dalárda szereplése kapcsán is találtunk olyan, már akkor sem mellékesnek szánt feljegyzést: *Hollandiai tartózkodásunk alatt elérzékenyítő jeleneteknek lehettünk szemtanúi, mikor a Hollandiában nyaraló leánykákkal találkoztunk. Nagyon hozzánk szoktak, és amikor hozzákézdünk az utazási előkészületekhez, nem egynek könny szökött a szemébe.*⁵⁶ A magyar gyermekek a dalárda enyhén kényelmetlen szálláshelyéhez közeli magyar iskolába járhattak.⁵⁷ (A dalárda tagjainak az egyhetes tartózkodás alatt nem sok idejük lehetett a hollandiai magyarsággal való találkozásra, de ezért megemlíjtjük, hogy Hágában volt az egyik hollandiai magyar találkozóhely,⁵⁸ a Holland–Magyar Egyesület székhelyén. A Vereeniging Nederland–Hongarije akkori elnöke dr. Van Vredenburg báró.⁵⁹)

Holland kórusok ezt követő temesvári fellépéséről nincs tudomásunk, más vonatkozású hivatalos holland látogatásról viszont találtunk egy pár adatot, úgy véelve, hogy ahhoz némi köze lehet Ambrózy bárónak, Nemes Elemérnek vagy Szombati-Szabó Istvánnak.⁶⁰

Hollandiában a nemzetközi kórusverseny utóhangjai közé tartoznak az októberben szárnyra kelt hírek, hogy a Liedertafel Crescendo nemzetközi kórusversenyének a kiadásait a bevételek nem fedezték, és hogy a szervezők felhívással fordultak a résztvevőkhöz, hogy a jelentkezéskor befizetett kezességi összeget senki ne kérje vissza, mert csak így fizethetik ki a nyerteseknek járó díjakat.⁶¹

⁵⁶ Beszélgetés a Temesvári Magyar Dalárda egyik kísérőjével a Dalárda hollandiai útjáról. In: *Temesvári Hírlap* XXVI. évf., 197. szám, szept. 1., szombat, 6.

⁵⁷ Kutka Magda nevű tanítónő vezetése alatt a hágai Tasmanstraat, később pedig a Westeinde adott otthont annak az osztálynak, ahol apró gyermekektől kezdve a 18 éves életkorúakig, magyar oktatásban részesültek, hogy ne felejték anyanyelvüket és hazatérésük alkalmával be tudjanak tagolódni az iskolai életbe.

⁵⁸ Az 1928-as márciusi magyar teadélutánra Vredenburg báró meghívta a királynő férjét, Hendrik herceget és Rudnay Lajos magyar nagykövetet. Az estélyen a „Pillangó” írói álnevet viselő Makkoshettyei Vilma bárónő a cigányságról tartott előadást, és zongoradarabokat adott elő. (A bárónő férjének a neve: Jhr. Mr. van Lidt de Jeude.) „Mevrouw van Lidt de Jeude, geboren Hettyey, heeft gistermiddag in huize Voorhout voor de Ver. Nederland-Hongarije een lezing gehouden, over De Zigeuners en hunne muziek.” In: *Het Vaderland* 1928. március. 21. A hírt közölte az NRC az 1928. március 21-i lapszámában.

⁵⁹ A jogi végzettségű Van Vredenburg báró 1925-ben díszdoktori címet nyert Debrecenben. Első felesége halála után Pozsonyban egy erdélyi származású arisztokrata hölgyet vett feleségül 1927-ben, akinek a teljes neve: Henriette Caroline Marie Josephine, freiin Apor zu Al-Torja.

⁶⁰ Temesrékás községben 1929. november 14-én a telepések helyzetének megismerése céljából látogatást tett Bakker van Bosse asszony, hollandiai ügyvédnő, a Népszövetségi Ligák Uniója kisebbségi bizottságának alelnöke. Forrás: Jakabffy Elemér és Páll György: *A bánági magyarság húsz éve Romániában 1918–1938*. Temesvár 1938, 213.; <http://documents.tips/documents/jakabffy-elemer-es-pall-gyoergy-a-bansagi-magyarsag-husz-eve-romaniaban.html> (Megnyitva: 2017. márc. 20.)

⁶¹ A számvevő bizottság tagjai valamennyien hágaik: Henri ter Hall, Rijswijk; J. K. F.W. van Bommel, városi tanácsos; L. P. van der Heyden, jegyző; C. Lorentz kapitány, Bergen op Zoom; K. E.

Az a nyugati turné temesvári lezárására egy fél év múlva került sor: „A múlt évben a kitűnő együttes a hágai nemzetközi dalosversenyen megnyerte az első díjat, melynek avatási ünnepségét március 3-án tartotta meg a temesvári Vígadó nagytermében Freund Leó zongoraművész, Alföldy Leóna aradi hangverseny énekesnő, Tarnay Alajos budapesti zeneszerző és Rösler budapesti operaénekes nagysikerű közreműködésével.”⁶²

Tény az, hogy a dalárda tagjainak sem volt pénztárcakímélő ez a kéthetes utazás. Szombati-Szabó István az 1928-as júliusi presbiteri gyűlésen előre kérte a fizetésének a folyósítását,⁶³ amire addig nem volt példa. Arra gondolunk, hogy erre az első gyermekük születése körüli kiadások és a nyugati látogatás költségeinek a fedezéséhez volt szüksége Szombatinak.

Ez a kórustörténeti esemény a 20. századi holland–magyar kapcsolatok adattárában eddig nem szerepelt, jóllehet a kortárs zenetörténészek már akkor is tudatában voltak a sikeres fellépésük egyedi jelentőségének.⁶⁴ Feltűnő, hogy az 1929-es temesvári díszhangverseny⁶⁵ a korábbi hollandiai diadalút jegyében zajlott le: *Még nem felejtettük el – hiszen nem olyan régen történt – milyen lázas lelkesedés fogta el Temesvár közönségét a hágai sürgönyre, amely hírül hozta a dalárdát, a várost ért ama nagy dicsőségről, hogy a város fiai hozták el Hágából, a nemzetközi dalosversenyről az első díjat. Az emberek örömtelt hangon újságolták egymásnak a várt, de mégis meglepetésszerűleg ható hírt, hogy Temesvár fiai nyerték el dalaikkal a nemzetek versenyében az első díjat.*⁶⁶ Temesváron mai napig fenntartott vélemény, hogy a dalárda rendkívüli vonzóerőt jelentett az 1930-ban felavatott temesvári Magyar Ház építésében.⁶⁷

Végül, szinte hihetetlen, hogy a világsiker után a dalárda rövidesen azzal szembesült, hogy a román hatóságok a Kodály remekművét, az általuk is előadott *Psalmus Hungaricus* nyilvános előadását betiltották. A dalárda kiegészülve a józsefvárosi katolikus énekkar női szólamaival és a temesvári Városi Szimfonikus Zenekarral a bemutatóra meghívták a zeneszerzőt is. Sajtóhírt idézünk: *Betiltották Kodály Zoltán világhírű „Psalmus Hungaricus”-ának előadását és az oratórium hangjegyeinek terjesztését, azzal az indokolással, hogy Kodálynak e műve „a magyar irredentiz-*

Oudendijk ezredes, és C. D. Wesseling újságíró. Lásd: *Leeuwarder Courant*, 177. jaargang, nr. 234., 1928. okt. 3., 1

⁶² Ez a híradás az 1930-as *Temesvári Magyar Népnaptár* 77. oldalán jelent meg. Lásd még a következő kiadványt: *Magyar Ház Évkönyv* (szerk. Páll György), Temesvár 1930.

⁶³ Gáll Zoltán Zsolt lugosi református lelkész írásbeli közlése 2015. okt. 29-én.

⁶⁴ Klank Jenő: A nemzetközi dalosverseny jelentősége 1929. március 10. XXVII. évf. 57. szám, 10.

⁶⁵ „Az 1929-es díszhangversenyre műsorfüzetet is megjelentettek, amelyben szemelvényeket is közöltek a hollandiai lapok beszámolóiból. A műsorfüzetre – sajnos – nem sikerült rábukkanom.” Szekernyés János írásbeli közlése Hermán M. János részére 2015. nov. 17-én. E helyen köszönöm Szekernyés János történész szíves és kimerítő bibliográfiai segítségét.

⁶⁶ A Magyar Dalárda két farsangi mulatsága. In: *Déli Hírlap* V. évf. 18. szám, 1929. jan. 23., 6.

⁶⁷ Szekernyés János: Jelkép és próbakő. A magyar kultúra házának szerepe és sorsa Temesvárott. In: *Korunk* (2002/4) áprilisi szám, 123–129. Lásd még a *Temesvári Hírlap* következő lapszámait: A Temesvári Magyar Dalárda családi ünnepéye. XXVIII. évf., 22. szám, 1930. január 29., 1. A Temesvári Magyar Dalárda monstrehangversenye. XXVIII. évf. 26. szám, 1930. febr. 2., 11. A Temesvári Magyar Dalárda nagy hangversenye. XXVIII. évf. 34. szám, 1930. február 12., 11.

mus himnusza”. Urlatianu Radu román karmestert örök időkre eltiltották attól, hogy Romániában vezényelhessen, mert a zeneművet előadta.⁶⁸ Az 1934. jan. 3-i temesvári és a másnapi aradi előadásban Kodály Zoltán is jelen volt. Nyilatkozatában azt mondta, hogy jelképet látott ebben az előadásban. Sokszor hallotta a *Psalmust*, de úgy még soha, hogy román dirigens vezényelte a magyar szerző magyar művét német ajkú kórus-sal, magyar, német és román összetételű zenekarral. A kiváló Urlatianu karmester a folyamatos üldözést nem bírta, egy évvel később, 1935 márciusában főbe lőtte magát a nyomdában.⁶⁹

Másféle megközelítésben még inkább hangsúlyozható, hogy az akkori körülmények között a Temesvári Magyar Dalárdának a sikeres hágai szereplése a holland–magyar egyházi⁷⁰ és kulturális kapcsolatok történetének a szempontjából is meghatározó volt. Nem érdektelen annak a nyomon követése, hogy J. A. N. Patijn, a református hágai polgármester, akit a dalárda szerenáddal tisztelt meg, a következő tíz évben magas politikai karriert futott be, még külügyminiszteri tisztséget is betöltött. A Temesvári Magyar Dalárda a zenei teljesítménye, Szombati-Szabó István lelkipásztor pedig a csendes kapcsolatteremtő szolgálata révén képez láncszemet a Királyhágómelléki Református Egyházkerület két világháború közötti nyugati képviselőjének a sorában. 1928-ban, röviddel a dalárda sikeres szereplése után a Református Egyházak Világszövetsége (Presbiteri Világszövetség) szeptember hó 17–22. között tartotta európai gyűlését Hágában. A magyar református egyházat dr. Ravasz László püspök és dr. Benedek Zsolt konventi tanácsos képviselik. A program szerint dr. Ravasz László a Biblia gyakorlati jelentőségéről tartott előadást.⁷¹ A jugoszláviai ref. magyar egyház részéről e gyűlésen Ágoston Sándor esperes jelent meg. Romániából az angolul jól beszélő dr. Maksay Albert teológiai professzor vett részt a konferencián.

Hollandia előtérbe kerülése a világhíradókban azon a nyáron annak is köszönhető, hogy sakkvilágbajnokságot szerveztek, szintén Hágában, valamint világifjúsági találkozót Ommenben.⁷²

Valódi világeseménynek számított az, hogy 1928. júl. 28 és aug. 12. között rendezték az amszterdami nyári olimpiát, amelyen Magyarország több mint száz sportolóval vett részt. Romániát 26 sportoló képviselte, közöttük a sepsiszentgyörgyi születésű Péter László⁷³ atlétával, akinek több hollandiai beszámolója is

⁶⁸ Görög Katolikus Szemle. Budapest. 1935. április 28., 3. http://byzantinohungarica.hu/sites/default/files/gorogkatolikus_szemle_1935_09%28aprilis_28%29.pdf (Megnyitva: 2016. ápr. 1.)

⁶⁹ Péter László: Kodály Zoltán román barátjáról. A testvériség eszméjének mártírja. In: *Tolna Megyei Népújság* 1982. szept. 18. – 32. évf. nr. 219., 11. http://library.hungaricana.hu/hu/view/TolnaMegyeiNepujzag_1982_09/?pg=146&layout=s (Megnyitva: 2016. márc. 31.)

⁷⁰ Amszterdamból az 1928-as évben dr. Hepp, az amszterdami Vrije Universiteit professzora kereste fel a kolozsvári református teológiát április 24–25. napjain.

⁷¹ Lásd *Dunántúli Protestáns Lap* 39. évfolyam, 38. szám, Pápa 1928. szept. 2., 162.

⁷² Lásd „Fiatalkok békekongresszusa Hollandiában”. In: *Temesvári Hírlap* XXVI. 200. szám, 1928. szept. 5., 8.

⁷³ A székely származású Péter László a TAC, vagyis a Temesvári Atlétikai Club tagja volt, rövidtávfutóként vett részt a száz- és kétszáz méteres sprintfutásban. Tíznapos amszterdami tartózkodás után indultak haza. Lásd még az olimpiai játékokról: Anyagi deficittel végződik a 9-ik olimpi-

olvasható a temesvári lapokban.⁷⁴ A Temesvári Magyar Dalárda tagjai szinte a román olimpiai csapatot váltották Hollandiában, és a szereplésük is gyarapította a hollandiai híradásokat a romániai magyar nyelvű sajtóban. Kutatásaink során kevés anyagot találtunk a román válogatott szereplését illetően.⁷⁵

Dolgozatunk elején említettük, hogy a dalárda hollandiai szereplése kapcsán újabb feladatok körvonalazódtak előttünk, annak kapcsán, hogy milyen fontos lenne megtalálni azokat az egykori filmkockákat a dalárda megérkezéséről, felvonulásáról és szerepléseiről. Arról sem szabad lemondanunk, hogy tovább keressük a Szombati-Szabó István hágai beszédének a szövegvázlatát. Továbbá fontos, hogy kutassuk a magyar dalok hollandra fordított szövegeit és a holland műsorfüzeteket. Az, hogy Magyarországról nem jelentkezett egyetlen kórus sem a hollandiai férfiénekkarok világversenyére, eléggé furcsa, éppen ezért ebben az irányban is kutatni kell. Talán éppen Szombati-Szabó István utódainak a segítségét kellene kérjük ahhoz, hogy előkerüljön Szombati-Szabó István azon leveleinek és képeslapjainak a gyűjteménye, amelyet a nyugati körútról küldött a családjának. Végül pedig nemcsak abban reménykedünk, hogy az 1928-as hangversenykörút résztvevőinek a pontos névsorát⁷⁶ sikerül összeállítani, hanem abban is, hogy a dalárda 1929-es gálaműsorának a füzeté hamar előkerül, annál is inkább, mert többek emlékezése szerint ez a műsorfüzet a hollandiai körút sajtóbeszámolóiból is közöl válogatást.

Záróakkordként, arra a kérdésre, hogy a korabeli Temesváron miként látták a dalárda fellépésének és nemzetközi hírének az alakulását, az egyik vezércikkben azt a magyarázatot találtuk, hogy a színvonalas dalversenyen senkinek sem sértették az érzékenységet, nem ütköztek a törvények paragrafusaiába, és vádaskodásokra sem adnak alkalmat: *Az olimpiászon való részvétel egy kisebbségi nemzet félreérthetetlen politikai krédója....*⁷⁷

ász. Miért nem jelent meg Vilma királynő a stadionban. Nurmi futása a fényképezőgép előtt. Újságírók az olimpiászon. In: *Temesvári Hírlap* XXVI. évf., 191. szám, 1928. aug. 12., vasárnap, 9.

⁷⁴ Lásd A román atléták kálváriája Romániától Amszterdamiig. Az atlétáknak kinszenvedés, a vezetőknek kéjutazás. Péter László nyilatkozata a romániai olimpikonok amszterdami szerepléséről. In: *Temesvári Hírlap* XXVI. évf. 185. szám, 1926. aug. 18. szombat, 7.

⁷⁵ Az egykori „temesvári”, de hétéves korában a szüleivel Amerikába kivándorolt Johnny Weissmüller az 1928-as amszterdami olimpián két aranyérmes is nyert gyorsúszásban.

⁷⁶ A Dalárda 1928-ban készült tablóját, névsor nélkül, lásd: Hermán M. János: A Temesvári Magyar Dalárda Hollandiában. In: *Református Kalendárium a 2017. esztendőre*. Kiadja a Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad. Szerkesztette Wagner Erik, lektorálta Tokár Sándor. Készült a Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontjának nyomdájában, Kolozsvár 2016, 111–113.

⁷⁷ Bach Gyula: Elindul a Dalárda. In: *Temesvári Hírlap* XXVI. évf. 1928. aug. 12., vasárnap, 11.

Az Úr jámbor szolgálja című vers fordításának viszontagságai

18 évvel ezelőtt édesapám írásos hagyatékát rendezve a kezembe került néhány összehajtott, megsárgult papírlap. Eléggé kiolvashatatlan kézírással egy vers volt lejegyezve. Mivel az idő sürgetett, el kellett költöznünk a parókiáról, anélkül, hogy részletesebben elolvastam volna, bedobozoltam az írást. Hat év múlva került újra a kezembe és most már tüzetesebben átolvasva egy igen érdekes költemény bontakozott ki előttem.

Az első oldal jobb felső sarkába egyszerűen csak ennyi volt írva: Lajosnak. Mivel tudtam, hogy édesapám Imre Lajos nagy tisztelője volt és néhány írását, dolgozatát tőle megkaptam, így arra következtettem, hogy valaki, aki bizalmas viszonyban volt Imre Lajossal, küldte ezt a fordítást Imre Lajosnak mint *Az Út* című folyóirat szerkesztőjének, közlésre.

A kéziratban néhány helyen meg is volt jelölve, hogy ezeket a verssorokat már *Az Út* közölte. Kis nyomozás után megtaláltam az 1923-as számban, ahol Makkai Sándor jegyzi a cikket és néhány versszakot közöl fordításként. A lábjegyzet szerint, *W. Bauer: Das deutsche evangelische Pfarrhaus* (Bremen 1896) című műve alapján fordította, és megjegyzi, hogy az egész költeményt sajnos még nem sikerült megszerezni, de már lépéseket tettek a megszerzésére, és ha megérkezik, akkor egy következő számban az egész vers magyar fordítását hozni fogják.

Utánanéztam *Az Út* további számaiban, de sehol nem találtam. Ekkor azt gondoltam, hogy egy olyan kézirat birtokában vagyok, amit eddig még seholsem közöltek, aztán a könyvtárosunk, Kurta József felvilágosított, hogy az *Ifjú Erdély* közölte az egész költeményt 1938-ban.

Kérdések fogalmazódtak meg bennem. Miért kellett elteljen több mint 15 év, hogy a teljes költeményt közöljék? Nem sikerült beszerezni az eredetit? Ha megvolt már a 20-as években a teljes fordítás, miért csak 1938-ban közölték? Püspök-ként, Makkai Sándornak nem lett volna ideje foglalkozni ezzel a fordítással, és csak miután elment Magyarországra, akkor küldte volna el a fordítást Imre Lajosnak? Miért tartotta érdekesnek Makkai Sándor és Imre Lajos a 20. század elején, hogy közöljék ezt a 17. század elején írt művet? Miért tartották időszerűnek ezt az akkor 300 éves verset? Eddigi kutatásaimban még nem kaptam mindegyik kérdésemre kielégítő választ.

* Sógor Árpád 1973-ban született és a teológia elvégzése óta, 1996-tól a PTI ifjúsági lelkésze. Pasztorálpszichológiai tanulmányokat folytatott Debrecenben és Kolozsváron, családterapeuta képesítést szerzett Kolozsváron. Kutatási területei: Isten- és emberképűségünk, teológiai hallgatók pályaszocializációja, lelkipásztori élettörténetek, jegyesbeszélgetés, házassági konfliktusok megoldása. Sajat módszere a sakkterápia.

Érdekes volt megfigyelni a különbséget a kézirat, Az Út-ban megjelent részlet¹ és az *Ifjú Erdély* kiadásában² megjelent változatok között.

A legművészebb az *Ifjú Erdély*ben közölt fordítás. Itt a költemény 10 illetve 8 soros versszakokra van bontva, melyek páros rímekből épülnek fel. Több helyen viszont a rím kedvéért akkorát változtat a fordító, hogy az sokszor a mondanivaló megmásítását is jelenti.

A vers tulajdonképpen arról szól, hogy egy nagyszájú ifjú lelkipásztor elindul parókiát keresni magának, és találkozik egy öreg lelkésszel, aki elmeséli neki, hogy mi minden kötelessége van annak a lelkipásztornak, aki igazán akarja hivását betölteni.

A kézírással lejegyzett nyersfordítás szerzőjét nem sikerült megtalálni. Úgy gondoltam, hogy Makkai Sándor keze írása, de Sipos Gábor főlevéltáros és Dáné Veronka levéltáros segítségével összehasonlítottuk az írást, Makkai Sándor a Református Levéltárban található más írásaival és azt állapították meg, hogy másvalaki jegyezte le a verset. Valaki, aki elég bizalmas viszonyban volt Imre Lajossal, akit egyszerűen csak Lajosnak szólított.

Johann Valentin Andreae 1619-ben adta ki Strassburgban a *Das gute Leben eines rechtschaffenen Dieners Gottes* című versét. A német szöveg fellelhetőségére Juhász Tamás hívta fel a figyelmet. A versre a *Der Protestantismus des 17. Jahrhunderts* gyűjteményben találtam rá, amelyet a Carl Schünemann Verlag Kiadó adott ki Brémában 1962-ben.

Összehasonlítva a különböző változatokat és fordításokat Az Útban megjelent részleteket, az *Ifjú Erdély*ben közölt teljes szöveget, a tulajdonomban levő nyersfordítást, azt állapítottam meg, hogy a nyersfordítás 639 sora közül, hozzávetőlegesen 190 nem szerepel a német szövegben. A gyűjteményes kiadásban nem jelölték meg azt, hogy csak részleteket közölnének a versből. Ez a tény egy időre mellékvágányra terelte a kutatást, hiszen úgy gondoltam, hogy a német eredetihez képest a magyar változat többletét Makkai adta hozzá a vershez, noha a nyersfordítás arra utalt, hogy léteznie kell egy hosszabb német nyelvű versvariánsnak is.

A Makkai-kutatóknál is próbáltam érdeklődni, hátha a levelezésben nyoma van ennek a levélnek és a fordításnak, de nem jutottam előre. A vers hosszabb változatát nem sikerült felkutatni, így a kutatás megakadt, de 2016-ban Kató Szabolcs Tübingenben két korábbi német nyelvű kiadását is megtalálta az Andreaeversnek. Az egyiket 1864-ben adták ki a *Pastoral-theologische Blätter* 7. kötetében, Stuttgartban. A másik változatot önálló kiadásként közölték Marburgban 1906-ban *Eine Pastoraltheologie in Versen* címmel. Valószínűleg ezt a változatot használhatta a magyar nyersfordítást elvégző fordító, akinek személyét egyelőre csak találgatni tudjuk. Makkai és Imre levelezésének tüzetesebb átvizsgálása talán közelebb vinne a megfejtéshez.

A további kutatásaim egy újabb magyar fordítást is a felszínre hoztak, amelynek felkutatásában Kurta József segített. 1939-ben, vagyis az *Ifjú Erdély*ben megje-

¹ Makkai Sándor: Pásztorális theologia versekben. In: *Az Út* 5 (1923/1–3) 76–80.

² Johann Valentin Andreae: *Az Úr jámbor szolgája*. Fordította: Makkai Sándor. *Az Ifjú Erdély* kiadása, Kolozsvár 1938.

lent versfordítás után egy évre jelent meg a Luther-könyvtár és Múzeum füzetei sorozat 23. füzetében *Két emlék a reformáció korából* címmel Payr Sándor³ fordításában az Andreae-vers, *Az Isten igaz szolgájának jó élete* címmel. A kiadvány tisztelgés volt az egy évvel azelőtt elhunyt Payr Sándor emléke előtt, aki a verset már korábban lefordította és megjelentette a Sopronban megjelenő Evangélikus Egyház és Iskola hetilap 1890. november 29-én megjelent 48. számában. Payr Sándor evangélikus teológiai tanár ezt írja a vers szerzőjéről, akinek nevét a kor szokásához híven magyarítva, Andreae Bálintnak fordítja: *Würrtembergi fősuperintendens, egyike a 17 század legkiválóbb s legeredetibb theologusainak. Iratait szelíd humor, majd csípős élcz és gúny, mindenenk felett pedig szellem és igazság lengi át. Herder és Hagenbach elragadtatva dicsőítik ezen mindenestre originális versezetét. Nyelve Lutherre emlékeztet, érdes, darabos, de annál erőteljesebb, mi a fordító munkáját nem kevésbé nehezítette meg.*

Nincs tudomásunk arról, hogy Makkai ismerte volna Payr fordítását, ebben erősít meg az a tény is, hogy noha ugyanazt a verset fordították le, a két fordítás között nagy különbség mutatkozik. Payr jobban ragaszkodik az eredeti szöveghez, Makkai viszont a költői szabadsággal élt a fordítás során, így találhatunk olyan ínycségeket a Makkai-fordításban, mint *bizony sok víz foly le a Dunán*, vagy *az egyházi vagyon, tudjuk, a Csáky szalmája*, amelyek nyilván az eredeti szövegben nem így szerepeltek, de az üzenet lényegét így tudta leginkább visszaadni Makkai. Ízelítőül néhány szemelvényt közlök a versből.

Payr Sándor fordítása	Makkai Sándor fordítása
Ha úgy süldő gyerekkorban Papságról sok jót hallottam, Hogy mint úsznak a zsírba mind Tisztelendő jó uraink S telt bendővel miként hágnak Nyakára sok víg órának: No, mondék, ha szerét teszem, Nekem is lesz papköpenyem S tudom, hogy majd nem is kurta Kolbászt hoz a halleluja.	Legényke voltam még, de jókorán Hegyezetém fülem oly szó után, Mely állást hírel és dúsát pedig, Hol a fazék zsírral, hússal telik. Papot kínálnak azzal a hívők: Így szolt a fáma. Torkig lakva ők, Egy életet vígan bőfögnék át. – én is felöltöm hát a bő talárt! A prédikáció rövid, ha jó S a kolbász hosszú: ez irányadó!

³ Payr Sándor (Pápa, 1861. febr. 25. – Sopron, 1938. jan. 30.) ev. lelkész, egyetemi tanár, egyházi író. Teológiai tanulmányait Sopronban és Bázelen végezte (1881–84). Előbb segédlelkész volt Sárvárott, majd 1886-tól Győrben, 1888–96 között lelkész Ondódon (ma Pusztavám), az 1889–90-es tanév első félévében tanár a soproni ev. teológiai ak.-n. 1896-tól püspöki titkár Pápán. 1899-től tanár a soproni ev. teológiai ak.-n. 1923-tól 1930-ig, nyugalomba vonulásáig a pécsi egy. Sopronba kihelyezett hittudományi karán ny. r. tanár. Lefordította Hans Sachs versét: *A Wittenbergi fülemile* (Pozsony, 1893). Jelentősek a magyar evangélikus egyház történetére vonatkozó kutatásai. – F. m. *Magyar pietisták a XVIII. században* (Bp. 1898); *Egyháztörténeti emlékek* (Sopron 1910); *A soproni evang. egyházközség története* (Sopron 1917); *A dunántúli evang. egyházkerület története* (Sopron 1924); *Gyurátz Ferenc életrajza* (Sopron 1931); *A nemeskéri artikuláris evangélikus egyházközség története* (Sopron 1932). Forrás: Fabiny Tibor: *P. S. élete és irodalmi hagyatéka* (Lelkipásztor, 1963). [<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC11587/11955.htm>]

Payr Sándor fordítása	Makkai Sándor fordítása
Káplánnak mégy hamarjába Majd papnak is nemsokára, S mint esperes is vesztegelsz Míg püspöki székedre lelsz. S felhágván így a lajtorján, Tudom lesz is bő adomány.	Egye fene! – gondoltam – mit zavar? A káplánságon essünk át hamar, Papságot akkor már gyorsan kapunk S az esperességre tárul kapunk. Kár, hogy egyéb rangok már nincsenek! Kitelnék belőlem mindenek, Ha egyházunk, – könnyelműen tevé! – A rangokat rég el nem törlené. Prépost, prélátus: ez találna rám S nem ellenezném, hogyha hallanám.

Felvázolja karrierjét is, illetve azt, hogy az egyházi ranglétrán hogy fog majd felfele haladni. Makkai aktualizálva fordít, és ügyesen megoldja a református egyházban nem létező rangok kérdését, ha ezek még léteznének, ezeket is gond nélkül felvállalná az ifjú. Érdekes módon Makkai az esperességgel lezárja a református egyházon belüli rangokat, holott tudjuk, hogy ő maga is, az egyszerű lelkészségtől indult, majd teológiai tanár lett előbb Sárospatakon, majd Kolozsváron, és itt választották meg főjegyzőnek 1922-ben és négy évre rá 1926-ban püspöknek. Messzemenő következtetést nem lehet levonni ebből, hogy mikor is készült el a fordítás, csak a számokkal játszodozhatunk. Ha 1923-ban elkészült a teljes fordítás, akkor Makkai már főjegyző volt. Ha 1936 után készült el a fordítás, akkor Makkai már lemondott a püspökségről, és újra „csak” teológiai tanár lett. Úgy gondolom, hogy Makkai csak 1936 után Debrecenben jutott hozzá az eredeti Andreae-vershez, ekkor volt ideje lefordítani azt, és mint régi adósságát elküldte Imre Lajosnak közlésre *Az Útban*, de mivel annak kereteit meghaladta, így az *Ifjú Erdély* külön kiadásában jelent meg.

Payr Sándor fordítása	Makkai Sándor fordítása
Ugye kend a falu papja? „Az vagyok, mond, régebb óta Mint uracsám világra jött, Van éve már negyvenöt S nem bánám ha már más ifjabb Dörögne a parasztimnak. Mert erőm már mindennap veszt Sok munkától gyengül a test, Tudásunk is egyre apad, S unott lesz, ki soká marad.” „De mondék, jó öreg bátyám, Kend meghízott már a fárán, Garassa is sok már otthon, Ezért fordít most a dolgon.	– Hogyha nem csalódom, tiszteletes atyám, Közeli falucska lelkésze lehetsz tán? – A vónék a világ teremtése óta, Vagyis negyven éve, fiam! – válaszolta. Ifju káplánra vágyom is erősen, Hogy a híveimet mosdatni segítsen. Se sava, se borsá nincsen az igémnek. Miután megettek, mostmár kivetnének – Valami igazuk, – mondtam – lehetséges. Hízni, pénzt kaparni soká engedének. Ideje itt volna már a nyugovásnak, Helyedet átadni fiatalnak, másnak. Mi ifjak, koplaljunk, éljünk adósságra,

Mint mi ifjak csak szívlelünk, Úgy is fogytán a hitelünk, S várjuk mohón a szerencsét, Szép állást és dús menyecskét.”	Holott a boldogság mihozzánk találna? Jó állás, szép asszony éppen reánk férne, Csak az öregek már kotródnának félre.
---	---

Érdekes, ahogy Payr a rím kedvéért a „vierzig”-et negyvenötnek fordítja, talán befolyásolhatta őt ebben az is, hogy ő maga 45 év aktív lelkészi-tanári szolgálat után vonult nyugdíjba.

Payr Sándor fordítása	Makkai Sándor fordítása
Az öreg mond: „Diák öcsém, Kendtek látom csikland bőréen, Fészkelődik logikája, Hogy ennyire jár a szája. Tudja, mit szól erről Luther, Nála levén egy siheder: Mi vének, kik ázva fázva Néztünk ördög hátuljába, Bóklunk nektek kis doktorkák, Bár tegnap még fedtek pólyák, Ki, mint mi, majd úgy lát benne, Tréfálni bezzeg nem jön kedve.”	Ej, fiatalember! – pillantott az agg rám,– A bölcsesség látom, fejedbe szállt... Hagyján!... Tudásod nagyobb-e, vagy szemtelenség? Nem tudom. Lutherünk ítéljen meg téged. „Zöldfülű doktorka, fogadd hódolatom, Útadból én – így szólt – félretakarodom. Az ördög likába, ha majd oly sokáig Néztél, mint én, fázva, hangod megjuházik.”

Az öreg lelkészt sem ejtették a fejére, és benne is van kellő irónia. Rendre utasítja a fiatal lelkészt, és Lutherre hivatkozik, aki az ő nyers stílusában egyszer helyreutasított egy ifjút. Az eredeti fordító tapintatosan kipontozta a megfelelő szót. Ez a kis eltérés azt az elméletet támasztja alá, hogy a nyers fordítást valaki más végezte el, mert érthetetlen volna, hogy Makkai, amikor tintával írt, akkor prúd lett volna azt leírni, Luthert idézve, hogy „az ördög seggibe” és ugyanakkor meg nyomdafestéket megbírónak tartotta „az ördög likába” kifejezést.

Érdekesen folytatódik a párbeszéd a szolgálatban megfáradt lelkész és az ifjú titán között.

Payr Sándor fordítása	Makkai Sándor fordítása
„Hadd kérjem még, mondék, egyre, Ha oly sokat tanult össze: Mint van az, hogy a sült parasztja, Kinek kérges a két marka Kendteket úgy deponálja?” „Úgy ám – felel – deponálja, Míg a szép légvár összedül S a sok kása bennünk megfől,	– Kérdeném ha szabad, – hebegtem feléje, – Annyi tanulásnak hogy lett ez a vége? Paraszti munkában hogy-hogy itt találak, Ellenségképen minden tudománynak? Tán a tökfektől itt jobbat tanultál, Akadémiáktól hogy így elfordultál?

<p>Míg elszáll a fejünk gőze Míg elménk kiforr a dőre, És a praxis jön a házba Theoriát kinullázva, - Ekkor értjük, mi lesz velünk: Megyünk, ahogy vezetettünk.</p>	<p>- Bizony sok víz foly le a Dunán akkorra, Hogy iskolástáskánk lepuffan a porba. Kuruttyuló béka mikorra elnémul Ősz lesz s a sok légvár tetejére fordul. Sok csirizes pépet kell megemészteni, Sok gőzt a fejünkből szélnek eresztetni, Míg az elméletre jöhet a gyakorlat S megtudod hogy mit érsz, meglátod ki s hol vagy?</p>
--	---

Makkai itt úgy fordít, hogy az elméletre jön a gyakorlat és nem ahelyett. Sokan esnek abba a hibába, hogy szembeállítják az elméletet és a gyakorlatot, holott azoknak ki kell egészíteniük egymást.

A költemény egyik legszebb része, amikor az idős lelkész egy lendülettel mondja el, mit hisz, mit tud, mit tesz, mit szenved el, miről mond le, mitől fél, mit fogad el Jézus papja.

A kérdésekre ő maga adja meg a választ, és minden feleletet ezzel a keserűség megállapítással zár be, *nehéz jármát húzza, vonja, ő a világ jó bolondja* (Payr), *a pap húzza-vonja nehéz taligáját, kacagja a világ vígan bolond tudományát* (Makkai). Általánosságban elmondható, hogy a lelkész különc lesz, jövevény (ezt jelenti a parókia szó is eredetileg) abban a gyülekezetben ahova kerül. Sokszor kell szembeúsznia az árral és találja magát szemben a meg nem értéssel vagy közönnyel. Ennek a résznek Makkai is külön figyelmet szentel, ez a rész jelent meg először részletként *Az Útban*.

Érdekes volna utánanézni, hogy vajon más nyelvre lefordították-e ezt a verset az elmúlt századok során, illetve milyen fogadtatásban volt része a versnek. A humoros forma mögött nagyon komoly és fájdalmas, a lelkészi szolgálattal együtt járó problémákat vet fel, ugyanakkor a szolgálat szépségeit sem hallgatja el. Az immár lassan 400 éves vers még ma is aktuális és tanulságos.

Pár érdekes adalék Felvidék és Erdély református kapcsolatrendszeréről a két világháború között a Losonci Theológiai Szeminárium kapcsán

Előzmények

A trianoni trauma nemcsak az elcsatolt nemzetrészeket, de ezekkel egyetemben a történelmi egyházakat is új kihívások elé állította. A trianoni „szerződés” aláírása után az ún.: „csehszlovák államkeretbe” kényszerített¹ református egyház is elvesztette gyülekezeteinek jókora hányadát. Kezdetben az volt a cél, hogy református gyülekezetek ne szakadjanak el a magyarországi anyaegyháztól, de később kiderült: ez az út járhatatlan. A csehszlovák politikai vezetés, élén T. G. Masaryk köztársasági elnökkel, azt szorgalmazta, hogy a református egyház az ország területén alkossa meg a maga egyházkerületeit, készítse el alkotmányát, és ezért „cserében” a Csehszlovák Köztársaságban teljes függetlenséget és szabadságot kap. Ekkor, az elszakadt gyülekezetek közül mindössze 31 egyházközség volt szlovák nyelvű, 12 gyülekezet pedig kétnyelvű (magyar és szlovák), szemben a 449 magyar nyelvű egyházközséggel.

Az önszerveződés első lépéseinek megtételekor már látszott, hogy az egyházzervezési folyamat nehéz lesz. Először a dunáninnyi egyházkerület választott püspököt és főgondnokot Balogh Elemér, pozsonyi lelkész és Szilassy Béla losonci földbirtokos személyében. A megválasztott tisztségviselőket az egyházkerület közgyűlésén, 1921. június 22-én iktatták be, Pozsonyban. Még fél év sem telt el, s október 30-án, az újonnan alakult tiszáninnyi egyházkerületben is beiktatják tisztségébe az újonnan megválasztott püspököt és főgondnokot, Pálóczi Czinke István rimaszombati lelkészt és Lukács Géza, gömöri egyházmegyei gondnokot. E két egyházkerület mellé csatlakozott harmadikként a kárpátaljai egyházkerület, ahol az 1923. június 7-én lezajlott választások után Bertók Béla munkácsi esperes lett az egyházkerület püspöke és György Endre nyugalmazott miniszter a főgondnoka. E három egyházkerület közösen alkotta meg a Szlovénországi és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyházat.²

* Dr. Lévai Attila (Királyhelmec, 1975. 11. 28.). A gimnáziumot Kassán, a teológiát Komáromban végezte. Teológiai tanulmányai befejezése után teológiai és zsinati titkár Komáromban, majd 2000-ben kihelyezik a csicsói és kolozsnémai gyülekezetekbe. Gyülekezeti lelkészi szolgálata mellett felsőfokú tanulmányai befejezésétől kezdődően tanársegéd, majd adjunktus, később tanszékvezető, dékánhelyettes, jelenleg pedig dékán a komáromi Selye János Egyetem Református Teológiai Karán. Főbb szakterülete a vallási hiedelmek religionisztikai szempontból való tanulmányozása, illetve az egyháztörténet.

¹ Csomár Zoltán: *A Csehszlovák államkeretbe kényszerített Magyar Református Keresztény Egyház húszéves története (1918–1938)*. M. Kir. Állami Nyomda Kirendeltsége, Ungvár 1940, 7–19.

² A témának meglehetősen bő irodalma lett az utóbbi időben, ám ehhez a tanulmányhoz elsődlegesen két szakirodalmi forrást használtam: Lévai Attila – Somogyi Alfréd: *A Szlovákiai Református*

Az egyházi szervezkedések tekintetében a többi elcsatolt terület sem volt könnyebb helyzetben. Feltételezhető, hogy a kezdeti lépések megtétele, az újonnan kialakításra kerülő egyházkerületek létrejötte többekből válthatott ki egyfajta ellenérzést, haragot vagy értetlenséget. Bizonyára igaz lehetett ez Erdélyben is,³ mint ahogyan a rendelkezésekre álló adatokból következtethettem a Királyhágómelléki Református Egyházkerület megalakulásával kapcsolatban.⁴ Tény és való: bármelyik anyaországtól elszakadt egyházkerületet vizsgáljuk, mindegyikre jellemző volt, hogy szembe kellett néznie és megvívnia harcait az új államhatalmak „Janus-arcával”,⁵ és egyetlen dologra készült fel igazán: a túlélésre, ami azonban óhatatlanul (politikai okokból is természetesen) magával hozta a befelé fordulást.⁶

Pár adalék Felvidék és Erdély református kapcsolatkereséséhez a Losonci Theológiai Szemináriummal kapcsolatban

A két egyházkerület első világháború és Trianon utáni kapcsolatainak feltérképezésekor néhány nagyon érdekes adat került a kezembe. Ez az adathalmaz mutatott rá arra, hogy milyen módon kereste és találta meg a kapcsolatot a két egyházkerület akkor, amikor a Losonci Theológiai Szeminárium felállítására tetek törekvéseket a felvidéki egyházkerületek, illetve: mennyiben határozta meg a losonci intézmény történetét Erdély, illetve egyes erdélyi reformátusok.

A Losonci Theológiai Szeminárium megalakításának története korántsem volt egyszerű. A teológia felállítása akkor lett végképp elodázhatalanul szükség-szerű, amikor 1925-ben Pálóczi Czinke István püspök, addig is, míg a teológiát Losoncon (mert akkorra az egyház már Losoncnak ítélte oda a teológia felállításának jogát, felhagyva a nemes versenyt Losonc és Rimaszombat között, s azért is talán, mert a teológia megbízott vezetője, Sörös Béla losonci lelkészként működött) beindítják, ki akarta eszközölni azt, hogy a teológiai tudományok iránt érdeklődő ifjak, ha már Magyarországon ez nem volt lehetséges, akkor Kolozsváron folytathassák tanulmányaikat. Erről a kezdeményezésről és annak sikertelen voltáról írta meg Pálóczi Czinke István *Mérleg* című írását, amelyet a Ref. Egy-

Keresztyén Egyház története 1918–1938. Selye János Egyetem, Komárno 2015. 11–49., illetve Csomár Zoltán: *i. m.* 5–19.

³ Lukács Olga: Az erdélyi református egyház rövid története. In: Brandes Dieter, Grajdian Vasile, Lukács Olga (szerk.): *Az erdélyi egyházak és vallási közösségek rövid története*. Presa Universitară Clujeană, Kolozsvár 2008, 128–129.

⁴ Molnár János: *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920–1942*. Kiadja a Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad 1999. 3–19., illetve Pálfi József: Sulyok István. In: Mgr. Lévai Attila, PhD. – dr. theol. Pálfi József, PhD. (szerk.): *Kettős kisebbségben (A Selye János Egyetem Református Teológiai Kara és a Partiumi Keresztyén Egyetem nemzetközi tudományos konferenciájának tanulmányai)*. Selye János Egyetem, Komárom – Nagyvárad 2014, 179–182.

⁵ Somogyi Alfréd: Egyházvezetőink kezdeti tapasztalatai a Janus-arcú Csehszlovák államhatalommal. In: Mgr. Lévai Attila, PhD. – dr. Theol. Pálfi József, PhD. (szerk.): *Kettős kisebbségben (A Selye János Egyetem Református Teológiai Kara és a Partiumi Keresztyén Egyetem nemzetközi tudományos konferenciájának tanulmányai)*. Selye János Egyetem, Komárom – Nagyvárad 2014, 201–204. vagy Partium esetében lásd: Pálfi József: *i. m.* 188–193.

⁶ Lukács Olga: *i. m.* 129.

ház és Iskola. IV. évfolyamának 28. számában jelentetett meg: *Theológiánk felállítását folyamatban lévén, konventi elnökünk, Pálóczi Czinke István, a megvalósulásig is gondoskodni kívánt a lelkészi pályára készülő ifjaink tanulási lehetőségéről. Hova fordulhatott volna máshova, mint a „barátságos”, a „kisántánt”-ban „testvérország” egyetlen theológiájához, a kolozsvárihoz? Megkereste annak rendje és módja szerint az erdélyi református testvérek püspökét, Nagy Károlyt, eszközölné ki, hogy a református ifjaink az ottani theológián tanulhatnának. Ez a theológia szellemi irányzatánál fogva a magyar rezsim alatt is a legkitűnőbb volt az öt ref. theológia között, s ha már Magyarországon nem engedik meg a mi hatásaink a lelkész-utánpótlást-gondoltuk mi-legalább Erdélybe mehessenek... A testvér egyház püspöke az összes romániai református körökkel együtt a legnagyobb szeretettel fogadta volna a tanulni vágyó ifjainkat, intézkedéseket is tett erre, azonban a „kultur nép” politikai exponensei is beleszóltak a dologba s a bukaresti kultuszminisztérium minden különösebb megokolás nélkül egy „hódító” gesztussal az ügyre vonatkozólag ennyit írt: „A miniszter nem engedélyezi, hogy a csehszlovák református ifjak a kolozsvári ref. theológiát látogassák és hogy ott papi kiképzést is nyerhessenek.” Van ezen a világon tanszabadság? Hányadik évszázadban élünk? Hiszen a külföld híres professzorainak, egyetemeinek, akadémiáinak látogatása a sötét középkorban is megengedett dolog volt... Vagy a magyar kálvinisták fiai már tudományos kiképzésben sem szabad, hogy részesüljenek? A romániaiak testvér népe, az olasz, másként gondolkodik. A padovai egyetem rektora a külföldi diákokhoz intézett búcsúbeszédét így kezdte: „Jöjjetek fiaim! azt akarjuk, hogy rajtatok keresztül ismerje meg az egész világ az olasz kultúrát.” A római ivadékok közül a nem talmi, íme, tanulni hívja a külföld ifjait, a talmi meg eltiltja azokat a maga iskoláitól, mert – úgy látszik – éppen az ellenkezőtől fél, attól, hogy a külföldi ifjakon keresztül az igazi arcát látná meg a világ a művelt protestantizmust elnyomó barbár népnek. Úr Isten! Mikor oszlatod el már a lelkek durva, sötét jellegeit? Íme, egy okkal több, hogy mennél sürgősebben állítsunk magunknak theológiát.⁷ Ha másból nem, hát ebből bizonyára láthatóvá vált az egyház számára, hogy elodázhatatlan a teológia mielőbbi felállítása. Ezt megelőzően azonban pár évvel, 1922-ben, a losonci teológia megszervezésével kapcsolatosan az akkori Szlovenszkoí Tiszáninnyi Református Egyházkerület püspöke, Pálóczi Czinke István levélben kereste meg a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet akkori igazgatóját, dr. Makkai Sándort, és feltételezhető, hogy támpontokat és konkrét javaslatokat is kért tőle egy működő lelkész-képző intézet strukturális, tanrendi és tanelvi kérdéseivel kapcsolatban. Makkai Sándor nagy örömmel tett eleget e felkérésnek, és küldte el a kért tervezetet.⁸ Ezt a tervezetet később Sörös Béla használta fel, amikor felvázolta a majdani lelkész-képző főiskola struktúráját. Makkai levelével kapcsolatosan elmondható, hogy a losonci teológia történetével foglalkozó tanulmányokban csak elvétve fordul elő ennek megemlézése, így talán hasznos lehet, ha épp e tanulmány is rávilágít erre a testvéri és baráti szívességre, amely 95 esztendeje jól példázta, hogy az elszakí-*

⁷ Lévai Attila: A losonci teológiai szeminárium története. In: *A közép-és felsőoktatás helyzete a szlovákiai református egyházban 1918–1948 között*. Kézirat a szerző tulajdonában, 32–33.

⁸ Levéltári anyagok a Szlovenszkoí Tiszáninnyi Református Egyházkerület Püspöki Hivatalának levelezése 1920–1930 közötti irataiból. In: *Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei – Levéltár*. Sárospatak. Hivatkozott levél: 343/1922,

tott területek egyházai milyen módon vállalták a segítségnyújtást egymás irányába.⁹

Makkai levelében többek közt javasolta, hogy ne csak a latin–görög érettségivel rendelkező fiatalokat, hanem más középiskolák (reál, tanítóképző) végzettjeit is vegyék fel. A héber és görög nyelvet nem ismerőket a bibliai nyelvekkel való ismerkedést, illetve azoknak megtanulását a teológián kell biztosítani. Az előadandó tárgyak közé az Ó- és Újszövetséget (beleértve a héber és görög nyelvet), egyháztörténelmet, rendszeres teológiát, gyakorlati teológiát, filozófiát és pedagógiát, valamint a gyakorlati ismereteket ajánlotta. Megítélése szerint legalább hat tanárra lesz majd szükség, melyet bizonyos feltételek mellett a későbbiekben akár négyre is lehet majd csökkenteni. A tanárok heti óraszámát 10-12 órában határozta meg.¹⁰

A losonci teológia kapcsán elmondható, hogy nem csak a kezdeti tervezésben, hanem a későbbi megvalósításban is ott láthatjuk Erdély „lenyomatát”. A teológia tanárai közül többeknek is volt kapcsolatuk Erdéllyel. A teológia igazgatója, Sörös Béla losonci lelkipásztor Kolozsvárott is tanult, s talán ezért is fordulhatott elő, hogy a teológia történetének 14 esztendeje alatt három erdélyi illetőségű tanár is megfordult, illetve tanított Losoncon. Az első dr. Agyagási Sándor, garamvezekényi református lelkipásztor volt. Egyházjogot, egyházalkotmányt és nemzetgazdaságtant oktatott. Ha csak így ismertetjük e száraz tényt, ebből nem tűnik ki semmiféle kapcsolat, amely az erdélyi kötődést igazolná. Azonban, ha beletekintünk a komolyabb életrajzi adatokba, máris több érdekességre lelünk, s nemcsak a teológián való tanítással kapcsolatosan, hanem életére nézve is. Dr. Agyagási Sándor lelkipásztor 1891-ben született Csittszentivánon, Maros-Torda vármegyében. 1912-től Garamvezekényben, majd Pozbán, Újbarson, Nagysallóban és Boriban szolgált. Teológiai diplomája mellé, 1921-ben Pozsonyban jogi doktorátust szerzett. Állampolgárságát a csehszlovák állam nem ismerte el, annak ellenére sem, hogy időben kérvényezte azt. Az illetékes zsupáni hivatal azt a feltételt szabta, hogy a szülőhelye szerint illetékes hivataltól kérjen útlevelet, és annak alapján kérvényezze a csehszlovákiai tartózkodását. Csakhogy a román hivatalok őt már nem tartották nyilván, hiszen a kolozsvári teológiáról a második évben beiratkozott a pápai teológiára, és tanulmányait is itt fejezte be. Első szolgálati helye Garamvezekény lett a Felvidéken. Illetékességi kapcsolata szülőfalujával emiatt már régen megszakadt, így az állami feltételnek nem tudott eleget tenni.

⁹ Valójában csak Lévai Attila: A losonci teológiai szeminárium története c. kéziratának 44. oldalán van erre utalás – korábbi, levéltári kutatásoknak köszönhetően, s a megmaradt, e tárgyban fellelhető levélnek –, mely utalást átvesz Puntigán József: *A Losonci Teológiai Szeminárium (1925–1939)*. Plectrum, Losonc 2005. 33. oldalán, és részletet közöl az alábbi átirat szerint: ... *ami most a theol. akadémia tervzetét illető megtisztelő felhívást illeti, készséggel mondom el egyet-mást e tárgyban, minthogy itt is hasonló megbízatásban dolgozom. Itt abból indultunk ki, hogy a megváltozott viszonyok között a papképzésnek is mindenesetre meg kell változnia s alkalmazkodnia kell ahhoz, hogy népünk megtartását szolgálhassa. Ehhez képest a tanítandó tárgyak is átalakulnak, illetve módosulnak.*

¹⁰ Puntigán József: *i. m.* 33. Ennek a tervzetnek a megjelenését láthatjuk áttételesen bedolgozva Somogyi Alfréd: A Losonci Teológiai Akadémia tudományművelése. In: *Teológiai Fórum VIII (2014/1)* 108–111.

Állampolgársági ügyének tisztázatlanságát tovább bonyolítja az, hogy Csehszlovákia viszont román állampolgárként tartotta őt nyilván anélkül, hogy ezt ő hiteles okmánnal bizonyítani tudta volna.¹¹

A losonci teológia második erdélyi kötődésű tanára dr. Tunyogi Csapó András bálványosváraljai lelképásztor volt, aki az 1937/1938-ik akadémiai évben az ószövetségi bibliKateológia szakelőadója volt. A világháború után Németországba került, ahol teológiai tanárként működött.¹²

A losonci teológia harmadik erdélyi illetőségű tanára volt dr. Nagy József. Dévai lelkészként van számon tartva, valamint teológiai magántanárként, aki az 1937/1938-as akadémiai évben a magyar protestáns egyháztörténet szakelőadójaként tanított. A tanulmányi anyagot a modern szellemtörténeti irányzat képviselőjeként adta elő. A kétrészes, magyar protestantizmus történetét elemző kéziratát a diákok sokszorosították. A II. világháború után a kolozsvári teológia tanára lett.¹³ Élete utolsó éveiben a Duna Televízió akkori szerkesztője, aki akkoriban a komáromi teológia levelező tagozatos hallgatója is volt,¹⁴ megkereste kolozsvári otthonában és riportot is készített vele egy készülő dokumentumfilmhez a losonci ténykedésével kapcsolatban. Felvidékiként örömmel gondolunk arra, hogy annak idején a losonci teológián Erdélyből is voltak oktatók – s ez a hála Nagy József irányába az 1937–38-as losonci működéséért nem fog megszűnni.

A losonci és az erdélyi teológia együttműködése kapcsán fellelhető még egy párhuzam. Bármely teológia életének körülhatárolásakor mindig is sarkalatos pontja annak meghatározása, hogy melyek a tudomány művelésének a szellemi alapjai, magyarul: mit és miből tanít egy intézmény. Áttekintve a losonci teológián használt tankönyveket, megállapíthatjuk, hogy e tekintetben is előszeretettel használták a kolozsvári teológiai tanárok tankönyveit, jegyzeteit. Sörös Béla igazgató követelménye a teológiai tanárokkal szemben az volt, hogy valamennyien írjanak vagy állítsanak össze egyetemi jegyzetet, és adják a hallgatók kezébe. Így nemcsak a teológián használt tankönyvekről, hanem az így készült jegyzetekről is számot tudunk adni.

Tehát, hogy miből tanítottak Losoncon? Ószövetségből dr. Tóth Lajos Pápan kiadott bevezetését használták, újszövetségből dr. Pongrácz József – ugyancsak – Pápan kiadott bevezetéséből. Az etikát Halasi Nagy József könyve alapján, dogmatikát dr. Tavasz Sándor kolozsvári professzor könyvéből, míg a homiletikát Ra-

¹¹ Életrajzi adatai átvéve: Kránitz Zsolt (szerk.): „A késő idők emlékezetében éljenek...” A Dunántúli Református Egyházkerület lelkeszi önéletrajzai (1943). *Pápai Református Gyűjtemények*. Pápa 2013, 95–97.

¹² Puntigán József: *i. m.* 86., illetve Somogyi Alfréd: *i. m.* 118., valamint Lévai Attila – Somogyi Alfréd: *i. m.* 118.

¹³ Puntigán József: *i. m.* 83., illetve Somogyi Alfréd: *i. m.* 118., valamint Lévai Attila – Somogyi Alfréd: *i. m.* 118.

¹⁴ Dr. Somogyi Alfrédról van szó, aki a losonci teológiai egykori igazgatójának, Sörös Bélának az unokája, jelenleg a komáromi Selye János Egyetem Református Teológiai Karának tanszékvezető tanára, a Pozsonyi Református Egyházmege esperese, apácaszakállasi református lelkész, aki a 20. századi felvidéki egyháztörténettel kapcsolatosan számos kiváló tanulmánnyal gazdagította a szakirodalmat.

vasz László műve nyomán. Tankönyvként használták továbbá Imre Lajos: *Nevelés-tanát*, Módis László *Héber nyelvkönyvét*, és Makkai Sándor *Vallás az emberiség életében* c. könyvét is. A teljes listát átnézve szembetűnő, hogy a kor legfrissebb magyar nyelvű kiadványait látjuk magunk előtt. A legrégebben kiadott Losoncon használt tankönyv épp Makkai Sándoré volt, amit 1923-ban adtak ki Tordán. A többi tankönyv mind a 30-as években jött ki a nyomdákban Rozsnyón, Budapesten, Debrecenben, Pápán és természetesen Kolozsvárott.¹⁵

Összegzés

A Losonci Teológiai Szeminárium soha nem nyert állami elfogadtatást az akkori Csehszlovákiában. Jogviszonyát sohasem sikerült megnyugtatóan rendezni, de ettől függetlenül a teológiai oktatás működött, lelkészeket képzett. Működését állandósuló anyagi gondok kísérték, ez határozta meg a szeminárium több mint 13 éves működését. Amikor valaki megkérdezte Sörös Bélát, hogy miből tartja fenn a teológiát, az igazgató lelkészhez méltóan, ugyanakkor diplomatikusan válaszolta, hogy *imádságból, szeretetből, naponként táplálja az Isten kegyelme*. Hogy ez a szeretet és kegyelem például a skót testvéregyház anyagi támogatásában, vagy Szilassy Béla, akkori főgondnok, losonci nagybirtokos és gyülekezeti gondnok gyorssegélyében nyilvánult meg, az már nem tartozott a nagy nyilvánosságra. S hogy milyen szerény körülmények közt működött, ugyanakkor milyen nagy jelentőségű volt a tizedik évébe lépő református teológiai szeminárium, az kitűnik a csehszlovákiai magyarok legjelentősebb sajtóorgánuma, a Prágai Magyar Hírlap 1934. február 25-i számából is, ahol Kercsényi Antal így mutatta be az akkor már közismert intézetet: *Losoncon a Nagybég uccában szerénykedik egy kis, öreg, sárga ház. A házban két szoba, a két szobában négy-öt sor iskolapad és alacsony fenyőfakatedra. Emeljük meg kalapunkat ez előtt az ötblakos ház előtt, mert két kis szobájában szorong Csehszlovákia egyetlen magyar főiskolája*.

A Losonci Református Teológiai Szemináriumot történelmi kényszerhelyzet szülte, és egy másik történelmi helyzet vetett véget eredményes működésének. Az 1938-as visszacsatolás után megnyílt az út a nagy főiskolák teológiai tanszékei felé, ezért a losonci szemináriumot 1939. január 25-én megszüntették. Teológus hallgatói vizsgáik, éveik elismerésével folytat(hat)ták tanulmányaikat Sárospatakon, Pápán, Debrecenben. Csehszlovákia egyetlen magyar főiskolája, az ötblakos losonci házban betöltötte küldetését: több mint száz lelkészt bocsátott ki a szlovákiai magyar reformátusok szolgálatára, további félszáz teológust indított el lelkészi pályára. Mai szemmel nézve hozzá kell tennünk azt is, hogy ez a lelkészgeneráció volt az, amely a második világháború után, a nemzetiségi majd vallási üldöztetések nehéz éveiben, a kettős elnyomatás évtizedeiben helytállva mentette át a szlovákiai magyar reformátusságot a küzdelmekkel teli évtizedeken.¹⁶ Mindezekben a küzdelmekben a kezdetektől fogva az intézmény bezárásáig, ott

¹⁵ Somogyi Alfréd: *i. m.* 121. és Lévai Attila – Somogyi Alfréd: *i. m.* 120.

¹⁶ Bószörményi István: A Losonci Református Teológiai Szeminárium. In: *Gömörország I.* (2000/3-4) 22.

voltak a kolozsváriak is: tervekkel, javaslatokkal, tevőleges oktatással és szellemi termékeikkel. Majd száz év távlatából e cikkel szeretnénk az erdélyieknek, a kolozsváriaknak, konkrétan a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetnek ezt megköszönni. Legyen áldott az Isten, hogy a múltban is munkálta közöttünk a kapcsolatokat (jóval nagyobb nehézségek és lezárt határok ellenére is), és kérjük őt, hogy azt az egymás irányába való közeledést és kapcsolatainkat tegye ma is gyümölcsözővé és áldottá.

Kezdet és vég A konstantini modell válsága a totális diktatúrákban

A kereszténység három évszázados történelmi vándorlás, üldözésekkel tarkított elnyomás után élte meg azt a sorsfordító történelmi változást, amelyet a Milánói Ediktum 313-as kiadása, illetve az ezzel bevezetett átalakulás hozott el számára. Az érem egyik oldala a vallásgyakorlás szabadságának a biztosítása, az egyházszerveződés felgyorsult folyamatai tanításbeli és szervezeti vonatkozásban is a zsinatok munkája nyomán, a kereszténységet elismerő intézkedések sorozata (mint az elkobzott javak, könyvek visszaszolgáltatása, a templomok építésének, illetve kialakításának a támogatása, a vasárnap ünnepnapként való védelme), ami az Ószövetségben olvasható nagy történelmi szabadítások emlékét idézte fel és tudatosította a korabeli kereszténységben.¹ Az érem másik oldalán azonban egyre fényesebben díszlett a császár képmása, ami a kibontakozó átalakulás politikai és társadalmi árát is jelentette: a kereszténység a birodalom megújításának szellemi és tevőleges résztvevője lett. Gyülekezeti szinten mélyreható feszültségeket keltett a gyülekezetekbe való, feltartóztathatatlan és tömeges beáramlás, ami ugyan missziói lehetőséget is teremtett az érdeklődésből vagy megfontolt érdekből érkezők felé, ugyanakkor lehetetlenné tette a korábbi hitbeli mélység és a keresztény szellemiség minőségének a megőrzését. Szélesebb összefüggésekben pedig az egyház a hivatalos politika részévé vált – itt elég példaként utalnunk arra, hogy a császár közvetlenül és döntő módon befolyásolta, sőt nem ritkán uralta akár az egyházi szerveződésnek, akár teológiai tisztázódásának a folyamatait. Az ariánus vita 4. századi fordulatosa, a császári állásponton ez ellentétes oldalak között a többségi vélemény felé váltakozó története és politikai kezelése ékes példája a „hitvallásos” és a „hivatalos” teológia összetűzésének, aminek messzeemenő következményei voltak természetesen az egyes teológusokra, egyházi vezetőkre, s így az átalakuló egyházi szervezetre is.²

* Korányi András (Budapest, 1974) középiskolai tanulmányait Budapesten végezte, 1998-ban fejezte be egyetemi tanulmányait az Evangélikus Hittudományi Egyetemen. 2000–2002 között Marburgban tanult. 2004-ben megvédte a doktori tézisét. 2006-ban a Corvinus egyetemen külügyi szakértői oklevelet szerzett. 1999-től az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatója. Kutatási területe: az egyház és állam kapcsolata a 20. században.

¹ A konstantini Római Birodalomnak mint az isteni gondviselés eszközeként a bibliai párhuzama elsősorban az asszír-babloni fogság nagy szabadító uralkodója, Círusz király, aki az addig ellenséges és leigázó birodalom uralkodójaként, ugyanakkor mégis Isten választott eszközeként lesz a zsidóság szabadítója. A kereszténybarát Római Birodalomnak ilyen gondviselésszerű összefonódása Isten evilági és üdvtörténeti terveivel közvetlenül inspirálták Augustinus nagy művének, a *De Civitate Dei*-nek a megírását az 5. században kibontakozó válság és birodalmi összeomlás időszakában.

² Elegendő itt két nagynevű egyházatyára utalnunk: Athanáziosz (†373) alexandriai pátriárkára, akit az ariánus vita különböző szakaszaiban összesen ötször száműztek, illetve büntettek meg a

A fordulat nagyságát és mélységét tekintve tehát kézenfekvő lenne az 1700 évvel ezelőtti fordulatot inkább a totalitárius diktatúrákat követő rendszerváltozás(ok) korával párhuzamba állítani a 20. század történetében, hiszen ebből az időből is ismerünk „kárpothasi”, azaz visszaszolgáltatási intézkedéseket, szintén megnyíltak új lehetőségek az infrastruktúra megújítására és bővítésére, s végül lépések történtek még a vasárnap védelme érdekében is. Ahhoz azonban, hogy az állam és az egyház közötti kapcsolatok legújabb kori összefüggéseit elemezni tudjunk, elkerülhetetlen az éppen ebben a kapcsolatrendszerben komoly változásokat, mély sérüléseket hozó totalitárius diktatúrák, illetve a háttérükben meghúzódó totalitárius ideológiák világával való összeütközés vizsgálata.

Ideologikus fertőzés és diktatórikus betegség

A totalitárius diktatúrák – legyenek azok fasiszta-nemzetiszocialista vagy kommunista-szocialista jellegűek – rendszerszervezési törekvésükben ugyanazonkon a stratégiai töréspontokon konfrontálódtak a kereszténységgel: a társadalmi kapcsolatok és jelenlét, az ifjúság nevelése, valamint a társadalmi nyilvánosság területén. Az első szoroson összefügg a teljes társadalmi önszerveződés felszámolásával, amiben az egyházak – mint reakciós és maradi tényezők – kiszorítása központi probléma volt, és az egyesületek, szerzetesi közösségek felszámolásán túl a gyülekezeti élet társadalmi elszigeteléséhez, „gettósításához” vezetett. A második kérdéskör az ifjúság nevelése volt, ami egyszerre irányult az egyházi oktatás-nevelés felszámolására, a keresztény közösségekben végzett hitoktatói, bérmeleti/konfirmációs munka ellehetetlenítésére, valamint a családi élet és az ott zajló értékelvű neveltetésbe való erőszakos beavatkozásra. Végül a társadalmi nyilvánosságban sem csupán az egyházi, illetve keresztény-vallásos megszólalások korlátozása, cenzúrája lett elfogadott politikai cél, hanem a nyilvános propaganda gátlástalan felhasználása az egyházak és a keresztény vallásosság ellehetetlenítésére, sőt maguknak az egyházi és vallásos megnyilvánulásoknak a lehetőség (vagy olykor akár a lehetetlenség) szerinti felhasználására a rendszer és az ideológiai tartalom alátámasztására, akár a politikai igények kiszolgálására.

A diktatórikus hatalomátvételek és rendszerszintű berendezkedések egyharmar tudatosították az egyházakban és a teológusokban, hogy a diktatórikus hatalom által hangoztatott „(antagonisztikus) ideológiai ellentét” nemcsak gyakorlati, hanem sokrétű „világnézeti” ellentétet is jelent, azaz komoly teológiai dimenziója van. Mindez természetesen a mai kutatásban is tudatosítja, hogy a totalitarizmusnak nemcsak konkrét eseménytörténete van, ami szerves része a korszak általános történelmének is, hanem ezzel párhuzamosan és túlmenően létezik a totalitárius eszmerendszerekre, ideológiákra vonatkozó viszonyulás vonala is a történelem menetében. Annál is inkább kell ezt tudatosítanunk és hangsúlyoz-

niceai zsinati határozatok melletti következetes teológiai kiállása miatt, illetve a milánói Ambrosiusra († 379), aki ezzel szemben kemény politikai befolyással meghátrálásra tudta kényszeríteni a nagyhatalmú Theodosius császárt és ariánusbarát környezetét nyugaton. Bár a két történelmi példa két, egymástól igen különböző egyházvezetői pozíciót tükröz, mégis mindkettő egybehangzó illusztráció az egyház politikai tényezővé válására.

nunk, mert mindenki előtt nyilvánvaló tény, hogy ezek az ideológiák akkor is léteznek és hatnak, ha éppen nem tudják magukhoz ragadni a hatalmat és átfogó erőszakot tenni a társadalom és az államberendezkedés rendszerén. Az egyház- és teológiatörténet számára pedig legalább ennyire nyilvánvaló, hogy a diktatúrákra és ideológiákra adott teológiai reflexió és gyakorlati, életvitelszerű útmutatás – hitvalló élet – a kérdéskör legnagyobb egyházi kihívása.

A megvalósuló diktatúra és a diktatórikus ideológia kettőssége érdekesen mutatkozik meg a konkrét eseménytörténet szintjén is. Mind a nemzetiszocialista, mind a kommunista hatalomgyakorlásra jellemző az ideológiák mentén szerveződő párhatalom és a kormányzást végző apparátus közötti feszültség az egyházi kérdéskör kezelésében. Ez a kettős vonal kimutatható Németországban Hitler idején, ahol a „Führer” az 1930-as évek során hol az NSDAP főideológusai által megálmodott forgatókönyv alapján, hol a miniszteriális rendszereken keresztül igyekezett a protestáns egyházakat maga alá gyűrni. Ezt elemezve láthatjuk a birodalmi elv egyházra való kiterjesztésének ideológiai kísérletét (Reichskirche), majd ennek kudarca után a kormányzati ellenőrzés alá vonás pragmatikus lépéseit, miközben a náciizmus eszmei kérdéseiben továbbra is erőszakos hatások tömkelegének tették ki az egyházakat (pl. a zsidókérdésben). Bizonyossággal mondhatjuk ki, hogy a hatalomnak kétféle ága, s ezzel együtt kettős – kormányzati és pártideológiai – eszköztára egymástól megkülönböztethetően, mégis együttesen szolgálták a diktátor és a diktatúra terveit. Hasonló hatalmi polarizáció jellemző a kommunista diktatúrákra is, erre hozhatjuk példának a magyar kommunista-szocialista korszakot is, ahol a – változó nevű – kommunista párt agitprop ágazata, a belügyminisztérium politikailag instruált III. főosztálya és az Állami Egyházügyi Hivatal rendszerében különböző eszközökkel, egymástól ugyan nem függetlenül, de egymás felől olykor nem is informálva ellenőrizték és befolyásolták az egyházak működését, mindennapi életét és szolgálták ki a diktatúra céljait.

Az evangélikus egyházak reakciói a totális diktatúrák idején

Egy összehasonlító tanulmány keretei csupán azt teszik lehetővé, hogy néhány szemelvényben tekintsünk ki a különböző totalitárius diktatúrákban élő evangélikus egyházak teológiai és szervezeti válaszkereséseire. A sort nem kezdhetjük mással, mint az 1934-es Barmeni Teológiai Nyilatkozattal³, amelyben mindenekelőtt Karl Barth, valamint Thomas Breit és Hans Asmussen munkájával a német protestantizmus 6 pontban fejtette ki teológiai kritikáját a formálódó hitleri diktatúrával szemben. A nyilatkozatban ilyen mondatokat olvasunk: „Elvetjük azt a hamis tanítást, amely szerint az egyház igehirdetése forrásaként köteles lenne Istennek ezen egyetlen szaván kívül más tényeket és hatalmasságokat, jelenségeket és igazságokat Isten kinyilatkoztatásául elfogadni.” (1. tétel) „Elvetjük azt a hamis tanítást, amely szerint az egyházban ezen az egy szolgálaton kívül hatalmi szóval kiküldött vezérek is lehetnének, vagy ilyeneket elfogadhatna az

³ Barmeni Teológiai Nyilatkozat. In: *Evangélikus Theologia* (1948/1) 47–48.

egyház.” (4. tétel) „Elvetjük azt a hamis tanítást, amely szerint az egyház az Úr szavát és tetteit az emberi dicsőségtől elkáprázottan valami önkényesen választott kívánság, cél vagy terv szolgálatába állíthatná.” (6. tétel) A jellegzetesen igei alapú (barthiánus) teológiai nyilatkozat világossá tette, hogy a náciizmus ideológiája és hatalomgyakorlása, valamint az egyház teológiája között markáns ellentét áll fenn.

Hasonlóan markáns az 1945-ben mártírsorsra jutott német evangélikus teológus, Dietrich Bonhoeffer teológiai álláspontja, aki éppen a nemzetiszocialista diktatúra által támasztott, feltétel nélküli engedelmisségi igényével állította szembe a Krisztus hívására engedelmisséggel követésre induló tanítványok példáját híressé vált könyvében, a *Követésben*: „hit csak a (Krisztusnak való) engedelmisségben létezik, soha sincs engedelmisség nélkül, s a hit csak az engedelmisség cselekvésében hit.”⁴

Kevésbé ismert nemzetközi és hazai téren a norvég evangélikus egyház hitvalló küzdelme a német megszállás 1940 és 1945 közötti időszakában. Ebben nem csupán az figyelemre méltó, hogy ezzel a norvég egyház a nemzetiszocialista ideológiával és hatalomgyakorlással szembeni ellenállás vezető erejévé lett Norvégiában, hanem az is, hogy – a világi felsőbbtség iránt gyakran túlzott lojalitással vádolt – lutheránus teológiai hagyományban keresett igazodási pontokat ehhez a kritikus állásponthez. A közvetlen hivatkozás Lutherre – *ha részeg a kocsis, le kell lökni a bakról* – csupán kiindulópontja volt egy olyan teológiai folyamatnak, amelyben Eivind Berggrav oslói püspök, norvég prímás vezetésével 1942-ben eljutottak *Az egyház alapja* címet viselő hitvalláshoz. Ebben a következőket olvashatjuk: *Ha tehát a felsőbbtség félelemmel tölti el a lelkeket, holott ezek csak Isten útját járnak, az nem Isten akarata szerinti felsőbbtség, és ilyenkor az egyház Isten és ember előtti kötelessége, hogy az igazság szavát hallassa e felsőbbtség számára. Ahogyan az Írás mondja: Emberfia! Őrállóvá tettelek téged Izráel házában. Ha ígét hallasz tőlem, figyelmeztess őket az én nevemben!* (Ez 3,17)⁵

Mindezek a tapasztalatok közvetlenül hatottak a magyarországi protestantizmusra a kommunista diktatúra második világháború utáni kiépülése idején. Barth teológiája és az ebből következő ellenálló állásfoglalása különösen a református körökben terjedt el, amit sajnálatos módon később beárnyékolta a svájci teológus baloldali beállítottsága, s ennek nyomán a kommunista diktatúrával szembeni kevésbé határozott kiállása. Eivind Berggrav norvég püspök viszont nemcsak hivatalosan állt ki bebörtönzése során 1948 szeptemberében a hitvalló evangélikus püspök, Ordass Lajos mellett a magyar kormánynál,⁶ hanem korábban tanácsokkal is ellátta őt a várható összetűzések idejére: a norvég egyházi harcban szerzett tapasztalataiból néhány egymondatos tanácsot adott. Ilyenféleképpen: *Nem elsietni a dolgokat, de egy pillanatra sem elkésni!* – *Kicsi és nagy dolgok*

⁴ Bonhoeffer, Dietrich: *Követés*. Luther Kiadó, Budapest 2007, 44.

⁵ Korányi András – Orosz Gábor Viktor – Reuss András: *A norvég egyházi harc. Küzdelem az ideológiával 1940–1945*. Luther Kiadó, Budapest 2007, 137.

⁶ Ordass Lajos: *Önéletrajzi Írások I.* Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern 1985, 384–385.

között élesen különbséget tenni! – Tisztára a Biblia és a Hitvallási-iratok alapján állva folytatni a küzdelmet! – Lehetőleg semmit sem följegyezni! Inkább vesszen el valami az emlékezetből, mint feljegyzéssel okot adni a vádaskodásra! A diktatúra kibontakozása nyomán a társadalmi térben, az oktatás-nevelésben és a köznyilvánosságban Ordass Lajost – ellenálló kiállása miatt – börtönbe vetették, majd ismételten félreállították.

Újfajta kihívást jelentett az 1956 előtti és azt követő nyílt diktatúra után, az ún. kádári konszolidáció nyomán kibontakozó újabb szocialista berendezkedés, amely a rendszer legitimálása érdekében az egyházak irányában is kettős politikát követett. Egyrészt fenntartotta, sőt kiterjesztette a kormányzati és belügyi felügyelet és beavatkozás rendszerét, a másik oldalon viszont igyekezett a népfrontpolitika keretein belül szerepeltetni őket egy semlegesített társadalmi szerepkörben. Az egyházi útkeresés ebben az időben a nyílt együttműködéstől az adott körülmények közötti, „ahogyan lehet” alapon álló berendezkedésen át az ellenzéki ellenállásig terjedt. Mindezeknek a vonalaknak a teológiai lenyomata ma már kutatható, és a korszak feldolgozásában elkerülhetetlen feladat. Ugyanakkor ezek a dilemmák visszavezetnek minket sokkal messzebbre, a mai megemlékezésünk témáját adó konstantini fordulathoz is, amellyel az antik császár a misszió és tanúságtétel, a társadalmi nyilvánosság és a politika közötti útvesztők, alkurendszerek és hitvalló helytállások világába vezette az egyházat, az egyházakat. Amikor a vallási béke ünnepeként idézzük fel az 1700 évvel ezelőtti fordulatot, azt is hozzá kell tennünk mindig, hogy ezért milyen nagy árat kellett fizetnie a kereszténységnek időről-időre.

⁷ Ordass Lajos: *Akikkel az Úton találkoztam*. Ordass Lajos Baráti Kör, Budapest 1996, 41.

Nemzeti traumák – lokális emlékezet Kutatási összefoglaló*

A kutatás általános leírása

2012. áprilisában lehetőségem nyílt találkozni „Bapóka bácsival”, a 85 éves Bükkös János ajtoni lakossal. Találkozásunk elsődleges célja nem a második világháború eseményeinek felidézése volt, de az idős ember személyes érintettsége miatt rövidesen mégis arra terelődött a szó, és megtudtam: azon román állampolgárok közé tartozik, akiket 1944 őszén nemzetiségük miatt háborús bűnösök módjára hurcoltak lágerbe, ő pedig onnan két hónap múlva kalandos úton szabadult. Ez a beszélgetés adta a 2012–2015 között három éven át végzett kutatás ötletét, tudniillik, hogy az utolsó pillanatban megszólítsam azokat, akik a hasonló traumákat elszenvedők közül akkor még életben voltak, és rögzítsem vallomásait.

Kutatásomat olyan Kolozsvártól keletre és délre fekvő településeken végeztem, amelyek a második bécsi döntés után mindvégig Romániánál maradtak, de többségükben vagy jelentős számban magyarok laktak. A Belvedere-palotában megrajzolt határ ugyanis teljesen szabálytalanul és minden stratégiai, gazdasági, sőt etnikai szempontot félretéve húzódott. Ahogyan azt Sinkó Erzsébet magyargyerőmonostori lakos mondta: *ez a határ tönkretett minket.*¹ Kijelentése teljesen érthető, ha megvizsgáljuk, hogy ezek az évszázadokig Kolozsvár vonzáskörzetéhez tartozó települések hogyan szakadtak el a várostól, és voltak sorvadásra ítélve mind gazdasági, mint demográfiai szempontból.

Kalotaszegen a főúttól délre fekvő magyar települések közül Magyargyerőmonostor, Magyarvalkó, valamint a tordaszentlászlói völgy magyar falvai maradtak Romániánál, vagyis Magyarfenes, Tordaszentlászló, Magyarléta és a Jára völgyének települései. Mivel a határt Kolozsvártól közvetlenül délre, Erdőfeleken húzták meg, Tordatúr, Ajton és a teljes Aranyos-vidék a két várossal, Tordával és Aranyosgyéressel szintén Romániánál maradt. Keletre, a Mezőség felé a határ először követte a Kolozsvár–Szászrégen autótúton vonalát, de a magyarkályáni pataknál észak felé kanyarodott, így az út mentén levő, vagy attól délre fekvő, jelentős magyar lakosságú települések (Mócs, Fráta, Magyarszovát, Mezőkeszű, Pusztakamarás, Kis- és Nagysármás) nem kerültek Magyarországhoz. Ezek a települések ugyanis beleestek az ún. Göring-zsákba, abba a földgázlelőhelyeiről híres zónába, amelyet a dél-erdélyi német gazdasági érdekek miatt – maga Göring javas-

* Nagy Alpár Csaba (Sepsiszentgyörgy, 1977), a Kolozsvári PTI-n szerzett lelkesítő oklevelet, és a BBTE Református Tanárképző Karán szerzett mesteri, illetve doktori oklevelet. Fő kutatási területe az erdélyi református egyház története a 20. század első felében.

* A kutatás az MTA Domus szülőföld pályázatának támogatásával készült 2012–2015 között.

¹ Sinkó Erzsébet közlése.

latára – a tengelyhatalmak döntőbírái jobbnak láttak Romániánál hagyni. A kérdéses terület, amely valóban zsákszerűen nyúlik be Észak-Erdélybe, feltehetően az utolsó pillanatban maga Göring módosító javaslatára nem került Magyarországhoz.²

A történeti forrásokból számos személyes sérelemről: behívó elől való menekülésről, gabonaelkobzásról, deportálásokról, gyűjtőtáborokba való gyűjtésről, kényszermunkáról, fosztogatásokról, fizikai bántalmazásról, atrocitásokról van tudomásunk. Céлом az volt, hogy ezek személyes lenyomatait vizsgáljam. A vizsgált települések általában a határ mentére kerültek, ezért exponáltabbak voltak úgy a négyéves különállás, mint a román–magyar háború alatt. A négy hadsereg (magyar, német, román, szovjet) fosztogatásai és visszaélései mellett a bosszúéhes román civil lakosság is ezeken a közösségeken igyekezett megtorolni a négy évig tartó különállás vélt vagy valós sérelmeit.

Az interjúk során a következő témákat vizsgáltam: az 1940 őszen fellobbanó magyarellenesség helyi eseményei és hatása a helyi közösségre, demográfiai-gazdasági változások a bécsi döntés miatt, az 1942 telén végrehajtott gabonarekvirálás, a román–magyar háború idején a front átvonulásának következményei (fosztogatás, atrocitások, gyűjtőtáborokba való internálás, kényszermunkacsoportokba való elhurcolás, bosszúhadjáratok helyi román vezetők, fosztogatás a helyi román lakosság részéről, interetnikus feszültségek, esetleges összecsapások a két közösség között, személyek elleni atrocitások, a zavaros állapotok között, a traumák miatt bármilyen formában elhalálozott személyek azonosítása, az események utóélete, későbbi lenyomatai a két nemzetiség kapcsolatára).

Olyan személyeket kerestem fel, akik legkésőbb 1930-ban születtek, tehát az említett események idején már elég idősek voltak ahhoz, hogy tudatos szemtanúi lehessenek az eseményeknek, és megfelelő szellemi állapotban voltak, hogy a kérdésekre válaszoljanak. A kutatás három évében 26 településen összesen 59 interjú készült.

Az interjúk tartalmát megvizsgálva általánosságban elmondható, hogy – amint az várható volt – az összes élmény közül a személyes megaláztatásé volt az, ami a legfokozottabban tört fel az emlékek közül. A mások által elszenvedett traumákra, a hallomásból szerzett információra az interjúalanyok nagy része nem emlékezett, vagy összetévesztette az idősíkokat, események sorrendjét, helyszíneket, személyeket, így ezek a válaszok általában rövidek, pontatlanok, bizonytalanok és szűkszavúak. Amikor viszont átélt esemény, vagy személyes sérelem jelent meg a válaszban, az idős emberek szó szerinti pontossággal idéztek párbeszédet, leírásaik részletgazdagok voltak, gyakran elérzékenyültek, mély érzelmi implikációval közeledve a történetekhez. Bár a vizsgált terület viszonylag kicsi, és szomszédos falvakat foglal magába, és noha a közállapotokról, és a harci eseményekről szóló emlékezés hasonló volt, mégis az elbeszélésekben a személyes sérelmek széles skálája tárult fel a megaláztatástól az orosz fogságig, az elhurcoltatástól a kifosztásig, vagy a hadbírósi eljárásoktól közeli hozzátartozók meggyilkolásáig.

² Az erre vonatkozó elméleteket ismerteti L. Balogh Béni: *A magyar-román kapcsolatok 1939-1940-ben és a második bécsi döntés*. Pro-Print kiadó, Csíkszereda 2001, 285–286.

Az 1948 után Romániában berendezkedett politikai rendszer egyáltalán nem tolerálta az interetnikus feszültségekre való emlékezést. A „népek megbékélésének” államhatalmilag vezényelt szimfóniájában ugyanis a hasonló sérelmek emlegetése igencsak diszsonáns hangnak bizonyult volna. Éppen ezért negyven éven keresztül a sérelmek olyan mély elhallgatása, tabusítása történt, hogy az áldozatok legtöbbször ezekről a legközelebbi családtagoknak sem beszéltek. Így történhetett meg, hogy a standard interjúkérdésre olyan válaszok érkeztek, melyek az interjúalany mellett ülő közeli családtagot is meglepték. A kutató jelenlétére volt szükség, hogy ezek az emlékek előjöhessenek. Sok helyen pedig az áldozatok halálukig magukban tartották ezeket a titkokat, hozzátartozóikat már hiába faggattam részletekről, a válasz pontatlan volt: arra hivatkoztak, hogy rokonuk ritkán és nem szívesen beszélt ezekről.

Gyakori jelenség volt az emlékek sztereotípiákhoz való igazítása és trivializálása. Bár sok személyes élmény nem kötötte őket az elkövetőkhöz, az interjúalanyok gyakran illették egyik vagy másik csoportot általánosan pejoratív vagy éppen pozitív jelzőkkel. Így lettek a szovjet és román katonák mind tolvajok és gazemberek, a magyar és német katonák pedig példásan lovagiasak. Minél személyesebb volt viszont egy emlék, annál inkább megjelent a differenciált viszonyulás: így hallhatunk imádkozó szovjet katonákról vagy a magyarok gabonáját megmentő román szomszédáról.

Meglepő, hogy az interjúalanyok sok évtized távlatából is pontosan tájékozódtak az akkori kor politikai eseményeiben és terminológiájában: maguk idézték fel, és használták az interjúban a rekvirálás, internálás, fegyverszünet stb. kifejezéseket, ami azt igazolja, hogy a visszaemlékezések mögött valós, személyes élmények sorakoznak.

A traumák okairól

Az interjúkat, és a dél-erdélyi magyarok sérelmeit dokumentáló iratanyagot vizsgálva ezeknek okairól a következőket állapíthatjuk meg. Már rögtön a bécsi döntés után, de különösen Románia 1944. augusztusi kiugrását és a fegyverszünetet követően az országban erős magyarellenesség uralkodott el, amit az észak-erdélyi románok sérelmeit felnagyító hírek, a sajtót folyamatosan jellemző hangulatkeltés, és a szembenállást gerjesztési kívánó kormányzati intézkedések folyamatosan fenntartottak. Ez a magyarellenesség több okra is visszavezethető, amelyeket itt csak tételesen sorolunk fel:³ a homogén román nemzetállam megteremtése mint minden politikai és gazdasági eszközt hasznosító cél, a kölcsönöségi alapú nemzetiségi politika, a primitív nacionalizmus és a pragmatikus szempontok, és végül, a témánk szempontjából leglényegesebb: a magyarság kollektív bűnössége és a románokat ért sérelmek megtorlása. Főleg az utóbbi ok vezetett oda, hogy a magyar–román háború kitörése körüli napokban, a szövetségesekkel kötött fegyverszüneti egyezmény előírásait félreértelmezve, mind a romániai,

³ Részletesen lásd Nagy Alpár Csaba: *A Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész története, 1940–1945*. L'Harmattan, Budapest 2012.

mind az észak-erdélyi területeken élő magyarok ellen szabályos leszámolás kezdődött. Ennek bekövetkezése várható volt, amint az például a Magyar Megújulás Pártja 1943. október 5-i (!) memorandumában már megfogalmazódott, miszerint: *a környező államok, mint szláv alakulatok, belépnek a Szovjetunióba, s kommunista mivoltukat elsősorban a magyarirtással próbálják majd igazolni.*⁴ Ugyancsak erre utal Sztálin kijelentése is, miszerint *azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak, de kisebb-nagyobb mértékben a magyar népnek is viselnie kell.*⁵ Ezt a román közvélemény azzal egészítette ki, hogy a magyar népnek Erdély kettéosztása miatt is viselnie kell a felelősséget.

Ilyen körülmények között a határ déli részén élő, egyébként mindvégig román állampolgárságú magyar lakosságra kettős csapásként szakadt a szeptember 6-án kitört háború. Egyrészt, akárcsak a szovjet offenzíva útjába eső vidékek, ők is ki voltak szolgáltatva a szovjet haderő túlkapásainak (fosztogatások, nemi erőszak a női lakosságon, a férfi lakosság szovjet munkatáborokba való elhurcolása), másrészt a román etnikai tisztogatási szándékkal is számolniuk kellett, ami a fizikai megsemmisítés szándékával, a szovjet katonákénál nagyobb mértékű fosztogatással és a lakosság elhurcolásával, kitelepítésével járt. A rendelkezésre álló dokumentumok és tanúvallomások alapján kijelenthetjük, hogy amennyiben nem vezetik be a szovjet katonai közigazgatást Észak-Erdélyben, Erdély demográfiai térképének sokkal határozottabb átrajzolásával kellett volna számolni a magyar lakosság kárára.

A traumák formái

A továbbiakban terjedelmi okokból a széles körű interjúanyagból egy-egy példát emelek ki, amellyel az elszenvedett sérelmek különböző formáit illusztrálok. Az etnikai tisztogatás kiváló eszköze volt a magyar lakosság pauperizálása. Ennek leghatározottabb megnyilvánulása az 1942 telén végrehajtott gabonarekvirálás volt, amikor a magyaroktól még a napi ételmezt szolgáló gabonát és lisztet is elkobozták. Kolozspatai adatközlőm, Nagy György 17 évesen élte át a gabonaelkobozást, róluk rövid ideig jóakarátú román szomszédjuk gondoskodott titokban, hogy ne éhezzenek.⁶ Hasonló hatása volt a magyar gazdák, vállalkozók gazdasági lehetőségeinek beszűkítése, a fent említett adatközlő családját például súlyos teherként érte, hogy az addig kiváló felvevőpiacot kínáló közeli Kolozsvárra nem lehetett piacra vinni termékeiket, a távoli Torda pedig ebből a szempontból elérhetetlen volt.⁷

A magyarság meghurcolása, közösségi életének teljes megbénítása a közeli Magyarországra való illegális kivándorlási kedvet stimulálta. Jórészt a fiatalok, és

⁴ Memorandum, 1943. október 5. 12. pont. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Magyar Megújulás Pártja, P 1350.

⁵ Sztálin 1943. július 7-i levele a brit kormányhoz. Idézi Gosztonyi Péter: *Vihar Kelet-Európa felett*. Budapest 1990, 152–153.

⁶ Nagy György közlése. Az interjút Kolozspatán, 2013. november 3-án Nagy Alpár Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.

⁷ Uo.

a földdel nem rendelkező városi hivatalnokréteg menekült el. Akik viszont maradtak, azoknak számolniuk kellett az etnikai boszorkányüldözés műhelyével, a nagyszebeni hadbíróssággal, melynek hatáskörébe tartozott a román nemzeti érzés megsértésének vádjára fölötti ítélet. Erre a vádra, ha magyar volt a vádlott, igazából bármilyen gesztus lehetőséget adott, függetlenül az elkövetés körülményeitől. Hozzávetőleges számítások alapján megállapítható, hogy a különállás éveiben, évente mintegy 5000 magyart állítottak hadbírósság elé, ami az akkor teljes romániai magyarság 1,5%-a volt.⁸ A kolozspatai Halász Jánost 16 éves korában azért ítélték el, mert édesapja halála után a határon illegálisan távozni készülő szomszédjára bízott egy levelet, amiben azt írta: „könnyhullatással eszem a kenyerem”. A mondat természetesen gyászára és szomorú sorsára vonatkozott, de elegendő volt a hadbírósnak, hogy úgy értelmezze, a vádlott romániai élete és sorsa miatt fogalmazott így.⁹ A határ közelsége miatt ezeken a településeken virágzott az áru- és embercsempészet, és az adatközlők között voltak olyanok, akik a határőrök fegyverhasználatának is tanúi voltak.

Bár 1944. augusztus 23. után a tengelyhatalmakkal szövetséges, fasiszta Antonescu-kormány megbukott, várható lett volna, hogy az intenzív magyarellenesség alábbhagy, de ennek pontosan az ellenkezőjének voltunk tanúi. A bevonuló szovjet-orosz csapatok fosztogattak, és útjukat a nőknél elkövetett nemi erőszak hulláma kísérte. Tanúja volt ennek a magyargyerőmonostori Sinkó Rózália és a magyarszováti Maneszesné Tóth Maris, mindketten fiatal lányok voltak, és csupán édesanyjuk lélekjelenlétének köszönhetően menekültek meg a megbecstelenítéstől.¹⁰ Ahol viszont a szovjet csapatokat a román félkatonai alakulatok, vagy a szomszéd falvak román civiljei kísérték, ott a fosztogatás teljes mértékű volt. Házaik kiürítéséről számolnak be egybehangzóan a magyaruléltai és az aranyosgerendi adatközlők. Utóbbi eseményről a falu templomában emléktábla tanúskodik.

Mindezek mellett a legsúlyosabb trauma kétségtelenül a férfiak elhurcolása volt. Az elhurcolt férfiak három nagy kategóriába sorolhatók. Voltak, akik hadifoglyokként vagy leszerelt katonaként hazatérésükkor kerültek a Szovjetunióba, ilyen volt például a magyarfenesi Sütő János és Kun Sándor. Bár külön utakon, de mindketten a Don-medence szénbányáiba kerültek, évekig ott dolgoztak, és később kerültek haza.¹¹ Másokat magyar nemzetiségük miatt hurcoltak el, közülük némelyek a Szovjetunióba kerültek, például a detrehemtelepi Moldvai Béla,¹² mások pedig csak a kísérő rendőr jóindulatának köszönhetően kerültek el ezt a

⁸ Nagy Alpár Csaba: *i. m.* 338.

⁹ Halász János közlése. Az interjút Kolozspatán, 2013. november 3-án Nagy Alpár Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.

¹⁰ Sinkó Rózália közlése, lásd fennebb. Maneszesné Tóth Maris. Az interjút Magyarszováton, 2013. november 10-én Nagy Alpár Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.

¹¹ Az interjút Magyarfenesen, 2012. december 8-án Nagy Alpár Csaba készítette. Az interjú a szerző személyes archívumában található.

¹² Az interjút Detrethemtelepen, 2013. december 8-án Nagy Alpár Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.

sorsot, mint sokadmagával a györgyfalvi Tóth (Imre) Ferenc. Sorsukat maga az adatközlő rövid feljegyzésben örökítette meg.¹³ A harmadik csoport azoké a fiataloké volt, akiket Délkelet-Romániába, Galac környékére vagy Săratára hurcoltak el. Köztük volt a már említett ajtoni Bükkös János¹⁴ és a magyarfrátai Császár Sándor.¹⁵ Egybehangzó nyilatkozatuk szerint késő ősszel szállították őket a táborba, és 1944 karácsonya körül keveredtek haza, úgy, hogy őrök egyszerűen hagyták megszökni őket. Ellátásuk jóformán nem volt, fűtetlen, félig fedett helyen aludtak, fáradtan, kiéheztetve, és tetvesen mehettek haza. Tehervonatok tetején, mozdonyok ütközőjén utaztak több napon át. Az elhurcolásoknál azt az esetet is meg kell említenünk, amikor a magyar férfiakat fogvatartóik csak a félelem- és pánikkeltés céljából napokon át meneteltették gépfegyver előtt. Sokszor megállították, felsorakoztatták őket, mintha kivégzésre készüléneek, majd továbbbengedték őket.¹⁶

Végül, bár számuk nem volt az észak-erdélyi Gyanta, Egeres vagy Szárazajta áldozatainak számához hasonlítható, az 1944 őszi eseményeknek halálos áldozatai is voltak a vizsgált falvakban: egyeseket bomba vagy lövéstalálat ért a falujuk határában kibontakozó harcokban. Egy férfi Tordaszentlászlón úgy halt meg, hogy megvédte lányait a nemi erőszakot elkövetni akaró szovjet katonától, Magyarfenesen pedig egy család és egy férfi leszámolás áldozata lett.¹⁷

Összefoglalás, következtetések

A vizsgált időszakról az adatközlőkkel készített interjúk értékes forrásai az ott lezajlott eseményeknek. Mivel a témával kapcsolatos katonai és hadbírószági iratok adat- és iratvédelmi okokból évtizedek óta nem kutathatók, az internálásokkal, hatósági zaklatásokkal kapcsolatban gyakorlatilag ezek a szóbeli közlések számítanak perdöntőnek. Ezért az ezekhez hasonló mélyinterjúk készítése hiánypótlónak bizonyult. Forrás- és tanúbizonyosság-értékük mellett ugyanis ezek a vallomások segítenek abba is belelátni, hogy az emberek feje fölött végigszáguló vihar milyen lenyomatot hagyott, hogyan traumatizált egyéni sorsokat és közösségeket, miként befolyásolta a helyiek etnikai identitását, ellenségképét és a román közösséghez való viszonyulását.

Végül szót kell ejtenem a vizsgált eseményekkel kapcsolatban arról, hogy miként látom lehetségesnek a megbékélés folyamatát ezekkel a sérelmekkel kapcsolatban, amelyek a mai napig éket vernek a román és a magyar közösség közé. Nem a megbocsátásra gondolok, hisz az az áldozatok prerogatívuma, helyettük

¹³ Az interjút Györgyfalván, 2012. november 10-én Nagy Alpár Csaba készítette. Az interjú a szerző személyes archívumában található.

¹⁴ Az interjút Ajtonban, 2012. november 3-án Nagy Alpár Csaba készítette. Az interjú a szerző személyes archívumában található.

¹⁵ Az interjút Magyarfrátán, 2013. december 1-én Nagy Alpár Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.

¹⁶ Lásd a Szőke Zoltánnal, Szőke Sándor egykori mócsi lelkész fiával készült életútinterjút.

¹⁷ Boldizsár Zeyk Imre közlése. Az interjút Tordaszentlászlón, 2013. január 26-án Nagy Alpár Csaba készítette. Az interjú a szerző személyes archívumában található.

megbocsátani nem is lehet, és nem is szabad. A múlt hibái után azonban az utódok megbékélhetnek, amennyiben teljesülnek az ahhoz szükséges feltételek. Magam három ilyen feltételt tartok fontosnak: a beismerést, valamiféle kiengesztelő gesztust és egy ígéretet, hogy az elkövetők utódai mindent megtesznek azért, hogy hasonló esetek ne forduljanak többé elő. Beismerésen elsősorban azt értem, hogy a feltárás és tudományos ismeretterjesztés szintjén ezek az események is bekerülnek a román közösségek közbeszédébe. Jelenleg hiába keresnénk román nyelvű internetes oldalakat például a sáratai munkatáborról vagy a földvári fogolytáborról, ha pedig valaki román nyelvű beszámolóban szóba hozza ezeket az eseményeket, rögtön a hárítás és a tagadás falaiba ütközik, vagy elkezdődik az ún. vér-algebra, annak méricskélése, hogy melyik nép fiai közül került ki több áldozat. Történelemlékekben, minőségi román monográfiákban a téma máig feldolgozatlan, mintha a román historiográfia nem akarna ezekkel az eseményekkel szembenézni, noha az ún. horthysta terror állandó beszédtemának számít. Kiengesztelő gesztusnak az számítana, ha a román közösség képviselői nem tartanák árulásnak vagy rangon alulinak a magyar áldozatok emléknapján koszorúzni, ha a műemlékek állítása nem ütközne rosszindulatú, bürokratikus akadályokba. Ami pedig a jövővel kapcsolatos ígéretet illeti, meggyőződésem, hogy ezeknek a traumáknak, az elkövetők elítélésének helye van a tankönyvekben, tantervekben, ifjúsági projekteknél, hogy a vaskárdista vagy az Antonescu-rezsim körül ne romantikus mítoszok, és pátoszfelhő keringjen, hanem annak kimondása, hogy ami ott történt a magyar közösség ellen, annak egy pluralista országban soha többé nem szabad előfordulnia.

Közelmúltkutatás az unitárius egyházban (előzmények, értelmezési kísérletek, eredmények)

A romániai állambiztonsági iratgyűjteményekhez való hozzáférés jogi háttere

Romániában egy teljes évtizedet kellett arra várni, hogy az 1989-es rendszer-váltást követően a társadalmi nyilvánosság számára is elérhetővé váljanak az állambiztonsági szervek politikai jellegű, titkosszolgálati tevékenységből származó iratgyűjteményei. A politikai rendőrség (Szekuritáté) archívumaihoz való hozzáférést Romániában az 1999. december 7-én elfogadott és a *Hivatalos Közlönyben* december 9-én megjelentetett 187/1999-es számú törvény tette lehetővé.

Az információhoz való hozzájutás szabadságának jogán az említett törvény 2. cikkelye – a személyes dossziékhoz való hozzáférés mellett – azt is rögzítette, hogy bármely román állampolgárnak, az írott és a digitális sajtónak, a politikai pártoknak, a törvényesen működő civil szervezeteknek, valamint a közintézményeknek is jogában áll tájékozódni arról, hogy a köztisztviselők és magas rangú állami hivatalokba megválasztandó személyek együttműködtek-e vagy sem a politikai rendőrséggel 1944 és 1989 között.¹

Mivel a 2. cikkely „f” pontja a köztisztviselők csoportjába beleszámította az egyházi vezetőket és a lelkészeket is, ezért elméletileg bárki tájékoztatást kérhetett és nyerhetett a Szekuritáté Irattárát Vizsgáló Országos Tanácstól (Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității, a továbbiakban SzIVOT) az egyházak tisztviselőinek állambiztonsági szervekkel kapcsolatos múltjáról.

A törvény 3. cikkelyének első bekezdése továbbá kimondta azt, hogy azok a személyek, akik köztisztviselői állások betöltésére pályáznak, vagy azt kinevezés útján nyerik el, kötelesek saját felelősségükre nyilatkozni az állambiztonsági szervekkel való kapcsolatukat illetően. A magas rangú állami tisztviselők (államelnök, képviselők, szenátorok, kormánytisztviselők) esetében a nyilatkozatokat az illetékes állami hatóságok hivatalból kötelesek voltak a SzIVOT elé terjesztetni valóságtartalmuk ellenőrzése végett.² Az egyházi tisztviselők által írt nyilatkozatok tehát nem estek ezen megkötés alá. Tartalmuk a nyilatkozattevő őszinteségétől függött, és, mint később kiderült, a hamis nyilatkozattétel számtalan visszaélésre adott alkalmat az egyházi tisztségek betöltésekor. A személyesen érintet-

* Pál János homoródszentmártoni unitárius lelkész. 2002-ben történészi, 2005-ben unitárius lelkészi oklevelet szerzett a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen, illetve a Protestáns Teológiai Intézetben. 2015-ben doktorált unitárius egyháztörténet témakörben. Kutatási területe az unitárius egyház 20. századi története.

¹ Lege Nr. 187 din 7 decembrie 1999 privind accesul la propriul dosar și deconspirarea poliției politice comuniste. http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htp_act_text?id=21076 (Letöltés ideje: 2016.06.08.).

² Uo.

teken kívül a törvény, a történelmi igazság feltárásának céljából, az akkreditált kutatók számára is lehetővé tette az állambiztonsági források vizsgálatát.³

A *Hivatalos Közlönyben* 2006. február 27-én megjelent 16/02. 22. 2016-os számú sürgősségi kormányrendelettel több pontosító és kiegészítő jellegű módosítást is végrehajtottak a 187/1999-es törvényen, ezek azonban nem változtatták meg az egyházakra vonatkozó kitételeket, valamint az állambiztonsági iratokhoz való hozzáférésnek a módszerét.⁴

2008-ban komoly aggályok merültek fel a romániai átvilágítási és feltáró munka folytatását illetően. Január 31-én a román Alkotmánybíróság elfogadta Dan Voiculescu szenátor jogszabállyal szemben emelt alkotmányjogi kifogásait, és alkotmányellenesnek nyilvánította a 187/1999-es törvényt.⁵ A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy az ítélelhirdetést követő negyvenöt nap után a szóban forgó törvény hatályát fogja veszíteni és kikerül a román jogrendből. Ahhoz, hogy a személyes iratgyűjtemények továbbra is hozzáférhetőek maradjanak az érintett személyek számára, és a Szekuritáté tevékenységének feltárása is biztosítva legyen, a kormány 2008. március 5-én sürgősségi kormányrendeletet bocsátott ki a folytonosság fenntartásának céljából.⁶

A kormányrendeletet jóváhagyó 293/14. 11. 2008-as számú törvény módosításai az egyházakat is érintették. A 3. törvénycikk egyházakra vonatkozó része szűkítette azoknak a körét, akik kérvényezhették az egyházi tisztviselők titkoszolgálatokkal való együttműködésének a nyilvánosságra hozatalát, és kimondta, hogy a lelkészek és egyházi vezetők átvilágítását már csak az egyház vezetői tevékenységei igényelhetik.⁷

Közelmúltkutatás és átvilágítás az unitárius egyházban

Az unitárius egyház szocialista időszakra vonatkozó múltjának kutatástörténete az ezredforduló elejére vezethető vissza. 2001. július 20-án az Unitárius Lelkészek Országos Szövetsége (ULOSz) – feltehetően az 1999. december 9-én kihirdetett 187/1999. számú átvilágítási törvény hatására – nyilatkozatban követelte, hogy az erkölcsi megújulás és történelmi igazságtétel szellemében az unitárius egyház is nézzen szembe közelmúltjának történéseivel.⁸ *Sajnálattal állapítjuk meg,*

³ Uo. 19. cikkely.

⁴ Ordonanță de urgență nr. 16 din 22 februarie 2006 pentru modificarea și completarea legii nr 187/1999 privind accesul la propriul dosar și deconspirarea securității ca poliție politică. <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliuDocument/69312> (Letöltés ideje: 2016. 06. 08.).

⁵ Decizie nr. 51/31.01. 2008 referitoare la excepția de neconstituționalitate a dispozițiilor Legii 187/1999 privind accesul la propriul dosar și deconspirarea poliției politice comuniste. http://www.cnsas.ro/documente/cadru_legal/DECIZIE%2051_2008.pdf (Letöltés ideje: 2016. 06. 08.).

⁶ Ordonanță De Urgență Nr. 24 din 5 martie privind accesul la propriul dosar și deconspirarea Securității. http://www.cnsas.ro/documente/cadru_legal/OUG%2024_2008.pdf (Letöltés ideje: 2016. 06. 09.).

⁷ Lege Nr. 293 din 14 noiembrie 2008 pentru aprobarea Ordonanței de urgență a Guvernului nr. 24/2008 privind accesul la propriul dosar și deconspirarea Securității. http://www.cnsas.ro/documente/cadru_legal/LEGE%20293_2008.pdf (Letöltés ideje: 2016. 06. 09.).

⁸ A teljesség szempontjából szükséges megjegyezni, hogy közvetlenül az 1989-es rendszerváltást követően az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karának hallgatói részéről is

– olvashatjuk –, hogy az elmúlt tizenegy évben a nacional-kommunista államhatalmi és egyéni érdekek nagyfokú átmentése következtében társadalmi szinten elodázódott az átfogó igazságtétel, így nem került sor erkölcsi megtisztulásra és a kommunista rendszer áldozatainak méltányos kárpótlására. Az általános erkölcsi megújulás egyik előfeltételét az államvédelmi és titkosszolgálati szervek, valamint az azokkal együttműködő személyek tevékenységének teljes leleplezése képezi. Meggyőződésünk, hogy a keresztény eszméket és az isteni igazságokat hirdető egyházaknak példaadó kötelessége saját hatáskörükből is elősegíteni ezen előfeltétel megvalósulását, így kötelezővé kell tenniük a bármiféle egyházi hivatal és tiszttség betöltésére jelölt személyek nyilatkozatát az államvédelmi és titkosszolgálati szervekkel [...] való múltbeli és jelenlegi kapcsolataikról. Mindez nem a személyes lejáratazt célozná, hanem a közelmúlttal való igazságos elszámolást tenné lehetővé. E nélkül elképzelhetetlen az egyházak erkölcsi megtisztulása és áldásos hivatásbetöltése.⁹

Az ULOSz Főtanácsához intézett beadványának vezérelve etikai jellegű volt, kérésük létjogosultságát erkölcsi szempontok miatt tekintették legitimnek. Sérlemeztek, hogy több mint egy évtizeddel a rendszerváltást követően sem történt meg a múlt örökségével való szembenézés és az azzal való teljes szakítás, ellenkezőleg, az államszocialista rendszer egykori kiszolgálói továbbra is büntetlenül és következmények nélkül élvezhetik a társadalom által nyújtott előnyöket. A beadványt megfogalmazók szerint az igazság eszméjét hirdető unitárius egyháznak erkölcsi kötelessége változtatni ezen az igazságtalan helyzeten, és az intézményen belül megindított átvilágítási tevékenységnek követendő példának kell lennie a társadalom előtt. A feltárás célja nem a személyes lejáratazt, bosszú vagy meghurcoltatás, hanem egy gyakorlati szükséglet. Belső megtisztulás nélkül ugyanis az egyház alkalmatlanná válik közszolgálati szerepkörének betöltésére. Az önvizsgálat – vélték – a múlttal való őszinte szembenézéshez vezetne, és az igazságos „elszámolást tenné lehetővé”.¹⁰ Az ULOSz beadványa végső soron tehát etikai indíttatású volt, célja az államszocialista szolgálatokkal együttműködő egyházi tisztviselők beazonosítása és leleplezése volt. A múlt nyilvánosság elé tárásának követelményei között ekkor még nem fogalmazódott meg a szaktörténeti jellegű feldolgozásnak az igénye, vagyis az egyház és állambiztonsági szervek/totalitárius állam közötti viszonyrendszernek a feltárása.

megfogalmazódott a szocialista múlttal való szembesülésnek az igénye. Az 1990. január 18-án Ilkei Árpád harmadéves és Sándor Gyula negyedéves hallgatók által összeállított, és az egyházi nyilvánosság elé terjesztett memorandum tartalmazott egy olyan kitétel is, amely az egyén lelkiismeretére apellálva az egyházi közéletből való visszavonulást sürgette mindazok részéről, akik 1989 előtt kompromittálták magukat. Az egyház és lelkészképzés területén radikális változtatásokat követelő memorandumot még tizenkét teológiai hallgató írta alá. A dokumentumra Kovács Sándor hívta fel a figyelmet, és ő bocsátotta rendelkezésemre a tizenkét oldalas *Memorandumot*. A tárgyunkra vonatkozó rész szövege: *Mi mindössze annyit kérünk, hogy állítsa mindenki lelkiismerete mérlegére eddigi magatartását, cselekedeteit, és amennyiben úgy látja, hogy tévedett, hogy a megváltozott követelményeknek, új idők elvárásainak nem tud eleget tenni, méltatlanul tölt be bizonyos állást, a köz és egyházi jövő érdekében engedje át kompetensebb, megfelelőbb személyeknek.*

⁹ Szabó László: Az út kezdetén. Az Erdélyi Unitárius Egyházon belüli átvilágítás és közelmúlt-kutatás folyamatáról. In: *Unitárius Közöny* 80 (2010/1), 5.

¹⁰ Uo.

A lelkészszövetség kezdeményezésére az Egyházi Főtanács 2001. július 21-én arra kötelezte az egyházi hivatalokra és tisztségekre jelölt személyeket, hogy írásban nyilatkozzanak az állambiztonsági szervekkel való esetleges együttműködésükről. 2002. november 29-én a Zsinati Főtanács a nyilatkozattétel kötelezettségét az egyház alaptörvényébe is belefoglalta.¹¹

Szabó László lelkész szerint a feltárási folyamat elindítását nagymértékben befolyásolta a 187/1999. számú törvény többszöri módosítása. Az egyházi átvilágítást sürgetők attól tartottak, hogy távlatilag megszűnhet az iratokhoz való hozzáférés lehetősége, az „iratcsomókat pedig örökre megsemmisítik.”¹² E kilátás miatt a 2008. december 5-én üléselő Főtanács két olyan határozatot fogadott el, amelyek által kezdetét vehette az érdembeli kutatói és átvilágítási munka. Az első határozat elrendelte, hogy a Főtanács a hatályos jogszabályok alapján 2008. december 31-ig kérvényezze a SzIVOT-tól az 1945–1989 között főhatósági és egyházköri szinten megválasztott tisztségviselők megfigyelési vagy együttműködési iratait. A második határozat egy kutatócsoport felállítását rendelte el, amely a Főtanács által kérvényezett anyagokat majd szakszerűen feldolgozza.¹³

A főtanácsai határozatok végrehajtására az Egyházi Képviselő Tanács (EKT) 2009. január 30-án egy előkészítő bizottságot hozott létre. Ez közölte az EKT-val, hogy az átvilágításra vonatkozó állami jogszabályok nem teszik lehetővé az első határozat közvetlen végrehajtását. A Főtanács nem kérheti az iratok kiadását, azonban lehetőség van arra, hogy a főhatóság által megbízott személyek a helyszínen tanulmányozzák a kérvényezett iratokat, és azokról másolatokat igényeljenek. Erre a munkára 2009. április 24-én az EKT egy öt főből álló kutatócsoportot jelölt ki. Ez első körben 50 kulcsfontosságú egyházi tisztséget betöltő személy iratcsomójának a tanulmányozására kért engedélyt. A 2009 nyarán Bukarestbe utazó kutatócsoport a SzIVOT irattárában az 50-ből 36 személy iratcsomóját találta meg, vizsgálta át és kért azokról fénymásolatot.¹⁴ Az iratgyűjtemények áttanulmányozása után a kutatócsoport összegezte tapasztalatait, és a következő általános megállapításokat fogalmazta meg az EKT-hoz címzett tájékoztató beadványában: „Az 1945 és 1989 közötti időszakban az alapvető bűnösséget maga a nacional-kommunista rendszer léte jelentette. Mivel ezt az istentelen és embertelen államhatalmi rendszert emberek teremtették és tartották fenn, azokat terheli a fő bűn, akik ennek elsődleges működtetői voltak: a különböző szintű pártvezetők, az állam- és közigazgatási vezetők nagy része, az államvédelmi szervek és a karhatalmi erők tagjai, valamint sokan mások. Nem kevésbé bűnösök azok sem, akik előbbiekkal szándékosan vagy haszonelvűségből rendszeresen együttműködtek.”¹⁵ Az államvédelmi rendszerek a társadalom egészét igyekeztek megfigyelni, ellenőrizni és félelemben tartani, a társadalom többsége éppen ezért áldozatnak tekintendő. A társadalom megfigyelésének során az egyházak és az egyházi emberek kiemelkedő fontosságú célpontot képeztek: volt, aki

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ Uo. 6.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

szembeszegült „az elnyomó rendszerrel”, és volt, aki kényszerűségből vagy pedig haszonelvűségből együttműködött az állambiztonsági szervekkel, súlyos károkat okozva esetenként embertársainak és az egyház hitelének.¹⁶ Itt szükséges megjegyeznünk, hogy néhány konkrét személytől és esettől eltekintve egyelőre nagyon keveset tudunk az egyházközségi lelkészek államhatalomhoz való viszonyulásáról az 1945 és 1989 közötti időszakra vonatkozóan. Alapos vizsgálatra volna szükség annak tisztázására, hogy unitárius vonatkozásban beszélhetünk-e nyíltan felvállalt ellenállásról, és ha igen, akkor az milyen formában, stratégiában, illetve arányban jelentkezett, nem utolsósorban pedig az esetlegesen kitapintható ellenállás milyen szempontok, események mentén korszakolható.

2009. október 9-én az EKT a történész-kutatócsoport létrehozása mellett elrendelte az átvilágítási folyamatot koordináló bizottság felállítását is, ugyanakkor két személyt küldött ki az Erdélyi és Királyhágómelléki Református Egyházkerületek, valamint az unitárius egyház és a Romániai Evangélikus-Lutheránus Egyházak által 2010. március 12-én Kolozsvárt létrehozott Szakmai Egyeztető Fórumba (SzEF).

A 2010. szeptember 28-án megalakult átvilágító bizottság feladatául az EKT az állambiztonsági iratok áttanulmányozását és az érintettek (informátorok) meghallgatását jelölte meg, amelyek alapján majd összeállíthatja azoknak az élő személyeknek a jegyzékét, akik esetében megállapítható az állam elnyomó szerveivel való együttműködés. Alapítói szerint a SzEF egy olyan szakmai testület kívánt lenni, amely lehetőséget biztosít az *egyházi átvilágítás és közelmúltkutatás terén szerzett szakmai tapasztalatok megosztására, a közérdekű eredmények kölcsönös ismertetésére, valamint az állami szervek egyházi életbe való beavatkozásának összehangolt feltárására.*¹⁷ Az átvilágító bizottság – az EKT utasítására – vizsgálatai eredményeit az Unitárius Közlönyben, külön mellékletként, folyamatosan leköszölte, ezzel szemben nem tudunk arról, hogy a SzEF megalakulását követően érdembeli tevékenységet fejtett volna ki az alapító egyházak kereteiben zajló kutatómunka elősegítésében, összehangolásában.

2011. június 7-én megalakult az unitárius egyház közelmúltkutatásával megbízott történész-kutatócsoport is.¹⁸ A nyolc főből álló testületet abból a célból hozták létre, hogy a SzIVOT-tól időközben beérkezett anyagok tartalmát szakszerű tanulmányokban dolgozza fel. A közel két és fél évig működő bizottság keretében három tanulmány jelent meg Kovács Sándor, Oláh Sándor és Pál János tollából. 2013 októberében a történész-kutatócsoport az irányítással megbízott elnök és titkár lemondása miatt feloszlott, az újonnan megjelenő munkák már egyéni kezdeményezés és kutatás útján születtek meg.

¹⁶ Uo. 7.

¹⁷ Nyilatkozat az egyházközi átvilágítási és közelmúlt-kutatási Szakmai Egyeztető Fórum megalakulása alkalmából. In: *Unitárius Közlöny* 80 (2010/4), 10.

¹⁸ Az egyház hírei. In: *Unitárius Közlöny* 81 (2011/7), 2.

Az 1944 és 1989 közötti események rekonstrukció és értelmezési kísérletei

A történész-kutatóbizottságot mindenekelőtt az állambiztonsági iratgyűjtemények feldolgozása céljából hozták létre. Éppen ezért az első szaktanulmányok kizárólag csak ezekre a forrástípusokra támaszkodtak. A téma kiválasztását és annak kibontását jelentős mértékben befolyásolta a dosszié típusa, továbbá, hogy az anyaggyűjtés kezdeti szakaszában a kiválasztás az egyházi hierarchia szempontjai szerint történt, vagyis az első körben azoknak a személyeknek a dokumentumai kerültek a vizsgálódás látókörébe, akik döntő szerepet tölthettek be az egyházvezetésben.

Mivel több meghatározó egyházi személy iratgyűjteménye került a kutatócsoport kezébe, ezért a feltáró munka egyik fő csapása az *egyéni életpályák vizsgálatára* összpontosított. Ez a fajta vizsgálati módszer rendkívül célravezetőnek és hasznosnak bizonyult, mivel roppant érdekes és értékes adatokat tárt fel az egyházi tisztviselők és állambiztonsági szervek közötti együttműködés vonatkozásaiiban. Egyfelől rámutatott a beszervezés módszereire és eszközeire, az együttműködés motivációs hátterének szövevényes sokféleségére, nem utolsósorban pedig, a totalitárius rendszerekben az egyén által alkalmazott túlélési stratégiákra. Másfelől kirajzolta azokat a belső működési elveket és erőviszonyokat, amelyek az egyházban meghonosodtak a totalitárius állam előbbi fölé kiterjesztett kontrolljával.

Oláh Sándor Izsák Vilmos teológiai tanár életpályájáról írt esettanulmánya „mítoszrombolónak” bizonyult, és egyértelmű cáfolata volt annak az egyházi köztudatban beidegződött, teljesen leegyszerűsített és – sok esetben – tudatosan idealizált képletnek, amely szerint minden egyházi tisztviselő ellenálló és a rendszer áldozata lett volna. Miként tanulmánya is igazolja, egyes személyek esetében a rendszerrel való együttműködést nem egyház- és nemzetpolitikai tényezők motiválták, hanem az egyéni érdek, a hidegvérű karrierépítés, nem utolsósorban pedig az elhárítás szándéka, a kompromittáló – szélsőjobboldali – múlttól való szabadulásnak a kényszere.¹⁹

Kovács Sándor Erdő János teológiai tanár életpályájáról írt tanulmányában az együttműködés egy másik motivációs aspektusára világított rá. Kovács szerint Erdőnek az állambiztonsági szolgálattal való együttműködését nem a személyes előnyszerzés, nem a félelem, hanem egy pragmatikus egyházi érdek, a közösségszolgálat ösztönözte. A beszervezés pillanatában, az 1959-ben politikailag elítélt Erdő előtt két lehetőség mutatkozott: *csendesen félreállni és nem tenni semmit vagy pedig „belenyugodni a változtathatatlanba és dolgozni a rehabilitációért” [...]*.²⁰ Erdő – Kovács olvasatában – ez utóbbi mellett döntött. Kompromisszumok által „integ-

¹⁹ Oláh Sándor: Egy „demokratikus magatartású pap” az ügynökhálózatban. In: *Székelyföld* XVII (2013/4), 74–95. (1. rész.); *Székelyföld* XVII (2013/5), 115–137. (2. rész.); *Székelyföld* XVII (2013/6), 79–100. (3. rész).

²⁰ Kovács Sándor: A szabadság és erkölcs dilemmái. Erdő János életpályái 1945–1979 között. In: Nagy Mihály Zoltán és Zombori István (szerk.): *Az egyház hatalma – a hatalom egyháza. A közép-kelet-európai egyházi vezetők felfogása az állam és az egyház kapcsolatáról 1945 és 1989 között*. Magyar Egyháztörténeti Munkaközösség Enciklopédia, *Historia Ecclesiastica Hungarorum Alapítvány*, Budapest 2015, 136.

rálódott” a rendszerbe, hogy részt vehessen a lelkészképzésben. *Rektorként - a pragmatikus utat választotta - nem vonhatta ki magát az Intézet életéből.*²¹ Tanulmányában Kovács, Erdő János életpályájának segítségével, a totalitárius rendszernek az egyént erkölcsileg megterhelő folyamatát ábrázolta, az egyén belső vívódását, lelki küzdelmét az erkölcsi integritásnak a megőrzése és a túlélés pragmatizmusának a kettősége között. Bár a végkövetkeztetésben nem esik szó róla, a dolgozat mégis cáfolhatatlanul igazolja annak a pártállam által meghonosított elitrekrutációs gyakorlatnak az egyházban való hangsúlyos jelenlétét, mely szerint egy, a hatalom szemében kompromittálódott személy csak abban az esetben juthatott vissza, illetve maradhatott meg az egyházi élet körforgásában, szellemi és társadalmi elitjében, ha hajlandó volt vállalni a rendszerrel való együttműködést. Az ellenzéki magatartás a szakmai életpálya végét, a perifériára szorulást és a teljes elszigeteltséget vonta maga után.

A múltértelmezés egy másik kísérletét az *emblematis ékgyháztörténelmi személyek köré épülő ünnepi megemlékezések eseményeinek és diskurzusainak a rekonstrukciója, vizsgálata és értelmezése képezte.* Ez a típusú elemzés annak a lényeges kérdésnek a megválaszolásához nyújtott értékes és hasznosítható támpontokat, hogy az ideológiai totalitarizmus idején az egyháznak maradt-e annyi mozgástere, hogy a hatalom által kanonizált világnézet mellett a saját eszmerendszerét és értékrendjét a társadalom nyilvánossága elé tárhassa. Ha pedig igen, akkor melyek voltak azok az alkalmak, amikor ezt megtehetette, és melyek voltak azok az eszközök, amelyekkel üzenetét célba juttathatta. Kovács Sándor a Dávid Ferenc halálának négyszázadik évfordulója alkalmából 1979-ben megszervezett ünnepségsorozatot elemezve arra a következtetésre jutott, hogy egy ilyen jellegű eseményt kiváló egyházépítő és identitásképező eszközként lehetett hasznosítani. A hitéért mártírhalált szenvedett püspök emlékének megidézése szerinte komoly identitásvédő és -erősítő potenciállal bírt. Az egyházvezetés részéről célzatosan követett stratégia volt az, hogy kompromisszumot kössön a hatalommal. Tudta ugyanis, hogy a megemlékezés alkalmával elmondott beszédek, a hatalom által elvárt ideológiai propagandán túl, képesek az egyház üzenetét is eljuttatni a célközönséghez.²²

A közelmúlt eseményeinek egy *jelentős egyházi személyiségen keresztüli rekonstrukciójával és értelmezésével* találkozhatunk Kovács Sándornak egy másik, Kelemen Lajos történész és egyházi főgondnok hagyatékáról szóló tanulmányában. A dolgozat gerincét a hagyaték sorsának a nyomon követése képezi, miután azt Debreczeni László és Szabó T. Attila az unitárius egyház levéltárába helyezte el megőrzés céljából. A hagyaték állambiztonsági szolgálatok általi követésének művelete – a román pártállam és magyar értelmiség között fennálló viszonyon túl – roppant beszédes információkat őrzött meg a totalitárius hatalom egyházon belüli pozíciójáról. A Szekuritáté által végzett megfigyelési akció történéseinek az összeillesztéséből az látszik világosan körvonalazódni, hogy a hatvanas évek ele-

²¹ Uo. 137.

²² Kovács Sándor: „Simpozion 1979”. Dávid Ferenc-kultusz: az egyházi üzenet és a politikai ellenőrzés. In: *Magyar Kisebbség* XVIII (2013/1), 51–81.

jén a nevezett állambiztonsági szervezet már egy olyan informátori hálózattal rendelkezett, amelynek révén nemcsak, hogy teljes körű belátást nyert az egyház belső működésébe, hanem segítségükkel már manipulálni és irányítani is képes volt az események alakulását.²³

A csoportos megfigyelési és adatgyűjtési dosszié iratanyaga ösztönző hatással volt arra, hogy a kutatások figyelme az *egyházvezetés Szekuritáté általi behálózásának a műveletére* is kiterjedjen. Az állambiztonsági szervek csoportos megfigyelési és behálózási műveletének a nyomon követése és vizsgálata több szempontból is hasznosnak bizonyult: rámutatott egyfelől a Szekuritáté által alkalmazott beszivárgási, valamint beszerzési módszerekre, annak az egyház életére gyakorolt következményeire, másfelől pedig feltárta a kutató előtt azokat a hatalom által vizionált problémákat, ami miatt az egyház és annak vezetősége célobjektummá vált az államszocialista rendszer szemében. Az unitárius egyházvezetés állambiztonsági szervek általi behálózásának rekonstrukciójára Pál János tett kísérletet *Unitárius egyházvezetés 1945–1965 között. Egy célcsoport metamorfózisa?* című, szintézisre törekvő tanulmányában. A fentiekben már említett eredmények mellett a dolgozat az unitárius egyházvezetés ellenőrzés alá vonásának szakaszaira és mértékére is választ adott. Az állambiztonság egyházba való beszivárgásának vizsgálata a csoportos megfigyelési dosszié segítségével arra a meglepő végkövetkeztetéshez vezetett, hogy az informátori hálózat kiépítése és ezáltal a félelem légkörének megteremtése már az ötvenes évek végén lehetővé tette a totalitárius hatalom számára, hogy az egyház felett teljes körű ellenőrzést, illetve irányítást tudjon gyakorolni.²⁴

Egyházi szempontból szerfölött érdekfeszítő kérdés, hogy a totalitárius államszocializmus kiépülése milyen formában és arányban befolyásolta az egyház és társadalom viszonyát, előbbinek az utóbbira gyakorolt befolyását. Hasonlóképpen izgalmas kérdés annak a megválaszolása is, hogy a két intézmény közötti „versenyfutásban” melyik félnek sikerült nagyobb és mélyrehatóbb befolyást gyakorolnia a társadalomra. További kulcskérdés a két intézmény közötti viszonyt illetően, hogy sikerült-e, és ha igen, akkor milyen mértékben az egyház rendszer általi integrálása, továbbá hogyan és milyen irányba befolyásolta ez a folyamat az egyház társadalmi szerepköreit. A felvetett kérdések megválaszolásának egyik viszonylag sok eredményre vezető módszerének bizonyult az *egyház 1945 előtti és utáni intézményrendszerének és szerepköreinek az összehasonlítása, illetve párhuzamba állítása*. Az unitárius egyház társadalmi szerepköreinek vizsgálatára és a fentiekben megfogalmazott kérdéseknek a megválaszolására Pál János tett kísérletet. Az egyház intézményrendszerének és szerepköreinek összehasonlító számbavételével Pál arra a megállapításra jutott, hogy a társadalom szocialista átalakításának folyamatában az egyház ugyan elveszítette a vallásos, felekezeti és nemzeti identitást ápoló intézményeinek java részét, mindezek ellenére azonban

²³ Kovács Sándor: Egy hagyatéék sorsa. Kelemen Lajos személyi levéltárának „államosítása”. In: *Erdélyi Múzeum* LXXV (2013/4), 108–124.

²⁴ Pál János: Unitárius egyházvezetés 1945–1965 között. Egy célcsoport metamorfózisa? In: *Magyar Kisebbség* XVIII (2013/1), 82–175.

a társadalomra gyakorolt befolyása, társadalmi beágyazottsága mégsem csökkent az államszocializmus első két évtizedében. A fokozatosan visszaszorított hagyományos egyházi szerepkörök szerinte újjal bővültek ki, az egyházvezetés a törvényes működés elismerésének ellenében részt vett a szocialista ideológia népszerűsítésében, és támogatta – ha kényszeredetten is – a hatalomnak a gazdasági, politikai és társadalmi átalakításokat megcélzó intézkedéseit.²⁵

Az egyház társadalom általi elfogadottságát és beágyazódását, valamint arra gyakorolt befolyásának mértékét Pál – a szerepkörök elemzésén kívül – az *iskolán kívül megszervezett vallásos oktatás* prizmáján keresztül is megpróbálta megragadni. Az 1948 és 1965 közötti időszak hitoktatásának történéseit vizsgálva arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy az államszocializmus első két évtizedében, a hatalom ellenséges magatartása dacára az egyház népszerűsége töretlen maradt, mivel a vallásoktatás létjogosultsága egy pillanatra sem kérdőjeleződött meg az egyház-községek részéről: annak erkölcsnevelő és felekezeti identitásformáló szükség-szerűségét nemcsak az egyházvezetés, hanem a hívek közössége is fontosnak tartotta.²⁶

Kutatási eredmények

Mielőtt az eredmények ismertetésébe fognánk, fontos megjegyeznünk, hogy nagyon sok részletkérdést szükséges még feltárni, illetve megválaszolni ahhoz, hogy az 1945 és 1989 közötti időszak vonatkozásában egy általános érvényű és összegző jellegű értékelést lehessen felállítani a Magyar Unitárius Egyház közelmúltját illetően.

Az eddig elvégzett kutatások eredményeit az unitárius egyház közelmúltjára vonatkozóan a következőkben összegezhethetjük. Közvetlenül a háború után az unitárius egyház a folytonosság fenntartását célozta meg egyházpolitikája követendő programjának. Reménykedett, hogy az újonnan berendezkedett politikai struktúrában továbbfejlesztheti meglévő intézményrendszerét, és megtarthatja a társadalom szintjén addig általa ellenőrzött területeket. Stratégiai célkitűzése, akárcsak 1920 és 1922 között, három lényeges szempontot követett: valláserkölcsei nevelés, valamint a vallásos és nemzeti azonosságtudat megtartása és erősítése. A kommunista hatalom kiépülése azonban keresztülhúzta az unitárius egyházvezetés számításait és jövőképét. Az 1948-as államosítás fordulópontot jelentett azzal, hogy az egyház kezéből kiragadta azokat a szocializációs intézményeket és eszközöket (iskolák, egyháztársadalmi szervezetek, egyházi sajtó), amelyeken keresztül közvetlenül és kellő társadalmi lefedettséggel juttathatta el üzenetét. Az egyház mozgásterét tovább szűkítette az államszocializmus ateizmusa és ideoló-

²⁵ Pál János: Az egyház hatalma, a hatalom egyháza. Az Unitárius Egyház szerepkörei a romániai államszocializmus első két évtizedében. In: Nagy Mihály Zoltán és Zombori István (szerk.) *Az egyház hatalma – a hatalom egyháza. A közép-kelet-európai egyházi vezetők felfogása az állam és az egyház kapcsolatáról 1945 és 1989 között.* Magyar Egyháztörténeti Munkaközösség Enciklopédia, Historia Ecclesiastica Hungarorum Alapítvány, Budapest 2015, 139–163.

²⁶ Pál János: Unitárius vallásoktatás a romániai államszocializmus első két évtizedében (1945–1965). In: *Pro Minoritate* 2014/Tél 151–175.

giai szigora, a rendszer terrorra és elnyomásra alapozott kormányzási módszere, nem utolsósorban pedig az állambiztonsági szolgálatok által gyakorolt társadalmi ellenőrzés. A pártállam terrorra és megfélemlítésre épülő totalitárius politikája az egyház szerepköreinek párhuzamosságát eredményezte. Egyfelől – korlátozott mértékben – megőrizte a vallásos, felekezeti és nemzeti identitástudat ápolásának, valamint a vallás erkölcsi nevelésnek a feladatkörét, másfelől azonban, elfogadva a szocialista államhatalom által támasztott követelményeket, bekapcsolódott a pártállam által hirdetett és megálmodott ideológia népszerűsítésébe, illetve támogatásába. Másként szólva, bizonyos tekintetben az egyház a szocialista társadalomépítés eszközévé és szócsövévé alakult át. Ez a tény különösképpen akkor vált nyomasztó valósággá, miután a hatalomnak sikerült teljesen behálózni az egyházvezetést és ezáltal elültetnie annak körében a bizalmatlanságot és félelmet. Az ötvenes és hatvanas évek fordulóján a Szekuritáté már olyan meghatározó pozíciókkal rendelkezett az egyházvezetésben, hogy azt közvetlenül belülről is képes volt irányítani. Mindezek ellenére az egyház a totalitárius szocialista államban mégis a másságot jelképezte és képviselte. Kompromisszumok árán, de az egyház számára adott volt a lehetőség egy másik világnézetnek a nyilvánosság előtti hirdetésére. Az egyház társadalmon belüli népszerűségét ez a tényező nagymértékben befolyásolta, a vele való azonosulás ugyanis a rendszerrel szembeni ellenállást jelentette. A magyar felekezetek esetében az egyház vonzerejét az etnikai jelleg is növelte, ugyanakkor azonban a homo religiosus tényezőjét sem szabad szem elől téveszteni az egyház és államszocializmus kapcsolatának a vizsgálatakor.

Egyházi anyakönyvek és családkönyvek a 18–19. századi családrekonstrukciós vizsgálatokban

Andorka Rudolf Széchenyi-díjas szociológus a családrekonstrukciós vizsgálatok módszeréről 1988-ban közreadott kézikönyvszerű írásának bevezetőjében hívta fel a figyelmet a 20. század utolsó évtizedeiben tapasztalható, a történeti demográfia iránti érdeklődés növekedésére. Megállapítja, hogy: a népesedéstörténet iránti érdeklődés két irányból is megfigyelhető: egyrészt a [...] *történelemtudomány oldaláról, ahol a politikai történelem mellett egyre növekvő súlyt helyeztek a gazdasági és társadalmi folyamatok történetének vizsgálatára.* Másfelől, a demográfusok részéről is *megnövekedett a múlt iránti érdeklődés abból a megfontolásból kiindulva, hogy a mai népesedési folyamatok megértéséhez és a jövő előrebecsléséhez nagy segítséget nyújt a megelőző évszázadok hasonló folyamatainak megismerése.*¹

A kétoldali közeledés eredményének tekinthető a családrekonstrukció módszere, amely elsősorban Louis Henry² francia demográfus nevéhez kötődik. Henry az ugyancsak francia Pierre Goubert történésszel közösen alapozta meg azt a kutatási módszert, amely az egyházi anyakönyvezésre épült. A két kutató párhuzamosan dolgozott, majd Henry fejlesztette tovább a tudományos elképzelést, így a módszer ma elsősorban a Henry nevéhez kötődik. Az 1950-es és 1960-as években megalapozott módszer elsődleges forrását az egyházi anyakönyvek, illetve az azokban fellelhető nominális adatok vagy rekordok képezik.

A családrekonstrukció a monografikus típusú mikroregionális történeti kutatás alapját képezheti, amely során a nem nominális, adatszerű demográfiai adatokat az egyházi anyakönyvekben fellelhető rekordok, vagy bejegyzések segítségével nominális elemzésekkel egészíthetjük ki. Az ilyenszerű nominális és nem nominális demográfiai elemzés során lehetőség nyílik egy vagy több faluközösség társadalmi sajátosságait mélységeiben vizsgálni és a demográfiai átmeneteket részleteiben kibontani. A módszer kisebb közösségek esetében alkalmazható, a tapasztalatok szerint a nagyvárosi közösségek esetében ez a módszer nem eredményes.

Közismert, hogy magyar nyelvterületen az állami anyakönyvezés 1895. október 1-től vette kezdetét. Az ezt megelőző népesedési adatok forrását elsősorban az egyházi anyakönyvezés képezi. Habár az egyházi anyakönyvezés eredete visz-

* Lakatos Sándor (Brassó, 1980) 1999-ben szerzett unitárius lelkészi oklevelet a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben. 2004–2006 között Sepsiszentgyörgyön segédlelkész, 2006-tól a székelykeresztúri Berde Mózes Gimnázium iskolalelkésze és vallásoktatója. 2015-től a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Kar, Történelem, Kultúra, Civilizáció doktori iskolájának hallgatója. Kutatási szakterülete Homoródszentmárton és Homoródmás népesedéstörténete.

¹ Andorka Rudolf: *A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei.* KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Történeti demográfiai füzetek 4, Budapest 1988. 9–10.

² Henry, Louis (1911–1991) francia történész, a családrekonstrukciós vizsgálati módszer atyja.

szamutat a 16. századig, az általános tapasztalat azt mutatja, hogy erdélyi viszonylatban katolikus és protestáns vonatkozásban egyaránt az anyakönyvezés jó esetben is csak a 18. század közepétől, kevésbé szerencsés esetekben a 19. századtól vált olyan minőségűvé, hogy azok a mai tudományosság igénye szerint demográfiai elemzés alapjául szolgálhassanak.

A családrekonstitúció módszerét használó mikroregionális történeti kutatás tehát, a 18–19. század időszakára és az állami anyakönyvezés előtti időszak anyakönyvi adathalmazaira összpontosít és teszi alkalmassá a történeti demográfiai vizsgálatra.

A kutatási módszer történetéről

A családrekonstitúció módszerének történetét és kritikáját Benda Gyula *A magyarországi családrekonstitúciós vizsgálatok mérlege* című, 2006-ban publikált előadásában foglalta össze.³ Benda nyomán röviden vázoljuk a módszer európai történetét.

Az anyakönyveken alapuló családrekonstitúció ötlete legkorábban Otto Konrad Roller német kutató 1907-ben Stuttgartban publikált tanulmányában tűnik fel. Egy sor német és skandináv próbálkozás után a módszer elterjedését az 1950-es években színre lépő Louis Henry francia demográfus, illetve a vele párhuzamosan működő Pierre Goubert francia történész anyakönyvi feldolgozásai alapozták meg. Henry 1956-ban közzétett egy kézikönyvet a munkamódszerről, majd 1958-ban egy normandiai plébániáról közölt figyelemre méltó esettanulmányt. Az 1960-as évektől a megalakuló nemzeti demográfiai kutatóintézetek intézményes keretet is biztosítottak az elterjedő módszernek. Angol, belga és kanadai kutatók mellett a skandináv országokban is jelen van az anyakönyvek nominatív feldolgozása. Németországban később vált ismertté a módszer, és kevés a kézzelfogható eredmény. Közép-Európában csak magyar nyelvterületen van foganatja az irányzatnak.

A családrekonstitúció nyomán Franciaországban számos egyházközségi monográfia született. A módszer elterjedése felvetette a reprezentativitás problémáját. Mennyire képviselhet egy-egy település egy egész tájegységet? Ez a probléma hívott életre Franciaországban néhány átfogó mintavételi projektet, mely elsősorban a 18. századi idősakra összpontosított. Ez a munka eredményezett később egy francia nemzeti összefoglalót a témában. A francia kutatások elsősorban a táji differenciáltságot, vagyis a történelmi régiókat vették alapul. Az angol képviselők a talajművelési formák és a gazdálkodási típusok mentén végeztek kutatásokat. Közép-Európában egyedül Magyarországon honosodott meg a módszer. *A magyar történeti demográfiában viszont a vallás és a nemzetiség az erősebb meghatározó, s a történetileg megfigyelhető variációk elsődleges magyarázatánál mindig ehhez nyúlunk.*⁴ Magyarországon a kezdeti lendület ellenére a kutatások többségét nem publikál-

³ Benda Gyula: *A magyarországi családrekonstitúciós vizsgálatok mérlege*. In: Benda Gyula (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest 2006, 67–76.

⁴ Benda Gyula: *i. m.* 75.

ták. A legfontosabb publikációk a témában Andorka Rudolf három esettanulmánya (Ormánság, Pócsmegyer, Átány) és Dányi Dezső publikációi.⁵ A történeti demográfia és a családrekonstrukció területén Benda Gyula⁶, Faragó Tamás és Őri Péter kutatók munkássága is figyelemre méltó.

Erdélyi vonatkozásban a családrekonstrukció Pakot Levente nevéhez köthető és az 2013-ban megjelent *Nemek és nemzedékek. Demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön* című munkájához.⁷ Pakot Levente demográfus két egymással szomszédos Harghita megyei római katolikus falu – Szentegyházsfalu és Kápolnás – vizsgálatát végezte el. A családrekonstrukció elvégzése lehetőséget nyújtott arra, hogy a szerző a 19. század és a 20. század első felében lezajlott demográfiai változásokat az országos és megyei léptéken túl, mikroregionális szinten tudja bemutatni. Az említett publikáció ellenére azonban kimondhatjuk, hogy a kistérség többi, felekezeti és társadalmi szempontból is különböző települése nem ismert. Ugyanitt említjük az 1992-ben megjelent Imreh István és Pataki József *Kászonszéki krónika, 1650–1750* című írását, amely demográfiai és történeti antropológiai megközelítést is tartalmaz.⁸ A két utóbbi publikáció is azt a nézetet támasztja alá, amely szerint a 18. és 19. századi népesedéstörténeti folyamatok megértésének legalaposabb formája a mikroregionális szintű, monográfiászerű forrásfeldolgozást és adatértelmezést feltételezi. Ezt szolgálja a családrekonstrukció módszere.

Román nyelvterületen erdélyi vonatkozású történeti demográfiai vizsgálatok a kétezres évektől kezdődően a kolozsvári Bolovan Ioan történész vezetésével készülnek. Családrekonstrukciós elemzést Crăciun Bogdan történész végzett erdélyi szász anyakönyveken, a modernizáció és a vegyes házasságok tekintetében.⁹ Crăciun Bogdan, a kolozsvári Demográfiai Intézet munkatársa az erdélyi vonatkozású egyházi (román) anyakönyvek tekintetében is szakértőnek számít. Összeségében azonban a családrekonstrukciós vizsgálatnak román nyelvterületen nincs markáns képviselője.

Végül megemlíthjük a Historical Population Database of Transylvania (HPDT) 2014–2017 közötti időben futó projektet, amely azt célozta meg, hogy az 1850–1914 közötti időszak erdélyi vonatkozású anyakönyvi forrásaiból nemzetközi standardoknak megfelelő kutatási adatbázist hozzon létre. A projekt nem kevesebb, mint 5,4 millió születési adat adatbázisba szedését célozza meg. Megemlíthjük, hogy a székelyföldi kistérségek a jelenleg folyó adatbázis-építési munkálatokba alig vannak beépítve.

⁵ Benda Gyula: *i. m.* 72.

⁶ Benda Gyula: Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv 2001*. KSH NKI, Budapest 2001, 223–249.

⁷ Pakot Levente: *Nemesek és nemzedékek. Demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön*. KSH NKI Kutatási Jelentések 95. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest 2013.

⁸ Imreh István – Pataki József: *Kászonszéki krónika, 1650–1750*. Európa Könyvkiadó, Budapest 1992.

⁹ Crăciun, Bogdan: Mixed Marriages in a Multiethnic and Multidenominational Environment: A Case Study on the City of Cluj (1900–1939), In: *Transylvanian Review*, Vol. XXI (Supplement), No 4, 2012, 405–412.

A kutatási módszer kínálta lehetőségekről

Az anyakönyvek adataiból rekonstruált egyéni és családi élettörténetek mikrodemográfiai elemzése lehetővé teszi a demográfiai struktúrák pontosabb leírását, a demográfiai viselkedés okozati összefüggéseinek feltárása révén pedig elősegíti a demográfiai változás mélyebb megértését. Továbbá a rekonstruált élettörténeti adatok időbeni mélysége és gazdagsága lehetőséget nyújt arra is, hogy a falusi családok működésében a nemek és nemzedékek közötti, illetve nemzedékeken belüli kapcsolatok jellemzőit jobban megismerhessük.¹⁰

A kutatási módszer hagyományosan a házasságkötések anyakönyvi bejegyzéseit veszi alapul, az adatbázis-építés gerincét a házassági anyakönyvek adatai képezik. Ezeket a bejegyzéseket a születési és az elhalálozási anyakönyvek adataival kiegészítve hozzuk létre az úgynevezett családlapokat. A kutatási adatbázis az interaktív rekord-összekapcsolási rendszer alkalmazásával és a számítógépes adatkezelési technikák segítségével jön létre. Ilyenformán elemezhetjük a gyermekek születésének adatait, majd azok családalapításra és gyermekvállalására vonatkozó adataival folytatva akár több generációt felölelő adatbázist hozhatunk létre, amelynek csak a források végessége szabhat határt.

A mikroregionális vizsgálat egyik célja a demográfiai átmenet leírása. A demográfiai szempontok mellé történeti antropológiai szempontokat helyezhetünk. Vizsgálhatjuk például a 18–19. század folyamán lezajlott gyermeklétszámcsökkenés és a halandósági javulás kontextusát. Vizsgálhatjuk a leányanyák életkörülményeit, a törvénytelen születések számarányának okait. Lehetőség kínálkozik a gazdasági változások és a demográfiai jelenségek összekapcsolódásának vizsgálatára. Kérdés lehet, hogy a 19. századi nemesi családok gazdasági stratégiái hogyan hatottak a helyi közösségek népesedési mutatóira, továbbá ez milyen hatással volt a felekezeti arányok alakulására? A vizsgálat tárgyát képezheti az a kérdés is, hogy az egyház mint intézmény hogyan határozta meg az egyének társadalmi-földrajzi mobilitási lehetőségeit és a családok hogyan alkalmazkodtak vagy hatottak erre? (Pl. iskoláztatási stratégiák.)

A magyar ajkú közösségekben a 18. és 19. században is komoly felekezeti versengés és feszültség figyelhető meg. Célszerű lehet megnézni, hogy miként valósult meg a vizsgált kistérségben egyházi vonatkozásban a 19–20. századi konfesszionalizáció. Kérdés, hogy kimutatható-e a felekezeti és a demográfiai jelenségek kölcsönhatása? Milyen mértékben befolyásolja a felekezeti identitás a demográfiai mutatók alakulását? Hatottak-e a hívek gyermekvállalási terveire a felekezetek családi élettel, gyermekvállalással kapcsolatos útmutatásai? Kimutatható-e doktrinális alapú különbség a többségben római katolikus, illetve a többségben protestáns vidékek népesedésében?

A módszer magyar nyelvű szakirodalma eddig nem helyezett hangsúlyt az úgynevezett egyházi családkönyvekre. A családkönyvek legtöbb egyházközségben az 1900-as évek legelejétől az egyházközségek többségében – így a nevezett

¹⁰ Pakot Levente: *Nemesek és nemzedékek. Demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön.* KSH NKI Kutatási Jelentések 95. KSH Népegyetemtudományi Kutatóintézet, Budapest 2013, 7.

két Homoród menti faluban is – rendelkezésre állnak. Egy funkcionális családkönyv értékesebb, mint azt első pillantásra gondolná a kutató, aki kései datálása miatt inkább az anyakönyvekhez fordul. A pontosan vezetett családkönyv előnye, hogy a házasságkötés adatain kívül további adatokat tartalmaz az egyes személyek élettörténetére vonatkozóan, így csökken az esélye annak, hogy nem reális családlapok kerüljenek az adatbázisba. A családkönyvek fontosságára figyelmeztet Ambrus Judit is *A családkönyv mint a társadalomnéprajzi kutatás forrása* című, 2007-ben a magyarvistai családkönyvekről publikált írásában.¹¹ Ugyanerre a korábbi kutatásokra nem jellemző forrástípusra összpontosít Pakot Levente demográfus is folyamatban lévő kutatásaiban.

Mindezeket figyelembe véve megállapítjuk, hogy a mikroléptékű kutatások a kistérségi népesedéstörténetről egy realisabb képet tudnak adni. Az erdélyi vonatkozású szakirodalomból azonban majdnem teljesen hiányoznak az ilyen típusú népesedéstörténeti kutatások. Igen hasznosnak látszik tehát egy-egy erdélyi kistáj falvaira vonatkozó alaposabb, mélyebb vizsgálatokat megsokszorozni. Ebben a megközelítésben a Hargita megyei Homoród mente igen alkalmas térségnek látszik. Rendelkezésre állnak a 18–19. századi unitárius és református felekezeti anyakönyvek. Elérhetőek a 19. század legvégén felállított családkönyvek, továbbá kiegészítő jelleggel számos további egyházközségi levéltári forrás, összeírás, adótabella, stb. áll rendelkezésre, hogy a családrekonstrukció folyamatában a nominális adatok minél pontosabban rekonstruálhatók legyenek.

A Homoród mente falvainak népességviszonyait mutató adatok visszamenőleg több mint kétszáz évre rendelkezésre állnak. A 17. században a többszörös tatárbetörés és járványok következtében a települések népessége jelentősen lecsökkent. Feltételezhető, hogy ezen a vidéken a népességcsökkenés szoros kapcsolatban áll az idegen eredetű népcsoportok megjelenésével. Pál Antal Sándor *Népességi viszonyok a Székelyföldön a 18. század elején* című írásában olvashatjuk például, hogy a korabeli források szerint a szárazság és a pestis hatásaként a 18. század elején Homoródszentmárton lakossága mintegy 210–215 főre tehető.¹²

A vizsgálatunk tárgyát képező időszakból rendelkezünk unitárius felekezeti összeírással 1766-ból, illetve az 1780-as évekből.¹³ Ez utóbbi az egyházi anyakönyvben maradt fent, és nem csak az unitárius családfőket és a családok számát jegyzi, hanem a más felekezeti (feltehetően vegyes házasságban élő) családfőket és azok családtagjainak számát is. Ebben az összeírásban 216 személyt találunk.

Az első tudományos viszonylatban is használható népszámlálás Erdélyben II. József császár idejében történt 1786–1787 között. A 18. század második fele

¹¹ Ambrus Judit: *A családkönyv mint a társadalomnéprajzi kutatás forrása*. In: Örsi Juliánna (szerk.) *Mikroközösségek. Társadalom- és gazdaságtudományi eredmények és módszerek innovációja*. Konferenciakötet. Túrkeve–Szolnok 2007.

¹² Pál Antal Sándor: *Népességi viszonyok a Székelyföldön a 18. század elején*. In: *Erdélyi Múzeum* LXXIV. (2012/2) 1–19.

¹³ Homoródszentmártoni Unitárius Egyházközség Levéltára, Anyakönyv 1777–1848, 1–8.

népességrobbanást hozott, így az 1784–1787 közötti népszámlálás szerint a faluban már 526 lakost élt.¹⁴ A 19. század első felének népesedési viszonyait nominálisan is le tudjuk követni egyrészt a rendelkezésre álló adótabellák alapján (1818–1848), másrészt a rendelkezésre álló unitárius és református egyházi anyakönyvek segítségével (1777, illetve 1779-től folyamatosan). Népeségnövekedés jellemzi a 19. század egészét is. Az első modern értelemben vett népszámlálás 1850-ben történt, majd az ezt követő időszakból majdnem évtizedenkénti rendszerességgel vannak adatok. 1850-ben 143 házban 640-en laktak,¹⁵ 1890-ben pedig a falu összlakossága 815 fő.¹⁶

A fentiekből kiindulva szántam el magam két udvarhelyszéki, többségében unitárius falu – Homoródszentmárton és Homoródmás – 18–19. századi népesedéstörténetének kutatására. A folyamatban lévő kutatásom szűk értelemben Pakot Levente demográfus munkájának modelljét követné, aki két Hargita megyei római katolikus falu – Szentegyházsfalu és Kápolnás – vizsgálatát végezte el és publikálta 2013-ban. Kérdés, hogy általánosíthatjuk-e a Pakot Levente által vizsgált római katolikus falvak tapasztalatát az unitárius többségű Homoród mentére. Fontos lehet ellenpólusként a kistérség református, unitárius és görögkatolikus világát is megismerni, illetve a római katolikus falvak demográfiai jellemzőivel ütköztetni azokat. A kistérség népesedéstörténetéről egy realisabb képet alkotva újabb perspektívák kínálkoznának, abban az értelemben, hogy a Homoród mentét Erdély más tájegységeivel lehet később összehasonlítani.

¹⁴ Dányi Dezső – Dávid Zoltán: *Az első magyarországi népszámlálás*. Statisztikai Kiadó Vállalat, Budapest 1960, 363.

¹⁵ Dávid Zoltán: *Az 1850. évi erdélyi népszámlálás*. Korunk kiadó. Budapest 1994, 138–139.

¹⁶ Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között*. Pro-Print kiadó, Csíkszereda 1998, 274.

Egy „szigorúan bizalmas” miniszteri rendelet végrehajtása a kalotaszegi egyházmegyében 1943-ból

Általában a hivatalos lapban közölt körlevelek felett az olvasó hamar átsiklik, ugyanis azok keveset és töredékesen mondanak el bármit is. Ahhoz hogy érthető legyen, sokat kellene utánaolvasni, kontextusaiban kellene vizsgálni a körlevélben részletezett intézkedéseket.

A Református Szemle 1943-ban, a 365. oldalon közli az Igazgatótanács 6750/1943. Körlevelét, amelyet a II. ügyosztály bocsátott ki, aláírója Vásárhelyi János püspök és Almási Samu előadótanácsos volt. A körlevelet, mivelhogy rendkívül fontos a továbbiakra nézve, a maga teljességében közöljük:¹

6750/1943. II. sz.

Körlevél, **az összes lelkeszi és esperesi hivatalokhoz a légítámadás által veszélyeztetett anyakönyvek és fontosabb iratok biztonságba helyezése érdekében.** „M. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztertől.

9733/1943. szám VII/1. ügyosztály. Szigorúan bizalmas!

A háborús helyzet folytán számolni lehet azzal az eshetőséggel, hogy az ország területén fekvő városokat, és községeket légítámadás éri. Ezzel kapcsolatban gondoskodni óhajtók arról, hogy a főfelügyeletem alá tartozó hitfelekezeti anyakönyvek biztonságba helyezésére nézve megfelelő célszerű intézkedés történjék. A hitfelekezeti anyakönyvek tartalma ugyanis pótolhatatlan adatokat tartalmaz és az anyakönyvek esetleges megsemmisülése a közösségnek és az egyeseknek is jóvátehetetlen károkat okozhat. Van szerencsém ezért tisztelettel felkérni a főtisztelendő Egyházi Főhatóságot, hogy a felügyelete alá tartozó hitfelekezeti anyakönyvek megfelelő biztonságba helyezése tekintetében célszerűen rendelkezni és az anyakönyvek vezetésére és őrzésére hivatott felekezeti szerveit megfelelő utasításokkal ellátni és az utasítások végrehajtását a szükséghez képest ellenőriztetni is méltóztatásuk.

Tájékoztatóul közlöm, hogy a belügyminiszter úr az állami anyakönyvek megóvása tekintetében a törvényhatóságok első tisztviselőjéhez körrendeletet intézett, amelyben valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjét felszólítja, hogy az állami anyakönyvek biztonságba helyezéséről megfelelő terv készítése és végrehajtása útján gondoskodjék. A belügyminiszter úr a biztonságba helyezés céljára megfelelőnek tartja a feltétlenül száraz pincehelyiséget, vagy a kellően boltozott alagsort is. A terv elkészítésénél nyomatékosan figyelemmel kell lenni a tűzveszély kiküszöbölésére is. Felhívja végül a belügyminiszter úr a törvényhatóság

* Ballai Zoltán Ferenc (Marosludas 1977), református lelkipásztor. Lelkipásztori szolgálatot teljesített Hodgyában és a kolozsvár-felsővárosi gyülekezetben. Jelenleg az Apafi Mihály Református Egyetemi Kollégium és Szakkollégium igazgató lelkipásztor, valamint az Erdélyi Református Egyházkerület gazdasági tanácsosa. Doktori tanulmányokat folytat a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen dr. Buzogány Dezső vezetésével.

¹ 6750/1943.II. sz. Körlevél. In: Református Szemle 22 (1943), 365.

első tisztviselőjének a figyelmét arra, hogy azokat az anyakönyvi iratokat, amelyekre a mindennapi életben nincs szükség – az esetleges várható támadásokra tekintettel –, azonnal biztonságba kellene helyezni. Fogadja a Főtisztelendő Egyház Főhatóság kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását. Budapest, 1943. évi július hó 29-én. Szinyei Merse Jenő.”

Fenti miniszteri leiratot másolatban teljes tartalommal közöljük s miután református érdekből is teljesen egyetértünk a leirat tartalmával, felhívjuk összes Tiszt. lelkészi és Nagytiszt. Esperes aait, hogy a tűz- és robbanás által keletkezhető károk elkerülésére készítsenek megfelelő terveket s az anyakönyvek és a feltétlenül megőrzendő fontosabb iratok biztonságba helyezése érdekében a szükséges intézkedéseket sürgősen tegyék meg.

Nagytiszteletű Esperes aait kérjük, hogy a terveket kérjék be, vizsgáltassák felül és a rendelet végrehajtását ellenőrizzék.

Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa.

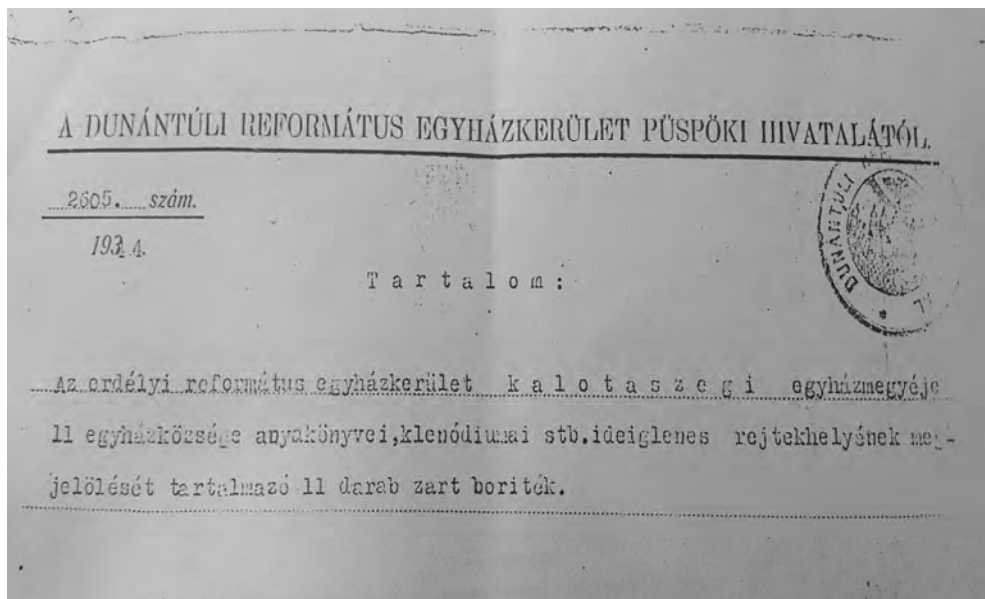
Kolozsvár, 1943. augusztus 4.

Vásárhelyi János,
püspök, elnök

Almási Samu,
előadótanácsos

Talán soha nem is kel életre ez a történet, ha az Erdélyi Református Egyházkerület püspöki hivatalának 2013-as átrendezése idején az egyik irattartójából nem kerül elő egy lezárt boríték, amelyen a következő jelzés állt: „A pápai egyházkerületi levéltárban őrzött 1944. évi iratköteg másolata / Kalotaszegi Emének.”

A felbontatlan boríték 12 lapot tartalmazott. A fejléces fedőlapot a Dunántúli Református Egyházkerület Püspöki Hivatala állította ki 2605/1944 számmal. A rövid irat a tartalmat jelöli: Az erdélyi református egyházkerület kalotaszegi egyházmegyéje 11 egyházközsége anyakönyvei, klenódiukai stb. ideiglenes rejtkehelyének megjelölését tartalmazó 11 zárt boríték. A 2013-ban előkerült boríték már másolatokat tartalmaz, valószínű, hogy az iratköteg a 1990-es fordulat után került a Püspöki Hivatalba.

A csatolt 11 oldalon a Kalotaszegi Református Egyházmegyében lévő 11 gyülekezet Lelkészi Hivatala által kiállított irat található; ezek: Magyarlóna, Bánffyhunjad, Magyarókerke, Hidalmás, Inaktelke, Magyarvista, Mákófalva, Szucság, Kispetri, Nagypetri, Magyarokkerke.

A 11 irat elemzése rendjén kiderül, hogy azok a 6750/1943. Igazgatótanácsi Körlevél utasítására készültek a II. világháború idején. Tartalmuk nagyon meglepő: mindenik azt mondja el (némelyik kézzel rajzolt aprólékos, léptékkal ellátott térkép segítségével), hogy a lelkipásztor hova rejtette el az illető egyházközség anyakönyveit, fontosabb iratait, klenódiumait.

Az iratok legrégebbike – az inaktelki – 1943. december 6-i, a legkésőbbi dátumozott irat a magyarvistai: 1944. június 30-i. Csak a hidalmási irat van ellátva iktatószámmal: 66/1944.

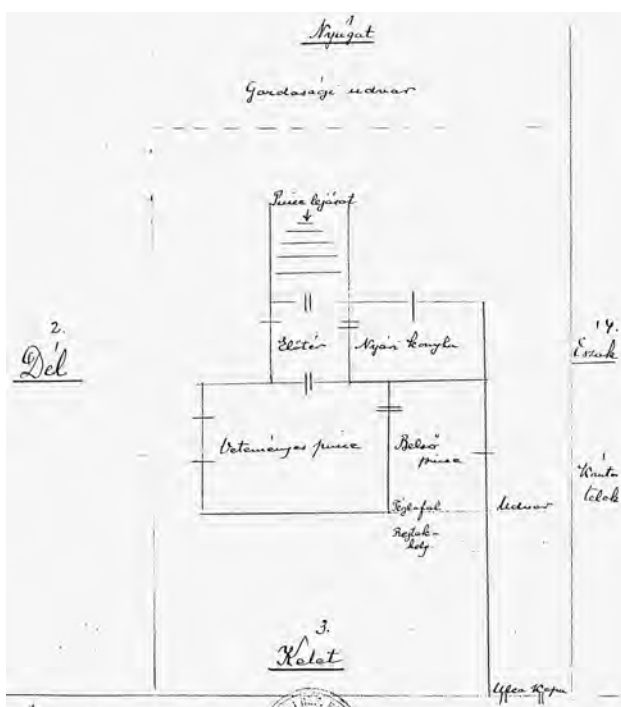
Az iratok minimális szöveget tartalmaznak, néhol csak a települést és az utasítás szerinti ellátást, máshol viszont részletesebben, térképpel ellátva jelöli meg a rejtekhelyet. Szöveges tájékoztatást ad Hidalmás, Inaktelke, Magyarvista, Mákófalva, Kispetri, Nagypetri, Magyarokkerke Lelkészi Hivatala, és térképpel kiegészített: Magyarlóna, Bánffyhunjad, Magyarókerke, Szucság.

Sorban tehát a 11 levél a következőket tartalmazza:

Magyarlóna (térképes): a rejtekhely a parókián van, a térkép szerint a csűr belső jobb sarkában. „A csűr hátsó jobb (északi) sarkában van elásva 1 cement gyűrű. Abban az anyakönyvek, Klenódiumok stb.” Az egyházközség pecsétjével ellátott kéziratot Szatmári Márton írta alá.

Bánffyhunjad (térképes): a pontos, égtájakat, ajtókat és ablakokat feltüntető térkép szerint a rejtekhely a paplak pincéjében van, egy téglafal mögött. Az egyházközség pecsétjével ellátott kézirat nincs aláírva.

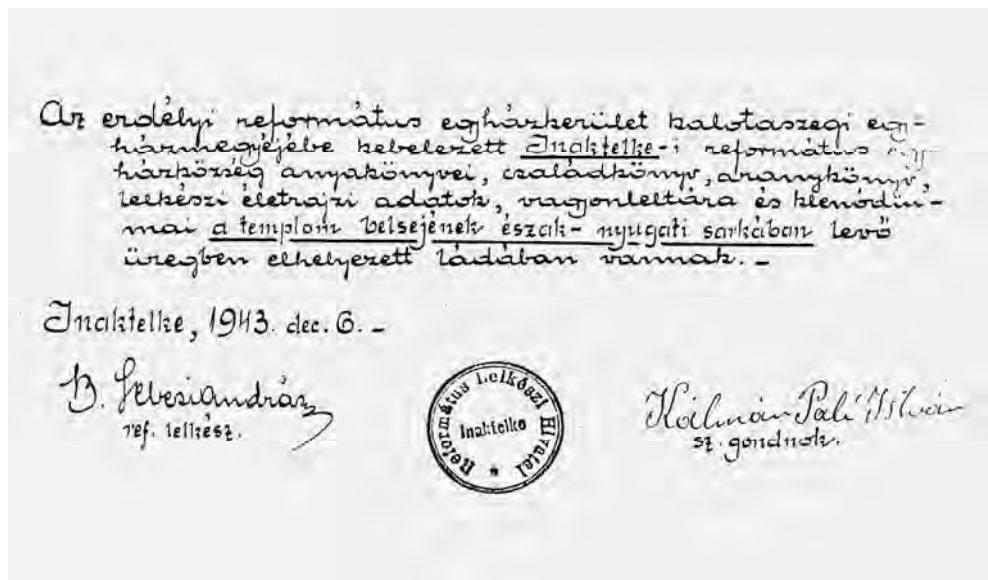
Magyarókerke (térképes): a pontos és részletes vázrajz a templom elől induló külön vonalvezetéssel mutatja meg a rejtekhelyet, a konyha mögötti kiskamra padlójában. Magyarókerke ev. ref. egyház klenódiumai, főbb értékes iratai és anyakönyvei a jelzett helyen helyeztetek biztonságba. Egy méter mélyen elhelyezett ládába zárva. A kézzel írt iraton sem pecsét, sem aláírás nem található.

Bánffyhunjad

Hidalmás (szöveges): az egyetlen iktatószámmal ellátott irat: 66/1944 A hídalmási egyház anyakönyveit és kegyzsereit rejtő láda esetleges elásási helye: A paróchia telkén lévő gazdasági épület gabonásának (nyugati rész) közepe. Hidalmás, 1944: márc. 29. Az egyházközség pecsétjével ellátott kéziratot Osváth Ernő lelkész írja alá.

Inaktelke (szöveges): az egyetlen irat, amelyet nemcsak a lekipásztor, hanem a számadó gondnok is aláírt. Az erdélyi református egyházkerület kalotaszegi egyházmegyéjébe kebelezett Inaktelke-i református egyházközség anyakönyvei, családkönyv, aranykönyv, lelkészi életrajzi adatok, vagyonleltára és klenódiumai a templom belsejének észak-nyugati sarkában lévő üregben elhelyezett ládában vannak. Inaktelke, 1943. dec. 6. Az egyházközség pecsétjével ellátott kéziratot B. Sebesi András lekipásztor és Kálmán Pali István számadó gondnok írja alá.

Magyarvista (szöveges): Anyakönyveink és klenódiumaink rejtékhelye. Anya és egyéb fontosabb könyveink az egyházközség vasszekrényében, klenódiumaink a paróchia kertjében lévő kút fenekén, vagy a lelkészi telken a csűr északi fala mellett kettő méterre a nyugati kapu sarkától. Isten őrizzen a veszedelemtől! Magyarvista, 1944. jun. 30. Az egyházközség pecsétjével ellátott írógépelte iratot Daróczi Ferenc lekipásztor írta alá.²

Mákófalva (szöveges): A mákófalvi egyház Klenódiumai eltéve a Csűrfiában: az ajtón belépve jobbra, a belső faltól 30 cm-re a külső sarkával egy irányban kezdődőleg a fallal párhuzamos vonalban. 1944. Az egyházközség pecsétjével ellátott kézzel írt iratot Székely Miklós lelkész írta alá.

Szucság (térképes): Szucság-i (Kalotaszeg-i e.m) református papilak alaprajza. Az anyakönyvek és Klenódiumok rejtékhelye az előszobában jobbkéz felől az iroda és háló

² Daróczi Ferenc, a Kalotaszegi Református Egyházmegye esperese. 1943. június 17-én választották meg egy újabb ciklusra. A Közgyűlésről tudósítás a Református Szemle 1943. jún. 30-i számában. In: Református Szemle 18 (1943), 287.

szoba sarkainál a padló alá elhelyezett láda, tetején 30 cm. föld borítás. A kézzel írt iraton sem pecsét sem aláírás nem található.

Kispetri (szöveges): A kispetrii ref. Egyházközség anyakönyveit, klenodiumait stb. őrző rejtkehely pontos leírása. A rejtkehely a lelkészi telken lévő gabonás északnyugati oldalától számítva, egyenes irányban, 10 méter távolságra, valamint az uton lévő közkut délnyugati oldalától – egyenes vonalban – 9 méter távolságra van. A rejtkehely egy fedett nyári lugas padlozata alatt fekszik, úgyhogy nagyobbára védve van az idő viszontagságai ellen is. Kispetri 1943. dec. 20. Kalotaszegi egyházmegye; u.p: Váralmás. Az egyházközség pecsétjével ellátott kézzel írt iratot Szabó Géza lelkész írta alá.

Nagypetri (szöveges): A nagypetri-i ref. egyházközség Anyakönyvei és értékei a lelkészi lakás alatti középső pince jobb alsó sarkában, két zárral ellátott faládjában van elásva 75 cm. mélyen. Nagypetri, 1943. évi december hó 23-án. Az egyházközség pecsétjével ellátott kézzel írt iratot Pósta István lelkész írta alá.

Magyarkiskapus (szöveges): Református Lelkészi Hivatal – Magyarkiskapus, Kolozs vm. / Az Erdélyi Református Egyházkerület Főtiszteletű és Méltóságos Igazgatótanácsának 6750-1943.II. sz. rendelete és a Kalotaszegi Református Egyházmegye Nagytiszteletű Esperesi Hivatalának 393-1943. sz. leirata alapján egyházközségünk Anyakönyveit, Számadási iratait 1941 évtől, 1 drb. Urasztali ezüstkelyhét, on-kancsoját, 2 drb on-tányérját, keresztelő kancsoját és tányérját, 15 drb abrosszát, a gonosz kezek és a háború pusztító rongálása elől – Ambrus Gornyk András kurátor segítségével a lelkészi lakás pincéjének a földjébe 70 cm. mélyen a déli fal közepéhez, a faltól 20 cm. távolságra elástuk, egy teljesen jó és bádoggal bérelt ládába. / A jó Isten kegyelme engedje meg, hogy semi baj ne érje, Ő védelmezze drága Hazánkat, Egyházunkat és szeretett Népünket. Magyarkiskapus, 1944. március hó 31. Az egyházközség pecsétjével ellátott kézzel írt iratot Nemes Dezső lelkész írta alá.

Református Lelkészi Hivatal-Magyarkiskapus, Kolozs vm.

Az Erdélyi Református Egyházkerület Főtiszteletű és Méltóságos Igazgatótanácsának 6750-1943.II.sz.rendelete és a Kalotaszegi Református Egyházmegye Nagytiszteletű Esperesi Hivatalának 393-1943.sz.leirata alapján egyházközségünk Anyakönyveit, Számadási iratait 1941 évtől, 1 drb. Urasztali ezüstkelyhét, on-kancsoját, 2 drb on-tányérját, keresztelő kancsoját és tányérját, 15 drb abrosszát, a gonosz kezek és a háború pusztító rongálása elől – Ambrus Gornyk András kurátor segítségével a lelkészi lakás pincéjének a földjébe 70 cm.mélyen a déli fal közepéhez, a faltól 20 cm.távolságra elástuk, egy teljesen jó és bádoggal bérelt ládába.

A jó Isten kegyelme engedje meg, hogy semi baj ne érje, Ő védelmezze drága Hazánkat, Egyházunkat és szeretett Népünket.

Magyarkiskapus, 1944 március hó 31.

Nemes Dezső
református lelképásztor.

Szinyei Merse Jenő³ miniszteri utasítását az egyházkerület akkori előjárósága komolyan vette. Az elcsatolást követő dél-erdélyi atrocitások és megfélemlítések, valamint a háború fokozódó állapotában helyénvaló volt az egyházközségek értékeinek biztonságba helyezése. Ha végigtekintünk a Református Szemlében a háborús időkben kiküldött körlevelek között, ez az egyetlen olyan, amelyet a „Szigorúan bizalmas!” attribútum ellenére teljes egészében közöltek. Valószínűsíthető, hogy a háborús környezetben a lelkeszi hivatalokhoz csak ilyen módon érhetett el biztosan az információ. A 11 jelentés tanulmányozása során egyértelmű, hogy némely egyházközségben már végrehajtották az utasítást, pl. Inaktelke: *a templom belsejének észak-nyugati sarkában lévő üregben elhelyezett ládában vannak; vagy Magyarkiskapus: a lelkeszi lakás pincéjének a földjébe 70 cm. mélyen a déli fal közepéhez, a faltól 20 cm. távolságra elástuk, egy teljesen jó és bádoggal bérelt ládába; másutt pedig, hogyha még nem is rejtették el az értékeket, helyüket kijelölték.*

Kolozsvár 1944. június 2-i bombázása⁴ egyértelműen bizonyította, hogy az óvintézkedésre való utasítás időben és helyénvalóan lett foganatosítva. A pusztítástól való féltés valós volt.

³ Szinyei Merse Jenő, vallás- és közoktatásügyi miniszter a Kállay-kormányban, 1942. júliusától 1944. márciusáig.

⁴ Kolozsvár bombázására a második világháborúban 1944. június 2-án került sor a Frantic hadművelet keretén belül. 1944. június 2-án 9 órakor Kolozsváron megszólaltak a légvédelmi szirénák. 9 óra 8 perckor a repülőgépek nagy mennyiségű rőpcédulát szórtak a városra, majd 9 óra 14 perckor elkezdődött a bombázás. A gépek célpontja a vasútvonal volt, mintegy 5 kilométer hosszúságban, 6-700 méter széles sávban. Az ötven percig tartó bombázás során a városra több mint ezerkétszáz bomba hullt. A polgármesteri iroda jelentése szerint 459-en veszítették életüket (362 polgári halott, 32 magyar és 65 német katona), a szóbeszéd azonban több ezer áldozatról tudott. 385 épület teljesen megsemmisült, 860 pedig esetleg helyreállítható módon károsodott.

Tartalom

Előszó a Buzogány Dezső emlékkötethez (Kató Béla)	7
Non videri, sed esse (Kolumbán Vilmos József)	9
Benkő Timea: A bűnbánati nap magyar protestáns liturgiátörténeti vonatkozásai és utolsó élő emléke Erdélyben	11
Kovács Sándor: Az egységesítés „göröngyös útjain”. Adalékok az unitárius istentiszteleti rend 16–19. századi történetéhez	28
Kolumbán Vilmos József: Népoktatás a Küküllői Református Egyházmegyében.....	44
Ősz Sándor Előd: Az erdélyi püspöki vizitációs helyekről.....	55
Szabadi István: Ördögidézés Krasznarécsén, Ambrus Gedeon református lelkipásztor hányattatásai	63
Molnár Lehel: A Diploma Leopoldinum és az erdélyi unitárius elit kiszorítása az ország vezetéséből.....	69
Kovács Mária Márta: Középkori klenódiумok továbbélése a református egyházban	78
T. Horváth Iringó: 18. századi szálszámolásos fehérhímzésű abroszok a Görgényi Református Egyházmegyében	95
Sipos Dávid: Orgonakutatás a történelmi Dési, Széki és Görgényi Református Egyházmegyékben.....	106
Tóth Levente: A Görgényi Református Egyházmegye parókiális levéltárai az I. világháború előtt.....	119
Bibza Gábor: Papírból épített emlékművek, kora újkori, elveszetteknek vélt Kárpát-medencei nyomtatványok felvidéki és lengyelországi könyvtárakban.....	130
Bartha Zoltán: Felekezettváltás az erdélyi nemesség körében a 18. század folyamán. Bánffy Ágnes esete	136
Gudor Kund Botond: Bod Péter és a nagyenyedi kollégium (1724–1740)	145
Pálfi József: Keresztési József történetírói munkássága	169
Lukács Olga: Az erdélyi románok reformációja napjaink történetírásában.....	183
Geréb Miklós: Egy húsvét Szász Domokossal, avagy: a keresztáldozat és feltámadás kérdése két prédikációban	194
Baráth Béla Levente: „Összekötőnek szántam működésemet múlt és jelen, jelen és jövő között”	200
Berekméri Árpád Róbert: Az 1922. évi egyetemes egyházi adó bevezetése és közvetlen következménye a Marosi Református Egyházmegyében	216
Hermán M. János: A Temesvári Magyar Dalárda hágai aranyérme a férfikórusok 1928-as nemzetközi versenyén	226
Sógor Árpád: Az <i>Úr jámbor szolgálja</i> című vers fordításának vizsontagságai	240

Lévai Attila: Pár érdekes adalék Felvidék és Erdély református kapcsolatrendszeréről a két világháború között a Losonci Theológiai Szeminárium kapcsán	246
Korányi András: Kezdet és vég. A konstantini modell válsága a totális diktatúrákban	253
Nagy Alpár Csaba: Nemzeti traumák – lokális emlékezet. Kutatási összefoglaló	258
Pál János: Közelmúltkutatás az unitárius egyházban (előzmények, értelmezési kísérletek, eredmények).....	265
Lakatos Sándor: Egyházi anyakönyvek és családkönyvek a 18–19. századi családrekonstrukciós vizsgálatokban	275
Ballai Zoltán: Egy „szigorúan bizalmas” miniszteri rendelet végrehajtása a kalotaszegi egyházmegyében 1943-ból	281

Felelős kiadó: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
 Készült az Erdélyi Református Egyházkerület
 Misztótfalusi Kis Miklós nyomdájában
 Felelős vezető: Dávid Zoltán
 Korrektúra: Kerékgyártó Zsolt
 Deák Szidónia
 Bán Attila
 Nyomdai ívek száma: 18